

साहित्यदर्पणः ।

श्रीविश्वनाथ-कविराज-प्रणीतः ।

श्रीरामचरण-तर्कवागीश-भट्टाचार्य-कृतया
विवृत्या समेतः ।

जयपुरराजकीयसंस्कृतकालेजाध्यक्ष-काशीहिन्दूनिवासिंटी-
सभास्तार-सत्संप्रदायाचार्य-महामहो-
पाध्यायपदभाजा

श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदेन

संकलितया छायाख्यविवृतिपूर्व्या परिष्कृतः ।

स च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिनाङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीतः ।

४ संस्करणम् ।

शके १८४४, सन १९२२.

मूल्यं ४ रुप्यकाः

पुरुषस्त्वमेव किल पञ्चविंशकः
स्फुटचूलिकार्थवचनैर्निगद्यसे ॥'

(हरविजये ६१९८)

'मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमित् लब्धसर्वाजयोगाः ।
स्यान्ति च सत्त्वगुणान्यतयाऽधिराम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥'
(शिष्ट. ८१५५)

पूर्वोक्तगीतावशेषं—

'कर्ता सुखं जायस्त्वमसि फलयोगो क्रतुमतां
ह्य कर्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते ।
अतस्त्वां स्प्रेक्ष्य क्रतुषु फलदानप्रतिभुयं
धुतां प्रष्टां प्रष्टा कृतपरिकरः कर्मणु जगः ॥'
मिदमिति ।

'नि प्रणितमस्य वेदा प्रीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि ।
स्मितमेतस्य अगस्त्यस्य च रूपं महाप्रलय ॥'

‘कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा

भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या ।

संयोग एषां न त्वात्मभावा-

दात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ (११२)

इति कालस्वभावादिवाद्वादिन्या श्वेताश्वतराणा मन्त्रोपनिषदा व्यक्ततरमव-
सीयते । एवं वाजसनेयिना ब्राह्मणोपनिषदा—‘इतिहास. पुराणं विद्या उप-
निषद श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि’ इति । एवमेव छान्दो-
ग्योपनिषदापि—‘इतिहासपुराण पञ्चमो वेदाना वेद पित्र्यो राशिदैवो निधिर्वा-
कोवाङ्मयमेकायन देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदे-
वजनविद्या’ इति । साहित्यप्रतिपाद्यं दृश्यकाव्यमविकृत्य भगवता भरतेन तु
स्पष्टमात्रातम्—

‘जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयात्रसानाथर्वणादपि ॥’

(नाट्यशा० १११७)

आग्नेये तु श्रव्यदृश्ये उमे अपि काव्ये सम्यग् व्युत्पादिते इत्युपरिष्ठान्निवेदयि-
ष्यते । एतेनान्यशास्त्रवत् साहित्यस्यापि वेदोपजीवकत्वम्, तत एव साहित्यमूलस्य
वेदाङ्गोपाङ्गसमानकालिकत्वं च प्रतिपत्तव्यम् ॥

तत्रभवतो राजशेखरस्य काव्यमीमासायां कविरहस्ये तु निरूपितार्थो
महतार्थवाटेन प्रस्तूयते—“यथोपदिदेश श्रीकण्ठ परमेष्वैकुठादिभ्यश्चतु.पष्टये
शिष्येभ्यः । सोऽपि भगवान् स्वयभूरिच्छाजन्मभ्यः स्वान्तेवासिभ्य । तेषु
नारखतेय वृन्दीयसामपि वन्द्य काव्यपुरुष आसीत् । तं च सर्वसमयविदं
दिव्येन चक्षुषा भविष्यदयदर्शिनं भूर्भुव.स्वस्त्रितयवर्तिनीषु प्रजासु हितकाम्यया-
प्रजापति काव्यविद्याप्रवर्तनार्थं प्रायुक्त । सोऽष्टादशाधिकरणी दिव्येभ्य. काव्यविद्या-
ज्ञानकेभ्य सप्रपञ्चं प्रोवाच । तत्र कविरहस्यं सहस्राक्ष. समान्नासीत्, औक्ति-
क्रमुक्तिगर्भं, रीतिनिर्णयं सुवर्णनामः, आनुप्रासिक प्रचेतायनः, यमकानि-चित्रं
चित्राद्भद, शब्दश्लेषं शेष, वास्तवं पुलस्त्य, औपम्यमौपकायनं, अतिशयं
पाराशरं, अव्यंश्लेषमुत्तम्य, उभयालकारिकं कुबेरं, वैनोदिकं कामदेव, रूपक-
निरूपणीयं भरत, रसाविकारिक नन्दिकेश्वर, दोषाधिकरणं धिषण, गुणोपा-
दानिकमुपमन्यु, औपनिषदिक कुचमार इति । ततस्ते पृथक् पृथक् स्वशास्त्राणि
निरवर्वाचकु ।

वर्ध्वं गुह्यो निर पुष्पा.पुराणी शृणुम स्म, यत्किञ्च धिषणं शिष्याः कथाप्रसङ्गे
पत्रच्छ, कीदृश पुनरर्था सारस्वनेयः काव्यपुरुषो वो गुरुरिति । स तान् बृह-

. काल इति कालिदासः, स्वभाव इति लौकायनिकाः, नियतिरिति भीमार्काः,
नि निर्माणाः, भूतानां नि यमनित्यत्वनादिनः, योनिरिति प्रहृतिनादिनः, पुरुष
वजसनेयः काव्यं प्रतिपेदिने ॥

तापतिरुचे । पुरा पुत्रीयन्ती सरस्वती तुषारगिरौ (तपस्यामास) प्रीतेन मनसा तां विरिन्द । प्रोवाच—पुत्रं ते सृजामि । अथैषा काव्यपुरुषं सुपुत्रे । सोऽभ्युत्थाय नपादोपग्रहं छन्दस्वती वाचमुदचीचरत् ।

यदेतद्वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्या विवर्तते ।

सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देयं तावकौ ॥

तामान्नायदृष्टचरोमुपलभ्य भाषाविषये छन्दोमुद्रां देवां सत्समदमद्वपर्यङ्केनादाय तमुदलापयत् । वत्स, सच्चन्दस्काया गिरः प्रणेत, वाङ्मयमातरमपि मातरं मां विजयते । प्रशस्यतमं चेदमुदाहरन्ति यदुत 'पुत्रात्पराजयो द्वितीयं पुत्रजन्म' इति । तत्त पूर्वं हि विद्वांसो गद्यं ददृशुर्न पद्यम् । तदुपज्ञमघात छन्दस्वद्वचः प्रवर्त्त्यति । अहो श्लाघनीयोऽसि । शब्दार्थौ ते शरीरम् सस्कृतं सुखम्, प्राकृतं बाहु । जघनमपभ्रंश पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । समः प्रसन्नो मधुर उदार ओजस्वी चासि । उक्तिचर्णं च ते वच, रस आत्मा रोमाणि छन्दांसि, प्रश्नोत्तर-प्रवहिकादिकं च वाक्केलि, अनुप्रासोपमादयश्च त्वामलंकुर्वन्ति । भविष्यतोऽर्थ-स्याभिधात्री श्रुतिरपि भवन्तमभिस्तौति—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति

महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥ (ऋ सं. ३ अष्ट. ८ अ. १० व.)

'तथापि संवृणु प्रगल्भस्य पुंस कर्म, बालोचितं चेष्टस्व' इति निगद्य निवेद्य चैनमनोकहाश्रयिणि गण्डशैलतलनल्पे लातुमभ्रगद्गा जगाम । तावच्च कुशान् समिधश्च सनाहर्तुं नि स्तो महासुनिरुशनाः परिवृत्ते पूषण्युष्मोपष्टनं तमद्राक्षीन् । कस्यायमनाथो बाल इति चिन्तयन् स्वाध्रमपदमनैषीन् । क्षणादाश्वस्तश्च स सारस्वतेयस्तस्यै छन्दस्वती वाचं समचारयत् । अकस्माद्विस्मापयन् स चाभ्युवाच—

या दुग्धापि न दुग्धेव कविदोग्धुभिरन्वहम् ।

हृदिनः संनिधत्तां सा सृक्तिधेनुः सरस्वती ॥ इति ।

तत्पूर्वकमध्वेतृणा च एनेषस्तनादिदेश । ततः प्रवृत्तिं तमुद्गमसं मन्तं कवि-रित्याचक्षते । तदुपचाराच्च कवय कवय इति लोकयात्रा कविशब्दश्च 'कृ वृणु' इत्यस्य धातोः काव्यकर्मणो रूपम् । काव्यैकरूपत्वाच्च सारस्वतेयोऽपि काव्य-पुरुष इति भक्त्या प्रयुज्यते । ततश्च विनिवृत्तः वाग्देवी तत्र पुत्रमपदयन्ती मय्येहदयं चक्रन्द । प्रसन्नतश्च चाल्मीर्मुनिवृषा सप्रश्रयं तमुदन्तमुदाहृत्य भगवत्यै ध्युसूतेराध्रनपदमदर्शयत् । सापि प्रस्तुतपयोधरा पुत्रादाइपालं ददाना शिरसि च मुग्धवती स्वास्तिमता चेतसा प्राचेतसायापि नहर्षये निमृगं सच्चन्दांसि वक्षामि प्रायच्छत् । अनुप्रेषितश्च स तथा निपादनिहतसहचरीकं त्रैयदुवानं वृद्धाङ्ग-कारयानिशं क्रदन्तमुदीक्ष्य शोकवाक्श्लोकमुजगाद—

मुपलभ्यन्ते । तथाहि—छान्दोग्ये “यो ह वै वसिष्ठं वेद, वसिष्ठो ह स्वानां भवति. वाग्वाव वसिष्ठः” इति वसिष्ठपदार्थव्युत्पादनम् । एवमन्येषामपि व्याख्या द्रष्टव्या । निरुक्ते “—इन्द्रगन्धुः तन्को वृद्धो मेघ इति नैतन्ना”, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहासिका अपां च ज्योतिषा च मिथ्रीभावकर्मणो वर्पकमे जायते तत्रोपनायेन युद्धवर्णा भवन्ति, अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च—” (२. ५. २) इति वृत्रवपातत्वम् । एवं प्रजापतेः सुतासुगमनम्, इन्द्रस्य अह्नोपगमनम्, इत्यदि निजतात्पर्यतया नीयमानमुपलभ्यते । श्रूयते हि ऋक्संहिताया ‘इव सुतुवा उपो न जार—’ (१. ५. १३) इति । ‘उपो न जार पृष्टपाजो—’ (५. २. १३) इति च । एतदेव पुनर्ऋक्संहिताया ऐतरेये ब्राह्मणे—‘प्रजापतिं च स्वा दुहितरमभ्यधायद् दिवमित्यन्य आहुरयमनित्यन्ते तानृग्यो भूवा रोहित भूतानभ्यध—’ इति कथारूपेण निरूपितम् । अत्र जमि-निमृद्रभाष्यवार्तिककारा—‘प्रजापतिस्तावत्प्रजापालनायिवारादाप्रित्य एवोच्यते । न चारणोदयवेलायामुपसमुपनभ्यत् । सा तदागमनावेषोपजायत इति ननुहित-त्येन व्यपदिश्यते । तस्या चारणदिरणारदीजनिधिपालनीपुरपदोगपदुपचर-न्त्याह । अत्रैव ‘प्रजानाय नाय प्रमभमनिव स्वा दुहितर मभं रोहिद्रुवा रिरनदिपृष्टपाज्य पदुपा । अनुष्पाणेयान् दिवमपि नपत्राजतमसुं नमन्ते तेऽप्ये तजति न नृगव्याधरमज ॥’ इति नक्षत्रपुलस्तगिदैरपगमितं नतिनन्दपद-नपि द्रष्टव्यम् । एवमेव ऋक्संहिताया ‘उदीरय पितरा जग्गानगं—’ (१. ३. १०) इति । एतज्जारपदनालम्ब्य नैतिरीयारण्यके—‘—नैतन्मन्त्रिन्, अह्नोप जार. रं दिव ब्राह्मण, गौतमब्रुवाण—’ (१. १२) इति पालिनि-कृतिना ह्यमप्यागिनद (१. १. २७) तथा शतपथब्रह्मणे (३. ३. ४. १८) । इत्येतादृश्याह्न वातकीकीने रामयणे दिवन्तु (१. ४८-४९) एत निरुक्तारण्य—‘आदिनोऽत्र जार उच्यते नरेर्जरदिन—’ (३. ३. ४) । वार्तिकवाक्ये—‘एव नमस्तत्रैव परमं दर्शयितुमिच्छेत्तद्वच-नं’ इत्यदि रीत्यागतया सतिरुत्पारण्यवाच्याः अवाच्यत्वात् हेतु-नां तन्मन्त्रं वैरितेनेचरित्य एतादृशजराब्रुवाणे, न ह्यप्यमन्त्रि-रज इति दिव । एतदेव पिता मेघ इति सिद्धम् ॥

[illegible]

न च वेदविहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु ।
तस्मात्सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥
एवमस्त्विति तानुक्त्वा देवराजं विसृज्य च ।
सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित् ॥
धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च सोपदेशं ससंग्रहम् ।
भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदर्शकम् ॥
सर्वशास्त्रार्थसंपन्नं सर्वेशिष्यप्रवर्तकम् ।
नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥
संकटप्य भगवानेवं सर्वान्वेदाननुसरन् ।
नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥'

(१ अ. २—१६ श्लो)

एतेन वैद्यस्य तादृशस्य सप्तमस्य मनो. कस्मिंश्चित्त्रेतायुगे राज्ञो नहुपस्य राज्य-
काले, यद्वा माप्रतिकाद् गनकले प्राग् द्वापरयुगे प्रोक्तम्यः पुराणेभ्यः पूर्वं त्रेता-
युगे नाट्यशास्त्रस्य प्रणयनमिति व्यक्तम् । तत्र प्रथमकोटावन्यो नहुपो द्वितीयको
टावन्य इत्यपि सम्भवन् पन्था । नहुपश्च आयुपः पुत्रो ययातेः पितेति
महानागतम् (आदिपर्व. ९५ अध्या ७ ग.) ॥

अत्र मनुष्यस्य रावदायुः समाव्यते तावतो बह्वधिकनिबन्धनादिदानांतना इति-
हामपुराणेषु नृदिहानान्त्वान्यथाऽन्यथा गमयन्तोऽपि वस्तुतो न विश्रान्ति संश्र-
यन्ते । उपर्युक्ते भवन् । यद् ययोत्पादिनं तत् तथैव परीक्षितं स्वरूपप्रतिष्ठितं
भवति । इतश्चा परेऽवमाण तु स्वरूपाप्रतिष्ठितमेव । नहि मृद्व्यतिरेकेण विभा-
ज्यन्तो नृदद स्वरूपमवितिष्ठन्ति । एवमस्माकमार्यावर्तभुवामितिहाम पुराणं
यानि न यद्य ध्रुवनामार्यमात्रमनिदयप्रवर्तने, किन्तु पान्थलादिप्रख्यातयोगवि-
भूतेन्द्रजयन्ता (यो ऽ पि पा) तत्रतत्र पिठक्षणदेशकालपात्रघटितमपि
वस्तु पश्यन् । अत्र एव भगवता वेदव्यासेन—

इतिहामपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेन् ।

विमन्यत्यश्रुताङ्गो मामयं प्रहरिष्यति ॥

(म. भा. आदिप. १ अ. ३६७ श्लो.)

इतिहामपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेन् । न स्यादप्येवमादरभूरिति-
एव एव वेदं, यत् ननु उपर्युक्ते लोक्वचनार्थं प्रवर्तमानं सिध्येत् । नैवं
तु वेदं इत्येवमवितिष्ठन् । अत्र एव चत्र प्रमेयानवबोधेन कुतर्कव्या-
वृत्तिः 'नैव स्यादप्येवमादरभूरिति' इत्यनेन परित्यज्यते ।
नैवेव स्यादप्येवमादरभूरिति इति प्रमेययोगेन मुक्तान्पान्थलादि-
विहितप्रवर्तनमवश्यम् ।

एतेन एव न. भा. स्यात् नृदं नाट्यं, अत्रेति शोडानुक्रमवि-
वर्तनम् ।

यदि चात्र सांप्रतिकपर्यालोचनदृष्ट्या कालसंकोचचिकीर्षया मीमांसकानां सहस्रचवत्तरशब्दस्य सहस्रदिनपरताधिकरणन्यायोऽवतार्येत (जैमिनिद. ६ अ. ७ पा. १३ अधि.). तदापि विसंवादाधिसूदवस्थ एवामिलक्ष्यते । यतस्तत्र साधारण्येनाधिकारिचिन्ताया ब्राह्मणानुगृहीतः कालसंकोच आश्रीयते; इह पुनरविशेषेण कालकलनाया गमकाननुगृहीतः कालसंकोचो विकाशो वा कथमाश्रीयेत । या च शतायुःश्रुतिः, सापि युगपरतया मन्वादिभिः स्मर्यते (म. स्मृ. १ अ. ८१-८४ श्लो.), इत्येतिहासपुराणाभ्यामेव किमपराद्धम् । यत्तदुक्तजातं गमकानुपलम्भेऽप्यन्यथा नीयते । एतेन हि भगवन्तं रामभद्रं तत्पितर तत्र भवन्त दशरथं चामिलक्ष्यकृत् प्रवृत्तम्—

‘दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।

रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥’

रा. वा. का. १. स. ९७ श्लो.

‘षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ।’

(रा. वा. का. २० स. १० श्लो.)

इत्यादिवाक्यं नासगतं मन्तव्यम् । बलादन्यथानयने तु सैरमानेन $3\frac{1}{2}^{\circ} = 2\frac{1}{2}^{\circ}$ इति $6^{\circ} = 96^{\circ}$ इति तयोः कालावागच्छतः । अत्र द्वितीयस्म-
श्रद्धेत्येवमपि प्रथमः सर्वथाऽनुपपन्न एव । तथा तत्रैव रामायणे ‘ऊनपोडश-
वर्षो मे रामो राजीवलोचनः’ इत्येवमादिस्फुटकालो दिनत्वेन परिणममानोऽति-
तरामनुपपन्नो द्रष्टव्यः । नैवमत्रैवानुपपत्त्या पराक्रम्यते । यानि पुनर्यौतिषे होरा-
स्कन्धे नानाप्रकाराणि योगोक्त्यानि पुरुषायुषाणि पठितानि तत्रापि विसंवाद-
गलप्रहासं नुच्यमानहे । जैमिनीयन्यायोऽपि स्वातन्त्र्येणावतार्यमाणः कालकलनासु
प्रमाणपदवी नाधिरौहतीत्यपि दर्शितमेव । देशकालस्त्रियविप्रकृत्यानामेकस्वराला-
पोऽपि दूरदक्षिणदिरेकहेल्याऽवहेलयितुमशक्यः । प्रश्नेषोऽपि साजात्यान् विशिष्य
मूलास्कन्दात्यादि कपोहल्य परीक्षणीयम् । तस्माद् वेदेष्विव तद्वतोपादेःपि यद्
नथा स्मर्यते व्यवस्थाप्यते वा तन् तथैव नीयमानं पूर्वोक्तं भवितुमर्हतीति
स्थितम् ॥

इतिदमपि पुनरुक्तत्वं प्रकृत्य पर्यालोच्यम्—

‘श्रुतौ शतायुः पुरुषः प्रदिष्टो

बहुत्वयोगी शतशब्दशक्यः ।

रामादिकानामधिकायुरामौ

युक्तं प्रतीमः फलितेऽमितायुः ॥’ इति ।

बहुवं चात्र लक्ष्यानुसारेण प्रतिवक्ष्यम् । इत्थं च जैमिनीयन्यायानुसारेण
इतिदमपि पर्यालोच्यम्—

‘त वापिको वास्तविको भवत्य (भवन्त)-

भोगो भवेद् भास्वरसंधयेण ।

तत्रापरं (न्तिमं) ब्राह्मणगौरवेण (दर्शनेन)

स स्वीचकारेति विरोधमङ्गः ॥' इति ।

अथवा भवृत्तीयापरभोगस्य प्रथमान्तत्वे । महर्षिणाग्राहि (ऽमानि) विरोध-
शान्त्यै' इत्येवं चरमपाद पठनीयः ॥

प्रास्तावयं च प्राक् (भूमि. १८ पृ.) साहित्यस्य प्रवन्धा वन्वकाश्च क इति ।
तत्रावगिष्यते पौराणिकी कोटि । यत्र सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षणायामनेके वैज्ञा-
निका विषया पुरस्कियन्ते । इदानीं तु प्रस्तुतमुपक्षिप्यते यत्पुराणेष्वन्यतम-
माग्नेयमिति । इह विषयान्तरवत् साहित्यविषयोऽपि भामहादिग्रन्थेभ्यस्तत्पूर्व-
भ्यो वा संक्रामित, आहोस्विद् वेदार्थोपबृंहकेभ्य आग्नेयादिभ्य एव भामहादि-
ग्रन्था व्यधायिपत । तत्राद्यकोटिविंशीर्यते बृहत्कथारघुवंशादिपर्यालोचनेन तत्क-
र्तृकालेऽपि कविकर्मपद्धतेरवश्यंभावाद्, यत्प्रथातान्येतानि गुणाढ्यकालिदासा-
दिमूक्तान्यस्माकमवलम्बनानीति । अलंकारिकेषु भामहवर्जं नान्य कश्चन चिरत-
नत्वेन सप्रति सभावनामारुढ इति बहव । भामहग्रन्थस्तदुपक्रमित्यपि न सिद्ध्यति ।
यस्मात्तन्मादेव—

‘रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्वहुद्योदितः ।

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ॥ १३ ॥

रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे ।

सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् ॥ १४ ॥

तदेतदाहुः सौशब्धं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालंकारमेदमिष्टं द्वयं तु नः ॥ १५ ॥

(१ परिच्छे)

इत्येतेन, तथा—

‘इति निगदितास्तास्ता वाचामलंकृतयो मया

बहुविधकृतीर्दृष्टान्येषां स्वयं परितर्क्य च ।

प्रथितवचसः सन्तोऽभिज्ञाः प्रमाणमिहापरे

गुरुतर्कधियामस्वाराधं मनोऽकृतबुद्धिभिः ॥ १६ ॥

(१५ परिच्छे)

इत्येतेन च तर्क्येन मूकेन प्राचां काव्यानुगामनाना ज्ञापनान् । नाट्य-
मङ्गे हि—

‘उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।

वाचम्येन ह्यलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥’

(१६ अ ४१ ओ.)

इत्येतेन च तर्क्येन मूकेन प्राचां काव्यानुगामनाना ज्ञापनान् । नाट्य-
मङ्गे हि—

गूढार्थमर्थान्तर्गम्यर्थहीनं

निघार्थमेकार्थमभिसुनार्थम् ।

नाट्यमङ्गे हि—

वर्षाणां द्वादशशती पष्टिः पद्मिश्च संयुता ।
भूभुजां कालसंख्यायां तद्द्रष्टापञ्चाशतो मता ॥

इत्थयं द्वापञ्चाशतो राज्ञा काल = १२६६ स च न सवदति । एतदुक्तं भवति—
यदि नाम प्रकृतोपयुक्ता सप्तर्षाणां गतिर्नोपलभ्यते, तर्हि तथा युधिष्ठिरकालनिर्ण-
योऽशक्यः । अत्र सिद्धान्ततत्त्वविवेके कमलाकरमहाः ।

‘अद्यापि कैरपि नैरैर्गतिरार्यवर्यै-

र्दृष्टा न या च कथिता किल संहितासु ।

तत्काव्यमेव हि पुराणवदत्र तज्ज्ञा-

स्तेनैव तत्त्वविषयं गदितुं प्रवृत्ताः ॥”

(भप्रह. ३३)

इत्यादि निर्णयन्ति । तथा सिद्धान्तदर्पणे चन्द्रशेखराचार्या अपि—

‘सप्तर्षीणां ध्रुवः प्राग्भिर्नोक्तः संचारसंभवात् ।

तथाप्यनुभवात्तेषां व्यवस्था क्रियतेऽधुना ॥

पूर्वाग्रं शकटाकारमुदयस्यमुदुसप्तकम् ।

सप्तर्षिमण्डलं प्रोक्तं व्यक्तं विश्वनमस्कृतम् ॥

तत्पूर्वोन्नतरेखाग्रे मरीचिः पश्चिमे ततः ।

वलिष्टोऽरुन्धतीयुकस्तत्पश्चादङ्गिराः स्थितः ॥

तत्पश्चाच्चतुरस्रस्य शम्भुदिश्यत्रिरस्य तु ।

पुलस्त्यो दक्षिणे तस्य पश्चिमे पुलहः स्थितः ॥

क्रतुस्तदुत्तरस्यानस्तयोर्क्ता पुलहक्रतू ।

ध्रुवसूत्रेण यल्लग्नौ तद्वक्षस्या महर्षयः ॥

कथ्यन्ते सांप्रतं (४९७०) सिद्धे भूभुजां (२१) शान्तगौ हि तौ ।

कालांशैर्विश्वकः १३ प्राच्यां पुलस्त्यो वर्तते ततः ॥

ततस्तैः सायकैः (५) रश्मिरङ्गिरा नवमि (९) स्ततः ॥

ततोऽष्टमि (८) र्धमिष्टोऽस्मान्मरीचिर्वर्ततेऽष्टमिः (८) ॥’

इत्येवमदि सन्निधेयस्तत्त्वान्ते—

‘प्रत्यहं प्राग्गतिः प्रोक्ता पुराणैरष्टलिपिकाः ।

तेषां नो निश्चिता पूर्वानुभवादर्शानामया ॥’

इत्युक्तं दृष्टं । एतेन सप्तर्षिभागमावान् ६५३ एतावन्काष्ठिगणशानं तदानीं
प्रकृत्युक्तमेव । तयो दि कृते ३५ वर्षानन्तर्यमिव ६५३ वर्षानन्तर्यमपि
प्रकृत्युक्तमेव तत्र एव सप्तर्षिभवत् (लैटिकावत्) इव कश्चिद्युगसवत् (दु-
र्गावत्) इत्येवं कथ्यन्मपि अयममेयकमेव । नहि ३१७५-
२६६५३ एतावन्तरेण घटनेषु प्राकृत्युक्तमाकाशम्य, वा भागवतप्रामाण्य,
रश्मिमात्रमप्य, वा सप्तर्षिसमानकालमप्य सप्तनक्षत्रांशैश्च युधिष्ठि-
रकालमप्य इत्युक्तमेव तत्र श्रोत्रेभ्यः प्रकृत्युक्तं । तस्मान्—

भारतं द्वापरान्तेऽभूद्भारतयेति विमोहिताः ।

केचिदेतां मृषा तेषां कालसंख्यां प्रचक्रिरे ॥'

इत्यन्यथा परिणतां महाभारतचण्डिकां नृपानो. कल्हणस्य कृतिमुपेक्षान्नायत्रष्ट-
नृपावल्यां ६५३ एतावन्ति वर्षाणि सकलस्य ३१७९ एतावदेव सर्वसमस्या कलि-
गतं (कलियुगसंवत्) शकारम्भमयमे मन्तव्यम् । एवमप्यत्र नीलमुनिरात्मन
काश्मीरिकपुराणमतं न जहातीति परीक्षणीयम् । इत्थंच पूर्वदत्तगहितावान्ये
युधिष्ठिर इत्यत्र लक्षणया कस्मिंश्चित्तत्त्वताने नृपतां पृथ्वीं शासतीत्युक्तंयम् । किंवा,
यथास्तुतार्थे 'गोद्विचृगाद्विद्युत.' इति पाठश्च स्यादिति सक्षेपः ॥

अथात्र किंचिदतिहासिकदृष्ट्यापि विविच्यते—राष्ट्रं शंतनोर्गद्गानो गादंयो
भीष्मो जहौ (म. भा. आदिप. १०० अ.) । ऋषे पराशरात् सत्यवत्या पारा-
शर्यो व्यासः कानीनश्च (म. भा. आदिप. १८५ अ.) शंतनुर्विवाहितान्।
सत्यवत्या चित्राहदविचित्रवीर्यां जनयामास । तत्र विचित्रवीर्योऽम्बिकाऽन्त-
रिषे वागिराजमुते उपयेने । ततश्च—

'ताभ्यां सद्य समाः सप्त पिहरन्पृथिवीपतिः ।

विचित्रवीर्यस्तरणो परमणा समगृह्यत ॥

सुहृदां यतमानानामासैः सद्य चिदित्सकैः ।

जगामास्तमियादित्यः ।

(म. भा. आदि प. १०२ अ.) । मातुः सत्यवत्या आहया पाराशर्यो विचित्रवी-
र्यस्य क्षेत्रेऽम्बिकाया एतराष्ट्रं तथाम्पालिकाया पाण्डुराष्ट्रं पारंगानन (म. भा.
आदिप. १०६ अ.) । पाण्डुराष्ट्रं विचित्रादयः (म. भा. आदिप. १२३ अ.) 'तत्र-
स्तुनाद धूमिमन्तु, धूमिमन्तो परीक्षित् परीक्षितो जनमेजयश्च' । एव एत-
नो. रात्मनो जनमेजय, येन पृष्ट पराशर्यो महाभारतं (जय) कते (म. भा. आदि-
प. १ अ.) । परितदानीं राहो जनमेजयस्य वय ३६ वर्षाणि कल्पते, तदा—

'साकर्णपतिनः श्यामो यस्यस्ताशीतिपञ्चकः (८१)

रणे पर्यचरत् शोणो गुरुः पोरुशदप्ययत् ।'

(म. भा. शोण. १२५ अ. ७२ श्लो.) इत्यनेन, तथा—

'ययः प्राप्य परीक्षितु देवदत्तनवाप्य च । ६३ ।'

कृपापाशराजतापूरुः सर्वास्त्राण्युपयत्त्यने ।

पिदित्वा परमात्मनि क्षत्रधर्ममते स्थितः । ६४ ।

पति (६०) पराणि धर्मात्मा पशुधां सारपिप्पति ।'

(म. भा. श्लो. १६ अ.) इति पाण्डुराष्ट्रं ८५-१००-१६=१००
एतन्मते इति अन्तः- पाण्डुराष्ट्रं महाभारतनिर्णयं नृपराष्ट्रं । १००
इति कल्पयन्तः कल्पितः प्रत्यक्षः—

'जगते सैव मन्त्रोऽस्मिन्नापरमेष्ठिन् ।

सन्नायक्यो नृपः सुरसत्त्वपनेन्यो ।'

(म. भा. श्लो. ३ अ.) इत्यनेन ५५ सन्नायक्यं मन्त्रः ।

नेर्दुनि । नेर्दनिपमेनद द्विधा विधा भूरिजो भवति ॥ द्रव्यान्मृगभूतो भवति
गुणो नियन्त्रिन्प्रमाण । नत्ताऽऽत्ताऽऽवच्यिभान्निधेयादय द्वेधा ॥ नित्यं
क्रियानुमेया द्रव्यविपारेण भवति भावार्थः । रास्वनाया द्वेधा नकारिकाऽऽत्मिका
चेति ॥ निम्नवितागुणेप्यपि बहुषु द्रव्येषु चिदगात्रेषु । एकाकारा बुद्धिर्भवति यत्
ना भवेत्ताति ॥” इत्येवं शब्दविभागः । एष एवाल्लारिकाणामनिमो जातिगुण-
क्रियाद्रव्याणामुपेक्षत्वेन निदन्मना । शब्दोऽर्थो रसश्च गुण्यः । शब्दो
वाच्यः, लक्षणाव्यवस्थाभा प्रागुपस्थानात्; अर्थो वाच्यः, लक्ष्यव्यव-
स्थात्पर्येभ्यः प्रागुपमननात्, गुणान्गुण्य इति व्यपदिश्यते । रसस्तु सर्ववादि-
नामादरासदं मुख्य एव । रगादिशब्दस्य रगादिप्रत्यायने संकेताभावानामिधा-
व्यापार प्रभवति । अत एवानुपेक्षेन ध्वनिगानस्य प्रतीतिरादित्यालक्षणापि
नाक्रमते । ध्वनिध्वनितो हि लक्षणाव्यापार इति । अतएव च “साक्षात्संकेत-
विषयो मुख्यः ॥ सुरार्थव्यापे निमित्ते प्रयोजने च मेदाभेदाभ्यामारोपितो गानः ।
सुरार्थस्यवस्तुत्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः ॥” इति सूत्र्यते । अथ तात्पर्यादया
वृत्तिरपि संसर्गनात्रे विरतव्यापाराः । इत्यगत्या अभिधादिपथातिशायिनी तुरीया
व्यञ्जनावृत्ती रसादिवोधने स्फोटायनमतानुगारिभिरालंकारैरुत्प्रेक्ष्यता । यद्यपि
रसो न केनापि निहोतुं पार्यते तथापि तस्य बोधनव्यापारे वमत्याद् विकल्पाः ।
व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्यो व्यङ्ग्यो हि वस्तुलंकाररसादिलक्षणः, स तावत्प्रतीयमान
एव (छा० २३८ पृ०) । अन्येनाप्यन्ववाचि—‘मुह्यादव्यतिरिक्तः प्रतीयमानो
व्यङ्गो ध्वनिः ।’ ध्वनति, ध्वन्यते, ध्वननं वेति यथायोगमवधातव्यम् । अस्य
व्यतिरेकविधा, यथा खलु ध्वनिकारेण अद्भुता, आलोककारेण पल्लविता;
लोचनकारेण पुष्पिता, तथैव प्रकाशकारेण फलिता, नान्येन केनापि कोऽपि
विशेषोऽथावधि वस्तुतोऽत्र प्राकाशि ॥

अथ प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिरित्यपि रसादिवेदनभङ्गिमात्रम्, न प्रत्येक-
मर्थान्तरम् । यथा खलु व्यवहारभूमौ वाच्यस्तात्पर्यार्थो लक्ष्यो वेति । ‘विभावानु-
भावव्यभिचारिसयोगाद् रसनिष्पत्तिः’ (छा० ७२ पृ०) इति सर्ववादिसमता
भारतीया रसनीवी । एतदुक्तं भवति—कारणादीनां विभावनादिव्यापारवत्त्वाद्
विभावादपदाभिधाने दृष्टान्तमर्यादया विभावादिविभागलाभः । सयोगादिति सौत्र-
पद्यम्या विभावानुभावव्यभिचारिणः समूहालम्बनतया रसं प्रति हेतुता प्रतिपन्नाः ।
तत्र शब्दोपहितरूपाणां विभावादीनां व्यापाराद् उत्पाद्योत्पादक-गम्यगमक-पोष्य-
पोषक-व्यङ्ग्यव्यञ्जकरूपा भावा चादिमिराहताः । रसबोधने निरूपितदृशा अभि-
धातात्पर्यं निरस्ते अपि पुनर्मर्मासकमतेन लोलुटादिभिस्तुप्रेक्ष्यमाणोऽभिधाय
दीर्घदीर्घतरो व्यापारो रसस्यानुकार्यगतत्वं च निरस्यते (सा. द. ८९ पृ० २५३
पृ०) “मदलोलुटादयस्तु—रसस्य व्यङ्ग्यत्वमेवाङ्गीकुर्वन्ति” इति विवृतिग्रन्थस्तु-
पेक्ष्यः (८० पृ०) एव सयोगादिति बुद्धो रसस्य विभावादेश्च ७८ । १५५
मुदूर निरस्तो मन्तव्यः । लक्षणापि निरस्तेव, यत्पुनस्तार्किकमन्यैः श्री २।
महिमभट्टप्रभृतिभिरसोऽनुमाप्य इत्यास्थीयते, तदपि तस्यानुकूलगतत्वेन

स्यात्काव्यागतं, न रूपिता ॥ शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र गानं पृथग्विदुः ।
अर्थतत्त्वेन युक्तं तु वदन्त्याख्यानमेतयो ॥ द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये नाव्ययी-
र्भवेत् । अभिधा भावता चान्या तद्गोणीकृतिरेव च ॥ अभिधाधानता यावे
शब्दार्थालङ्घ्यती ततः । भावनाभाव्य एषोऽपि श्रद्धारादिगणो मतः ॥ तद्गोणीकृति-
रूपेण व्याच्यते सिद्धिमान्नरः । हृदयमानाथवा मोक्षे यालक्ष्यलभ्यं स्फुटम् ॥”
इति । तदित्यमन्यथान्यथा प्रतीयमानो नीत इत्यपि द्रष्टव्यम् । इति शब्दा-
र्थीयम् ॥

अथ श्रव्यदृशीयस्य शब्दार्थीयस्य च विभावनाद् व्याकरणानिशादीनां
वाचकत्वाश्रयणान्मीमांसादिसमयातिक्रान्तस्फोटवादाभ्युपगमान्यायादिविषयादि-
व्यञ्जनारोहणाच्च साहित्यमलकारशास्त्रं काव्यानुशासनं न कस्याप्यनुयायि पुच्छमङ्गं वा
भवितुमर्हति, किन्तु—

‘प्रसत्तेर्यः पात्रं, तिलकमति’यं सूकरचना,
य आद्यः साधूनां श्रुतिबुलुकलेह्येन मधुना ।
यदात्मानो विद्याः, परिणमति यश्चार्थवपुषा,
स गुम्फो वाणीनां कविवृषनिपेक्ष्यो विजयते ॥’

इत्येवमादिनिरूपितलिङ्गवलेन प्रधानमङ्गीति सिद्ध्यति । अत एव नयाप्यवोचि—

‘शब्दार्थयोरुक्तिविशेषसत्त्वे लक्ष्येषु काव्यव्यवहारयोगात् ।
न्यायादिवद् दर्शनकोटिमात्रं साहित्यमङ्गीति वदन्ति विज्ञाः ॥

साहित्यस्य भामहालकारादयः कतिपये प्रबन्धाः प्रागुक्ताः, (भू० ४४ पृ०)
टीकाप्रबन्धा मम्मटसमयदर्शने निर्दिष्टाः, अन्येऽपि यत्र तत्र प्रसङ्गादुपात्ता ।
केचिदिह लक्ष्यभूता निरूप्यन्ते—

तत्र ध्वनिग्रन्थाः ।

(१) ध्वनिकारिका । (२) आलोकः । (३) लोचनम् । (४) हृदयदर्पणः ।
(५) व्यक्तिविवेकः । एते पञ्चापि कदमीरजन्मानोऽत्यन्तप्रांटाः ।

वृत्तिप्रकरणानि ।

(१) कदमीरवास्तव्यस्य भट्टकल्लटसूनुर्मुकुलस्य अभिधावृत्तिमावृत्ता ।
(२) सुप्रसिद्धराजानक—मम्मटस्य शब्दव्यापारविचारः । (३) दक्षिणालयस्य
अप्पदीक्षितस्य वृत्तिवार्तिकम् ।

अन्यैव शिष्यः प्रवीहारेन्दुराज उद्भवलंकारवृत्तिकर्ता, य आत्मानं कौङ्क्यं
ति स्म,

अलंकारग्रन्थाः ।

- (१) काश्मीरकस्य राजानक—रथ्य(च)कस्य अलंकारसर्वस्वम् । (२) काश्मीरकस्य राजानक—जयरथस्य धलकारविमर्शिनी । (३) काश्मीरकस्य भट्टशोभाकर-
सिन्धस्य अलंकाररत्नाकरः । (४) दाक्षिणात्यस्य अप्पैदीक्षितस्य चित्रमीमांसा ।
(५) दाक्षिणात्यस्य पण्डितराज—जगन्नाथस्य चित्रमीमांसाखण्डनम् ।

नायिकारसप्रकरणानि ।

- (१) रदटस्य शङ्कारतिलकम् । नैथिलस्य भानुदत्तमिश्रस्य (२-३) रसमञ्जरी-
रसतरङ्गिणी । (४) शिवरामत्रिपाठिनो रसरत्नहारः ।

कतिपयविचारप्रकरणानि ।

- (१) काश्मीरकस्य राजानक—रथ्यकस्य सहृदयलीला । (२-४) काश्मीरक-
स्य व्यासदासापरनात्र क्षेमेन्द्रस्य कविकण्ठाभरणसुवृत्ततिलकौचित्यविचारचर्चा ।
(५) राजशेखरस्य काव्यमीमांसा । (६) जैनयोरित्तिहामरचन्द्रयोः काव्यकल्प-
लतावृत्ती । (७) देवेश्वरस्य कविकल्पलता । (८) पर्वतीयस्य विश्वेश्वरपण्डिते-
न्द्रस्य कवीन्द्रकर्णाभरणम् ।

साहित्यग्रन्थाः ।

- (१) धारापतेर्भोजदेवस्य सरस्वतीकण्ठाभरणम् । (२) महामाहेश्वरस्य
एकौवलीशास्त्रम् । (३) दाक्षिणात्यस्य विद्यानाथस्य रतापरुद्दीपम् । (४) केगव-

१. अस्मैव महापण्डितस्य शिष्यो राजानक-महूक-महाकविरित्येतेन कृतस्य
श्रीकण्ठचरितस्य पञ्चविंशत्सर्गाद् व्यक्तम्. २. अयमेव जयरथ आचार्याभि-
नवगुहकृतस्य श्रीतन्त्रालोकमहार्णवस्य कर्णधारो जज्ञे. ३. अयं महानुभावो वेदान्त-
कल्पतरु-परिमलादिकर्ता । उक्तं चानेन—‘कपभक्षपदक्षकपक्षपरिष्कारणक्षणतन्त्रादक्ष-
गिरम् । अनिकर्कशतकंशतश्रुतिक्षपितक्षपणक्षपमङ्गपदम् ॥ कपिलोक्तिनिराकरणप्रवण-
कृतपद्मगङ्गाक्षिपरिष्कारणम् । नयनौक्तिकभूषितमङ्गमत्त विमलादयचित्तुल्यमदधियम् ॥
महानामपि नान्यतन विदुषा विनिवेद्य गुरु (श्रीरङ्गराजदीक्षित) हृदि वैश्वजितम् ।
नयतद्वतिशालिनि कल्पतरौ विवृतश्चरणः प्रथमः प्रथितः ॥’ इत्यादि. ४. अनेनैव
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया. प्रौढमनोरमाया. खण्डनरूप मनोरमाकुचमर्दनं निरनापि ।
उक्तं च तदारम्भे—‘लक्ष्मीकान्तपदान्मोजमानन्व अयस्ता पदम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः
स्मृतिं गर्व गुरुद्वहा (भट्टोजिदीक्षितानाम्)’ इत्यादि. ५. काव्यकल्पलता—कविकल्पलते
श्लोकरचनाप्रकारदर्शिके. ६. कवीन्द्रकर्णाभरण बौद्धस्य धर्मेदासस्य विदग्धमुखमण्डन-
मण्डितिशेते. ७. अस्मैकावलीनाम्नोऽलंकारशास्त्रलोपरे सुप्रतिष्ठाना कोलाचलमहिनाथ-
स्त्रीणा तरलाख्या व्याख्या वर्तते । अत्रोदाहरणनायकः कल्लेश्वरो नृसिंहनृपः ।
नृसिंहवर्णनश्लोका अत्रलाक्षित्रमीमांसादाबुदाहनाः. ८. कोलाचलमहिनाथस्त्रीमनु-
कुमारस्वामिन्मेषोधिना कृता रतापरुद्दीपस्य रतापराख्या व्याख्या । अत्रोदाहरणनायकः
काकवीदकुलोत्पन्नो रत्नभूषालः प्रसिद्धः.

मित्रस्य अलंकारशेखरः । (५) जैनस्य आचार्यहेमचन्द्रस्य खोपगलंकार-
चूडामणिवृत्तिसहितं काव्यानुशासनम् । (६) जैनस्य वाग्भटस्य काव्यानु-
शासनम् । (७) जैनस्य वाग्भटस्य वाग्भटालंकारः । (८) दक्षिणात्यस्य
अच्युतराजस्य खोपगलसरसामोदसहितः साहित्यनारः । (९) दक्षिणात्यस्य
कृष्णकवेर्मन्दारमरन्दः ।

रूपकप्रकरणानि ।

धनंजयस्य दशरूपकं धनिककृतालोक्तसंवलितम् । भारतीयस्य नाट्यशास्त्रस्य
अष्टादश एकोनविंशो विंशत्युल्लिख्यशाध्यायाः । अनेके रूपकग्रन्थाः सर्वतन्त्र-
स्वतन्त्रस्य राघवमदृषादस्य अभिज्ञानशाकुन्तलाद्योतनिकातोऽवधेया इति ।

अथ प्रसङ्गात्साहित्यस्य लक्ष्यभूताः प्राच्योदीच्यप्रतीच्यदक्षिणात्याः कनिरने
कविकर्मणः श्रव्यदृश्यग्रन्था निरूप्यन्ते—

तत्र काव्यग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूतानि । (४) छत्र-भारवं-
किराताजुनीयम् । (५) घण्टा-माघस्य शिशुपालवधम् । (६) श्रीहर्षस्य
नैषधीयचरितम् । (काव्यशास्त्रम्) (७) कादमीरिकस्य तालरत्नाकरस्य हरवि-
जयम् । (८) कादमीरिकस्य विहङ्गस्य विक्रमाङ्कदेवचरितम् । (९) कादमीरिकस्य
जगद्धरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलिः । (१०) शालिवाहनस्य गाथासप्तशती (गाथा-
सप्तसई) । (११) प्रवरसेनस्य सेतुबन्धम् (दसमुहवहो) । (१२) वाक्पतिः

१. काव्यानुशासनं काव्यप्रकाशानुसारि । वाग्भटीय काव्यानुशासनं तु प्राचीन-
शैलीकम्. २. एते हालसाहिवै. स्वमुद्रिते दशरूपकपुस्तके संश्लेषिताः. ३. दक्षिणा-
त्ये गोदावरीतीरे कुन्तलेषु प्रतिष्ठानं नाम नगरनासीत् । यन्वानी हालसाह-
वाहनादिनामा शकप्रवर्तकः शालिवाहनः । येन च गाथासप्तशती स्रज्जिता ।
इयं वागम्य हर्षचरिते कोपतया स्तुता । गोवर्धनाचार्यस्य आर्यासप्तशत्या-‘वागी
प्राकृतसमुचितरसा बलेनैव सरङ्गन नीता । निज्ञानुरूपतीरा कलन्दकन्येव गगनतलम् ॥’
इत्येव स्मृता । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु द्वितीयपरिच्छेदे ‘केऽभूवन्नाट्यराजस्य राज्यं
प्राकृतभाषिणः । काले श्रीसाहमाङ्कस्य के न सञ्ज्ञतभाषिणः ॥’ इत्युक्तम् । तत्र
आह्वराजः शालिवाहनः; साहसाङ्को विक्रमादित्य इति तट्टीकाङ्कनो रत्नेश्वरनिष्ठाः ।
शालिवाहनस्यैव ममाया भूतमायामयवृद्धकथानिर्मातृ-गुणाद्वय-कालापव्याकरणकर्तृ-
शर्ववर्मप्रभृतयो महाविद्वांस आसन् । अतः शकप्रवृत्तेरामन्नकाले गाथामप्तशती-
संरक्षणकालो भवितुमर्हतीति दिक्. ४. राजतरङ्गिणीगणनया एकः प्रवरसेनः
३१८९ कलिंगवेऽभूत् । अस्मैव पात्रो द्वितीयः प्रवरसेनः । एतन्नमये उज्जयिन्यां
ना विक्रमादित्योऽप्यभूत् । उक्तप्रवरसेनयोरन्यतरेण सेतुबन्धापरन्तानधेयं
प्रणीतं स्यात् । अकटवरजजालदीन्द्र (अबुलमुजफ्फरजलालुद्दीनमहम्मद
) सचिवो रामदासभूपतिस्त स्वकृतसेतुबन्धटीकाप्रारम्भे-‘महाराजप्रवरसेननिमित्तं

देवस्य गउंडवहो (गौडवधम्) ।

आख्यानग्रन्थाः ।

(१) दण्डिनो दशकुमारचरितम् । (२) सुबन्धोर्वासवदत्ता । (३-४) वाणभट्टस्य हर्षचरित-कादम्बर्यौ । (५) विष्णुशर्मणः पञ्चतन्त्रम् । (६) नारायणस्य हितोपदेशः ।

चम्पूग्रन्थाः ।

(१) चमुनात्रिविक्रमस्य दमयन्तीकथा । (२) भोजदेवस्य रामायणचम्पू । (३) अनन्तस्य भारतचम्पू ।

नाटकग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तल-विक्रमोर्वशीय-मालविकाग्निमित्राणि । (४-६) श्रीहर्षस्य रत्नावली-प्रियदर्शिका-नागानन्दानि । (७-९) भवभूतेर्महावीरचरित-मालतीमाधवोत्तररामचरितानि । (१०-१२) राजशेखरस्य चालरामायण-विद्वज्जालभञ्जिका-कर्पूरनञ्जय । (१३) भट्टनारायणस्य वेणीसंहारम् । (१४) सुरारेरनर्घराघवम् । (१५) विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम् । (१६) श्रीकृष्ण-मिश्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयम् ।

एतेष्वनेकान्काव्यसाहित्यग्रन्थान्काव्यमालानुपज्ञादुदराद्भिरुत्पत्तातपादानां सुहृद्भिर्महानहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादपण्डितरजैः काव्यसंसारं साधूपकृत इति ॥

५। साहित्यदर्पणस्य न किमिति वृत्तम् ? अयं दर्पणो यावदुपयुक्तकाव्यशिक्षायायकत्वात् साहित्यशास्त्रमिति व्यपदिश्यताम् । यदयं न सरस्वतीकण्ठाभरणवद् व्यनक्तिप्रयोजनीयविषयवित्तीर्णो नवीनविचारविकलश्च, न काव्यप्रदीपवद् रूपकप्रकरणरहितोऽतिस्थगितप्रमेयश्च, न साहित्यसारवद् विषयसकलनैकतात्पर्यो दुस्तरचनश्च । एकदेशीयैः सह तु तुलनावकाश एवास्ति नास्ति । सोऽयं कारिकावृत्त्युदाहृतिमित्रिणा विमज्जते । तत्र कारिका वृत्तयश्च स्वकीया एव, उदाहृतयस्तु कचिदेव स्वकीयाः । प्रमेयाणामुपपादनशैली प्रायेण सर्वत्र प्राञ्जलैव, यत्र क्वापि

महाराजाधिराजविक्रमादित्येनाहृतः कान्दिशसप्तमहाशयः सेतुबन्धं चित्रीर्षुः' इत्यनेन कालिदासस्यैव सेतुबन्धकवृत्तं व्यलिखत् । तत्र तादृशसम्बन्धदर्शने नूलं नृग्यम् । विक्रमकान्दिशस्योः सयन्धस्तु न निरुध्यते तयोरेकत्वात् । वाक्काटकवशे गृहीतजन्मनोः खित्ताब्दस्य चतुर्थे-पञ्चमशतकयोर्वर्तमानयोः प्रवर्ततेनभूजोः सेतुबन्धकवृत्तं तु दण्डिनः स्थितिकालात्तत्रे पठति । यतो दण्डी काव्यादर्शे सेतुबन्धं सरतीति दिष्टः ।

१. गौडवधे का(क)न्दकुब्जाधिपतेर्यशोवर्मणो नहिना बाक्ष्यर्कनां नष्ट्या वाक्पतिराजे-
नावर्णि अत्र १२०९ गद्याः । रानान्दुदयादिनाटकरचयिना व्ययनेव यशोवर्मा
कालगता कश्मीराधिपतिना ललितवादित्येन पराजितः । 'कविर्वाक्यविराजधीनव-
भूलादिलेखितः । जितो ययौ यशोवर्मा वट्टगन्तुतिवन्दिताम् ॥' इति राजदरदिनी
४।१४४) । अल्ल सनयः खित्ताब्दीनसप्तमशतकोत्तरार्धम् ।

गहना सा तावद् विषयस्वभावात्समुद्भूता । शास्त्रकारेण तु सुखावबोधायैव यतितम् । उक्तं च चरमे—‘साहित्यदर्पणममुं सुधियो विलोक्य साहित्यतत्त्व-
मखिलं सुखमेव वित्त ॥’ इति ॥

यत्त्वत्र कुत्रचिच्छृङ्गारतरङ्गितः प्रस्तावः स चापरिहार्यतया नैतस्य दूषणाय प्रभवति । इति दोषमाशङ्क्यैव काव्यालंकारे रुद्रटेनाभ्यधायि—

‘नहि कविना परदारा षष्ट्या नापि चोपदेष्टव्या ।

कर्तव्यतयान्येषां न च तदुपायोऽभिधातव्यः ॥

किं तु तदीयं वृत्तं काव्याङ्गतया स केवलं वक्ति ।

आराधयितुं विदुषस्तेन न दोषः कवेरत्र ॥’

किं बहूक्त्या, अङ्गिनि कामसूत्रेऽप्येवमभिहितम्—‘धर्ममर्थं च कामं च’ इति (छो. ११९ पृ०) ।

साहित्यदर्पणकारो विश्वनाथः । अयं दर्पणस्य चतुर्थे परिच्छेदे (२४४ पृ०) अलावदीनं स्मरति । ‘यः कौमारहर—’ इति काव्यप्रकाशोदाहरणविचारे ग-सङ्गकपुस्तकपाठे (सा. द. १७ पृ०) जयन्तं स्मरति । काव्य-प्रकाशस्य दर्पणव्याख्याने ‘यदाहु श्रीकलिङ्गभूमण्डलाखण्डलमहाराजाधिराज श्रीनरसिंहदेवमहाया धर्मदत्तं स्थगयन्त सकलसहृदयगोष्ठोगरिष्ठकविपण्डिता न्यपिनामहश्रीमन्नारायणदामपादा’ इत्युद्धिरति । तत्र अलावदीनः (अलावदीन मसज्जद) दिहोपरिवृत्तः, यः खीस्तावदे १२४६ मारितः । जयन्तः काव्यप्रकाशस्य द्वापिकाव्याख्यान्ते सवत् १३५० अर्थात् खीस्तावद् १३५०-५०=१२९३ मिच्छति । एवमेताभ्यामवस्तनो दर्पणकारो विश्वनाथः खीस्ता-वदीयचतुर्दशशतकस्य पूर्वभागेऽवश्यं भवितुमर्हति । यस्मादयं कलिङ्गेश्वरस्य नर-सिंहदेवस्य सभाया खपिनामह नारायण निर्दिशति । स च नरसिंहदेव ‘अस्मिन्मदगोनरसिंहदशशतकवत्सरे (१२१०) चतुर्दशभुवनाविख्यादिविरुदावलीवि-राजमानः श्रीवीरनरसिंहदेवमहीपतिः स्वराज्यस्यैकत्रिंशल्लक्षेऽमिलिख्यमाने सिंह-मुद्रपद्मा सोमवारे’ इत्यतिहासिकफक्किया खीस्तावदे ११६० सिध्यति । अतएव १२९३-११६०=१३३ उक्तखीस्तावदयोरन्तरं पुरुषत्रयपर्याप्ते किञ्चिदधिकं प्रतीयते तथेति दर्पणे (७८ पृ०) नारायणस्य वृद्धप्रपितामहत्वेन लेखात्तना-मनन्तम् । प्रकाशदर्पणे नारायणस्य अन्ते दाम-दर्शनात्, साहित्यदर्पणे दाम-दर्शनाद् व्यक्तिसन्देहे नाशङ्का । विश्वनाथात्मजस्य अनन्तदासनामो-दमन्तद् विश्वनाथपितामहपुत्रस्य चण्डीदासस्यापि तथानामनिर्देशाच्च (मा. ४०६ पृ०) । दर्पणे विश्वनाथपित्रा चन्द्रशेखरेण वर्णितानुमाभानु-पति नरसिंहदेवस्येति चतुस्रिंशत्तनां ज्ञेयेति (मा. द० ६३) ।

१. नरसिंहदशमप्रवक्ता वक्ताः श्लोकाः । नरसिंह उक्तप्रवक्तेनापि वर्णिते
नरसिंहदेवस्येति वाच्यम् ।

विश्वनाथस्य नाम साधिविग्रहिक-महापात्र-कविराजेत्युपाधिभिर्घटितं दृश्यते ।
त्र साधिविग्रहिक इति राज्याधिकारविशेषः । तदानीं विद्याप्रणयिनां कलिङ्ग-
पिबानां राज्याधिकारे विश्वनाथस्य पूर्वपुरुषास्तदनुबन्धिनः । श्रीधर-राघ-
नन्द-कृष्णानन्दप्रभृतयश्चासन् । अत एतन्नामापि साधिविग्रहिक-महापात्र-
विशेषणान्या भूयितम् । अत्र श्रीधर-राघवानन्दौ काव्यप्रकाशस्य टीका-
स्तावपि । कृष्णानन्दस्तु वैदर्भीतिप्रधानस्य सहृदयानन्दाख्यस्य नलचरित-
नटाकाव्यस्य रचयिता । राघवानन्दनाम दर्पणस्य प्रथमपरिच्छेदे; सहृदयानन्दस्य
सूच्यमुत्प्रेत-‘इति पद्यं सप्तमपरिच्छेदे वर्तते । साधिविग्रहिक इति संधिविग्रहा-
धेयम् । ‘नत्र नियुक्त-’ (पा० सू० ४।४।६९) इति ठक् । एष उपाधी
एतत्तरङ्गिण्यादां सुप्रसिद्धः । महापात्रो ब्राह्मणविशेष इति केचित्, सहैत्यपरे ।
ननु महामात्र इति संभावनीयम् । कविराज इति महाकविसमानार्थकम् । ननु
अद्य(जयोप्या)प्रान्तीयप्रधानहिंदोभाषाया ‘भाट’ इति प्रसिद्धब्राह्मणजातेर-
प्यनयम् । श्रीनारायणचरणारविन्देत्यादि तु शास्त्रिक्यादिप्रदर्शनार्थम् ।
काव्यप्रकाशदर्पणे तु ‘...संगीतविद्याविद्याधर कलाविद्यामालतीमधुकर-विविध-
विद्यार्णवदर्पणधार...’ इति विश्वनाथस्य त्रीणि विशेषणान्यधिकानि । बल्लुतोऽयं
नराशुलप्रसूतो बहुलः सहृदयश्चेति । एतत्प्रणीतग्रन्थास्तवेते ज्ञायन्ते—(१)
राघवविलासमहाकाव्यम् (२) सुदलगाश्चरितप्राकृतमहाकाव्यम् (३) चन्द्रकला
नाटिका (४) प्रभावती नाटिका (५) पोद्गामापायनी प्रगल्भरत्नावली (एतेषां
निर्माणोत्तर) (६) सारित्थदर्पण (७) नरसिंहविजयम् (८) काव्यप्रकाशदर्पणः ।
एतदिषु अन्धशेखरस्य पुष्पमाला नाटिका, भाषाणव इति ग्रन्थद्वयो दर्पणतो
व्यथा । तत्र—

‘भाषामभ्यमपात्राणां नाटकोक्तां विशेषतः ।

माहाराष्ट्री सौरसेनीत्युक्ता भाषा द्विधा बुधैः ॥

हीनर्भाष्या विभाषा स्यात्ता च सप्तविधा स्मृता ।

प्राच्यापन्ती मागधी च शाकरी च तथापरा ॥

चाण्णाली शाकरी चापि तथाऽऽभीरिति भेदतः ।’

एते पुनस्तु अमन्तराज्ये ऐतेन भाष्यदर्पणसमन्विते । प्रगल्भ-
रत्नावलाः दोषाश्च भूयान्तां नन्दनीय- इति भूयान्तेत्येवम् ।

विश्वनाथस्य पूर्वपुरुषाणां कविराजत्वसम्बन्धः स्पष्ट एव । त्रिषु । ‘पुरा रचितम्’
इति पदयोर्वैरतिशे- इति काव्यप्रकाशप्रणीतमुक्तम् । ‘सहृदय’ इति
रचितं इति स्पष्टम् । अत्र सिद्ध-पदं ‘सामान्यविश्वनाथस्य रचितं’ इति,
एतन्महोपाध्याय ‘सहृदय’ इत्यदि इति स्पष्टम् । अत्र स्पष्टम् । अत्र स्पष्टम् ।
पदे शाकरी । अत्र स्पष्टम् । अत्र स्पष्टम् । अत्र स्पष्टम् । अत्र स्पष्टम् ।
सू० ५० ६

विष्णोः सुतेनापि धनक्षयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ।

आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥”

इत्यनेनात्मानं वाक्पतिराजदेवापरमानो मुञ्जभूमुजः नभायानाह्वयत । न च
१९४ ख्रिस्ताब्दे आसीदिति दुभाषितरत्नसरोहो ज्ञायते । अयमेव कालो
निक्स्यापि भवितुं युक्तः । धनिनेन काव्यनिर्णयोऽपि निर्मादोति द्यन्पालो-
नो त्यसम् ॥

नखकुहः ।

कोऽयं कश्चिदनिमित्तो निबन्ध इति नाद्यावधि ज्ञायते । एतन्मतं तु दर्पण्य
तदपरिच्छेदे 'नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र' इत्याद्युक्तम् ॥

पुरुषोत्तमः ।

द्वौ पुरपोत्तमौ शब्देते । एकस्त्रिकाण्डशेषकर्ता, अन्यो विष्णुभक्तिरत्नप्र-
सारचरिता । तत्राप्यस्य त्रिकाण्डशेषसन्तर्मां पुरपोत्तमदेव इति नाम, द्वितीयस्य तु
पुरपोत्तम इति । परमादस्यपि पञ्चरचनाया पुरपोत्तम इत्येव नामधेयं दृश्यते ।
अथाहि त्रिकाण्डशेषप्रारम्भे 'एव प्रयत्नं पुरपोत्तमस्य' इति । हारावलीप्रारम्भे
'हारावलीं विरचिता पुरपोत्तमेन' इति च । अतो द्वयोरैवता स्मरन्ति । यद्यप्येव
दर्पणस्य नयनपरिच्छेदे 'पुरपोत्तमरत्नाह' इत्यादिना रसतत्त्वात् दर्पणकाराग्र-
जिह्वावदस्य दन्तमननपर्यन्तं पुरपोत्तमगता वररसतं भेदितामिवानामुच्यते नि-
भाषणीयाः ॥

भरतः ।

एतदुपशममेव गच्छताम् लोके प्रसिद्धम् । एतस्य द्विप्रपुत्रत्वं त्रिभिर्भगवैः
 स्तान्निर्दिष्टम् । एवमादिभरतगण्डर्वादि गच्छताम् गच्छताम् गच्छताम् गच्छताम्
 गच्छताम् गच्छताम् । अथ भरत, आदि-भरत इति द्वेष्टा लोको बहुत्र ज्ञेयम् ।
 गच्छताम् आदिभरत उपजातो भवेत् । एतेष्वत्र आदिभरतगण्डर्वादि भरतगण्ड-
 र्वादिभरतगण्डर्वादि भवेत् । अथ भरत, आदि-भरत इति द्वेष्टा लोको बहुत्र ज्ञेयम् ।
 गच्छताम् आदिभरत उपजातो भवेत् । एतेष्वत्र आदिभरतगण्डर्वादि भरतगण्ड-
 र्वादिभरतगण्डर्वादि भवेत् । अथ भरत, आदि-भरत इति द्वेष्टा लोको बहुत्र ज्ञेयम् ।

महेश्वरिः ।

[illegible]

1907

व्याख्यानां । न तत्र हेतुमात्रं तत्रापि न । अत्राहानि तु सपरपयोपनि-
नीति ग्रन्थान्तरमयाऽप्येवमप्यने । दुष्प्रयोगिण्यमानमेव भर्तृहरिणा राज्यलं-
वज्ञाय वैराग्यमाश्रितमिति निगम्य प्रमितिः । न तत्र—“या निन्तयामि न
मयि सा निरक्ता, या चान्यमिच्छति जन, म जनोऽन्यगच्छ, । अस्मत्क-
परितुष्यति साचिदन्या, धिक् ता न, । न मदन न, उमा न, मा च ॥” इ-
तदीय पद्य छिन्नम् । इदं-राजो रज्याम, राज्या पुष्पाळे, पुष्पालस्य अन्यगदु-
गमयतीति किवदन्ती । अयमेव भर्तृहरिहरो गायत्रिरनिनस्य भर्तृहरिनिर्द-
ख्यनाट्यस्य कथानायको विभाज्यते । तत्र राजो भानुमनी विगुहचरितैव, ननु
किंवदन्तीगन्धोऽपि । राजो योगि-गोरक्षतो रोक्षाग्रहण चेति दिक् ॥

भोजदेवः ।

स्वस्वतीकण्ठाभरणदिनानाविधमदभरचयिता कृतिशकुन्तकल्पतरुधाराण-
नाथो भूपालरत्न भोजदेवो विक्रमार्कमवन् १०५८ असीन्, तदेतद्वो निर्दिष्ट-
दानपत्राद्यक्तम् ।

रुद्रटस्य कृपालकारात्परस्मिन् मम्मटस्य साध्यप्रकाशात् पूर्वस्मिन् काले मत्त-
तीकण्ठाभरणमालकारिणा वस्तुतः कण्ठाभरणमेवाभूत् । तत एवास्य बहो-
विषया उदाहृतयश्चालकारग्रन्थेष्वद्वता लभ्यन्ते । अस्य च पद्य परिच्छेदा । तत्र
प्रथमे परिच्छेदे विलसतो दोषगुणविवेचनम् । द्वितीये वाच्यसज्ञा शब्दालंकारा-
तृतीये आभ्यन्तरमज्ञा अर्थालंकारा, चतुर्थे वाच्यभ्यन्तरसज्ञा उभयालंकारा वि-
चिता । पञ्चमे तु प्राचीनरीत्या रमादिदर्शित । यद्यप्यत्र मौलिकविषयाणाम्
चान्तरभेदा नातिप्रयोजनीयास्तथाप्यनेके पदार्था उदाहरणल्लोकाश्च साहित्यमाप्य-
कालिकविवेकादर्शभूता अवश्य पर्यालोचनीया ।

एतत् कण्ठाभरण महाराजश्रीभोजदेवेन अलंकारशान्त्रवेन व्यपदिष्टम् । एतम्
प्रारम्भमस्मी—

“ध्वनिर्वर्णा. पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।

यस्या सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे ॥”

‘यावन्मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-

र्यावद्वृक्षसि कांस्तुभस्तवकिते लक्ष्मीर्मुग्धपिणः ।

यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रादं धनु. कौसुमं

भृयात्तावदिय कृति. कृतधिया कर्णावतंसोत्पलम् ॥”

इत्येवमुप श्लोकिने ।

तद्दानपत्रस्यापेक्षिताशोऽयम्—

“..... परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्री-सीयकदेवपादानुध्यातप-
रमभट्टारकाधिराजपरमेश्वरश्रीवाक्पतिराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारक-
धिराजपरमेश्वरश्रीसिन्धुराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिरा-

साहित्यदर्पणे

के प्रथमविमर्शे शब्दानौचित्यविचारः । अत्र “विधेयाविमर्शः, प्रक्रममेदः, नेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनम्,” इति पञ्च दोषजातीः पुरस्कृत्य महाकवि-यो बहुधा परीक्षिताः । तृतीयविमर्शे ध्वन्युदाहरणानामनुमानेऽन्तर्भावदर्शन-ति । व्यक्तिविवेकस्य—

‘अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥’

इत्यारम्भः;

‘अन्यैरनुलिखितपूर्वमिदं त्रुवाणो
नूनं स्मृतेर्विपयतां विदुषामुपेयाम् ।
हासककारणगवेपण्या नवार्थ-
तत्त्वावमर्शपरितोपसमीहया वा ॥’

इति समाप्तिश्च ।

मम्मटः ।

काव्यप्रकाशकतां राजानकसंज्ञाद्वयणकुलोत्पन्नो मम्मटाचार्यः कश्मीरेषु
बभूव । अयमेव चिराय रुढान् गण्डुलिकाप्रवाहेण विततान् दोषगुणरीत्यलंकारान्
सहितं यथाशास्त्रं परिष्कृत्य च खोन्मीलिते काव्यप्रकाशे प्रथमं दर्शितवान्;
अचिरात्प्रवृत्तान् ध्वनिविषयान् यथायथं संकलय्य परिसंख्याय च यथावसरं
मनामव्यामान्यां पिबन्तवान्; पाठ्यदृष्ट्या कारिकासङ्ख्यान् प्रमेयान् वृत्त्या
मननं व्याहृतवान् । एवं यथा शब्दार्थपरिशुद्धये सूत्रवृत्त्युदाहरणवैयाकरणसिद्धा-
न्तकालुषी विभज्यते, तथैवैष काव्यप्रकाशः शब्दार्थगुणपरिष्कृतये । स एष परि-
ष्कारलंकारपर्यन्तो मम्मटेन तत उर्वरितः किञ्चिद् अलुटेन (अलकेन) कृत-
इत्येतद्देकायां निदर्शनाद्व्यायामुक्तम्—

‘कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः ।
प्रयन्त्रः पूरितः शेषो विधायालुटसूरिणा ॥’

एतद्कृतं काव्यप्रकाशस्य ‘इत्येष नागो विदुषा—’ इत्यन्तिमलोकव्याख्यानतो
निर्देशते । एतस्य टीकानन्दनारथ—

(१) नन्दनः	जैनभाषिण्यचन्द्राचार्यः कृतः ।
(२) बलविनातुराजिनो ...	सरस्वतीनीधयः कृता ।
(३) दीपिका	जयन्मभट्टः कृता ।
(४) अष्टमी (नन्दनः) ...	नोमेश्वरभट्टः कृतः ।
(५) दर्शन	विश्वनाथकविराजः कृतः ।
(६) निन्दानिका	परमानन्द-चक्रवर्ति-महाचार्यः कृतः ।
(७) निदर्शन (सामान्यदर्शनः) ...	राजानकानन्दकविभिः कृतम् ।
(८) सारवर्तन	श्रीवन्महाशयनमहाचार्यः कृता ।

मुसल्लापवापशूलशक्तिहलवन्धगर्भितैरष्टभिः लोकैर्यद्वारं महाचक्रमुत्पद्यते
तन्निर्गतात्—

‘शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।

साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥’

इति श्लोकाज्ज्ञायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं बन्धः कात्र चित्रयति ।
शृङ्गारतिलककर्ता रुद्र इति ननु रुद्रः । उक्तं च तिलकान्ते रद्रेण—‘शृङ्गा-
रतिलकविधिना पुनरपि रद्रः प्रसादयति’ इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारचंदर्मः । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः ।
अत्यैव—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाचन्द्रेऽप्यसंरब्धवा-

न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

इति परं व्यक्तिविवेके द्वितीयविमर्शं मरिचा अनेकधा वृषयित्वा पर्यन्ते—

‘काव्यकाञ्चनकपाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एव स निदर्शितो मया ॥’

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वतःप्रसूतधर्मिणोऽयम् उदयोत्काराद् अधस्तनः उदयनाद् लब्ध-

शूलबन्धो यथा—

नामुपो राजस त्वादूलोषपूटेरदेवताम् ।

तां शिवावादितां सिद्धाध्यामितां हि स्मृतां स्मरि ॥ ६ ॥

शक्तिबन्धो यथा—

नारिषारये रमेऽन्मानु तानु नानेयमग्र हि ।

हिमालयादिपानुं ए वं वन्निन्नुपशुन्नु ॥ ७ ॥

हलबन्धो यथा—

नातङ्गानङ्गविधिनानुना पादं लघुपतन ।

वक्ष्यित्वा लिखित्तु निशत्वारन्ति रंरता ॥ ८ ॥

एतैः उदाहरितमिन्नेरद्वयो महाचक्रयोः निष्पद्यते । एतेषां विधाने प्रयत्नः
शक्यते ।

टस्य काश्मीरिकत्वमतितरा प्रसिद्धम् । इतश्च काश्मीरिक आनन्दकविनिर्देशेन
रम्भे—‘...शिवागमप्रसिद्धपद्मत्रिशततत्त्वदीक्षाक्षपितमलपटलः प्रकटितसत्स्वरू-
थिदानन्दधनो राजानककुलतिलको मम्मटनामा दैशिकवरः...’ इति निर्दिशति ।
अमिनवगुप्तस्य समयस्तद्वेत्तात् (१०७१) इति संघत् सिध्यति । काव्यप्रकाशेन
संकेताख्यटीकासमयः (१२१६) इति सवत् पूर्वमुक्तः । (१२१६-१०७१=
१४५ इति समयान्तरम् । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मदनुमानं साधूपपन्नं
इति परीक्षणीयम् ॥

रुद्रटः ।

अयं काव्यालंकारप्रणेता महाकविर्वापतेर्भोजदेवात्प्राचीनः । यतः—

‘किं गौरि मां प्रति रूपा ननु गौरहं किं
कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जानाम्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्थं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

इति काव्यालंकारपथं सरस्वतीकण्ठाभरणे द्वितीयपरिच्छेदे उदाहृतम् । रुद्रटस्य
नामान्तरं शतानन्दः, जनको वामकभट्टः, वेदः सामेति सर्वं तत्कृतैः संज्ञैः

१ वन्धसुष्टिरलभूतस्य वक्ष्यमाणस्य चक्रवन्धस्य स्वरूपख्यातयै दर्पणीयवन्धप्रकरणं
न्यूनतापूर्वम् च खड्गादिवन्धश्लोकाः प्रदर्शयन्ते । तत्र

खड्गवन्धो यथा—

मारारिदाक्रमेभमुखैरासाररंहसा ।
साराराध्यस्तवा नित्यं तदर्तिहरणक्षमा ॥ १ ॥
माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा ।
मान्नाथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिजा ॥ २ ॥

मुसलवन्धो यथा—

मायाविनं महाहावा रसायातं लसद्भुजा ।
जातलीला यथासारवाचं महिष मावधी ॥ ३ ॥

चापवन्धो यथा—

भानमीटा शरण्या मुत्सुदैवारक्प्रदा च घीः ।
घीरा पवित्रा संघासात्रासीष्टा मातरारम ॥ ४ ॥

वाणवन्धो यथा—

भाननापह्यं लोकदेवीं सद्रस सञ्जम ।
भनसा सादरं गन्वा सर्वदा दास्यमङ्गताम् ॥ ५ ॥

मुसलचापबाणशूलशक्तिहलबन्धगर्भितरथभिः लोकैर्यदधारं महाचक्रमुत्पद्यते
तन्निर्गतात्—

‘शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।

साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥’

इति श्लोकाज्जायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं बन्धः कान्न चित्रयति ।
शृङ्गारतिलककर्ता रुद्र इति ननु रुद्रटः । उक्तं च तिलकान्ते रुद्रेण—‘शृङ्गा-
रतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति’ इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भः । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः ।
अस्यैव—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरुद्धक्षयाम्बुदघटाचन्धेऽप्यसंरब्धवा-

न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

इति पद्यं व्यक्तिविवेके द्वितीयविमर्शे नहिन्ना अनेकधा दूषयित्वा पर्यन्ते—

‘काव्यकाञ्चनकपाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ॥’

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वतन्त्रसुतप्रपिपणोऽयम् उद्घोतकाराद् अधस्तनः उदयनाद् ऊर्ध्व-

शूलबन्धो यथा—

नानुपो राजस स्वासृहोबधूदेरादेवतान् ।

तां शिवाधारितां सिद्धाध्यास्तितां हि सुतां सुहि ॥ ६ ॥

शक्तिबन्धो यथा—

नाहिपारये रणेऽन्यानु सानु वानेयमग्र हि ।

हिनातद्वादिपानुं स कं कनिननुसृतम् ॥ ७ ॥

हलबन्धो यथा—

नातश्चानङ्गविधिनानुना पादं तनुपतन ।

वह्मयित्वा तिरस्वस्त निरात्मान्ति रंरना ॥ ८ ॥

नैः उदात्तैर्गन्धर्वैरुत्तमो महाबलवान् नृपपते । स्तेनो विप्रश्चि द्रव्यमने
अप्याति ।

तस्य चरिते—मतिरपि प्रसिद्धम् । इतश्च कार्मरीक आनन्दकविनिर्देशेन
रम्भे—‘‘... विनायकप्रसिद्धिद्वारातत्तादीक्षाधपितमलपटलः प्रकटितसत्सह
विनायकानो राजानन्कुणितको मम्मटनामा दैशिकवर...’’ इति निर्दिशति
परिभाषणसम्प्रदायेणात् (१०७१) इति सवत् सिध्यति । काव्यप्रकाश
संज्ञेनापीयमानम् (१२१६) इति सवत् पूर्वमुक्तम् । (१२१६-१०७१ =
१४० इति समसंज्ञायां । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मदनुमानं साधूपपन्न
इति परीक्षणीयम् ॥

रुद्रटः ।

‘‘... यथा यथाप्रोक्ता मदाकविरीगपनेर्गोजदेतात्प्राचीनः । यत —

‘‘... गौरि मां प्रनि म्या ननु गौरहं किं

पुण्यामि कां प्रनि मयीत्यनुमानतोऽहम् ।

जातमयतस्त्वमनुमानत एव सत्य-

मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

‘‘... यथा यथाप्रोक्ता मदाकविरीगपनेर्गोजदेतात्प्राचीनः । यत —
‘‘... गौरि मां प्रनि म्या ननु गौरहं किं
पुण्यामि कां प्रनि मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जातमयतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

‘‘... यथा यथाप्रोक्ता मदाकविरीगपनेर्गोजदेतात्प्राचीनः । यत —
‘‘... गौरि मां प्रनि म्या ननु गौरहं किं
पुण्यामि कां प्रनि मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जातमयतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

सद्वचनो यथा—

‘‘... यथा यथाप्रोक्ता मदाकविरीगपनेर्गोजदेतात्प्राचीनः । यत —

‘‘... गौरि मां प्रनि म्या ननु गौरहं किं
पुण्यामि कां प्रनि मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जातमयतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

‘‘... यथा यथाप्रोक्ता मदाकविरीगपनेर्गोजदेतात्प्राचीनः । यत —

‘‘... गौरि मां प्रनि म्या ननु गौरहं किं
पुण्यामि कां प्रनि मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जातमयतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

सुसुन्दरवचनो यथा—

‘‘... यथा यथाप्रोक्ता मदाकविरीगपनेर्गोजदेतात्प्राचीनः । यत —

‘‘... गौरि मां प्रनि म्या ननु गौरहं किं
पुण्यामि कां प्रनि मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जातमयतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

चन्द्रवचनो यथा—

‘‘... यथा यथाप्रोक्ता मदाकविरीगपनेर्गोजदेतात्प्राचीनः । यत —

‘‘... गौरि मां प्रनि म्या ननु गौरहं किं
पुण्यामि कां प्रनि मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जातमयतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

तद्वचनो यथा—

‘‘... यथा यथाप्रोक्ता मदाकविरीगपनेर्गोजदेतात्प्राचीनः । यत —

‘‘... गौरि मां प्रनि म्या ननु गौरहं किं
पुण्यामि कां प्रनि मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जातमयतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

गुणरचापमण्डपद्वारिहलमन्दगभिः रथभिः शीर्षदंष्टारं मलमममुन्दते
तस्मिन्तान्—

‘मत्तानन्दापरायेन भट्टयामकसूनुना ।

साधितं रुद्रदेनेदं सामाजा धीमतां त्विम् ॥’

इति गोवाज्याये । मिश्रपालवर्धामिविलक्षणोऽयं मन्दः यत्र चित्रमिति ।
शृङ्गागतिव्यवस्थां गच्छ इति बहु रुद्रदः । उक्तं च तिलकस्थे मन्दे—‘मत्तान-
न्दापरायेन भट्टयामकसूनुना प्रसादमिति’ इति ।

यमोक्तिजीवितकारः ।

यमोक्तिजीवितं नाम धर्मेणरमणम् । यमोक्तिता यमोक्तिता ।
यमोक्ति—

‘यमोक्तिः यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिश्च यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।’

इति यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

‘यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।’

इति यमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिर्धर्मोयमोक्तिः ।

यमोक्तिः ।

साहित्यदर्पणे विशेषणोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्वरूपनिवेचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र 'तददोषौ—' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य सण्डनग्रन्थगताटिप्पण्यो दर्शनार्हा ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा सकेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इतरग्रन्थविशिष्टं लक्षणानेदाना निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय त्वावश्यक एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन—' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनोया । उत्तमादित्तरूपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्त पुरसहायाः किविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुनिः 'वामन—' (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणा-न्वेषणपूर्वकं चनाकलनीया । तत्र किरात—म्लेच्छ—आमीरशब्दगता विशेषा अप्युद्देश्याः । साधारणव्रीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-वेदिनिरवश्यमनुसंधेया । स्वदारगुह्यधर्मनुरागेष्वितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याद्या अनिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसंमतिर्दृष्टव्या (१४१ पृ.) । शृङ्गारादीनां स्वरूपाणि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । अत्र 'प्रधान—' (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्तेः स्थापनमितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं दर्शनार्हं चात्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किंवहुना, यथात्र नाटकादीनां दशरूपकाणां नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषजा-तानामन्वेषा चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतनुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोल्लिखितवि-षयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाय विधातुं पार्येत । सति कुड्ये चित्र-मिति न्यायात् । श्रीमता हॉल्साहिबेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो येऽध्यायाः (१९-२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभजो बापुदेव इति त्रयी ।
 त्रेतेव स्मर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाह्यभूः ॥
 गुणदोषानुपद्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
 वैक्रमान्दाः १९७७

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

साहित्यदर्पणे विशेषणोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्वरूपनिर्देशनवसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र 'तददोषैः' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य सण्डनग्रन्थगताष्टिप्पण्यो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा सजेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इतरग्रन्थविरिष्टं लक्षणाभेदाना निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया नन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय लावश्यक एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया । उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुनि. 'वामन' (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणा-न्वेष्टनपूर्वकं सनाकलनीया । तत्र किरात-म्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा अप्युद्भेदा । साधारणलीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-वेदिनिरवदनमुत्तरेषाः । खदारगुह्यर्थमनुरागेक्षितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याद्या अनिश्चयायिका भवन्तीति वात्स्यायनसमतिर्द्रष्टव्या (१४१ पृ.) । छन्दारदीना स्वरूपानि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याद्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । उत्र 'प्रधान' (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्ते. स्थापननितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं दर्शनार्हं चास्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किंवहुना, यथा नाटकादीना दशरूपकाणा नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्रूपविशेषजा-ज्ञानामन्वेष्टा चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोल्लिखितवि-षयजातानां परीक्षा मौलिकदृशकाव्यान्वेष्टनाय विधातुं पार्येत । सति कुञ्च्य चित्र-मिति न्यायात् । श्रौतता हॉल्लसाहिबेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो येऽध्यायाः (१९-२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभञ्जो वापुदेव इति त्रयी ।
 त्रेतेव स्मर्यतां चेतो यया शास्त्राचगाह्यभूः ॥
 गुणदोषानुपद्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
 वैक्रमाब्दाः १९७७ }

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्वरूपनिर्वचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र 'वददोषौ-' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य खण्डनग्रन्थगताटिप्पण्यो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा संकेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इतरग्रन्थविशिष्टं लक्षणाभेदानां निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय लावश्यक एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन-' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया । उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरसहायाः क्रिविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुनि- 'वामन-' (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणा-न्वेषणपूर्वकं सनाकलनीया । तत्र किरात-म्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा अप्युद्भेया । साधारणलीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-वेदिनिरवश्यमनुसंधेयाः । स्वदारगुह्ययननुरागेज्जितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याद्या अनिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसंमतिर्दृष्ट्या (१४१ पृ.) । छन्दारोहिता स्वरूपानि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्वीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । तत्र 'प्रधान-' (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्ते. स्थापननितरग्रन्थापेक्षया स्तीवं प्राप्तं दर्शनार्हं चास्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । क्रिवहुना, यथात्र नाटकादीनां दशरूपकाणां नाटिकादीनानद्यादशोपरूपकाणां तद्वद्विशेषजा-ज्ञानमन्वेषां बोधावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतनुसलन्मननेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु दहन् न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्यादिकलं पुनरुक्तं लभ्येत तर्हि दर्पणोत्तिष्ठितवि-षयजातानां परीक्षा मौलिकदृष्टकाव्यान्वेषणाय विधातुं पायते । सति कुप्ये चित्र-मिति न्यायात् । श्रौतता हॉल्लाहिबेन दशरूपकेन सह तदुपकरणेन वेदप्यायाः (१९-२०।३४) उदापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति त्रयी ।
 त्रेतेव सूर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाहभूः ॥
 गुणदोषानुपद्वेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
 वैक्रमाब्दाः १९७७ }

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

	पृष्ठस्य	पक्षौ		पृष्ठस्य	प
दैन्यम्	१४७	१२	भावपदानिरुक्तिः ...	१६७	
" श्रमः	१४८	७	" रत्नमेदा	१६-	
" मदः	१४८	१४	" तत्र, शुक्लारः ..	१६९	
" जडता .. .	१४९	७	" विप्रलम्भ } ..	१६९	
" उग्रता	१५०	३	" सभोग. }	१६९	
" मोहः	१५०	११	" विप्रलम्भवस्वरूपम्	१७०	
" विबोध	१५१	३	" विप्रलम्भमेदाः ...	१७०	
" स्वप्नः	१५१	११	" तत्र, पूर्वरागः	१७०	
" अपस्तार.	१५२	८	" कामदनाः ...	१७१	
" गर्वः	१५२	१३	" तत्र, नरपे विशेष.	१७३	
" मरणम्	१५३	२	" कामदशास्तु विशेष	१७४	
" आत्मस्थम्...	१५३	७	" पूर्वा रागमेदः ...	१७४	
" अनर्प	१५४	५	" मान }	१७४	
" निद्रा	१५४	११	" कोष. }	१७४	
" अवहित्वा	१५५	२	" ईर्ष्यामान	१७६	
" औत्सुक्यम्	१५५	८	" मानभूतोपाया.	१७७	
" उन्माद	१५६	२	" प्रवासः	१७७	
" दक्षा	१५७	२	" दश कानदेश	१७८	
" स्थिति	१५७	१०	" प्रवासनेहा	१७८	
" भतिः	१५८	२	" करणविप्रलम्भ	१८०	
" व्याधि	१५८	८	" सभोग ..	१८१	
" ब्रान	१५८	१२	" सभोगनेहा.	१८२	
" प्रीडा	१५९	५	" हाल....	१८३	
" हर्षं	१६०	५	" हान्यमेदा	१८३	
" अमृतज्ञा	१६०	११	" वरण	१८४	
" विषाद	१६१	६	" वरणनिप्रलम्भ... ..	१८५	
" रुचिः	१६१	१४	" दातयन्मु	१८५	
" चपला	१६२	८	" हिनः	१८५	
" न्तानि	१६२	५६	" सुखपरिवरणम् मेगा...	१८७	
" दिग्भा	१६२	५	" ननु	१८७	
" सिद्धि	१६२	५	" किं	१८७	
" संसारिक-क.	१६२	५	" दानदीपः	१८७	
" क्षयदिग्ध	१६२	=	" धर्मदीपः	१८७	
" समदिग्धमेदाः ...	१६२	=	" सुखदीपः	१८७	
" स्वायम्भिदमेदद्वन्द्वे	१६२	=	" सुखदीपः	१८७	

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
जौदार्यम्	१०७	२	माधुर्यम्	१३०	४
नायिकाभेदाः	१०७	४	प्रगल्भता	१३०	११
स्वप्नी... ..	१०७	९	औदार्यम्	१३०	१६
मुग्धा.	१०८	३	धैर्यम्... ..	१३१	४
मध्या... ..	११०	४	लीला... ..	१३१	११
प्रगल्भा	१११	३	विलासः	१३२	२
मध्या धीरा	११३	७	विच्छित्ति.	१३२	१०
मध्या धीराधीरा			विव्वोकः	१३३	२
मध्याधीरा			किलकिचितम्	१३३	९
प्रगल्भा धीरा... ..	११४	८	मोहयितम्	१३४	२
प्रगल्भा धीराधीरा	११४	१६	कुट्टमितम्	१३४	८
प्रगल्भाधीरा	११५	४	विभ्रमः	१३४	१६
नेदाध्यानम्	११५	७	ललितम्	१३५	१
कुलटा	११६	२	मद-	१३५	११
हन्ता... ..	११६	११	विहृतम्	१३६	४
वेश्या	११७	३	तपनम्	१३६	८
नेदाध्यानम्	१२०	२	मौग्यम्	१३७	२
स्यामीनभर्तृका	१२०	७	विक्षेप-	१३७	१
सन्दिता	१२०	१०	कुतूहलम्	१३७	१३
अभिसारिका	१२०	१३	हसितम्	१३८	१
अभिसारिकानेदाः	१२१	३	चकितम्	१३८	३
अभिसारमथानानि	१२१	११	केडिः... ..	१३८	१४
कटहन्नगिना	१२२	३	मुग्धाकन्ययोरनुरागेक्षितानि	१३९	१
स्मिच्छया	१२२	१०	मर्वाग्रामनुरागेक्षितानि	१३९	१
स्नेहितभर्तृका... ..	१२३	१५	दृग-	१४१	१
दासदन्वया	१२३	६	दूतीगुणाः	१४२	३
द्विदोक्तकिट्टा	१२३	१३	प्रतिनायकः	१४२	८
नेदाध्यानम्	१२८	६	उदीपनविभावा-	१४२	११
नन्दिनभर्तृका.	१२३	२	अनुभावा-	१४३	८
नन्दिन, नन्दि-	१२८	३	सात्त्विकाः	१४४	३
नन्दि	१२८	८	नन्दि, मन्मादय-	१४४	१
नेदा	१२८	१६	नन्दिना लक्षणाणि	१४४	१०
नेदा	१२९	५	अभिसारिण	१४६	२
नेदा	१२९	१०	नन्दि, निवेद-	१४६	१३
नेदा	१२९	१६	अन्तेः	१४७	२

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
दैन्यम्	१४७	१२	भावपदनिरुक्तिः ...	१६७	६
श्रमः	१४८	७	रत्नमेदा	१६८	५
मदः	१४८	१४	तत्र, शृङ्गारः	१६९	२
जडता	१४९	७	विप्रलम्भ } ...	१६९	१५
उग्रता	१५०	३	संभोग. }		
मोहः	१५०	११	विप्रलम्भस्वरूपम्	१७०	२
विवोधः	१५१	३	विप्रलम्भमेदाः ...	१७०	४
स्वप्नः	१५१	११	तत्र, पूर्वरागः	१७०	६
अपस्तारः ...	१५२	८	कानदशाः ...	१७१	४
गर्वः	१५२	१३	तत्र, मरणे विशेषः ...	१७३	२
मरणम्	१५३	२	कानदशास्तु विशेषः	१७४	६
आलस्यम्	१५३	७	पूर्वरागमेदः ...	१७४	९
अनये.	१५४	५	मानः }		
निद्रा	१५४	११	कोपः }	१७४	१६
अवहित्या ...	१५५	२	ईर्ष्यामानः ...	१७६	८
औत्सुक्यम् ...	१५५	८	मानभङ्गोपायाः ...	१७७	७
उन्मादः	१५६	२	प्रवासः	१७७	१६
शङ्का	१५७	२	दश कानदशाः ...	१७८	४
स्मृतिः	१५७	१०	प्रवासमेदा	१७८	१७
मतिः	१५८	२	कृत्तविप्रलम्भ ...	१८०	८
व्याधिः	१५८	८	संभोग.	१८१	६
त्रासः	१५८	१२	संभोगमेदाः	१८२	४
ब्रीडा	१५९	५	हास्यः	१८३	२
हर्षः	१५९	८	हास्यमेदाः	१८३	८
असूया	१६०	५	कृत्त.	१८४	१५
विषादः	१६०	११	कृत्तविप्रलम्भात्कृत्तस्य मे-		
धृतिः	१६१	६	दाख्यानम् ...	१८५	१३
चपलता	१६१	१४	रौद्रः	१८६	२
ग्लानिः	१६२	८	युद्धवीरात्कृत्तस्य मेदाख्या-		
चिन्ता	१६२	१६	नम्	१८७	२
वितर्कः	१६३	५	वीरः	१८७	४
संचारिभावः ...	१६४	५	दानवीरः }		
स्थायिभावः ...	१६४	९	धर्मवीरः }		
स्थायिभावमेदाः ...	१६५	२	युद्धवीरः }	१८७	१०
स्थायिभावमेदलक्षणानि	१६५	५	दयावीरः }		

	पृष्ठस्य	पदौ		पृष्ठस्य	पदौ
औदार्यम्	१०७	२	माधुर्यम्	१३०	४
नायिकाभेदाः	१०७	४	प्रगल्भता	१३०	११
स्तत्री... ..	१०७	९	औदार्यम्	१३०	१६
सुग्धा... ..	१०८	३	धैर्यम्... ..	१३१	४
मध्या... ..	११०	४	लीला... ..	१३१	११
प्रगल्भा	१११	३	विलासः	१३२	२
मध्या धीरा	११३	७	विच्छित्ति	१३२	१०
मध्या धीराधीरा			विश्वोकः	१३३	२
मध्याधीरा			किलकिचितम्	१३३	९
प्रगल्भा धीरा... ..	११४	८	मोहायितम्	१३४	२
प्रगल्भा धीराधीरा	११४	१६	कुट्टमितम्	१३४	८
प्रगल्भाधीरा	११५	४	विभ्रम.	१३४	१६
भेदाध्यायनम्	११५	७	ललितम्	१३५	२
कुलटा	११६	२	मदः	१३५	११
धन्या... ..	११६	११	विहृतम्	१३६	४
पेशा... ..	११७	३	तपनम्	१३६	९
भेदाध्यायनम्	१२०	२	मौग्यम्	१३७	२
स्याधीनभर्तृका	१२०	७	विक्षेप	१३७	८
सन्निधना	१२०	१०	कुतूहलम्	१३७	११
अभिमागिका	१२०	१३	हसितम्	१३८	३
अभिमागिकाभेदाः	१२१	३	चकितम्	१३८	३
अभिमागस्थानानि	१२१	११	केलि.... ..	१३८	१४
कलदाभ्युत्थिता	१२२	३	सुग्धाकन्ययोरनुरागेद्वितानि	१३९	२
विप्रचया	१२२	१०	सर्वाभामनुरागेद्वितानि	१३९	३
प्रेम्णितभर्तृका... ..	१२२	१५	द्वय.	१४१	१
दाहयन्त्रिका	१२३	६	दूतीगुणाः	१४२	३
निन्दोन्मथिता	१२३	१३	प्रतिनायकः	१४२	८
भेदाध्यायनम्	१२४	६	उदीपनविभावा.	१४२	११
सन्निधितकारा	१२५	२	अनुमावा.	१४३	८
सन्निधितकारा	१२८	२	मान्निवद्धाः	१४४	७
सन्निधितकारा	१२८	८	तत्र, नन्मादय.	१४४	७
सन्निधितकारा	१२८	१६	नन्मादीना लक्षणानि	१४४	१०
सन्निधितकारा	१२९	५	व्यभिचारिण	१४६	७
सन्निधितकारा	१२९	१०	तत्र, निवेदः	१४६	१२
सन्निधितकारा	१२९	१६	आदेशः	१४७	२

पृष्ठस्य पक्षौ				पृष्ठस्य पक्षौ			
दैन्यम्	१४७	१२	भावपदनिरुक्ति.	..	१६७	६
श्रम.	...	१४८	७	रसभेदा.	...	१६८	५
मदः	...	१४८	१४	तत्र, शृङ्गार....	...	१६९	२
जडता	...	१४९	७	विप्रलम्भ	}	१६९	१५
उग्रता	...	१५०	३	सभोग			
मोह	...	१५०	११	विप्रलम्भस्वरूपम्	...	१७०	२
विबोध.	...	१५१	३	विप्रलम्भभेदा.	...	१७०	४
स्वप्न	...	१५१	११	तत्र, पूर्वराग	...	१७०	६
अपस्मार	...	१५२	८	कामदशा.	...	१७१	४
गर्वः	...	१५२	१३	तत्र, मरणे विशेष	..	१७३	२
मरणम्	...	१५३	२	कामदशासु विशेष.	...	१७४	६
आलस्यम्...	...	१५३	७	पूर्वरागभेदः	...	१७४	९
अमर्ष	...	१५४	५	मान	}	१७४	१६
निद्रा	...	१५४	११	कोप.			
अवहित्वा	...	१५५	२	रूप्यामान	...	१७६	८
औत्सुक्यम्	...	१५५	८	मानभक्त्योपादा	...	१७७	७
उन्माद	...	१५६	२	प्रवास.	...	१७७	१६
राज्ञा	...	१५७	२	दश कामदशा.	...	१७८	४
रसुति	...	१५७	१०	प्रवासभेदा	...	१७८	१७
गति.	...	१५८	२	वरणविप्रलम्भ	...	१८०	८
त्यागि	...	१५८	८	रसभोग	...	१८१	६
प्राण	...	१५८	१२	रसभोगभेदा	..	१८२	४
प्रीति	...	१५९	५	हस्य	...	१८३	२
हर्ष	...	१५९	८	हस्यभेदा	...	१८३	८
राग्या	...	१६०	७	हरण	...	१८४	१०
अपाद	...	१६०	११	वरणविप्रलम्भस्वरूपम्	...	१८५	१३
पि	...	१६१	६	हारपद्मम्	...	१८६	२
अपराध	...	१६१	१४	रस	...	१८६	२
अपराध	...	१६२	८	रसभोगभेदा	...	१८७	४
दिग्ग	...	१६२	१०	रस	...	१८७	४
रस	...	१६२	५	रस	...	१८७	४
रस	...	१६४	५	रस	...	१८७	४
रस	...	१६४	९	रस	...	१८७	४
रस	...	१६५	२	रस	...	१८७	४
रस	...	१६५	५	रस	...	१८७	४

	पृष्ठस्य	पङ्क्तिः		पृष्ठस्य	पङ्क्तिः
औदार्यम्	१०७	२	माधुर्यम्	१३०	४
नायिकाभेदाः	१०७	४	प्रगल्भता	१३०	११
खत्री	१०७	९	औदार्यम्	१३०	१२
मुग्धा	१०८	३	धैर्यम्	१३१	४
मध्या... ..	११०	४	लीला	१३१	११
प्रगल्भा	१११	३	विलास	१३२	२
मध्या धीरा	११३	७	विच्छिन्नि	१३२	१०
मध्या धीरावीरा			विव्वोक्त	१३३	२
मध्या धीरा			किलकिञ्चित्तम्	१३३	९
प्रगल्भा वीरा	११४	८	मोद्यायिनम्	१३४	२
प्रगल्भा धीरावीरा	११४	१६	कुट्टमिनम्	१३४	८
प्रगल्भा वीरा	११५	४	विभ्रम	१३४	१४
भेदाख्यानम्	११५	७	ललितम्	१३५	१
कुलटा	११६	२	भद्र	१३५	११
कन्या... ..	११६	११	विह्वलम्	१३६	४
वेश्या	११७	३	तपनम्	१३६	९
भेदाख्यानम्	१२०	२	मौग्यम्	१३७	२
स्वावीनभर्तृका	१२०	७	विक्षेप	१३७	८
खण्डिता	१२०	१०	कुतूहलम्	१३७	११
अभिसारिका	१२०	१३	हसितम्	१३८	१
अभिसारिकाभेदा	१२१	३	चकितम्	१३८	१
अभिसारस्थानानि	१२१	११	केलि	१३८	११
कलहान्तरिता	१२२	३	मुग्धाकन्ययोरनुरागेक्षितानि	१३९	१
विप्रलब्धा	१२२	१०	सर्वामात्रनुरागेक्षितानि	१३९	६
प्रोपितभर्तृका	१२२	१५	दृव्य	१४१	६
वासकसञ्ज्ञा	१२३	२	दूतीगुणा	१४२	३
विरहोत्कण्ठिता	१२३	१३	प्रतिनायक	१४२	८
भेदाख्यानम्	१२८	२	उद्दीपनविभावा	१४२	११
नायिकालकारा	१२८	२	अनुभावा	१४३	८
तत्र, भाव	१२८	२	मात्स्विका	१४४	२
हाव	१२८	८	तत्र, लम्भादय	१४४	९
हेला	१२८	१६	लम्भादीना लक्षणानि	१४४	१०
शोभा	१२९	५	अभिचारिण	१४६	२
कान्तिः	१२९	१०	तत्र, निर्वेद	१४६	१२
दीप्ति	१२९	१६	आवेग	१४७	२

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
दैन्यम्	१४७	१२	भावपदनिरुक्तिः ...	१६७	६
धर्मः	१४८	७	रसनेदा	१६८	५
मदः	१४८	१४	तत्र, शृङ्गार-....	१६९	२
जडता	१४९	७	विप्रलम्भ } ..	१६९	१५
उग्रता	१५०	३	सभोग. }		
मोहः	१५०	११	विप्रलम्भस्वरूपम्	१७०	२
विबोधः	१५१	३	विप्रलम्भनेदाः ...	१७०	४
स्वप्नः	१५१	११	तत्र, पूर्वराग	१७०	६
अपस्वार	१५२	८	कामदशा ...	१७१	४
गर्वः	१५२	१३	तत्र, नरणे विशेषः ...	१७३	२
नरणम्	१५३	२	कामदशास्तु विशेष	१७४	६
आलस्यम्	१५३	७	पूर्वरागनेदः ...	१७४	९
अमर्षः	१५४	५	मान }		
निद्रा	१५४	११	कोप. }	१७४	१६
जडहिन्द्या	१५५	२	ईर्ष्यामानः ...	१७६	८
अलस्यम्	१५५	८	मानभोपादाः ...	१७७	७
उन्माद	१५६	२	प्रदायः	१७७	१६
गद्गा	१५७	२	दश वानदशाः ...	१७८	४
स्मृति	१५७	१०	प्रदायनेदाः	१७८	१७
मतिः	१५८	२	वरणविप्रलम्भा ...	१८०	८
व्याधि	१५८	८	रसनेदा	१८१	६
प्राप्त	१५८	१२	रसनेदनेदः ..	१८२	४
प्रीति	१५९	५	हस्य	१८२	६
हर्षः	१५९	८	हस्यनेदः	१८२	८
सङ्गृह्य	१६०	५	हरण	१८४	१०
विषाद	१६०	११	हरणविप्रलम्भास्वरूपम् ने-		
हर्षः	१६१	६	हरणम् ..	१८५	१०
विरह	१६१	१४	हर्षः	१८६	२
मतिः	१६२	८	हर्षविप्रलम्भास्वरूपम् ने-		
विमर्ष	१६२	१६	हर्षः	१८७	२
विमर्ष	१६२	५	हर्षः	१८७	४
मेदः	१६४	५	हर्षः	१८७	४
मेदः	१६४	९	हर्षः	१८७	४
हर्षः	१६५	२	हर्षः	१८७	४
हर्षः	१६५	५	हर्षः	१८७	४

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
औदार्यम् ...	१०७	२
नायिकाभेदाः ...	१०७	४
खञ्जी... ..	१०७	९
मुग्धा.	१०८	३
मध्या... ..	११०	४
प्रगल्भा	१११	३
मध्या धीरा	११३	७
मध्या धीराधीरा		
मध्याधीरा		
प्रगल्भा धीरा...	११४	८
प्रगल्भा धीराधीरा ...	११४	१६
प्रगल्भाधीरा ...	११५	४
भेदाख्यानम् ...	११५	७
कुलटा	११६	२
कन्या... ..	११६	११
वैश्या... ..	११७	३
भेदाख्यानम् ...	१२०	२
स्वाधीनभर्तृका ...	१२०	७
खण्डिता	१२०	१०
अभिसारिका	१२०	१३
अभिसारिकाभेदाः ...	१२१	३
अभिसारस्थानानि ...	१२१	११
कलहान्तरिता ...	१२२	३
विप्रलब्धा	१२२	१०
प्रोपितभर्तृका... ..	१२२	१५
वासकसञ्ज्ञा . . .	१२३	६
विरहोत्कण्ठिता ...	१२३	१३
भेदाख्यानम्	१२४	६
नायिकालंकारा. ...	१२७	२
तत्र, भाव.	१२८	२
हाव.	१२८	८
हेला	१२८	१६
शोभा	१२९	५
कान्तिः	१२९	१२
दीप्ति.	१२९	१६

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	
माधुर्यम्	१३०	४	दैन्यम्
प्रगल्भता	१३०	११	श्रम
औदार्यम्	१३०	११	मद
धैर्यम्	१३१	४	चञ्चल
लीला.	१३१	११	उपरा
विलासः	१३२	३	मोह
विच्छित्ति	१३२	१०	विशेष
विव्वोकः	१३३	२	तत्र
किलकिचितम् ...	१३३	९	वगन्त
मोहायितम्	१३४	२	गद
कुट्टमितम्	१३४	८	नगम्
विभ्रम.	१३४	१४	जलम्
ललितम्	१३५	-	जगत्
मद	१३५	११	निद्रा
विहृतम्	१३६	४	अवहित
तपनम्	१३६	९	कौतुकम्
मौग्ध्यम्	१३७	२	उन्माद ...
विक्षेप.	१३७	८	न्या
कुतूहलम्	१३७	११	नृप
हसितम्	१३८	-	गत
चकितम्	१३८	४	चापि
केलि....	१३८	१४	वास
मुग्धाकन्ययोरनुरागेक्षितानि	१३९	२	वाङ्
सर्वासामनुरागेक्षितानि	१३९	६	हस
दूत्य.	१४१	६	धूम्र
दूतीगुणाः	१४२	३	विरद
प्रतिनायकः	१४२	८	वृत्ति
उद्दीपनविभावा. ...	१४२	११	चञ्चला ...
अनुभावाः	१४३	८	गलति
सात्त्विका.	१४४	२	विन्ता
तत्र, लम्भादय. ...	१४४	४	स्त्र
लम्भादीना लक्षणानि	१४४	१०	नवम्
व्यभिचारिण.... ..	१४६	२	नवम्
तत्र, निर्वेदः	१४६	१२	नवम्
आवेग.	१४७	२	नवम्

		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ			पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
दैन्यम्	...	१४७	१२	भावपदनिरुक्ति.	...	१६७	६
धनः	...	१४८	७	रसभेदा	...	१६८	५
नदः	...	१४८	१४	तत्र, शृङ्गार....	...	१६९	२
जडता	...	१४९	७	विप्रलम्भ	}	१६९	१५
उग्रता	...	१५०	३	सभोग		१६९	१५
मोह	...	१५०	११	विप्रलम्भमन्वरूपम्	...	१७०	२
विदोष.	...	१५१	३	विप्रलम्भभेदा	...	१७०	४
स्वप्नः	...	१५१	११	तत्र, पूर्वराग	...	१७०	६
अपस्तार	...	१५२	८	कामदशा	...	१७१	४
गर्व.	...	१५२	१३	तत्र, नरपे विशेष	...	१७३	२
नरणम्	...	१५३	२	कामदशास्तु विशेष	...	१७४	६
आलस्यम्	...	१५३	७	पूर्वरागभेद.	...	१७४	८
अनर्प	...	१५४	७	मानः }	}	१७४	१६
दिना	...	१५४	११	कोप		१७४	१६
अवहित्या	...	१५५	२	ईर्ष्यामान	...	१७६	८
वैराग्यम्	...	१५५	८	माननोपाया	...	१७७	७
उन्माद	...	१५६	२	प्रवाल.	...	१७७	१६
गङ्गा	...	१५७	२	दश कामदशा.	...	१७८	४
सृष्टि	...	१५७	१०	प्रवालभेदा	...	१७८	१७
मति.	...	१५८	२	करणविप्रलम्भ.	...	१८०	८
त्यदि	...	१५८	८	रङ्गेन	...	१८१	६
प्राण	...	१५८	१२	रङ्गेनभेदा	...	१८२	४
मीला	...	१५९	५	हानि	...	१८३	२
तर्क	...	१५९	८	हानिभेदा	...	१८३	८
अमृता	...	१६०	८	हानि	...	१८४	८
अपद	...	१६०	११	वरविप्रलम्भदशान्त	...	१८५	१३
...	...	१६१	६	हानिभेदा	...	१८५	१३
अवतार	...	१६१	१४	हानि	...	१८६	१३
...	...	१६२	८	हानिभेदा	...	१८६	१३
...	...	१६२	१६	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६३	८	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६३	१६	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६४	८	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६४	१६	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६५	८	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६५	१६	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६६	८	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६६	१६	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६७	८	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६७	१६	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६८	८	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६८	१६	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६९	८	हानि	...	१८७	१३
...	...	१६९	१६	हानि	...	१८७	१३
...	...	१७०	८	हानि	...	१८७	१३
...	...	१७०	१६	हानि	...	१८७	१३
...	...	१७१	८	हानि	...	१८७	१३
...	...	१७१	१६	हानि	...	१८७	१३
...	...	१७२	८	हानि	...	१८७	१३
...	...	१७२	१६	हानि	...	१८७	१३
...	...	१७३	८	हानि	...	१८७	१३
...	...	१७३	१६	हानि	...	१८७	१३
...	...	१७४	८	हानि	...	१८७	१३
...	...	१७४	१६	हानि	...	१८७	१३
...	...	१७५	८	हानि	...	१८७	१३
...	...	१७५	१६	हानि	...	१८७	१३

	पृष्ठस्य	पदो	पृष्ठस्य प
भयानक	१८९	१४	गुणीभूतव्यङ्ग्याय मेरुनि-
बीभत्स	१९०	९	रूपणम् ... २३८
अद्भुत . . .	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—
शान्त ...	१९२	४	व्यञ्जनाम्यरूपम् २५१
दयावीराच्छान्तस्य मेदा-			अभिमानो व्यञ्जनाया पा-
ख्यानम् ...	१९३	०	र्थक्ये हेतव . २५७
शान्तस्य रमत्वस्थापनम्	१९३	११	अभिधालक्षणयो रमादिप्रति-
वत्सल . . .	१९४	१४	पादनेऽऽमलनिरूपणम् २६०
रसाना मिथो विरोधाख्यानम्	१९५	१५	रमादिव्यङ्ग्याख्यानेऽनुमान-
भाव	१९७	३	म्याक्षमत्वप्रतिपादनम् २६२
रसाभासभावाभासौ ...	१९९	१०	व्यञ्जनोपसहार ... २७१
अनौचित्यदर्शनम् ...	१९९	१४	षष्ठपरिच्छेदे—
भावशान्त्यादि ...	२०२	१२	काव्यस्य दृश्यश्रव्यभेदां २७२
चतुर्थपरिच्छेदे—			रूपकसंज्ञाकारणम् . . २७२
काव्यभेदौ ...	२०६	३	अभिनय ... २७२
अभिधामूलध्वनि } . .	२०७	३	रूपकभेदा . २७३
लक्षणामूलध्वनि }			उपरूपकभेदा २७३
लक्षणामूलध्वनेर्भेदा .	२०८	२	नाटकलक्षणम् ... २७३
अभिधामूलध्वनेर्भेदौ ..	२१०	१२	अङ्गलक्षणम् २७५
सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने-			गर्भाङ्गलक्षणम् ... २७६
त्रैविध्यम्	२११	१०	नाटकरचनापरिपाटी.. २७६
शब्दशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य			पूर्वरक्त २७६
द्वैविध्यम् ...	२१२	५	नान्द्या आवश्यकत्वम् २७७
अर्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य			नान्दीस्वरूपम् २७८
द्वादशभेदा	२१४	९	नान्द्यनन्तरेति कर्तव्यता २८२
शब्दार्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्यै-			भारतीवृत्ति . २८३
कविधत्वाख्यानम्	२२०	४	भारतीवृत्तेरद्धानि २८३
ध्वनेरष्टादशविधत्वनिरू-			आमुख (प्रस्तावना) २८३
पणम्	२२१	३	प्रस्तावनाभेदा . . २८४
अर्थशक्त्युद्भवध्वने प्रव-			उद्वाह्य(त)क .. २८४
न्वेऽतिदेशः ...	२२९	७	कथोद्घात . . . २८५
द्वादशादिष्वसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-			प्रयोगातिशय .. २८६
स्याख्यानम् ...	२३१	१	प्रवर्तकम् ... २८७
निर्भेदाख्यानम् ...	२३३	८	अवलगितम् ... २८७
... २३८		२	नखकुट्टमितनिरूपणम् २८७

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वस्तुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेपः	३०१	१८
प्रासदिकवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिहरः	३०२	६
पताकास्थानम्	२८८	१६	परिभ्यासः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः...	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविक्षिप्ता	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपकाः	२९२	१६	परिभाषणा	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्देशः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	नेदः	३०५	७
अष्टावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसंधिनेदा.	३०५	११
अष्टमुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
अष्टमुखे नतनेदः	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविक्षिप्ता	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्थप्रकृतयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	२९५	१९	नमः	३०७	४
विन्दुः...	२९६	५	नमस्त्युतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकटी...	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
वारम्भः	२९८	६	पुष्पम्...	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्...	३०८	१६
प्राप्त्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोगः (फलागमः)	२९९	३	गर्भसंधिनेदाः	३१०	२
संधिः...	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
संधिनेदाः	२९९	१३	मार्गः...	३१०	११
तत्र, सुखम्	२९९	१६	रूपम्...	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्भः	३००	५	क्रमः...	३११	६
विमर्शः	३००	१६	संग्रहः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहृतिः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
सुखसंधिनेदा.	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	६

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
भयानकः	१८९	१४
बीभत्सः	१९०	९
अद्भुतः	१९१	४
शान्तः	१९२	४
दयावीराच्छान्तस्य भेदा-		
ख्यानम्	१९३	२
शान्तस्य रमलस्थापनम्	१९३	११
वत्सल	१९४	१४
रमाना मियो विरोधाख्यानम्	१९५	१५
भावः	१९७	३
रसाभासभावाभासौ ...	१९९	१०
अर्नाचिल्यदर्शनम् ...	१९९	१४
भावशान्त्यादिः ...	२०२	१२

चतुर्थपरिच्छेदे—

काव्यभेदा	२०६	३
अभिधामूलध्वनिः } ...	२०७	३
लक्षणामूलध्वनिः }		
लक्षणामूलध्वनेर्भेदा ...	२०८	२
अभिधामूलध्वनेर्भेदा ...	२१०	१२
मलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने-		
निरूप्यम्	२११	१०
शब्दशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य		
द्वैविध्यम्	२१२	५
अर्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य		
द्वादशभेदा. ..	२१४	९
शब्दाद्यशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य-		
कविबन्ध्याख्यानम्	२२०	४
ध्वनेऽष्टादशनिध्वनिरु-		
पणम्	२२१	३
शब्दशक्त्युद्भवध्वने प्रव-		
न्येऽतिदेशः	२२९	७
पदशक्तिवत्तदव्यङ्ग्यस्य-		
व्यङ्ग्यनम्	२३१	१
ध्वनिभेदाख्यानम् ...	२३३	८
... ..	२३८	२

गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदनि-		
रूपणम्	२३८	
पञ्चमपरिच्छेदे—		
व्यञ्जनास्वरूपम् ...	२५१	
अभिधातो व्यञ्जनायाः पा-		
र्थक्ये हेतवः	२५७	
अभिधालक्षणयो रसादिप्रति-		
पादनेऽक्षमलनिरूपणम्	२६०	
रसादिव्यङ्ग्याख्यानेऽनुमान-		
स्याक्षमलप्रतिपादनम्	२६२	
व्यञ्जनोपसंहारः ...	२७१	
षष्ठपरिच्छेदे—		
काव्यस्य दृश्यश्रव्यभेदा	२७२	
रूपकसंज्ञाकारणम् ...	२७२	
अभिनयः	२७२	
रूपकभेदा.	२७३	
उपरूपकभेदा.	२७३	
नाटकलक्षणम्	२७३	
अङ्गलक्षणम्	२७५	
गर्भाङ्गलक्षणम्	२७६	
नाटकरचनापरिपाटी...	२७६	
पूर्वरत्नः	२७६	
नान्द्या आवश्यकलम्	२७७	
नान्दीस्वरूपम्	२७८	
नान्द्यनन्तरेतिकर्तव्यता	२८२	
भारतीवृत्ति	२८३	
भारतीवृत्तेरन्तानि ...	२८३	
आमुग्य (ग्रन्थावना) ...	२८३	
ग्रन्थावनाभेदाः	२८४	
उद्घात्य(त)क	२८४	
कथोद्घातः	२८५	
प्रयोगातिशयः	२८६	
प्रवर्तकम्	२८७	
अवलग्नितम्	२८७	
नम्यदृष्टमितानिरूपणम्	२८७	

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
बल्लुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपलक्षेपः	३०१	१८
प्रासदिकबल्लुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः	३०२	६
पताकास्थानम्	२८८	१६	परिचयात्तः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः...	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविशिक्षा	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपलक्षेपकाः	२९२	१६	परिभाषणा	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्देशः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	नेदः	३०५	७
अङ्गावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसन्धिनेदाः	३०५	११
अङ्गमुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
अङ्गमुखे नतनेदः	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्धप्रकृतयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	२९५	१९	नर्म	३०७	४
विन्दुः...	२९६	५	नर्मद्युतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी...	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्दावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
आरम्भः	२९८	६	पुष्पम्...	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्...	३०८	१६
आत्पाद्या	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
निमताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोगः (फलागमः)	२९९	३	गर्भसन्धिनेदाः	३१०	२
सन्धिः...	२९९	९	तत्र, अमृताहरणम्	३१०	५
सन्धिनेदाः	२९९	१३	मार्गः...	३१०	११
तत्र, मुखम्	२९९	१६	रूपम्...	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्भः...	३००	५	क्रमः...	३११	६
विमर्शः	३००	१६	संप्रतः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहारः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
मुखसन्धिनेदाः	३०१	१४	प्रत्येना	३१२	६

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
भयानक	१८९	१४	गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मेदनि-	
सीमन्त	१९०	९	रूपणम्	२३८
... ..	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—	
... ..	१९२	४	व्यञ्जनास्वरूपम्	२५१
दशविंशत्यन्यस्य मेदा-			अभिधातो व्यञ्जनाया पा-	
... ..	१९३	२	र्थस्य हेतवः	२५७
... ..	१९३	११	अभिधालक्षणयो रसादिप्रति-	
... ..	१९४	१४	पादनेऽक्षमलनिरूपणम्	२६०
... ..	१९५	१५	रमादिव्यङ्ग्याख्यानेऽनुमान-	
... ..	१९७	३	स्याक्षमलप्रतिपादनम्	२६२
... ..	१९९	१०	व्यञ्जनोपसहार	२७१
... ..	१९९	१६	षष्ठपरिच्छेदे—	
... ..	२०२	१२	काव्यस्य दृश्यव्यमेदा	२७२
चतुर्थपरिच्छेदे—			रूपकसत्ताकारणम्	२७२
... ..	२०६	३	अभिनय	२७२
... ..	२०७	३	रूपकमेदा	२७३
... ..	२०८	२	उत्तररूपकमेदाः	२७३
... ..	२१०	१२	नाट्यलक्षणम्	२७३
... ..	२११	१०	अद्वयलक्षणम्	२७५
... ..	२११	१०	गर्भाद्वयलक्षणम्	२७६
... ..	२१२	१०	नाट्यकरचनापरिपाटी...	२७६
... ..	२१२	१०	पूर्वगतः	२७६
... ..	२१६	१०	नान्या आवश्यकत्वम्	२७७
... ..	२२०	६	नान्दीमन्त्रम्	२७८
... ..	२२१	३	नान्यनन्दरेतिकर्तव्यता	२८०
... ..	२२१	३	भारतीश्रुति	२८३
... ..	२२१	३	भारतीश्रुतेरज्ञानि	२८३
... ..	२२१	३	आनुवं (प्रस्तावना)	२८३
... ..	२२१	३	प्रस्तावनामेदा	२८६
... ..	२२१	३	उद्देश्य(त)क	२८६
... ..	२२१	३	कथोद्देश्य	२८६
... ..	२२१	३	प्रयोगान्तरम्	२८६
... ..	२२१	३	प्रवर्तकम्	२८६
... ..	२२१	३	अवर्तकम्	२८६
... ..	२२१	३	प्रवर्तकमेदनि	२८६

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वस्तुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेप.	३०१	१८
प्रासादिकवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः ...	३०२	६
पताकास्थानम् ...	२८८	१६	परिन्यासः ...	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम् ...	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः... ..	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः... ..	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम् ...	३०४	१
कविशिक्षा	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपका ...	२९२	१६	परिभाषना ...	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्भेदः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	नेदः	३०५	७
अङ्गावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसंधिनेदा.	३०५	११
अङ्गमुखम्	२९४	९	तत्र, विलास.	३०५	१६
अङ्गमुखे मतनेदः ...	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्थप्रकृतय.	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	२९५	१९	नर्म	३०७	४
विन्दुः... ..	२९६	५	नर्मद्युतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्) ...	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी... ..	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम् ...	३०८	६
आरम्भः	२९८	६	पुष्पम्... ..	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्... ..	३०८	१६
प्राप्त्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियत्ताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोगः (फलागमः)	२९९	३	गर्भसंधिनेदा.	३१०	२
सधिः	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
सधिनेदाः	२९९	१३	मार्गः... ..	३१०	११
तत्र, मुखम्	२९९	१६	रूपम्... ..	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्भ.	३००	५	क्रमः	३११	६
विमर्शः	३००	१६	संग्रहः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहृतिः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
मुखसंधिनेदा. ...	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	६

	पृष्ठा	पङ्क्ति	पृष्ठा	पङ्क्ति
भयानक	१८१	१८	गुणीभूतव्याख्यान भेदाभि-	
बीभत्स .. .	१८२	९	माणम् .	२३८ ४
अद्भुत .	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—	
शान्त .	१९२	४	गणनामकम्	२५१ १
दयावीरगच्छान्तस्य भेदा-			भक्तिरूपे गणनाया पा-	
ख्यानम्	१९३	२	गणय हेतु	२५७ १
शान्तस्य रमत्वव्यापनम्	१९३	११	अभिधातुभाषणो रमादिप्रति-	
वत्सल .. .	१९४	११	पादनेऽभिनिष्पन्नम् २६०	१
रसानां मिथो विरोधान्वयानम् १९५	१९		रमादिगणनागणनेऽनुमान-	
भाव .	१९७	३	स्यादम प्रतिपादनम् २६२	१
रसाभासभावाभार्मा ..	१९९	१०	व्यतिरेकमक्षर	२७१ ४
अनौचित्यदर्शनम् ...	१९९	१८	षष्ठपरिच्छेदे—	
भावशान्त्यादि ...	२०२	१२	काव्यस्य श्रव्यभेदा	२७२ ४
चतुर्थपरिच्छेदे—			रूपक्रमशास्त्राणम् .	२७२ ४
काव्यभेदा .. .	२०६	३	अभिनय ..	२७२ ११
अभिधामूलध्वनि	}	३	रूपकभेदा .	२७३ १
लक्षणामूलध्वनि			उत्पत्तिकभेदा	२७३ १
लक्षणामूलध्वनेर्भेदा	२०८	२	नाट्यलक्षणम् ...	२७३ ११
अभिधामूलध्वनेर्भेदा	२१०	१२	अङ्गलक्षणम्	२७५ ४
सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने-			गर्भाङ्गलक्षणम् ...	२७६ ४
स्वैविध्यम् ...	२११	१०	नाट्यरचनापरिपाटी	२७६ ११
शब्दशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्य			पूर्वरत्न	२७६ ११
स्वैविध्यम् .	२१२	७	नान्या आवश्यफलम्	२७७ १
अर्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्य			नान्दीत्यहम्	२७८ १
द्वादशभेदा	२१४	९	नान्यनन्तरैतिकतत्त्वता	२८२ १
शब्दार्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्ये-			भारतीवृत्ति	२८३ ४
कविधत्वाख्यानम्	२२०	८	भारतीवृत्तेरज्ञानि	२८३ १
ध्वनेरष्टादशविवक्षितिरु-			आमुख (प्रस्तावना)	२८३ ११
पणम्	२२१	३	प्रस्तावनाभेदा	२८४ १
अर्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्ये प्रव-			उद्धात्य(त)क	२८४ १
न्धेऽतिदेश ...	२२९	७	कथोद्धात	२८५ १
पदाशादिवसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-			प्रयोगातिशय	२८५ १
स्याख्यानम् ...	२३१	१	प्रवर्तकम् . . .	२८७ १
ध्वनिभेदाख्यानम् ...	२३३	८	अवलगितम् .	२८७ १
गुणीभूतव्यङ्ग्यम् .	२३८	२	नखकुट्टमितिनिरूपणम्	२८७ १

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
अनुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेपः	३०१	१८
प्राप्तदिकवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिहरः	३०२	६
पताकास्थानम्	२८८	१६	परिन्धासः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः...	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविशिक्षा	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपकाः	२९२	१६	परिभाषणा	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्देशः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	नेदः	३०५	७
अष्टावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसंधिनेदाः	३०५	११
अष्टमुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
अष्टमुखे मतनेदः	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्थप्रकृतयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	२९५	१९	नर्म	३०७	४
विन्दुः	२९६	५	नर्मद्युतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी...	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
आरम्भः	२९८	६	पुष्पम्...	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्...	३०८	१६
प्राप्त्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोगः (फलागमः)	२९९	३	गर्भसंधिनेदाः	३१०	२
संधिः	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
संधिनेदाः	२९९	१३	मार्गः	३१०	११
तत्र, मुखम्	२९९	१६	रूपम्...	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्भः	३००	५	ऋतः	३११	६
विमर्शः	३००	१६	संप्रहः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहृतिः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
मुखसंधिनेदाः	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	६

	पृष्ठा	पङ्क्ति	पृष्ठा
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदनि-	१८९	१४	गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदनि-
रूपणम्	१९०	९	रूपणम् २३८
पञ्चमपरिच्छेदे—	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—
व्यञ्जनात्मकम् ...	१९२	४	व्यञ्जनात्मकम् ... २५१
अभिधातो व्यञ्जनाया पा-			अभिधातो व्यञ्जनाया पा-
मस्ये हेतवः ...	१९३	७	मस्ये हेतवः ... २५७
अभिधालक्षणयो रमादिप्रति-	१९३	११	अभिधालक्षणयो रमादिप्रति-
पादनेऽक्षमलानिष्पणम्	१९४	१४	पादनेऽक्षमलानिष्पणम् २६०
रमादिव्यञ्जनाख्यानेऽनुमान-	१९४	१५	रमादिव्यञ्जनाख्यानेऽनुमान-
स्याक्षमत्वप्रतिपादनम्	१९५	३	स्याक्षमत्वप्रतिपादनम् २६३
व्यञ्जनोपमहार ...	१९९	१०	व्यञ्जनोपमहार ... २७१
षष्ठपरिच्छेदे—	१९९	१६	षष्ठपरिच्छेदे—
काव्यस्य दृश्यव्यभेदा	२०२	१७	काव्यस्य दृश्यव्यभेदा २७२
स्वरूपमहाकाव्यम् ...			स्वरूपमहाकाव्यम् ... २७२
ध्वनिनय	२०५	५	ध्वनिनय २७२
स्वरूपभेदा.	२०५	३	स्वरूपभेदा. २७३
उपस्वरूपभेदा. ..	२०६	७	उपस्वरूपभेदा. .. २७३
नाट्यलक्षणम्	२१०	१०	नाट्यलक्षणम् २७३
अलक्षणम्			अलक्षणम् २७५
गर्भादलक्षणम्			गर्भादलक्षणम् २७६
नाट्यद्वयनापरिपाटी...	२१५	१०	नाट्यद्वयनापरिपाटी... २७७
दृश्यम्			दृश्यम् २७८
नान्ता आदयश्चम् ...	२२०	५	नान्ता आदयश्चम् ... २७९
नान्ताश्चम्			नान्ताश्चम् २८०
नान्ताश्चम्	२२५	७	नान्ताश्चम् २८०
नान्ताश्चम्			नान्ताश्चम् २८३
नान्ताश्चम्	२२५	८	नान्ताश्चम् २८३
नान्ताश्चम्			नान्ताश्चम् २८३
नान्ताश्चम्	२२५	९	नान्ताश्चम् २८६
नान्ताश्चम्			नान्ताश्चम् २८६
नान्ताश्चम्	२२५	१०	नान्ताश्चम् २८६
नान्ताश्चम्			नान्ताश्चम् २८६
नान्ताश्चम्	२२५	११	नान्ताश्चम् २८६
नान्ताश्चम्			नान्ताश्चम् २८६
नान्ताश्चम्	२२५	१२	नान्ताश्चम् २८६
नान्ताश्चम्			नान्ताश्चम् २८६

पृष्ठ	पङ्क्ति	पङ्क्ति	पृष्ठ
३३६	९	३४५	५
३३६	१३	३४५	९
३३७	३	३४५	११
३३७	७	३४५	१४
३३७	१२	३४५	१७
३३८	४	३४६	१
३३८	८	३४६	५
३३८	११	३४६	९
३३८	१६	३४६	१२
३३९	४	३४६	१६
३३९	१०	३४७	१
३३९	१४	३४७	५
३४०	१	३४७	८
३४०	५	३४७	१३
३४०	८	३४७	१८
३४०	१६	३४८	४
३४१	४	३४८	७
३४१	९	३४८	१०
३४१	१३	३४८	१५
३४१	१८	३४८	२०
३४१	२३	३४८	२५
३४१	२८	३४८	३०
३४१	३३	३४८	३५
३४१	३८	३४८	४०
३४१	४३	३४८	४५
३४१	४८	३४८	५०
३४१	५३	३४८	५५
३४१	५८	३४८	६०
३४१	६३	३४८	६५
३४१	६८	३४८	७०
३४१	७३	३४८	७५
३४१	७८	३४८	८०
३४१	८३	३४८	८५
३४१	८८	३४८	९०
३४१	९३	३४८	९५
३४१	९८	३४८	१००

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य
क्षितिः	३१२	१४	फलनिरूपणम् ...	३२२
त्रो (तो) टकम् ...	३१२	१८	अङ्गप्रशंसा	३२२
अधिवलम्	३१३	३	रसव्यक्त्यनुरोधेनाज्ञाना	
उद्वेगः	३१३	६	संनिवेशरूपणम् ...	३२२
विद्रवः	३१३	१०	वृत्तयः	३२३
विमर्शसधिमेदाः ...	३१३	१४	तत्र, कैशिकी	३२३
तत्र, अपवादः	३१३	१७	कैशिक्या अज्ञानि	३२३
सफेटः	३१४	३	तत्र, नर्म	३२३
व्यवसायः	३१४	११	नर्मस्फूर्जः	३२४
द्रवः	३१४	१५	नर्मस्फोटः	३२५
द्युतिः	३१५	३	नर्मगर्भः	३२५
शक्तिः	३१५	९	सात्वती	३२५
प्रसङ्गः	३१५	१६	सात्वत्या अज्ञानि...	३२६
खेदः	३१६	९	तत्र, उत्थापकः	३२६
प्रतिषेधः	३१६	१६	सांघात्यः	३२६
विरोधनम्	३१७	५	संलापः	३२६
प्ररोचना	३१७	११	परिवर्तकः	३२७
आदानम्	३१८	१	आरभटी	३२७
छादनम्	३१८	८	आरभत्या अज्ञानि ...	३२७
निर्वहणसधिमेदाः ...	३१८	१४	तत्र, वस्तुस्थापनम् ...	३२७
तत्र, सविः	३१८	१९	सफेटः	३२७
विवोधः	३१८	२३	सक्षितिः	३२८
प्रयनम्	३१९	७	अवपातनम्	३२९
निर्णयः	३१९	१२	नाट्योक्तयः	३२९
परिभाषणम्	३१९	२०	नामकरणम्	३३०
कृतिः	३२०	३	नाट्यपरिभाषा	३३१
प्रसादः	३२०	७	भाषाविभागः	३३३
आनन्दः	३२०	९	पदत्रिंशलक्षणादीनामा-	
समयः	३२०	१२	ख्यानम्	३३४
गृह्यः	३२०	१५	लक्षणानामुद्देशः ...	३३४
भाषणम्	३२०	२२	तत्र, भूषणम्	३३५
पूर्ववाक्यम्	३२१	३	अक्षरसंघातः	३३५
काव्यसंहारः	३२१	५	शोभा	३३५
प्रशस्तिः	३२१	७	उदाहरणम्	३३६
७. पद्यसङ्कोपसंहारः ...	३२१	१८	हेतु	३३६

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्विश्वनाथकविराजप्रणीतः

साहित्यदर्पणः ।

श्रीमद्रामचरणतर्कयोगीनकृतया विवृत्या समेतः ।

प्रथम परिच्छेद ।

ग्रन्थारम्भे निम्निम्नेन प्रारिप्सितपरिममाप्तिभागो वाक्याधिकृततया
देवतायाः सामुप्यनाम्ने—

पितृति ।

पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा ।

रेन प्रारिप्सितपरिममाप्तिभागो वाक्याधिकृततया ।

अथ वाक्याधिकृततया ।

पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा ।

अथ वाक्याधिकृततया ।

पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा ।

पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा ।

पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, पितृतिर्वा, अथ वाक्याधिकृततया ।

पितृतिर्वा, अथ वाक्याधिकृततया ।

पितृतिर्वा, अथ वाक्याधिकृततया ।

पितृतिर्वा, अथ वाक्याधिकृततया ।

पितृतिर्वा, अथ वाक्याधिकृततया ।

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य
समम्...	५९५	१	समुच्चयः	६०७
विचित्रम्	५९५	७	समाधिः	६०९
अधिकम्	५९५	११	प्रत्यनीकम्	६०९
अन्योन्यम्	५९६	९	प्रतीपम्	६०९
विशेषः	५९६	१२	मीलितम्	६११
व्याघातः	५९७	१०	सामान्यम्	६११
कारणमाला	५९८	७	तद्गुणः	६१२
मालादीपकम्...	५९८	१२	अतद्गुणः	६१२
एकावली	५९९	२	सूक्ष्मम्	६१३
सारः...	५९९	१४	व्याजोक्तिः	६१४
यथासख्यम्	६००	४	स्वभावोक्तिः	६१५
पर्यायः	६०१	१	भाविकम्	६१६
परिवृत्तिः	६०२	४	उदात्तम्	६१८
परिसंख्या	६०२	१४	रसवदाद्यलंकाराः	६१८
उत्तरम्	६०४	३	भावोदयाद्यलंकाराः	६१९
अर्थापत्तिः	६०५	१	सप्तष्टिसकरालंकारौ	६२२
विकल्पः	६०५	१३	ग्रन्थालंकारश्लोकौ	६३२

‘त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्’ इति च । विष्णुपुराणेऽपि—

‘काव्यालापाश्च ये केचिद्वीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥’ इति ।

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभिधेयं च प्रदर्शितम् । तत्किंस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायां कश्चिर्दाह—‘तददोषो शब्दार्थ-

कृतिज्ञस्यन्यतरजनक संस्कारविशेष ॥ त्रिवर्गो धर्मार्थकामा । नाट्यमभिनय प्रधानं नाटकादि ॥ काव्यालापा इति । रसव्यञ्जका. शब्दार्था इत्यर्थः ॥ कारिकास्थं ‘तेन-’ इत्यादि व्याख्यायते—तेनेत्यादि । एतेन ‘चतुर्वर्गफलप्राप्ति-’ इत्यादिश्लोकेन । अभिधेयं चेति । चकारेण प्रयोजनसंबन्धयोर्लाभः । सम्यग्धात्र प्रयोजनाभिधेययोः कार्यकारणभावरूपः ॥ कश्चिदिति । काव्यप्रकाशश्च कारिकाकार इत्यर्थः । तदिति । काव्यमित्यर्थः । शब्दार्थाविति । विनिगमन निरहेण उपस्थापकत्वसंबन्धेनार्थविशिष्ट शब्दः । उपस्थाप्यत्वसंबन्धेन शब्दविशिष्टार्थः । काव्यमित्यर्थः । अत्र शब्दार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावे व्यञ्जकत्वाव्यञ्जकत्वाभ्यां वैचित्र्यविशेषपरत्वालंकारप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्यां प्रधानाप्रधानभावो नियामकः न च यत्रोभयोर्यञ्जकत्वं वैचित्र्यविशेषावायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्यम् । आहुत्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयावायकत्वेन वा तत्र व्यवहारोपपत्तेः । न तथापि यत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकयोर्वा तुल्यत्वं तत्र व्यवहारानुपपत्तिः

1. स्वरूपमिति । वस्तुनो मन्त्रस्येव काव्यस्य तद्विदा व्यवहारमन्तरेण किम निर्दुष्टं लक्षणं नाम्नि । तत्र, मुन्द्रोपमुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि सण्डितानि भवन्ति ग्रन्थकारैरपि महत्या आरभत्या यत्क्षणं स्थिरीकृतं तदपि लक्ष्यासंग्राहकत्वेन पौ सण्डितमेव । तदेतद् यथावमर निरीक्षणीयम् । एव यदधिकलक्ष्यसंग्राहकं तदे लक्षणं व्यवहार्यम् । नादृश शब्दार्थावेव । उक्त आचार्यमन्त्रेण ‘ननु शब्दार्था काव्य-’ इत्यादि । तत्र शब्दार्थयोः परिष्कारका गुणालंकारादयो द्रष्टव्याः । एतदादि पञ्च लोच्येव ‘अविनर्त काव्यमाहुस्तच्छाब्दार्था वगाहने स्पष्टम् । तावपि लक्ष्याभिमतार्था तुल्यं शास्त्रमन्त्रावः ॥’ इति निबद्धम् । इह आत्मत्वव्याप्यदेशोऽर्थभागस्यैव वास्तविक नारभूतत्वात् । अन्यन्य तु औपचारिक इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

2 काव्यप्रकाशेति । वृत्तिकार एव कारिकाकारः । तथाहि—‘माला तु पूर्ववत्’ इति काव्यप्रकाशकारिणा ‘पूर्ववत्’ इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोगेकत्वं एव वृत्तिमन्त्रदर्शितमालोपमायाः ‘पूर्ववत्’ इति दृष्टन्तयोपन्यासः संगच्छते । ‘मालोपमा-’ इति वृत्तिमन्त्रा तु ना दृष्टान्तीकृतं वृत्तिवृत्तिकारिकाहोर्नस्य मयमेव राग-’ इति मन्त्रिन् ॥’ इति मुद्रामागतं भीममेनदर्शिता अपि यदस्ति ॥

काव्य, ‘माला’ इति च मुद्रायां दर्शितम् । ‘तेन-’ इति ‘तुन वापि, इति’
२. मुद्रायां लक्षणे ३. ‘माला’ मालोपमायां लक्षणे ४. ‘माला’ कथं च मुद्रायां
‘माला’ मालोपमायां—‘इति’ इति ‘माला’ मालोपमायां लक्षणे।

‘त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्’ इति च । निष्पुपुराणेऽपि—

‘काव्यालापाश्च ये केनिदीतकान्तराणि च ।

शब्दमूर्तिभरस्येते निष्पुपुराणा महात्मनः ॥’ इति ।

तेनैते तु ना तस्य हाव्याग सारं निष्पद्यते । एतेनाभिधेयं न प्रदर्शितम् । तत्किंस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायाः कश्चिदर्थः—‘तद्वदोपो शब्दाय

कृतिशस्यन्यतरजनकः सस्कारमिधेय ॥ त्रिवर्गो धर्माय हाव्या । नाट्यमभिधेय प्रधानं नाटकादि ॥ काव्यालापा इति । गगनात्तः शब्दाय इत्यर्थः ॥ कश्चि कास्थं ‘तेन—’ इत्यादि व्याख्यायते—तेनेत्यादि । एतेन ‘त्रिवर्गफलप्राप्ति’ इत्यादिश्लोकेन । अभिधेयं चेति । चकारेण प्रयोजनमवन्वयोलाभः । सम्यक् श्वात्र प्रयोजनाभिधेययो कार्यकारणभावरूप ॥ कश्चिदिति । काव्यप्रकाशकारिकाकार इत्यर्थः । तदिति । काव्यमित्यर्थः । शब्दार्थाविति । निगमन विरहेण उपस्थापकत्वसम्बन्धेनावशिष्ट शब्द । उपस्थाप्यतामन्वधेन शब्दनिष्ठ श्वार्थः काव्यमित्यर्थः । अत्र शब्दार्थयोर्निशेषणनिजस्यभावे व्यञ्जकत्वाव्यञ्जकत्वाभ्यां वैचित्र्यविशेषरूपालंकारप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्यां प्रधानाप्रधानभावो नियामकः । न च यत्रोभयोर्व्यञ्जकत्वं वैचित्र्यविशेषावायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्यम् । बाहुल्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयाधायकत्वेन वा तत्र व्यवहारोपपत्तेः । न च तथापि यत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकयोर्वा तुल्यत्वं तत्र व्यवहारानुपपत्तिः

1. स्वरूपमिति । वस्तुतो गगत्सेव काव्यस्य तद्विदा व्यवहारमन्तरेण किमपि निर्दुष्ट लक्षण नास्ति । ततः सुन्दोपमुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि सण्डितानि भवन्ति । शब्दकारैरपि महत्या आरभत्या यलक्षण स्थिरीकृतं तत्रापि लक्ष्यासम्प्राहकत्वेन परे खण्डितमेव । तदेतद् यथावमर निरीक्षणीयम् । एव यदधिकलक्ष्यसम्प्राहकं तदेव लक्षण व्यवहार्यम् । तादृक् शब्दार्थानेव । उक्तं आचार्यश्रद्धेन ‘ननु शब्दोपो काव्य—’ इत्यादि । तत्र शब्दार्थयोः परिष्कारका गुणालकारादयो द्रष्टव्याः । एतदादि पर्यालोच्यैव ‘कनिकर्मे काव्यमाहुस्तच्छाब्दार्थो वगाहते स्पष्टम् । तावपि लक्ष्याभिमतानि त्युक्तं शास्त्रसद्भावः ॥’ इति निवदन् । इह आत्मत्वव्याप्यदेशोऽर्थभागस्यैव वास्तविकः सारभूतत्वान् । अन्यस्य तु औपचारिक इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

2. काव्यप्रकाशेति । वृत्तिकार एव कारिकाकार । तथाहि—‘माला तु पूर्ववत्’ इति काव्यप्रकाशकारिकाया ‘पूर्ववत्’ इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोरेकत्वं एव वृत्तिमात्रप्रदर्शितमालोपमायां ‘पूर्ववत्’ इति दृष्टान्ततयोपन्यासः संगच्छते । ‘मालोपमा’ लक्षिता कारिकाया तु सा दृष्टान्तीकृतेति वृत्तिकारिकाकृतोरैक्यं स्वयमेव राजा-
टैः संचितम् ॥’ इति सुधासागरे भीमसेनदीक्षिता अपि वदन्ति ॥

क य, ‘अपि’ इति घ पुस्तके नास्ति २ ‘तेन—’ इत्यादि ‘पुनः कापि, इति’
लो ग पुस्तके नास्ति ३ ‘तान्’ ग पुस्तके नास्ति ४ ‘आह’ क ख घ पुस्तकेऽ
५ ‘अथ शब्दार्थयो—’ इत्यादि ‘निशेष्यतोपगमात्’ इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति

आसत्तिर्वुद्धविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चारितस्य
देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन संगतिः स्यात् ।
अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् ।

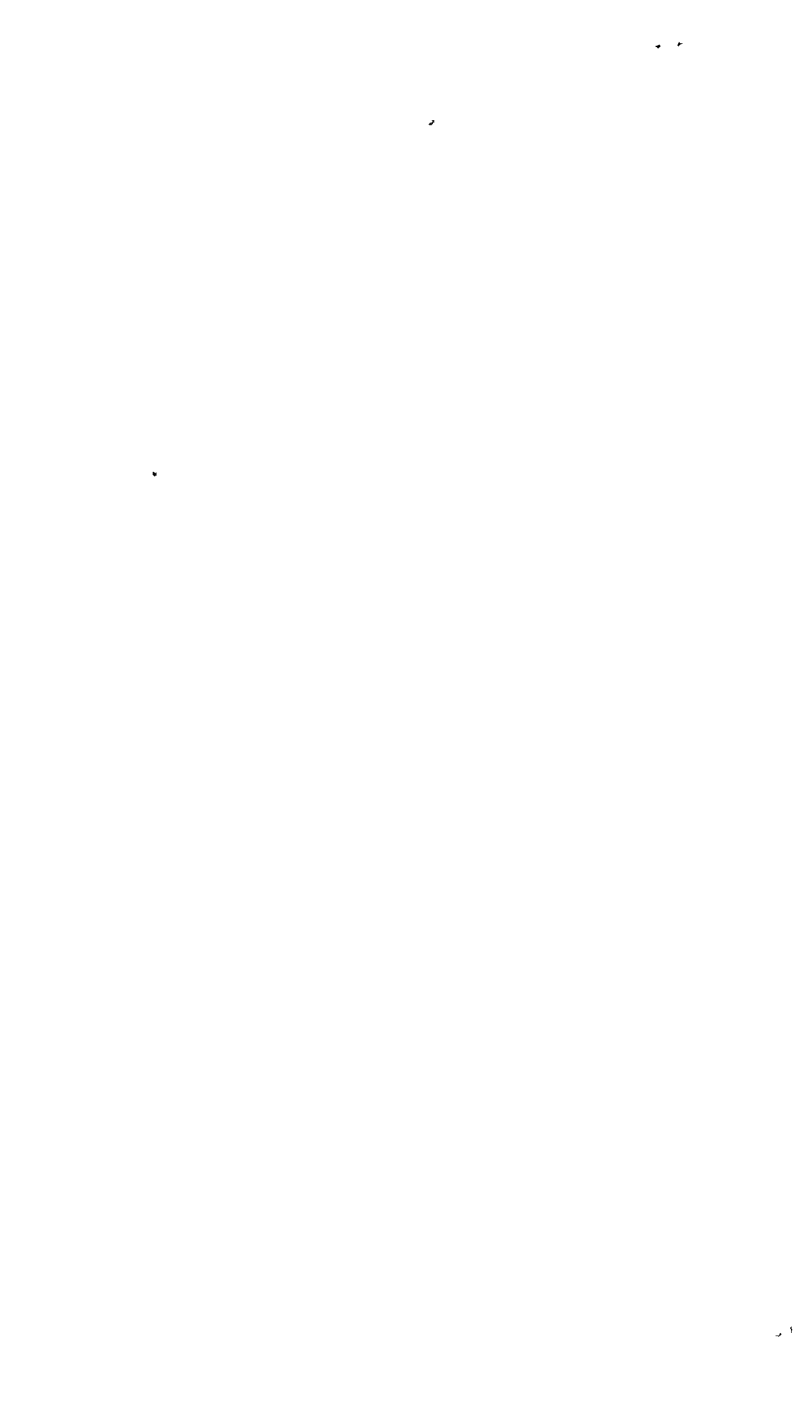
वाक्योच्चयो महावाक्यम्—

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त इत्येव ।

‘विमलं जलं, नद्या कच्छे महिषश्चरति’ इत्यत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति
पदार्थनान्वयबोधे सति सिद्धे ‘इच्छाविरहात्’ इति न्यायेन ‘कच्छे’ इत्यनेन श्रोतुरन्व-
यबोधे इच्छाविरहः । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा ‘नद्या’ इत्यस्य काकाक्षि-
गोलकन्यायादनुपपन्ना ‘कच्छे’ इत्यनेन सवन्वाद्गृहीतवक्तृतात्पर्यस्य श्रोतुरुभयान्वय-
बोधेच्छा संभवतीति ध्येयम् । आसत्तिमाह—आसत्तिरिति । बुद्धे पदार्थोपस्थि-
तेरविच्छेदोऽव्यवधानम् । अव्यवहितपदार्थोपस्थितिरिति तात्पर्यार्थः । व्यवधानं च का-
लबाहुत्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च संभवति । तत्राद्यमाह—बुद्धीति ।
वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे । दिनान्तरेत्यन्तव्यवधानदर्शनाय । प्रहरादिव्यवधा-
नेनाप्यनासन्नत्वं बोध्यम् । संगतिर्वाक्यव्यवहारोपयोगिमेलकः । द्वितीयं यथा—
‘गिरिभुक्तमग्निमान्देवदत्तेन’ इत्यत्र गिरिरग्निमान्, भुक्तं देवदत्तेनेति वाक्यार्थबोध-
द्वयं प्रकृतम् । तत्र प्रथमानुयोगिन्या भुक्तमिति पदार्थोपस्थित्या, द्वितीयानुयोगिन्या
अग्निमानिति पदार्थोपस्थित्या व्यवधानम् । प्रकृतोपयोगिपदार्थोपस्थित्या व्यवधाने
लासत्तिरित्येव । तेन ‘अध्वेन ग्रामं गच्छति’ इत्यादौ ग्रामपदार्थोपस्थितिव्यवधानेऽपि
अथपदस्य गच्छतीत्यनेनासत्तिरव्याहतैव । स्वार्थबोधसमाप्तत्वमपि पदोच्चयनिशेषणं
बोध्यम् । तेन ‘शून्यं वासगृहं—’ इत्यादिभागस्य न वाक्यत्वम् । योग्यताकाङ्क्षयो पदो-
च्चयधर्मत्वमुपपादयति—आकाङ्क्षेति । आकाङ्क्षाया इच्छारूपत्वाद्विपरीतबुद्ध्यभाव-
रूपयोग्यतायाश्चात्मनिष्ठतयान्वयबोधहेतुत्वादात्मवृत्तित्वमेव । उपचारात्स्वजन्य-
नकलरूपपरम्परासंबन्धात् । एकरूपार्थापारपदार्थसद्भावस्वरूपयोग्यतायास्तु पदार्थ-
मत्वेऽपि स्वाश्रयोपस्थापकलसंबन्धेन पदोच्चयधर्मत्वमेवावगन्तव्यम् । निरुक्तसत्तेर-
प्यात्मधर्मत्वात् तत्राप्येव रीतिरनुसर्तव्या । यदि पुनः समन्वितारविशेष आकाङ्क्षा,
अव्यवधानोच्चरितत्वमासत्तिः, तदानयो साक्षादेव पदोच्चयधर्मत्वमित्यास्ता विस्तरः ।
महावाक्यमाह—वाक्योच्चय इति । योग्यताद्यभावे महावाक्यत्वस्वीकारे ‘चक्षुषा

१. उपेति । उपचारो लक्षणा । तात्पर्यानुपपत्तिश्चोपचारे बीजम् ॥

१ ‘चक्षुः’ ग. २ ‘पदस्य’ ख. ३. ‘उच्चरितेन’ घ. ४ ‘तत्र’ क. ५ ‘योग्यता—’ इति
१. ग पुनर्गते नानि, घ पुनर्गते तु ‘वाक्योच्चय—’ इत्यस्य प्रादुश्यते ६ अव्यवहितपदार्थ-
मत्तिरिति तात्पर्यार्थः इति पुनर्गते नानि ७ ‘प्रकृतोप—’ इत्यादि ‘—अव्याप्तये’ इत्यस्य
पुनर्गत्वात् न दृश्यते ८ ‘आत्मवृत्तित्वमेव । एकरूपार्थ—’ परपदार्थमद्भावरूपयोग्यताया
९. उपचारात्स्वजन्यनकलरूपपरम्परासंबन्धेन पदोच्चयधर्मत्वमेवावगन्तव्यम्
१०. इत्युक्तव्येन पाठमेव पुनर्गते.

2

नालभ्यस्य जीतत्वपावनत्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि यस्य कस्यचित्संवन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यात्, इत्युक्तम्—‘रूढेः प्रयोजनाद्वापि’ इति ।

केचित्तु 'कर्मणि कुशल.' इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः—
कुशाँल्लातीति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसंभव-
न्विवेचकत्वादिसाधर्म्यसंबन्धसंबन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति । तदन्ये

इति । प्रतिपादयतीति प्रतिपादनं वाक्यम्, तदलभ्यस्य । मुख्यशब्दघटितवाक्येनाप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । तीरस्य विप्रकृष्टाशगतशीतत्वाद्यपेक्षया सनिकृष्टाशगतशीतत्वादेराधिक्यमत्रातिशयः । एवं च 'अतिशीतेऽतिपावने तीरे धोषः' इति व्यञ्जनाजन्यदोषो लाक्षणिकशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनमिति भावः । 'काश्चित् च लग्नक्तिः' इति लक्षणाया निषेध उक्तः । अशक्तितो रटिप्रयोजनविरहात् । यथा—'रमणे चरणाघातं सुखं मुमुक्षुः तेऽकरोत्' । अत्र निर्जितत्वं लक्ष्यते । एषा नैयार्थलक्षणा दोषतया वक्ष्यते । सा च कविप्रयोगानर्हत्वात् प्रकृतलक्षणस्य लक्ष्या न भवतीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय चरमहेतुद्वयं न्यस्तम् । तदेव दर्शयति—हेतुमिति । रटिप्रयोजनयोरन्यतरमित्यर्थः । संवन्धिनो सुव्याप्यसंवन्धिनः । लक्षणे लक्षणायाम् । उदाहरन्ति 'काव्यप्रकाशकारादयः' इति शेषः । लाति र्हाति । व्युत्पत्तिः प्रहतिप्रत्ययविभागकत्वेना, ताभ्यस्तत्प्रतिपाद्यः । प्रकृते लैक्यं कर्मान्वयेऽसंभवत्योग्यतामलभमानः । पदार्थस्यान्वयानुपपत्तिप्रतिबन्धान्नालक्षणादानुपयोगित्वमित्यभिप्रायेणेदम् । अन्य इति । लक्षणान्निप्रयोगे दत्तः ।

[illegible]

‘हृन्नोऽयम्’ । अत्रावयवावयविर्भावलक्षणसंबन्धः । ‘ब्राह्मणोऽपि तक्षा-
सौ’ । अत्र तात्कर्म्यलक्षणः । इन्द्रार्थानु स्थूणानु ‘असौ इन्द्राः’ । अत्र
तादर्थ्यलक्षणः संबन्धः । एवमन्यत्रापि । निगीर्णस्य पुनर्विषयस्यान्यता-
दात्म्यप्रतीतिकृत्साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्षु भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥

वन्धार्यवाग्विं प्रयोजनमित्यन्ये । ब्राह्मणोऽपीत्यपि वाग्विं प्रयोजनमित्यन्ये । तदा
जातिविरोधः । नमस्तनध्वमेति नैपुण्यमत्र प्रयोजनम् । इन्द्रार्थाभिरिति ।
इन्द्रपृजार्थं प्रतिपत्तास्त्वित्यर्थः । स्थूणासु सम्मेषु । इन्द्रवदृचनानाम्मत्र प्रयो-
जनम् । एतदुदाहरणचतुष्टयमपि नारोपाया एव । ‘—निगीर्णस्य मत्ता नान्य-
मिहा’ इति कारिकाश्लेष(दल) व्याख्येयं—निगीर्णस्येति । इन्द्र विन्दते

सादृश्येतरसंबन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥ ९ ॥

सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः ।

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसंबन्धाः कार्यकारण-
भावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । रूढावुपादानलक्षणा सा-
रोपा गौणी यथा—‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि’ । अत्र तै-
लवद्भस्तिरुभवत्तेह रूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिषु लेहेषु वर्तते^१ ।

दिना प्रतीयमानस्य विषयस्य निरुक्ताध्यवसानविशेष्यस्य । पूर्वोदाहरणान्येवेति ।
श्वेतो धावति । कुन्ताः प्रविगन्ति । कलिङ्गः साहसिकः । गङ्गायां घोषः प्रतिव-
सतीति । एतानीत्यर्थः । एष्वश्वादीनां विशेष्याणां शब्दं विनैव प्रतीयमानत्वाद्
‘गङ्गायाम्’ इत्यादीं तीर विशेष्यम् । तच्च शब्दं विनैव प्रतीयते । पुनरपि लक्ष-
णाया द्वैविध्यमाह—सादृश्येतरेति । सादृश्यादितरे संबन्धा हेतवो यस्या इति
समासः । ‘सादृश्यात्संबन्धात्’ इति शेषः । सादृश्यसंबन्धहेतुञ्च लक्षणा गौण्य
इत्यर्थः । तेन निरुक्तद्वैविध्येन पूर्वोदाहरणान्येवेति । ‘अथ श्वेतो धावति’ इत्यादी-
न्येवेत्यर्थः । एतानीति । हेमन्ते हि तैलाद्यभावादत्यन्तं दुःखमुत्पद्यते । तदि-
राकरणेन तैलानामन्युपकारित्वमिति सूचनाय ‘हेमन्ते’ इत्युक्तम् । उपादानं
अपरित्यज्यैव । सार्षपादि लेहेषु वर्तते इति घृतादिविलक्षणद्रवत्वरूपैकधननंब-
न्धेन सार्षपादिकेहान्प्रतिपादयतीत्यर्थः । ‘छत्रिणो यान्ति’ इतिवत्तिलकेहस्यापि

१. गौण्य इति । गुणेन्य आगता गौण्य इति विग्रहः । ‘तत आगतः’ इत्य-
‘द्विट्ठा’—इति टीप् ॥

१ ‘तत्र’ ग. > ग पुनरेव तु ‘एव’ इत्यन्यात्रे ‘सादृश्येतर-’ इत्यादि वदित्वा वर्तते, त-
दत्रे “आदिप्रहणादिन्द्रार्था भूया इन्द्र नादभ्यर्क्षणात् । छविन्वन्मानिमात् ‘राजगीद उग्री-
राता’ इति । वचित्तात्कर्त्तव्यत्वात् ‘अनक्षा तजा’ इति । वचित्तात्तद्व्यवहारपरिभारत् ‘अनक्षात्तद्व-
हन्तोऽयम्’ इति । छविन्वाहवर्षात् ‘छत्रिणो यान्ति’ इति । एवमयान्यनुदाहरणान्युपमानि । एवम्
पष्ठधर्मा इति वचनात् । सादृश्यसंबन्धात् ना एवाद्या उक्त्या गौण्यो भवति ।” इति पाठान्तरं वर्तते
३ ‘नैव प्रयोजनवती । ना किंवादिहेहप्यादृश्या सर्वत्रोदादिनामीन एव प्रसिद्धा निदनिन्वत्
इति ग-पुन्येदोऽयिक पाठः ४ ‘इति’ पुस्तकान्तरे नास्ति ५ तत्रचित् ‘एषु दध्यापयेनदा
विपदनप्याहार्यम् । एतेन लक्षणावाच्यतेन सारोपान्वयवसानान्वयनरूपधनदोऽन्यं नयदृ-
वन्तम् । वस्तुनस्तु त्वामि वानि विदुषा समवाद्योऽत्र तिष्ठति’ इत्यादी ‘उपदिशति वानिनीना’
इत्यादी चाप्याहारेणानि साननविमलिकपटासनवात् ‘वदती वदती वरम कान’ इत्यादी ‘सामोऽ-
सर्वत्रे’ इत्यादी च शब्द-अयोर्नैदामात्राणि लक्षणाव्यवसानासंबन्धानादशनिदमन्य व्यविचारः । क-
एव कान्यप्रकाशदारेण ‘सामोऽपाना तु यथोक्तं विषयो विषयस्य । विषयस्तु दृष्टेऽन्यमिन्द्रा-
निति ॥’ इति तजा दृष्टम् । अन्योपादानान्वयिना प्रकाशद्वयानि चिन्तयामात्राणि लक्षणा-
विचार-वर्तमानानि चिन्तयते । एतेन उक्तविशेष्येनैव सारोपान्वयवसानान्वय-
न प्रतीयते । न तु कान्तीना लक्षणात् । एव च ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादिप्रहणादिप्रहण-
न लक्षणा संबन्धे ।” इत्ययिक दृश्यते.

प्रयोजने यथा—राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च गच्छन्त्यु 'एते राजकुमारा
गच्छन्ति' । रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—'तैलानि
हेमन्ते मुखानि' । प्रयोजने यथा—'राजकुमारा गच्छन्ति' । रूढौ
लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा—'राजा गौडेन्द्रं कण्टकं मोधयति' ।
प्रयोजने यथा—'गौर्वाहीकः' रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी
यथा—'राजा कण्टकं मोधयति' । प्रयोजने यथा—'गौर्जल्पति' ।

अत्र केचिदाहुः—गोनहचारिणो गुणा जाड्यमान्यादयो लक्ष्यन्ते ।
ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति । तदयुक्तम् ।

गोशब्दस्यागृहीतसंकेतं बाहीकार्यमभिधातुमशक्यत्वाद् गोशब्दार्थमात्र-
बोधनाच्च । अभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् ।

अन्ये च पुनर्गोशब्देन बाहीकार्यो नाभिधीयते । किंतु स्वार्थ-
महचरिगुणमाजालेन बाहीकार्यगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्यनं
न मन्यन्ते । तथाहि—अत्र गोशब्दाद्बाहीकार्यः प्रतीयते, न वा
आद्ये गोशब्दादेव वा । लक्षिनाद्वा गुणाद् । अविनाभावाद्वा । तत्र,

शक्तिर्वागमिष न्यदृशमपि बोधप्रविशत आह—गोशब्दार्थमात्रबोधन-
इति । विरतत्वात् प्रतीतियोग्यताविहेण नष्टप्रायत्वान् । महदुच्यतेनगच्छत्य
मिषा गृह्यतेनगच्छत्यनियमादिप्रतिप्रायः । नन्यस्य नियमस्य श्रेयादी व्यभि-
चार्यद्वन्द्वान्तराद्येत पुनरपि प्रतीतियोग्यता कल्पनीयेत्यत आह—विरताय
इति । उन्थानाभावात् प्रतीतिजननोन्मुगीभावविहात् । श्रेयादी धर्मान्तरे गृही-
तान्तरमर्थान्तर बोधयतु । प्रहृते तु गोन्वे गृहीता शक्तिर्गोत्वात्थयं बोधयितु-
मिति नान्यदपि बोधयेनदामिषयं च लक्ष्यार्थबोधमभवेन लक्षणं नाज्ञानिर्देश-
स्य । स्वार्थेति । स्वार्थो गोत्वम् । तन्ममानाधिरूपेणैव । गुणसाज्ज-
त्येनेति । लक्ष्यगुणाना श्रमार्थमद्वयमित्यामंभव इति भावः । आद्ये प्रती-
तिर्देशः । न प्रथमः, न गोशब्दजन्यप्रत्ययपक्षः । अयमेकेतितत्वाद् गोशब्दजन्य-
प्रतीतिरभवत् । न नृतीयः, नाग्निमात्रजन्यप्रत्ययपक्षः । शाब्देऽन्यथे-
वमद्वयं शाब्दबोधप्रत्ययत्वमभवात् । अत्र हेतुमाह—शाब्दीति । एत-
द्वैतशब्दवत्त्वादिना मन्त्रश्रितेनम् । श्रियांकाहाग्रादिना सीमामगता मं-
त्रादिनामवच्छेदकत्वात् शाब्दोपपत्तिरित्यादिनाकारेणदृष्टम् । अन्यथापि
निरूपितं नने अन्य शब्दोपपत्तिरित्यं न स्यात् । न च लक्ष्यार्थं तत्र अन्य-
प्रतीतिर्वागमिष इत्यतः । नतिप्रतीतिमभवात्तत्र लक्षणाया अर्थमभवात् । त-
न्मार्गद्वयं कार्यं नतिरिति वाच्यम् । लक्ष्यार्थ्यनिमित्तकप्रत्ययप्रयोग-
मिषः, इत्यतः लक्ष्यप्रयोगमभवात् नतिप्रतीतिहेतुत्वमिहागत् । गवद्वदन्त-
तु व्यभिचारद्वयं नान्यद्वैतप्रयोगः । लक्ष्यार्थं प्रयोगमात्रस्यैव यत्प्रयोग-
मिषेन इतिप्रतीतिरित्यतः नतिप्रतीतिरित्यतः लक्ष्यार्थं प्रयोगमात्रमभवात् । निरुद्धा इत्य-
नर्थान्तरादिहेतुः इत्यतः निमित्तकप्रत्ययप्रयोगः इत्यतः प्रयोगमात्रमभवात् । निरुद्धा इत्य-
नर्थान्तरादिहेतुः इत्यतः निमित्तकप्रत्ययप्रयोगः इत्यतः प्रयोगमात्रमभवात् । निरुद्धा इत्य-
नर्थान्तरादिहेतुः इत्यतः निमित्तकप्रत्ययप्रयोगः इत्यतः प्रयोगमात्रमभवात् । निरुद्धा इत्य-

१. नतिरिति । नाग्निमात्रजन्यप्रत्ययपक्षः ।

२. नतिप्रतीतिमभवात्तत्र लक्षणाया अर्थमभवात् ।

प्रथमः । वाहीकार्थस्यासंकेतितत्वात् । न-द्वितीयः । गोशब्दश्चन्द्रमु-
त्तादिशब्दद्वन्द्वानामवयवप्रसादादिसाम्येऽप्यन्योन्यस्यान्यतमशब्दार्थानभि-
धायकत्वात् । न तृतीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये
प्रवेगासंभवात् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते । न द्वितीयः ।
यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयेत, तदास्य वाहीक-
शब्दस्य च सामानाधिकरण्यसंगतं स्यात् ।

तत्सादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमल-
भमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसन्न्याद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीकस्याजत्वा-
द्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् । इयं च गुणयोगादौणीत्युच्यते । पूर्वा
तूपचारामिश्रणाच्छुद्धा । उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः
शब्दयोः सादृश्यातिशयमहिजा भेदप्रतीतिस्वर्गेणमात्रम् । यथा—

[illegible]

विजनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयापि संनिहितं प्रच्छन्नका-
मुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपं व्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम् ।

‘भिन्नकण्ठध्वनिर्धारैः काकुरित्यभिधीयते’ इत्युक्तप्रकारायाः काको-
र्भेदा आकरेभ्यो ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा—

गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैप्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥’

अत्र नैप्यति, अपि तर्हि एप्यत्येवेति काक्का व्यज्यते ।

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा—

‘संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकूत लीलापद्मं निमीलितम् ॥’

अत्र संध्या सकेतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचिद्भ्यो-
त्यते ।

सनिधिः सामानाधिकरण्यम्, तस्य प्रच्छन्नकामुकनिरुपितत्वं वैशिष्ट्यम्, उच्यते
व्यज्यते । अत्रैव अस्मिन्नुदाहरण एव निर्जनत्वातिशयो वैशिष्ट्यं प्रयोजनं तृतीयव्य-
ञ्जनायाः कारणम् ॥ भिन्नेति । शोकहर्षभयादिकृतेत्यर्थः । आकरेभ्य उपजीव्यभर-
तादिग्रन्थेभ्य ॥ सुरभिसमये वसन्तकाले । अपि तर्हीति । अपि त्वित्यर्थः ॥
संकेतेति । विटमुपपतिम् । हसत्प्रफुल्लम् । नेत्राभ्यामर्पितमाकूतमात्मानिप्रायो यत्र
तद्यथा स्यात्तथा निमीलितमित्यर्थः । यद्वा, हसदिति नेत्रविशेषणम् । एतदेव पद्म-
निमीलनस्य नेत्रार्पिताकूतत्वं वैशिष्ट्यम् । चेष्टादिकस्येत्यादिपदाच्चेष्टाविरहादिग्रहः ।

1. उच्यत इति । व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥

2. काकुरिति । कायत्यर्थान्तरमिति काकुः । यद्वा काकुर्जिह्वेति पस्पशायां भाष्य-
कारः । तद्व्यापारनिशेषसवाद्यत्वाच्छोकहर्षभयादिभिर्ध्वनेर्विकारः काकुः । तथा चोक्तम्—
‘वावयामिधेयमानेऽर्थे येनान्य प्रतिपद्यते । भिन्नकण्ठध्वनिर्धारैः स काकुरिति
व्यज्यते ॥’ इति ॥

3. संकेतेति । संकेतकाले मनो यस्य । त जिज्ञासुमित्यर्थः । अत्र एव हसद्भया
नेत्राभ्यामर्पितं संचितमाकूत रहस्यं येन । हसदिति भिन्न प्रफुल्लमित्यर्थकं पद्मनिशेषणं
वा । शेषं व्यक्तम् । इह नेत्रेक्षितेन लक्षितो गूढाभिप्रायः कामिन्या निशासूचकेन पद्मनि-
मीलनेन प्रकाशितः ॥

एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ १७ ॥

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा—‘कालो मधु’— इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा—‘नि.शेषच्युतचन्दनं’— इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा—‘उअ णिच्चल’— इत्यादि । प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जकत्वं तु प्रपञ्चयिष्यते ।

शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥ १८ ॥

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽप्यर्थान्तरमपेक्षते, अर्थोऽपि शब्दम्, तदे-
कस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारितावश्यमङ्गीकर्तव्या ।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यान्निविधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वद्दक्षको व्यञ्जकस्तथा ॥ १९ ॥

तद्वैशिष्ट्यं यथा—'नादत्ते भूयण दत्तं नाहृता चिरमृच्छति । नृगाक्षी न क्षिपलक्षि
सादर मयि पश्यति ॥' अत्र चेष्टाविरहेण कोपो व्यज्यते । तस्य च वान्तापराधना-
तीतत्वं वैशिष्ट्यम् । व्यस्तानां प्रत्येकं समस्तानां द्विव्यादितरीर्णानाम् ॥ त्रैविध्या-
दिति । इयं व्यष्ट्या ॥ प्रपञ्चयिष्यते । 'अतल्लक्ष्यन्मन्त्रव्यवस्थानुशादरेण' इति
शेषः ॥ ननु शाब्द्या व्यस्तनायामर्थस्याभ्यासपि शब्दस्वोपयोगित्वमन्त्रत्वे तन्मीदृश-
मन्योर्मेदकारणमत आह—शाब्दबोधय इति । अर्थान्तराधनं अर्थान्तर्गोचर-
पक् । 'व्यनक्ति' शब्दोपज्यते । शब्दोपपत्तिर्दार्शनानन्तरमुपपत्तिमाह—एकस्येति ।
सद्व्यवस्थिता अप्रधानकारणत्वम् । अप्रधानत्वं च व्यनक्तिरूपकारित्वेन । एव च अत्र
पन्थाव्यवस्थितौपकारित्वेन प्रधानत्वं तत्र तत्त्वपन्थित्वेनैव तस्या व्यपराध इति भावः ।
नैनु नादकारं पेशान्निजपदेरपि व्यपराधसंभवेन व्यपराधवैशिष्ट्यमनुवर्तमानं
चेत् । न । तन्मपि शब्दोपपत्तिरित्येव व्यपराधत्वात्तन्माह । तेषाम्निजपदेरपि चेत्
रित्वैशिष्ट्यरूपमहाविशेषणमात्रं शब्दाव्येष्टिपि तेषाम्निजपदेरपि प्रधानत्वेनैव
तत्त्वव्यवधार । अत एव वक्ष्यते—'इयं' तेषाम्निजपदेरपि इत्येव तेषाम्नि-
जपदेरपि । अन्तराधनस्य त्वेवं नारां तन्माह—इति । अन्तरा-
धनपरान्तं त्वेव तन्माह—इति । अन्तराधनपरान्तं त्वेव तन्माह—इति । अन्तराधनपरान्तं त्वेव तन्माह—इति ।

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः ।

किं च—

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाक्यं तद्रोधकं परे ॥ २० ॥

अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरमाद्वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य

विख्यापार । अभिधया लक्षणया वा शब्दः प्रत्येकमुपस्थापितानां पदार्थानां संगो-
वाक्याद्भासमानस्तात्पर्याख्या वृत्तिमपेक्षत इति प्राचीननैयायिकमतमाह—किं
चेति । मतान्तरसूचनाय 'आहुः' इति । 'परे' इति परेणान्वय । इयमेवाधुनि-
संसर्गमर्यादोच्यते । अभिधाया इति लक्षणाया उपलक्षणम् । अभिहितानामभि-
धया लक्षणया वा पदोपस्थापितानामन्वयबोधवादिना प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः ।

1. तात्पर्येति । एतदुक्तं भवति—आद्यवात्पदानां पदार्थमात्रे शक्तिः, न त्वन्वयाद्ये-
ऽपि । गौरवादन्वयलभ्यत्वाच्च । तदशो हि तात्पर्यार्थो वाच्याद्यर्थविलक्षणशरीर आकाङ्क्षा-
योग्यतामत्तिवशादपदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थनिषयस्यापि शाब्दबोधनिषयत्वे कथं-
चिदुपस्थितस्य गगनादेरपि तद्विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अपदार्थनिषयस्य शाब्दबोध-
विषयतायामप्रयोजकत्वात् । इत्यभिहितान्वयवादिनो नैयायिक-भाट्ट-मीमांसकाः । तेषा-
मयमभिप्रायः—'घट करोति' इत्यादौ घटवृत्तिकर्मत्वानुक्त्या कृतिरित्यर्थो बोध्यते । तत्र
घटपदस्य घटोऽर्थः, अम्प्रत्ययस्य च कर्मता, वृत्तिना तु न कस्यापि, इत्यपदार्थोऽपि
वृत्तिता तात्पर्यवशादनयोः संसर्गविधया भासते । अन्विताभिधानवादिनः प्राभाक-
रास्तु—'अन्वयरूपे वाक्यार्थेऽपि पदानां शक्तिः । व्यवहारेणान्वितस्यैवोपस्थापनाच्चैव
शक्तिग्रहात् । तथाहि—'देवदत्त, गामानय' इत्युत्तमवृद्धप्रयोगात्साक्षादिनती व्यक्ति-
मध्यमवृद्धे सचारयति, तच्चेष्टया तस्य वाग्यस्य तदर्थबोधकतामनुमाय पश्चात् 'गा-
नय, अश्वमानय' इति प्रयोगे गवापसरणमन्वाहरण च वृद्धान्वयव्यतिरेकान्या क्रिया-
पदार्थान्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्विताया क्रियाया च क्रियापदस्य
शक्तिं बालोऽवधारयति । ततः प्रयोगकाले तस्य प्रथमत एवान्वितबुद्धिर्जायते । न च
गौरवेणान्वयाशपरिहारः । प्रथमगृहीतान्वयशक्तेरुपजीव्यत्वेन तदपरित्यागात् । शाब्द-
बोधे तु आकाङ्क्षादिवशाद्वृत्तितादिप्रतिशेपस्वरूपेण भासत इति नापदार्थो वाच्यार्थः' इति
वदन्ति । अत्रारुचिबीजं तु—'अन्वितत्वेन शक्तावपि अन्वयप्रतिशेपावगमाय आकाङ्क्षादिक-
कारणमवश्यमङ्गीकार्यम् । एव च विशेषाकारेण अज्ञान्यस्यैव भानमिति तैरप्यवश्यमभ्यु-
पेयम्' इति ॥

बोधिका तात्पर्य नाम वृत्तिः । तदर्थश्च तात्पर्यार्थः । तद्वोधकं च वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ॥

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

अत्र मूलकारिका = २० । पूर्वानि. सह २३ ।

उदाहरणश्लोका = ९ । पूर्वै. सह १५ ।

अन्वितमिधानवादिनो नीमासकगुरवस्तु—‘क्रियाकारकयोः प्रथमत एवान्व-
यबोधो जायते, ततः गतिग्रह, पदविशेषसमसिंहारास्तु विशेषस्तृतिरिति । किं
तत्पर्यायवृत्तिस्वीकारेण’ इत्याहुः ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिताया साहित्यदर्पणविवृतौ
द्वितीय प्रकाशः ।

१. अभिहितेति । अभिहितानां स्वस्वरूपवृत्त्या पदरूपमितानामर्थानामन्वय इति चे
ददन्ति तेषामिहितान्वयवादिन इत्यन्वयमभिधानम् ॥

२. अन्वितेति । पदान्मन्वितानि भूतानन्तर निदिष्टमर्थं बोधयन्तीति चे ददन्ति
तेषामिहितान्वयवादिन इत्यन्वयं नाम ॥

१. ‘तदर्थश्च तात्पर्यार्थः’ प

‘रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते’ । इत्युक्तप्रकारो बाह्य-
मेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वम् । तस्योद्रेको रजस्तमसी
अभिभूय आविर्भावः । तत्र हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् ।
अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिर्रत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः ।
अत्र हेतुं वक्ष्यामः स्वप्रकाशत्वाद्यैपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति
स्वरूपार्थं मयद् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः ।
तत्प्राणत्वं चासद्वद्भूतप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीम-
न्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे—

‘रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।

तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥’ इति ।

चमत्कारमात्रः । स्वाकारवदिति । यथा स्वस्माद्भिन्नोऽपि देहोऽहं स्थूल इत्यादि-
नेदोद्रेकाभावेन प्रतीयते, तथा रमोऽपि ज्ञानृज्ञानभेदोद्रेकाभावेनास्वाद्यत इत्यर्थः ।
घटादिज्ञाने जाते वेद्मीति यथा ज्ञानृज्ञानभेद प्रतीयते तथात्र नेति भावः । यद्वा
स्वानारवन्धविषयवत् । परिणामवादिभिर्ज्ञानतद्विषययोर्भेदानङ्गीकारादिति भावः ।
कामलोभादिर्विजभूता मनोवमो रजस्तमसी, ताभ्यामस्पृष्टं स्वकार्यजननेऽसंस्पृष्टं
मनो मनोधर्मः । विवृणोति—इत्युक्त इति । उक्तस्वरूप इत्यर्थः । बाह्यं वहि-
र्भवम् । लौकिकमिति यावत् । मेयं वस्तु । विमुखता ज्ञानानुकूलव्यापाराभावः ।
तन्पादक प्रयोजकः । ज्ञानानुकूलव्यापाराश्चात्र हृदयनोयोगः । अभिभूय स्वका-
र्यक्षमे कृत्वा । आविर्भावः प्रतिबन्धकाभावेन स्वकार्यक्षमत्वेनावस्थानम् ।
तत्र नन्वोद्रेके । अलौकिको यः काव्यायं विभावादि तस्य परिशीलनमत्यन्तामि-
न्निवेशः । प्रकाशः सविन् । ननु मिश्रिता विभावादयो रमस्त्वन्यमस्याप्यगदलमत
वाह—अत्रेति । अखण्डतायामित्यर्थः । हेतुमिति । ममृदालम्बनज्ञाननादान्म्यमेव
हेतुवच्चते । स्वप्रकाशत्वाद्यपीत्यादिना सुखनादान्म्यपरिग्रहः । स्वरूपार्थं
इति । न तन्नयनो यत्र इतिवन्प्रातुर्यार्थः । लोकान्तातार्याकलनेन किमेतदिति
जननप्रयोजने चिन्मय दीर्घप्रायस्त्व चिन्मिन्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसमविवक्षानेन
हेतुसंज्ञाने मनोव्यपारगन्धे चिन्मिन्तार इत्यपरे । विस्मयो विस्मयशब्दोऽप्य
नन्वोद्रेके वक्ष्यन्ते वक्ष्य सः । यद्वा अपरपर्ययाऽस्मिन् । तत्प्राणत्वं
चमत्कारमात्रम् । नन्व विवृणोति । सवेत्र श्रुतागदी । चमत्कारमात्रे

अथ धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहंकारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥ ३३ ॥

यथा—भीमसेनादिः ।

अथ धीरललितः—

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।

कला नृत्यादिका । यथा—रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ।

अथ धीरप्रशान्तः—

सामान्यगुणैर्भूयान्द्रिजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ॥ ३४ ॥

यथा—मालतीमाधवादौ माधवादिवः ।

एषां च शृङ्गारादिरूपत्वे भेदानाह—

एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोडशप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमैहिलासमरागो दक्षिणः कथितः ॥ ३५ ॥

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः ।

यथा—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता, वारोऽङ्गराजस्वसु-

धूतै रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्याद्य च ।

अहंकारः अहं महानिति ज्ञानविशेषः । दर्पः शौर्यवीर्याद्यतिशयः । मृदुः अप्रचण्डचरितः ॥ सामान्यगुणैर्नायकसामान्यगुणैः । धीरोदात्तादित्रितयमिश्रो नायको धीरप्रशान्त इत्यमिप्रायः ॥ एषां धीरोदात्तादीनाम् । षोडशधेति । शृङ्गारे षोडशप्रकारो नायको भवति रमान्तरे तु चतुष्प्रकार इत्यवधेयम् ॥ स्नाता कृतस्नाना । वारः सुरतार्थं नियमितदिवसः । जिता जयेनात्मसुरतार्थं प्राप्ता । देवी कृतान्तिपेका राजपत्नी । देवेन राज्ञा । अप्रतिपत्त्या कर्तव्यानिश्चयेन मूढं व्याकुलम् ।

१. एभिर्नि । दक्षिणवीरोदात्तः, दक्षिणधीरोद्धतः, दक्षिणधीरललितः, दक्षिणधीरप्रशान्तः, एषु धृष्टादिषदर्थोन्नेन षोडशप्रकारका नायका इत्यवधेयम् ॥

१. ग पुञ्जे उपपदव्याख्या नास्ति. क पुञ्जे तु 'वरा रत्नादिव्या' इति पाठः. २. 'धीरप्रशान्तः' इति. ३. 'नायका' इति. ४. 'नायिका' इति. ५. 'नायक' इति नास्ति ग पुञ्जे

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥
कृतागा अपि निःशङ्कस्तार्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक्यस्थितो धृष्टनायकः ॥ ३६ ॥

यथा मम—

शोणं^१ वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं, ततः
पादेन ग्रहृतं तया, सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।
किञ्चित्तत्र विधातुमक्षमतया वाष्पं सृजन्त्याः सखे
ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः ॥

अनुकूल एकनिरतः—

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

यथा—

अस्माकं सखि वाससी न रुचिरे, ग्रैवेयकं नोज्जलं,
नो वक्रा गति, रुद्धतं न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः ।
किं त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियौ नान्यतो
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥

अप्राप्तिनिश्चयशून्य वा मनो यस्य तेन ॥ कृतागाः कृतापराध । मिथ्यावाक् मयै-
तन्न हृतमित्ययथार्थवचन ॥ तं पादम् । अत्र प्रथमपादेन कारिकाया प्रथमपा-
दोक्तं द्वितीयपादेन द्वितीयपादोक्तं लक्षणं वेदितव्यम् ॥ अस्माकमिति । कस्या-
धिनायिकाया उक्तिरियम् । त्रैवेयक कण्ठभूषणम् । वक्रा चित्रा । उद्धृतमुत्कटम् ।

१. इतीति । इति अन्नः पुरमुन्दरीः प्रति निशाम यस्या यद् वक्तव्यं तदवगम्य मया विहायिते विनिश्चय निवेदिते सन्ति । एतदुक्तं भवति—ऋतुसमैव तावदनुपेक्षणीया म्मिनु कुन्तलमहाराज्जनया, साधारणोऽपि सनयो दुर्लभ्यः म्मिनुतापनाथस्तस्मिन्मीहितन्या-
यागतसमागमसमयः, सामान्येऽपि ज्ये परतपता म्मिनु कमलाल्लानकमलाप्रयुक्ते ।
एवमुत्तरोत्तराधिकार्यसप्तनेऽपि महाराजनाः प्रसादनं तावत्सर्वोपरीति ररत्सन् ॥

2. नाडिका इति । ललनसंयोगे दिश्या ॥

3. 'वमनवैद्यं चन्द्रितुनरं' इति नाशोयान् पाठः ॥

१. मनुष्यके लु 'मन्' कान्तिरेणसन्नु-नेरेमुदाङ्गिन किं वक्ष्यन्ति-निरप्यायेन
 मोक्षयन्ते । इत्यनेन मन्तिरुदीरे कृत्वा मन्त्रमर्हं नया वक्षिष्य तमेव तन्मन्त्रमालम्ब्य व
 तद्विस्तारम् इति मन्त्रोपसङ्गहरणं दृश्यते २. 'एवम्' इति वक्ष्यन् मनुष्यके
 इति 'इत्यनेन' इत्यदिनं कन्धस्येति ।

अर्थचिन्तने सहायमाह—

मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायां—

अर्थस्तिन्त्रावापादयः । यत्त्वत्र सहायकथनप्रस्तावे— ‘मन्त्री स्वं चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने’ इति केनचिल्लक्षणं कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षयितव्यम्, न तु सहायकथनप्रकरणे । ‘नायकस्यार्थचिन्तने मन्त्री सहायः, इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदप्युक्तम्—‘मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धयः’ इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् । न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः । किं तु स्वयमेव सपादकः । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् ।

शरीरचेष्टाविशेष इत्यर्थः ॥ मन्त्रीति । अस्य इति सहायः इति चानुपज्यते । चिन्तायामुपायनिरूपणे । स्वमण्डले क्रियमाणं कर्म तन्त्रम् । परमण्डले क्रियमाणं कर्म आवाप । आदिना शत्रुनिग्रहादयः । यत्त्विति । स्वं चेति चकारो वार्थः । उभयं मन्त्रिसद्वयम् । तस्य नायकस्य । सहायकथनपरत्वे दोषमाह—नायकस्येति । एवं च स्वं चेत्यादि निर्वकम् । तदनुपादानेऽपि तज्ज्ञाभात् । स्वयं चिन्तापक्षे स्वस्य सहकारित्वरूपसहायत्वानुपपत्तेरुभयचिन्ताया कारणान्तरप्रसङ्गाच्चेति भावः । सरिशब्दस्योपायार्थत्वम्, न तु सहायपरत्वमित्यवगन्तव्यम् । मन्त्रिणेति । आयत्तसिद्धिरित्यन्वयः । ललितो धीरललितः । शेषा धीरोदात्तादयः । स्वलक्षणेति । चिन्तन इति । धीरललितलक्षणनिविष्टेन तस्यार्थचिन्तनाद्यभावः । तेन च मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धिकत्वं प्रतीयत इति भावः । तस्य धीरललि-

१. तद्वेति । तद्वन्न तद्वम् । स्वाधीनत्वात्स्वराष्ट्रे क्रियमाणं कर्मापि तद्वशब्देनोच्यते । आ समन्ताद् वपन्ति इतिकर्तव्यतावीजमन्त्रेत्यावापः । ‘दुवप् बीजतन्तुसताने’ ‘हलश्च’ इति घञ् । ‘पर प्रत्यावाप फलति कृतसेकस्तरुव’ इति ॥

२. केनचिदिति । दशरूपके धनजयेनेत्यर्थः । तत्राय सुगमः सदर्थः—अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह—‘मन्त्रौ स्व चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने । तस्य नेतुः अर्थचिन्ताया तन्त्रावापादिलक्षणाया मन्त्री वा आत्मा वा उभयं वा सहायः । तत्र विभागमाह—‘मन्त्रिणा ललितः, शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धयः ।’ उक्तलक्षणो ललितो नेता मन्त्रायत्तसिद्धिः । शेषा धीरोदात्तादयः अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन वा उभयेन वा अङ्गीकृतसिद्धयः इति ॥

१. क पुस्तके तथा मुद्रितपुस्तकेषु ‘मन्त्री स्यादर्थानां चिन्ताया तद्वदवरोधे ।’ इत्यर्थार्थे
२. यो नेन ‘मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थोत्पन्नावापादयः ।’ इत्येवमुद्गृह्यरूपस्य प्राप्तम् ‘तथा
ने सण्ड गद्ये योजितम् २ ‘स्वसोभयस्यापि’ क.

अथान्तःपुरसहायाः—

तद्वदवरोधे ।

वामनशेण्डकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुंजाद्याः ॥ ४३ ॥

मदमूर्खताभिमाना दुष्कुलतैश्चर्यसंयुक्तः ।

सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ ४४ ॥

आद्यशब्दान्मूकादयः । तत्र शण्डवामनकिरातकुंजादयो यथा

ज्ञावल्याम्—

नष्ट वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं

कुंजा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं

ज्ञातव्याः ।

अथ दण्डसहायाः—

दण्डे सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ।

दुष्टनिग्रहो दण्डः । स्पष्टम् ।

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मैः ॥ ४५ ॥

नल । स्वयमेव नष्टयेव निष्पादकः प्रधानकरणम् ॥ तद्वदिति । अवरोधेऽन्त-
पुरे । वामनादयो नायकस्य सहाया इत्यर्थः । शकारेणोपस्थः श्वीनो वा । शका-
नाह—मदेति । मदमूर्खताभ्यामभिमाना अह महानिति हानवान् । मदा-
दिप्रयवान् वा ॥ नष्टमिति । वानरवेषेणान्त पुरप्रविष्टं निद्राप्रकालोक्य भवे-
न्नान्त पुरस्थाना पलायनवर्जनमेवम् । नष्टनदर्शनत्वा प्राप्तम् । वर्षवरैः शनैः ।
'सैनिकान् कञ्चुकिन' इत्यमरः । तिर पर्यन्तदेशान्तर्दति तिरा इति नाम्नः स्ववा-
च्यत्वात्तस्य सदृशं योग्यं पर्यन्तदेशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ मृच्छकटिका नटिकादिनाम् ।
अन्ये म्लेच्छाभीरादयः । आटविका पलायिणः ॥ ऋत्विगिति । धर्मैः धर्मैर्मतेति

१. शप्तेति । शप्तेति देशान्तरादिना शप्ते । 'शप्ते' उपसर्गः । शप्तेः । शप्ते-
नदिति शप्तेनदिति । तत्र शप्तेनदिति शप्तेनदिति शप्तेनदिति शप्तेनदिति ।
शप्तेनदिति शप्तेनदिति । 'शप्ते' उपसर्गः । शप्तेनदिति शप्तेनदिति ।
शप्तेनदिति शप्तेनदिति । 'शप्ते' उपसर्गः । शप्तेनदिति शप्तेनदिति ।

२. नष्टेति । नष्टेति नष्टेति नष्टेति नष्टेति ।

अथ विलासः—

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।

यथा—

दृष्टिस्तृणीकृतजगन्नयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

संक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥ ५२ ॥

ऊह्यमुदाहरणम् ।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ।

यथा—

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥ ५३ ॥

यथा—

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ ५४ ॥

तादि ॥ तृणीकृतौ तुच्छीकृतौ जगन्नयस्य सत्त्वमुत्साह सारो बलं च यया सा ।
धीरा मन्थरा । उद्धता उद्धटा च । एतेन गतेश्चित्रत्वं नैकरूपत्वं च । अत्र नाय-
कस्य उत्साहदर्पयोरतिशयसूचनाय वीररसत्वेन दर्पत्वेन चोद्धेख ॥ ऊह्यमुदाह-
रणमिति । यथा मम रामविलासे—‘तन्निपीय कटु कर्णपदव्या खेदमाप न
मनागपि राम । शूलपाणिरिव घोरमुदग्रं कालकूटपटलं किल पूर्वम् ॥’ तस्य
श्रीरामस्य । आकारो मुखनेत्रादि तस्य विभ्रमो वैपरीत्यं येन हर्षगोकादयो
लक्ष्यन्ते ॥ व्यवसायात् प्रारब्धकर्मण । अचलनम् अप्रच्यवनम् ॥ प्रसं-
ख्यानपरो योगनिष्ठ । आत्मेश्वराणां मनोनिरोधक्षमाणाम् ॥ अधिक्षेपो

1. अस्मिन्निति । अस्मिन्क्षणे वसन्ताविर्भावसमये ॥

घ. २. ‘तस्य-’ इत्यादि लक्ष्यन्ते’ इत्यन्त पाठो हि ‘मनोनिरोधक्षमाणाम्’ इत्यादये

वाग्वेपयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम्-।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥ ५५ ॥

एषामुदाहरणान्यूह्यानि ।

अथ नायिका त्रिभेदा स्वान्या साधारणत्वीति ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवैर्युक्ता ॥ ५६ ॥

नैयिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्यागादिभिर्यथासमैर्व्युक्ता भवति ।

सा च स्वस्ती अन्यस्ती साधारणस्तीति त्रिविधा ।

तत्र सखी—

विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।

यथा—

लज्जापञ्चपसाहणांहे परभक्तिणिष्पिदाग्राहं ।

अविणजदुम्मेधाइं धण्णाण घरे वलत्ताइ ॥'

[illegible]

1. The first group of respondents (Group 1) consisted of 100 individuals who were randomly selected from the general population. They were surveyed via telephone interviews.

[illegible]

1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 26

[illegible]

1. *Chlorophyll a* (Chl *a*)

पुनश्च—

अव्याभिर्भनन्त्यष्टावेताः पोडशभेदिताः ।

मार्धानभर्तृका तद्वत्खण्डिताथामिसारिका ॥ ७२ ॥

कलान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।

अन्या वामकमजा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥ ७३ ॥

तत्र—

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमामक्ता सा स्यात्स्वाधीनभर्तृका ॥ ७४ ॥

यथा—‘अस्माकं रात्रि वामसी—’ इत्यादि (९२ पृ.) ।

पार्थमेति प्रियो यस्या अन्यसंयोगचिह्नितः ।

मा मण्डितेति कथिता धीर्गरीर्याकपायिता ॥ ७५ ॥

यथा—‘तद्वितथमवादीः—’ इत्यादि (११३ पृ.) ।

अमिसार्यते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।

मयं वामिसरलंषा धीर्गुरुक्तामिसारिका ॥ ७६ ॥

उक्त्या—

न च मेऽवगच्छति यथा लघुता, करुणां यथा च कुरुते न मयि ।

निगुण नैव नमभिगम्य वैदेरभिदृति कानिदिति संदिदिशे ॥

‘उच्छिन्नं करद्वयमिदं, बद्धा दृढं मेगला,

येन प्रतिपादिता मुग्धयोर्मञ्जीर्योर्मृकता ।

कदा चेति ॥ उच्छिन्नाकपायिता उच्छिन्ना कटुपीडयिता ॥ अमिसारिता मन्मथवशंवदा इति ॥ अमिसार्यते इति ॥ न चेति । म
उच्छिन्नं करद्वयमिदं, बद्धा दृढं मेगला, येन प्रतिपादिता मुग्धयोर्मञ्जीर्योर्मृकता ॥ उच्छिन्नं

उच्छिन्नं करद्वयमिदं, बद्धा दृढं मेगला, येन प्रतिपादिता मुग्धयोर्मञ्जीर्योर्मृकता ॥ उच्छिन्नं

उच्छिन्नं करद्वयमिदं, बद्धा दृढं मेगला, येन प्रतिपादिता मुग्धयोर्मञ्जीर्योर्मृकता ॥ उच्छिन्नं

उच्छिन्नं करद्वयमिदं, बद्धा दृढं मेगला, येन प्रतिपादिता मुग्धयोर्मञ्जीर्योर्मृकता ॥ उच्छिन्नं

जारब्धे रमसान्मया प्रियसखि क्रीडाभिसारोत्सवे,
 चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते दिधुः ॥'

संलीना खेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।

अवगुण्ठनसंवीता कुलजामिसरेद्यदि ॥ ७७ ॥

विचित्रोज्ज्वलवेपा तु रणनूपुरकङ्कणा ।

प्रमोदस्मेरवदना स्याद्धेय्याभिसरेद्यदि ॥ ७८ ॥

मदस्त्रलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।

आविद्धगतिसंचारा स्यात्प्रेण्यामिसरेद्यदि ॥ ७९ ॥

तत्राद्ये 'उत्क्षिप्तं'-इत्यादि (१२० पृ.) । अनयोः स्वमुदाहरणम् ।

प्रसङ्गादभिसारस्यानानि कथ्यन्ते—

क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दृतीगृहं वनम् ।

मालापञ्चः श्मशानं च नद्यादीनां तटी तथा ॥ ८० ॥

[illegible]

1. התאחדות העובדים : התאחדות העובדים היא הארגון המייצג הרשמי של העובדים במגזר הציבורי בארץ ישראל.
 2. התאחדות העובדים : התאחדות העובדים היא הארגון המייצג הרשמי של העובדים במגזר הציבורי בארץ ישראל.
 3. התאחדות העובדים : התאחדות העובדים היא הארגון המייצג הרשמי של העובדים במגזר הציבורי בארץ ישראל.
 4. התאחדות העובדים : התאחדות העובדים היא הארגון המייצג הרשמי של העובדים במגזר הציבורי בארץ ישראל.
 5. התאחדות העובדים : התאחדות העובדים היא הארגון המייצג הרשמי של העובדים במגזר הציבורי בארץ ישראל.

‘तव कितव किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।

ननु जनविदितैर्भवद्वलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥’

‘मुहुरुपहसिताविवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।

वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ कलिरेप महान्स्त्वयाद्य दत्तः ॥’

‘इति गदितवती रुपा जघान स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण ।

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥’

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पलताडनेन च धीरमध्यताधी-
रमध्यताधीरप्रगल्भताभिः संकीर्णा । एवमन्यत्राप्यूलम् ।

इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥ ८८ ॥

ता नायिकाः ।

पिबति पाति वेति व्युत्पत्तिद्वयेन सैव विटपा अयमपि विटप इति तुल्ययोर्योगो
योग्यो भवतीत्यर्थः । भवद्वलीकैर्भवतोऽप्रियवचनैः । स्फुरितो मनोरमः पक्ष्मवत्के-
सरो यस्य तेन । चक्षु पक्षे—पक्ष्मैव केसरो यस्य तेन । वक्रोक्त्येति । विटश-
ब्दस्य नानार्थकल्पनाविचित्रोक्त्येत्यर्थः ॥ इतरा अपि पद्मिनीहस्तिनीप्रभृतयः ॥

अमु विटान्पातीति विटपं पल्लवम् । ‘विटपः पल्लवे पिङ्गे’ इति विश्वः । ददस्व प्र-
यच्छ । व्रज गच्छ । यतो दानाच्चिराय सदृशोरनुरूपयोर्योगो भवतु । उभयोरपि
विटपत्वादिति भावः ॥ हे कितव धूर्त, वृथा व्यर्थमेवाहितैः । तत्कार्यस्यान्यथा-
सिद्धत्वादिति भावः । तव सवन्धिभिः क्षितिरुहाणा पल्लवाः । पुष्पाणि च तान्येव कर्णं
पूरयन्तीति कर्णपूराः कर्णावतसाः । तैर्नोऽस्माकं किं तत्साध्यम् । न किंचिदस्ती-
त्यर्थः । ननु अद्भ्यः, जनविदितैर्भवद्वलीकैस्तवाप्रियवचनैः कर्णयुग्मं चिरपरिपूरितं नित्यं
पूर्णमेव । अतः पूरितस्य पूरणायोगादलमेभिरिति ॥ अलिनादैर्मुहुरुपहसिता प्रतारणा-
येति प्रहस्यमानामिव स्थितामेना कलिका कोरकम्, अल्प कलिं कलहं च । ‘कलहे च
युगे कलिः’ इति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययस्त्वविवक्षितः शेषः । नः अस्माकं किमर्थं वितरामि ।
हे शठ गूढविप्रियकारिन्, तस्याः त्वत्प्रियाया धाम्नि भवने वसति स्थितिमुपगतेन
त्वया अद्यैव वर्तमानो महान् कलिः कलहो दत्तः । स्वदत्त एव महति कलौ स्थिते
किं कृत्यन्तरेणेत्यर्थः ॥ इति गदितवती उक्तवती अन्या स्त्री रुपा कान्त स्फुरितान्युज्ज्वलानि
मनोरमाणि च पक्ष्माणीव केसराणि । अन्यत्र केसराणीव पक्ष्माणि, यस्य तेन श्रवणे
नियमितेन श्रोत्रे निरुद्धेन असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुषा च सम युगपज्जघान
ताडयामासेति ॥

१. इतरा इति । तथा चोक्तम्—‘पुनश्च तास्त्रिधा श्रेया दिव्यादिव्योभयात्मना ।
चतुर्था चोद्धतोदात्ता ललिता शान्तिका तथा ॥ अक्षता च क्षता यातायाता यायावरेत्यपि ।

अथ विन्वोकः—

विन्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

‘यासा सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरमर्पयन्ति, न पुनः सपूर्णद्वष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्ताम्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥’

अथ किलकिञ्चित्—

स्मितशुष्करदितहसितवानक्रोधश्रमार्दानाम् ।
सांकर्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसंगमादिजाद्वर्पात् ॥ १०१ ॥

यथा—

‘पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाद्य मधुरस्मितगर्भाः ।
पामिनः स कुरुते करभोरुर्हारि शुष्करदितं च सुरेऽपि ॥’

यासामिति । कंचिन्वामिनं प्रति स्मृत्तगर्भादिचनन्दिदम् । मधुरस्मितगर्भाः पर-
स्माद्वाने दोषानुसरणवृत्तिः स्वयं पुनः पुनरुद्भावन्म् ॥ सांकर्यं नेतव्यम् ॥ पामि-
नोर्धं दण्डक्षेपणादिप्रवृत्तानामकरप्रतिबन्धम् । हारि मनोहरम् । करणं निम्नं गतिम्

१. प्राणानिति । गगनरश्मिः प्राणानिति । मधुरस्मितगर्भाः ॥

२. वस्तुनीति । वस्तुनीति ।

३. पामिना इति । पामिना इति । पामिना इति ।

अथ विलासः—

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ॥ ९९ ॥

विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना ।

यथा—

‘अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।

तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-

माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥’

अथ विच्छित्तिः—

स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकत् ।

यथा—

‘स्वच्छाम्भःस्नपनविधौतमङ्गमोष्ठ-

स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।

वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्तिवतीया-

नाकल्पो यदि कुसुमेपुणा न शून्यः ॥’

जूटो यस्या अन्तीति ॥ अत्रान्तरे नायकसंदर्शनादिममये । वाग्विभवमतिवृत्तम-
तिक्रम्य स्थितं वैचित्र्यं गमनादिचातुरी यस्मात्तत् । ते प्रसिद्धा भूरिसात्त्विकवि-
काराः नन्मादयो यस्मात्तत् । आचार्यकमुपाध्यायकर्म । उपदेश इत्यर्थः ॥ स्तोका
अत्रापा आकरपरचना वेपविन्यासः । प्रतनु अनिसूक्ष्मम् । विविक्तं विमलम् ॥

नहाकुलोत्पन्ना, कुलं स्वामिकुलमन्तिन निष्कलङ्कम् । अयं मण्डशृणो जनः न त्वेन स्थिरः,
जीवितं च न स्थिरम् । अचिरावस्थायिनः शरीरस्य कृते मानृषितृमन्तृकुलकलङ्कनमति-
तरामनुचितमिति भावः ॥

१. इतीति । इत्येवंरूपं श्यान् एनावानेव पित्रामिनीनामाकृत्यो नेपथ्यमस्तु ।
मिनन्तरित्वर्थः । यदि स कुसुमेपुणा कामेन शून्यो न स्यात् । अन्यथा उद्विग्नानामि-
वनकल्पानमि भाषयन् एवेति भावः ॥

‘अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-’ इति ग. २. ‘स्वच्छाम्भःस्नपनविधौ’ इति ग.

‘स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकत्’ इति ग. ३. ‘अचिरावस्थायिनः’ इति ग.

‘नहाकुलोत्पन्ना’ इति ग.

अथ विव्वोकः—

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

‘यैसां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरमर्पयन्ति, न पुनः सपूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥’

अथ किलकिञ्चितम्—

सितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
सांकर्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसंगमादिजाद्वर्पात् ॥ १०१ ॥

यथा—

‘पाणिरोधमविरोधितवान्छं भर्त्सनाश्च मधुरसितगर्भाः ।
कामिनः स कुरुते करभोरुर्हारि शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥’

यासामिति । कंचित्कामिनं प्रति सख्युराशीर्वचनमिदम् । सद्गुणानामनुसरणे परै-
रद्भावने दोषानामनुवृत्तिः स्वयं पुनः पुनरद्भावनम् ॥ सांकर्यं मेलनम् ॥ पाणि-
रोधं वक्त्रक्षेपणादिप्रवृत्तनायककरप्रतिबन्धम् । हारि मनोहरम् । कारणं विना रुदितं

१. प्राणानिति । नानत्रहग्रस्तत्वात्प्राणार्पणं तावत्सुकरम्, न पुनः सपूर्णदृष्ट्यर्पणम् ॥

२. वस्तुनीति । नीवीवत्तनादिरूपे ॥

३. वामा इति । वामा घोषिनः । इष्टेपि वस्तुनि अनिष्टोद्भावनं विलक्षणप्रकृतित्वे
दीप्तम् ।

४. पाणीति । करभोरुः स्त्री अपिरोधितवान्छमनिवारितप्रियमनोरथं यथा तथा का-
मिनः पाणिरोधं नीवीनोक्षणे व्यापृतस्य प्रियपाणेनिवारणं कुरुते स । तथा मधुरः सितगर्भं
अन्वर्तिं यातुं ता मन्दहासमिश्रा भर्त्सनास्तर्जनाश्च कुरुते स । तथा सुखेऽपि अपरपीड-

१. ‘वर्त्तमानादिष्टेऽपि विव्वोकोऽनादरः’ इति । तथा वाक्यायन — ‘सोपाध्यायानिर्वर्गे यन्निव-
न्वधीरान् । ताउन वाक्चनं खलु राक्षस्य वधनम् ॥ निवेद्य पाणिनिः अननुप्रासिग हति ।
दन्तलङ्घितप्रेक्षारोपयानेऽपि यन्निवन् ॥ प्रेक्षानुप्रासोऽपि राक्षसोऽप्यनादरे । विव्वोराय
न्तो हाव वानरावविचक्षणे ॥ अभिनवगुप्तस्याप्युक्तं तावति ‘विव्वोऽनादरत्वात् ॥ नखनं विचक्ष-
यनं (न) ताउनमभानिधापि विव्वोः ॥’ अवधीराने यया कालिदासः—‘निविमुच्य दानुजं उदं
न्तो वाचि भद्रवधीरान्तरा । सैलान्तरा समीपानाहन्त विव्वान्तरा ॥’ इति ग
२. ‘वासा-’ इति श्लोको नास्ति गण्डके. ३. ‘सोपाध्यायानिर्वर्गे यन्निवन्वधीरान्’ इति ग
४. ‘रतिनीडादुते कथमपि समस्तस्य समर्थं मया त्वयै ॥ तस्याः कृष्णवन्वदार्थनये । वृत्त-
भुम्भौ प्रवर्तिनीडादुते कथमपि समस्तस्य समर्थं मया त्वयै ॥ तस्याः कृष्णवन्वदार्थनये । वृत्त-

यथा—

‘वृद्धोऽन्धः पतिरेप मञ्चकगतः, स्थूणावशेषं गृहं,
कालोऽभ्यर्णजलागमः, कुगलिनी वत्सस्य वार्तापि नो ।
यत्नात्सचित्तैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसा निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥’

अथ श्रमः—

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः ।

यथा—

‘सद्यः पुरीपरिसेरेऽपि गिरीपमृद्वी
सीता जवात्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्भुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥’

अथ मदः—

संमोहानन्दसंभेदो मंदो मद्योपयोगजः ॥ १४६ ॥

स्थूणा स्तम्भः । अभ्यर्णजलागमो निकटस्थवर्षासमयः । तैलविन्दूना घटिका क्षुद्रभाजनम् ॥ सद्य इति । वारवार गन्तव्याध्वपरिमाणजिज्ञासया सीताया खलपपथलङ्घनश्रममवधार्य श्रीरामस्य रोदनम् ॥ संमोहानन्दयो समेदो मेलकः ।

1. वत्सस्येति । वत्सस्य पुत्रस्य ॥

2. निजवधूमिति । निजवधू आत्मस्तुपाम् ॥

3. श्रम इति । बहुतरशारीरव्यापारजन्मा नि श्वासाज्ञसमर्दननिद्रादिकारणीभूतः खेद-
विशेषः श्रम इति । यदाहु — ‘अध्वव्यायामसेवाद्यैर्विभावैरनुभावकैः । गात्रसवाहनैरा-
स्यसकोचैरङ्गमोटनैः ॥ नि श्वासैर्जृम्भितैर्मन्दैः पादोत्क्षेपैः श्रमो मतः ॥’ इति । अयं च
सत्यपि बले जायते, शारीरव्यापारादेव च जायते न तु ग्लानिः । अतो ग्लानिः
श्रमस्य भेदः ॥

4. प्रथमेति । प्रथमावतार पूर्वाविष्करणम् ॥

5. मद इति । मद्याद्युपयोगजन्मा उल्लासारव्यः शयनहसितादिहेतुश्चित्तवृत्तिनिशेषो

१ ‘—श्रम खेदादिकारकं रतान्मार्गगमनादेशं यः खेदः स श्रमः खेदमर्दनाद्यनुभावजनकः’
इति ग. २ ‘यथा’ ग-पुस्तके नास्ति ३ ग-पुस्तके तु ‘सद्य’ इति श्लोकस्य स्थाने ‘अहं पिष्टुलं
घेनूणं समागदमिह रुहिं तुरिअम् । समसेअसलिलणीत्तासणीसहा वीसमानि खणम् ॥’ इति
४ ‘च’ घ ५ ‘हयोत्कर्षो’ मदः पानात्स्वल्पद्वन्द्वचोगनिः । मद्यादिपानाद्यो हर्षोत्कर्ष-
वचनगत्यादिस्त्वलानुमानकः ।’ इति ग.

अमुना चोत्तमः शेते, मध्यो हसति गायति ।

अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥ १४७ ॥

यथा—

‘प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः ॥’

अथ जडता—

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीभावादयस्तत्र ॥ १४८ ॥

यथा मम कुवल्याश्वचरिते प्राकृतकाव्ये—

‘णवरिञ तं जुअजुअलं अण्णोण्णं णिहिदसजलमन्थरदिट्ठिं ।

मद्यस्यानवस्य उपयोगाद् भक्षणाज्जात । अमुना मदेन ॥ प्रातिभं प्राग-
ल्भ्यम् । त्रिसरकेण मयेन । गूढं सूचितं रहस्य यत्र स चासौ हामथेति ॥ अप्र-
तिपत्तिः कर्तव्यानिश्चयः । तूष्णीभावो मौनम् । तत्र जडतायाम् ॥ णवरिञ

नद इति । तत्रोत्तमे पुरुषं स्थापोऽनुभावः । मध्यमे हनिनयने । अधमे तु रोदनपरपो-
न्यादि । अयं च मद्रस्त्रिविधः । तरुणमध्वनाधममेवात् । अन्नस्नातग्नवाक्यैः सुकुमा-
रस्त्रलक्ष्म्या च दोऽभिनीयते न आय । भुजाक्षेपस्त्वन्निर्गुणितादिभिर्नध्यमः । गतिम-
न्तृतिनाशद्विह्वलधर्मादिभिरधमः । प्रतीये तु ‘उत्तमसत्त्वः प्रहमति गायति तद्वच्च मध्य-
मप्रकृतिः । परपवचनानिधायी शेते रोदित्वधनसत्त्वः ॥’ इति व्यत्यासोऽस्ति ॥

1. प्रातिभमिति । मगानुभाववर्णनमेदम् । त्रयाणां सरकाणां ममाहारस्त्रिसरकं
त्रिनारमधुपानम् । ‘सरकं शीधुपात्रे व्याच्छीधुपाने च शीधुनि ।’ इति विश्व । तेन
त्रिसरकेण । ‘त्रिपान मगानिभूमिः’ इति पानप्रसिद्धिः । प्रतिभैव प्रातिभं प्रतिभाविशेषः ।
तत्प्रातिभं गतानां त्रिवाररुद्रापाणोक्तमदोहप्रगल्भ्यनाम सुभ्रुवा वक्रवाक्यरचनारम-
णीय वक्रोक्तिमोहनः । गूढानि पूर्वं वक्ष्या सुवृत्तानि, सूचितानि सप्रति मदेन प्रग-
लक्षितानि रहस्यानि ग्राम्यावदवचेष्टाप्रलम्बितानि दक्षिणं स गूढसूचितरहस्यः, स चान्नां
रास्येति विशेषगमनानः । प्रवृत्ते प्रवृत्तः ॥

2. जडतेति । चिन्तोत्पत्त्यामप्यिष्टानिष्टदर्शनं चणादिजन्यावयवार्थव्याप्यप्रति-
संधानविकल्पा चित्तवृत्तिर्जडता । एवं च मोहात्तूष्णतः परतश्च ज्ञापने । यथाहुः—
‘कार्याविवेको जडता परपदः शृण्वतोऽपि वा । दृढिमादाः त्रियान्निष्टदर्शनमवगो गडा ॥
अनुभावात्त्वमी तूष्णीमावविलम्बादयः । सा पूर्वं परतो वा न्यान्मोहादिति निदां
नन्दन् ॥’ इति ॥

3. पवेति । तन्मध्यमेदम् । दृढमगम्—‘तन्मध्यमेति त्वचदितं यत्र चतुष्प-

अज्ञातमर्तृव्यसना मुहूर्तं कृनोपकारेव रतिर्वभूव ॥'

अथ विवोधः—

निद्रापगमहेतुभ्यो 'विवोधश्चेतनागमः ।

जृम्भाङ्गमङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥ १५१ ॥

यथा—

‘चिरैरितिपरिखेदप्राप्तनिद्रानुग्वानां

चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।

अपरिचलितगात्रा कुर्वते न प्रियाणा-

मशयित्वाभुजचक्राक्षेपमेदं तरप्सु ॥'

अथ स्वप्नः—

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

कोपावेगभयग्लानिमुखदुःखादिकारकः ॥ १५२ ॥

यथा—

‘भामौकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-

लब्धायाम्ने कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेन ।

पश्यन्तीना न खलु बहुशो न स्त्रीदेवतानां

मुक्तास्थूलास्तरुक्सलयेष्वश्रुलेखाः पतन्ति ॥’

अथापसारः—

मनःक्षेपस्त्वपसारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।

भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥ १५३ ॥

‘आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्रुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपसारिणमाशङ्कते ॥’

अथ गर्वः—

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।

अवज्ञांसविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥ १५४ ॥

तत्र शौर्यगर्वो यथा—

‘धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।

यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन साध्यताम् ॥’

भुजाक्षेपं कर्तुमर्हतीति । अस्य निद्राभङ्गो नोचित इति भावः ॥ मामिति । यक्षस्य मेघं प्रति प्रियार्यं वाचनिकार्पणमिदम् । मा यक्षम् । कथमपि महता कष्टेन । मुक्ता इव स्थूला ॥ मनःक्षेप इति । मनसो नाडीविशेषनिवेशेन घूर्णनमित्यर्थः । ग्रहादीत्यादिना भूतादिपरिग्रहः । मध्यमादिपदेन धातुर्वैषम्यादिपरिग्रहः ॥ फेनायमानं फेनमुद्गमन्तम् । अर्सा श्रोकृष्णः आशङ्कते ज्ञातवान् ॥ मदश्चिराविकारविशेषः । राक्ष कोशदण्डादिजन्यः प्रतापः प्रभावः । श्रोत्रि-

१. मामिति । मया कथमपि स्वप्नसंदर्शनेन लब्धायाम्ने तव निर्दयाश्लेषहेतोः गाढा-
तिद्वनार्थम् आकाशप्रणिहितभुजं शून्यापितबाहु मा पश्यन्तीना न्यलीदेवताना वनदेवताना

१. ‘मात्सर्यमययोपादेरुभावस्य कारणम् । निद्राणम्यापि विषयज्ञानं स्वप्नः । मात्सर्यानुभावे-
रेतु । इति ग. २. ‘नूयधासि स्वमसि जयने कण्ठस्त्रा पुरा मे-’ इत्युदाहरणात्तरं ग पुस्तके
३. ‘आपेशी ग्रहदु पादपरसारः रूढो बुधे । घूर्णरश्मिभूषणफेनाङ्गान्दोलनादिकृत् ॥’ इति ग
४. ‘लोलद्’ य ५. ‘नौद्धत्वसदृशवशाघटे’ गयेरनादिकृत् । प्रभावः दिजन्यो मदो गर्वः । आदि
शून्यादावप्यसीनाद्यादिः । स चाविनयाद्यनुभावेरेतु । इति ग. ६. ‘यथा’ क घ. ७. अन्नादमे
‘मनस्यदयूयम्’ इत्याधिकं ग-पुस्तके

अथ मरणम्—

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् ।

येथा—

‘राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्बुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसति जगाम सा ॥’

अथालस्यम्—

आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत् ॥ १५५ ॥

वर्गसपत्तिः । अचञ्चा परस्मिन् ॥ अन्यैर्मदृतायुधनित्रे ॥ रामेति । सा निशाचरी ताडका राक्षसी, नैव निशाचरी अनिसारिका नायिका । राम एव मन्मथ तस्य शरेण हृदये वक्षति मनसि च ताडिता सती जीवितेशो यम एव जीवितेशः प्रिय तस्य वसति जगाम । कीदृशी । गन्धवद्बुधिरमेव चन्दनं तेनोक्षिता लिप्ता ॥ ‘जाड्यम्’ इत्यत्र कापि ‘जैड्यम्’ इति पाठः । स न मम्यक् असगतार्थापत्तेः ।

मुक्तान्धूला अट्टलेणा नयनोदविन्दवः तरुकिमल्लेषु बहुशः न खलु न पतन्ति । अपि तु पतन्त्येव । एवविधं मानवलोकेय वनदेवता अपि रुदन्तीति भावः ॥

१. शरेति । अत्र विशेषमाह रसगङ्गाधरकागाः ‘रोगादिजन्या मूर्च्छारूपा मरणप्रागवस्था मरणम् । न चात्र प्राणवियोगात्मकं मुख्यं मरणमुच्यते प्रतीतम् । चित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु तस्याप्रसक्तेः । भावेषु च सर्वेषु कार्यमहवर्तितया शरीरप्राणयोगस्य हेतुत्वात् । उदाहरणम्—‘दयितव्यं गुणाननुसरन्ती शयने सप्रति या विनोयितामीत् । अधुना खलु एतन् सा कुशाक्षी गिरनदीकुले न भाषितापि ॥’ प्रियविरहोऽत्र विभावः । वचनविरामोऽनुभावः । एतदप्यत्राहन्नुपकारणत्वादायकस्योऽप्ययं भावः पदव्यञ्जनादाविति । दयितव्यं गुणाननुसरन्तीत्यनेन स्वल्पमानं चरमावस्थामपि तस्याः दयितगुणविरमणं लभ्यमिति निप्रवृत्तस्य शयनस्य वा चरममन्यवस्थस्य पेषयत् । अत्र च भावः स्वल्पकमापनोत्तरदायित्वा वाज्यान्त्येव सदर्शनपदेन भाषितार्थः प्रत्युत्पन्नवर्तने निप्रवृत्तस्य, अन्यथा तु वरगस्य पेषय इति विवेकः । अयमः पुनरुक्तं प्रथम्येन न वर्णयन्ति । अतएवप्रायत्वात् ।’ इति । प्रतीयेऽप्युक्तम्—‘जीवन्मोहमनसाग्नेः मरणपरितीतिवत् । समोद्विग्नसत्त्वान्निताग्रविषेयमिदम् ।’ इति ॥

२. आलस्यमिति । अलस्यमिति नामादिगमविद्वत्त्वा चेत्ततः प्रियवृत्त्यात्मकम् । अत्र च नामान्वयम् । नापि वार्तापर्यवस्यत्वात् । तेन वार्तापर्यवस्यत्वात्तदवस्थानुसारेणैव गानेर्जलवादाय मेदः ॥

अथ मतिः—

नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः ।

स्मेरता धृतिसंतोषौ बहुमानश्च तद्भवाः ॥ १६३ ॥

यथा—

‘असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलापि मे मनः ।
सता हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥’

अथ व्याधिः—

व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ।

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः । स
ष्टमुदाहरणम् ।

अथ त्रासः—

निर्व्यातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः ॥ १६४ ॥

पुन स्मितयुक्त वदनं स्मरामीत्यर्थः ॥ नीतिमार्गो नीतिशास्त्रं तस्यानुगृहि
त्यगमः । आदिना अनुमानादेर्ग्रहणम् । निर्धारणं निश्चयः ॥ अस्मंशय
मिति । शङ्कुन्तलामालोक्य दुष्यन्तस्यानुमानमिदम् । क्षत्रपरिग्रहक्षमा क्षत्रियवि
वाताचिना । ‘द्वयम्’ इति शेषः । अस्या शङ्कुन्तलयायाम् । गमययति—राता
मिति । प्रमाणं निश्चययोगम् । अन्तःकरणस्य मनस्य प्रवृत्तयः शङ्कुपादयः ॥ वा
ताद्यैर्मिति । आयुषदेन पित्तदेष्मणोर्ग्रहणम् । भूमीच्छा भूमिपतनेच्छा ।
तत्र व्याध्यामुदाहरणं यथा नमः—‘प्रियजनपरिपक्ताद्वेषमाना कृशाह्नी विह्व-
लन्तवर्णा स्वेदन्निष्कलाव्रीम । विपुलपुलकलेखामाकलस्य उपराता इमनिर्गमि-
तचिन्तान्तरे निमज्ज ॥’ निर्व्यात इति । ‘यदान्तरिक्षे बलवान्मात्रो मरुता

यथा—

‘परिस्फुरन्मीनविषद्वितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥’

अथ व्रीडा—

धाष्टर्याभावो व्रीडा वदनानमनादिकुदुराचारात् ।

यथा—‘मैयि सकपटं—’ इत्यादि (१५७ पृ.) ।

अथ हर्षः—

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥ १६५ ॥

इतः । पतत्यथ स निर्घातो जायते वायुसंभवः ॥’ इत्युक्तलक्षणो निर्घातः । ‘दृष्ट-
च्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौरुषी च प्रमापेन उल्का नानाविधा
सृता ॥’ इत्युक्तलक्षणा चोल्का । आद्यपद्येन भूकम्पादेर्द्रष्टव्यम् । अत्र ‘मन धोम’
इति पूरणीयम् ॥ परिस्फुरदिति । जलविहारवर्णनमिदम् । अपिना नायकस्य

१. परीति । परितः स्फुरन्निर्विवर्तमानैर्मनैर्विपट्टिता ऊरवो नागा ताः एत एव
ग्रामविलोलदृष्टयः कम्पितपाणिपल्लवाश्च सुराङ्गना मत्तीजनस्यापि विलोकनीयतासुचयतः ।
विमुक्त प्रियजनस्येति भावः ॥

२. व्रीडेति । व्रीडा पुरपसुखावलोकनादेः पुना च प्रतिशान्त्यगमनादेरुपगमो
वेवर्ष्याधोऽस्य वारिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिनिरोधो ग्रीडा । केचित्—‘वेनेनिग्रीडनं व्रीडा
व्यवहारस्य दारिणिः ।’ इत्याहुः । व्यद वैदुष्यम् ॥

३. हर्षं इति । हर्षात्प्रसादिरज्ज्वा तुल्यनिरोधो हर्षः । तदुक्तं—‘वेनमन्तूरन्मालि-
प्रसादः प्रियसंगमः । मनोरथारिप्रसाप्यमनोरथसंगमनः ॥ तथोपदिष्टं पुनादेर्विगतो
यत्र जायते । नेत्रस्य प्रसादस्य प्रियोक्तिः पुनकोटनः ॥ अहस्तेरादप्यश्रुतस्य हर्षं
तमसिरोहः ॥’ इति ॥

१. गृहस्थे ए. हर्षस्य वा हर्षिणीत्यादयः—इति गणप्यद्वयम् । न. गृहस्थस्य हर्षः
हर्षस्य गणप्यद्वयम् । न. गृहस्थस्य हर्षः—इति गणप्यद्वयम् । हर्षस्य गणप्यद्वयम् ।
हर्षः । न. गृहस्थस्य हर्षः—इति गणप्यद्वयम् । हर्षः । न. गृहस्थस्य हर्षः—
इति गणप्यद्वयम् । हर्षः । न. गृहस्थस्य हर्षः—इति गणप्यद्वयम् । हर्षः ।
न. गृहस्थस्य हर्षः—इति गणप्यद्वयम् । हर्षः । न. गृहस्थस्य हर्षः—
इति गणप्यद्वयम् । हर्षः । न. गृहस्थस्य हर्षः—इति गणप्यद्वयम् । हर्षः ।
न. गृहस्थस्य हर्षः—इति गणप्यद्वयम् । हर्षः । न. गृहस्थस्य हर्षः—
इति गणप्यद्वयम् । हर्षः । न. गृहस्थस्य हर्षः—इति गणप्यद्वयम् । हर्षः ।

तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ १६९ ॥

यथा—

‘अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग
लोल विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥’

अथ ग्लानिः—

रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसंभवा ।
ग्लानिर्निष्प्राणताकम्पकौश्यानुत्साहतादिकृत् ॥ १७० ॥

यथा—

‘किं सैल्यमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोपी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डुक्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव धर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥’

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्ता हितानाम्नेः शून्यताश्वासतापकृत् ।

मुष्मिकी परलोकभवा । नीवारस्तृणधान्यम्, कृते निमित्तम् । साप्रतं वार्धके । अत्र तत्त्वज्ञानेन नि स्पृहलम् ॥ अन्यास्त्विति । मधुपानकालीनश्वरणप्रहारादिरुपमर्दः । पक्षे सभोगकालीनश्वम्बनालिङ्गनादि । लोलं सतृष्णम् । मुग्धा कोमला सुरतमूर्खी च । रज पराग आर्तव च । अकाले मकरन्दाभावदशाया बाल्ये च । अत्रोप-
भोक्तिरि बालाया अस्थैर्यं परुषवचनेन प्रतीयते ॥ निष्प्राणता असामर्थ्यम् ॥
बन्धनात् उत्पत्तिस्थनात् । निष्प्राणत्वानौजस्यसत्त्वसक्षयाणा बलहानिरुपत्वेऽपि

१. नवेति । सप्तलायाः ‘सप्तला नवमालिका’ इत्यमरः । ‘नवमालिकायाः’ इति पाठे तु मुग्धेत्यादिनैव नवत्वलाभे पुनर्मालिकाया नवत्वनिशेषण व्यर्थम् । नवा सुला माला अस्याः, कप् । इति भानुजिदीक्षिताः ॥

२. चिन्तेति । इष्टाप्राप्त्यनिष्टप्राप्त्यादिजनिता ध्यानापरपर्याया धैवर्ष्यभूलेखनाधोमुख-
त्वादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषश्चिन्ता । यदाहु — ‘विभावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यभ्रशानं तथा ।

‘उद्वेगास्थितिरस्त्रप्रमुखाैरवबुध्यते ।’ इति ग २ ‘नवमालिकायाः’ इति क. ३ ‘रत्याघायाव-
निनिष्प्राणता मता । अनुत्साहाद्गर्दार्तल्यस्वेदाद्यैर्व्यक्तिमेति सा ॥’ ग. ४ ‘कार्श्यं घ-
‘उत्तिनयनतारा धामपङ्केदुविन्वा रजनय इव निद्राहान्नीलोत्पलादय । निनिरमिष दधाना’
केशशशानननिपनिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवन् ॥’ इति ग.

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥

इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्नेयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन चयन्धी । तैर्भावैः पुष्यते रसरूपता नीला प्रवृद्धः कियते ॥ तद्भेदान् स्थायिभावान् । अष्टौ भावाः स्थायिभावाः । शमोऽपि च । स्थायिभाव इत्यर्थः ॥ रतिरिति । मनसोऽनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम् । प्रेमाद्रं मनो रतिरित्यर्थः । तच्चोत्कटावेश एव पर्यवस्यति । स चानुराग एव नोऽपि प्रकृते सुरतेच्छारूप एव । केचित्तु—“स चानुराग एव सोऽपीष्टसाधनताज्ञानधारारूपः, अनिलापहेतुत्वेनोक्तत्वात्” इत्याहुः । तत्र । सुरतेच्छाया आलम्बनप्राप्त्यनिलापं प्रति हेतुलसंभवेन लक्षणाया अयोगात् । चेतोविकास उपहसनीयत्वेन ज्ञानमुखविकासरूपहास्यहेतुः । चेतोवैकृत्यं दुःखम् । तैक्ष्ण्यस्य अपविनीयाया अवबोध उत्कटत्वम् । कार्यारम्भेषु अनिच्छकार्येषु संरम्भ उत्कट आवेशः । केचित्तु—‘संरम्भः सहर्षप्रवृत्तिः’ इत्याहुः । तत्र । आवश्यप्रवृत्तिरूपसारम्भस्य प्रवृत्त्यसंभवात्, वीररसे उत्कटावेशस्यैव स्थायित्वेनास्वाद्यमानत्वाच्च । रौद्रशक्त्येति । शास्त्रवादेरनिष्टदर्श-

१. रतिरिति । रत्यादीनां विशदतर लक्षणनभिहित रसगद्गाधरे—‘स्त्रीपुंसयोरन्यो-
न्यालम्बनः प्रेमारगश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः । गुणदेवतापुत्रापालम्बनस्तु व्यभिचारी ।
वागङ्गादिविकारदर्शनज्जन्मा विकान्ताख्यो हासः । पुत्रादिवियोगमरणादिज्जन्मा वैदृग्भा-
सश्चित्तवृत्तिविशेषः शोकः । गुरुदण्डवधादिपरमापराधज्जन्मा प्रज्वलनाख्यः क्रोधः । अयं
च परतिनाशादिहेतुः । छुद्रापराधज्जन्मा तु परपवचनालम्भापनादिहेतुः । अयमेवानपारंभो
व्यभिचारीति निवेकः । परपराकनदानादित्युद्विज्जन्मा औत्सर्कार्य उत्साहः । व्याघ्र-
दर्शनादिज्जन्मा परमानर्थविषयको वैदृग्याख्यः स भयम् । परमानर्थविषयकत्वानात्रे तु
स एव प्राप्नोति व्यभिचारी । अग्रे तु—औत्सर्कार्यमन्वत्त्वात्, स्वापराधोपमं भवन्ति
नेदनाहुः । कदम्बवस्तुविलोकनज्जन्मा विचित्रिन्सारखश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा । अलौ-
किकवस्तुदर्शनादिज्जन्मा आश्चर्याख्यो विस्मयः ॥

१. ‘वैकृत्यं’ घ. २. ‘प्रतिकूलेषु चित्तविशेषे’ क्रोध उच्यते । इति ग. ३. ‘अव-
नाम्निका मनुस्मृत्याहोऽप्यवसायिना । कारिदृग्दर्शनं नीतिरतिरिदं दर्शनादिभिः १’ इति ग.

वान्ता । हामः पुनस्तपयमानो व्यभिचार्येव । व्यभिचारिलक्षण-
मात् । तदुक्तम्—

‘रसावस्थाः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते ।’ इति ।

तत्तस्य म्यागिनः कस्मिन्रसे संचारित्वमित्याह—

शृङ्गारवीर्योर्हामो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥ १७२ ॥

गान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्यन्ममुद्येयं तथा भावितबुद्धिभिः ॥ १७३ ॥

अथ म्यागिभावः—

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आप्यादादुर्गकन्दोऽर्मा भावः म्यायीति संमतः ॥ १७४ ॥

यदुक्तम्—

‘स्वप्नमृत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामकः ।

न तिरोधीयते म्यायी तस्मै पुण्यते परम् ॥’ इति ।

‘स्वप्नमृत्रवृत्त्या ॥ परमिति । अत्यमित्यर्थः ॥ अश्रमा इति । ‘माता
‘माता’ इति । ‘कन्दो’ मृत्रम् ॥ स्वप्नमृत्रवृत्त्या स्वप्नवृत्त्यायेन । अनुगामकः अनुगम्यति ।

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोजुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥

इष्टनाशादिभिश्चेतोर्वैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः श्रेयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकल्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन चयन्धी । तंभार्वं. पुण्यते रसरूपता नीला प्रयुज्ज क्रियते ॥ तद्भेदान्
 स्थायिभादान् । अर्था भावा स्थायिभावा । शमोऽपि च । स्थायिभाव इत्यर्थः ॥
 रतिरिति । मनसोऽनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम् । प्रेमार्द्र मनो रतिरित्यर्थः ।
 तच्चोत्कटावेग एव पर्यवस्यति । न चानुराग एव नोऽपि प्रकृते सुरतेच्छात् एव ।
 केचित्तु—“स चानुराग एव सोऽपीदृसाधनतादानधारारूप, अनित्यहेतुत्वेनो-
 क्त्वात्” इत्याहुः । तत्र । सुरतेच्छाया आलम्बनप्राप्त्यनित्यत्वं प्रति हेतुत्वसम्भवेन
 लक्षणाया अयोगात् । चेतोविकास उपहसनीयत्वेन ज्ञानमुखनिकतरपहस्य-
 हेतुः । चेतोवैकल्यं दुःखम् । तैर्हण्यस्य अपविनीर्षाया अवयोध उन्मत्तलम् ।
 कार्यारम्भेषु सन्निकटकार्येषु संरम्भ उन्मत्त आवेशः । केचित्तु—‘संरम्भः
 सहर्षप्रवृत्ति’ इत्याहुः । तत्र । आयप्रवृत्तिरुपहस्यलम्बनस्य प्रवृत्त्यसम्भवात्, वीरगते
 उत्कटावेशस्य स्थायित्वेनास्वाद्यमानत्वात् । रात्रिश्चयेति । शान्तप्रवृत्तिरुन्मत्तलम् ।

[illegible][illegible]

तत्र

यत्र तु रतिः प्रकृष्टां नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

सं च पूर्वरामानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्था स्यात् ॥१८७॥

तत्र

श्रवणादर्शनादपि मिथः संसृढरागयोः ।

ग्रहणम् ॥ तद्धेदौ शृङ्गारमेदौ ॥ तत्र तयोर्मध्ये । विप्रलम्भमाह—यः
 त्विति । तुशब्दार्थः । तत्र रसे प्रकृष्टा प्रकरणादिना प्रधानत्वं प्राप्ता रति
 रस्ति । नायिका नायको वा अभीष्टं नायकं नायिका वा नोपैति नोपमुने अर्प
 विप्रलम्भ इत्यर्थः । तथा चोपभोगाभावसवलितप्रकृष्टरतिविषयो रसो विप्रलम्भ
 इत्यर्थः । करुणादौ शोकोद्दीपनतया रतिसत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृष्टेति ।
 सभोगेऽतिव्याप्तिवारणाय उपभोगाभावेति । विप्रलम्भसमानविषयके ज्ञानान्तरे
 संस्कारे वा अतिव्याप्तिवारणाय रस इति । अन्ये तु—‘यत्र दुःखसंवलितत्वाद्रतिर्
 प्रकृष्टा अभीष्टमुपैति विषयीकरोति स विप्रलम्भः’ इति व्याकुर्वन्ति । तत्र । करुणे
 ऽतिव्याप्तेः । यदि च ‘यत्र’ इत्यस्य ‘शृङ्गारे’ इति व्याकारात्करुणे नातिव्याप्तिरि
 त्युच्यते तदा ‘अभीष्टमुपैति’ इत्यस्यानर्थस्यम् । अभीष्टविषयतेरेव शृङ्गारत्वेन
 परिणामात् । अपरे तु—‘नायिकादिमिरभीष्ट नोपैति न संगच्छते । तथा चाभी-
 ष्टविच्छेदसवलित रतिर्यत्र स विप्रलम्भः’ इत्याहुः । तत्र । प्रणयमानादावभीष्ट-
 विच्छेदाभावेनाव्याप्तेः । केचित्तु—‘सयोगः मुगसमिनो विप्रलम्भस्तु दुःखयुः ।
 रतिन्तयो प्रकर्षं स्यादाधिक्यात्मुगदुःखयोः ॥’ इति दर्शनाद् दुःखसंवलितरतिव्या-
 प्तिभावको रसो विप्रलम्भः” इत्याहुः । तत्र । प्रणयमाने दुःखायोगादव्याप्ते ॥ स च
 विप्रलम्भः चतुर्था इतीदमुपलक्षणम् । विग्रहोऽपि वेदेनयः । स च गुणादिपरवत्त-
 त्वान् । संगमप्रतिरोधो यथा—‘किं हृद प्रियया—’ इत्यादि (१२४ पृ.) । अन्यथा

नन्वे प्रथमः । प्रियोगकालावच्छिन्न वे द्वितीयः । सयोगश्च न दृश्योः । सामानाधिकर-
 ण्यम् । एतन्मनस्यनेऽपार्थादिमहावे विप्रलम्भस्यैव वर्णनात् । एव प्रियोगोऽपि न
 वेदप्रतिग्रह्यम् । दोषन्योक्तत्वात् । नन्वादाविमो मयोगप्रियोगाख्यायन्तः करणवृत्ति-
 र्दोषो । यन्मनुष्यो विमुक्तश्चान्नादि यो । तत्रादो यथा—‘अविद्या मयिष्येऽयदीक्ष-
 मन्मर्त्यदुर्मर्शे मनोऽयान् । दन्तगः दन्तिननाम्बुः दन्तादन्तयनः निगोऽने ॥’ इति ।

तत्र दया—‘यतो न दयाः प्रणयमनसः प्रणयनस्य जन कर्तव्येऽन्यथा’
 नन्वादाविमो मयोगप्रियोगाख्यायन्तः करणवृत्ति-
 र्दोषो । यन्मनुष्यो विमुक्तश्चान्नादि यो । तत्रादो यथा—‘अविद्या मयिष्येऽयदीक्ष-
 मन्मर्त्यदुर्मर्शे मनोऽयान् । दन्तगः दन्तिननाम्बुः दन्तादन्तयनः निगोऽने ॥’ इति ।

इति त्वि न पुनरे ॥ १८७ ॥ १८७ ॥ १८७ ॥ १८७ ॥ १८७ ॥ १८७ ॥ १८७ ॥ १८७ ॥ १८७ ॥ १८७ ॥

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः सं उच्यते ॥ १८८ ॥

श्रवणं तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥ १८९ ॥

अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च ।

उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः १९०

अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्स्युषायादिचिन्तनम् ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ १९१ ॥

अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भ्रमम् ।

व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ॥ १९२ ॥

जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं स्पष्टम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

‘प्रेमाद्र्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गारागोदया-

स्तास्ता मुग्धदृशो नितर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

तस्य निरुक्तप्रकारचतुष्टयानन्तर्भावात्क्षयत्वाभावेन तत्र सामान्यलक्षणस्यातिव्याप्ति-
प्रसङ्गात् । तत्र पूर्वरागादिषु । मिथ इति । अन्योन्यमित्यर्थः । दशाविशेषोऽ-
वस्थानेदः । अप्राप्तौ परस्परसङ्गमे । यन्दिनः स्तुतिपाठकाः । दशाविशेषा-
नाह—अभिलाष इति । दश प्रकाराः । अत्र पूर्वरागे । कामकृता रतिजन्या
दशा. कामदशा. । स्पृहा अभीष्टप्राप्तीच्छा । अपरिच्छेदो विशेषनिर्धारणा-
भावः । अलक्ष्यवाक् निर्विषयं वचः । शेषं स्थूलादिकम् ॥ प्रेमाद्रा इति ।
प्रेम्णा आर्द्रा निविडसंपृक्ता । प्रेमानिव्यञ्जिका इति यावत् । प्रणयं द्रष्टुं नृदं
स्पृशन्ति जनयन्ति । पतिवयान्तुर्दुर्दुर्दर्शनात् । उद्गात उल्कटो यो राग मुर-
वेच्छा तस्योदयो दान्म्यस्ताः । सुग्धहृगो नास्तीति । चेष्टा नेत्रविज्ञेयगमिषाः

1. स्मृतौत्यादि । 'श्रेयो यज्ञाग्नयपितृ तदेवान च गन्तव्यम् । शान्तिर्नोत्प्रेक्षाति
वेदास्तथाः कृत्स्निरच्यते ॥', 'मैत्रयोर्यजिन्वातामैत्र्यान्मन्त्रान्मो जुना । शवि वानो मने-
मत्र तनुज सुनवीर्यनम् ॥', 'यन्मित्रमन्त्रस्य वा न च हर्षस्य वापये । प्रवेष्ट. प्राणि-
तरेष्टि न हरेष्टेतिमिष्टियते ।', 'यान्प्रतोमो यन्प्रतुष्टोरेष्टमिष्टि । यान्प्रतो वापये
यत्र स यन्प्रतो निरुपये ॥'

[illegible]

द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यापि ॥ १९८ ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोश्च प्रणयमानो वर्णनीयः ।

उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा—

‘अलीअपमुत्तअणिमीलिअच्छ देसु सुहअ मज्झ ओजासं ।

गण्डपरिउम्बणापुलइअङ्ग ण पुणो चिराइस्सं ॥’

नायिकाया यथा कुमारसभवे संध्यावर्णनावसरे ।

उभयोर्यथा—

पणअकुविआणं दोह वि अलिअमुत्ताणं माणइल्लाणं ।

णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णाणं को मल्लो ॥’

अनुनयपर्यन्तासहत्वे त्वस्य न विप्रलम्भभेदता, किंतु संभोगसंचार्यात्यभावत्वम् ।

यथा—

‘भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सौत्कण्ठसुद्वीक्षते

रुद्धायानपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

प्रेम्णि । ननु प्रमोदे नति कोप एव न भवति, कथं तत्र मानलक्षणसंगतिरित्यत
कार—प्रेम्ण इति । कुटिलगामित्वात् कुटिलनायकादिशक्तित्वात् । कारणनर-
राधारि । कुटिलस्य विनापि कारणं तत्समावनय कोपो न्नदीति भाव । यद्वा
कुटिलगामित्वाद् दुरवगमसमावृतात् ॥ अलिअ इति । ‘अलीअप्रमुत्तअणिमी-
लिअच्छ देसु सुहअ मज्झ ओजासं । गण्डपरिउम्बणापुलइअङ्ग ण पुणो चिराइस्सं-
प्यामि ॥ इति सत्तन्म् । न्न दिलम्बे तव ओषो जात इति लक्ष्यते । पुनरेवं
दिलम्बं न कतिपयानीति भाव । अत्र नीलसन्ने नन्दव्यस्य वीटिलम् ॥ पणअ-
कुवि इति । ‘प्रणयदुषितयोर्द्वयोरेकस्य समयोर्मानविदयो (वयो) । निश्चयनिर्दि-
ष्टानिश्चयसत्त्वयो को मल्ल ॥’ इति सत्तन्म् । मल्लो मल्लइत्यर्थः ।
प्रियवदनरित्यनन्तरं लक्ष्यव्यापरोऽनुनयः नन्दव्यस्यमहये । तं विन्द
महुराये चेत्यर्थः । अल्य प्रणयनस्य । इय्या अत्राभूता, तस्या एव अन्विता-
रित्येव स्मितत्वम् ॥ अन्मल इति । नन्तेनयेरी सुगी प्रति नदिराज लक्ष-

१. ‘मले’ इ. २. ‘ल्ल’ इत्यदि ‘मल्ल’ इ. ३. ‘ल्ल’ इ. ४. ‘ल्ल’ इ. ५. ‘ल्ल’ इ.

६. ‘ल्ल’ इ. ७. ‘ल्ल’ इ. ८. ‘ल्ल’ इ. ९. ‘ल्ल’ इ.

तत्र भावी यथा मम—

‘यामः सुन्दरि, याहि पान्थ, दयिते शोकं वृथा मा कृथाः,

शोकले गमने कुतो मम, ततो वाप्यं कथं मुञ्चसि ।

शीघ्रं न व्रजसीति. मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा,

मृयानत्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवत्य मे संश्रमः ॥'

भवन्त्यथा—

‘प्रेस्थानं वल्लैः कृतं, प्रियसखैरसैरजलं गतं,

धृत्या न क्षणमासितं. व्यदसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रसिन्ता

गन्तव्ये सति जावितप्रियमुहत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥

[illegible][illegible]

भूतो यथा—‘चिन्ताभिः स्तिमितम्—’ इत्यादि (१७८।
शापाद्यथा—‘तां जानीयाः—’ इत्यादि (१२३ पृ.)^१ संप्रभो दि
मानुषनिर्घातोत्पातादिजः । यथा—विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः ।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्रोक्तानां चाज्ञासौष्ठवादीनां
दशानामुभयेषामप्युभयत्र संभवेऽपि चिरंतनप्रसिद्ध्या विविच्य प्रति
पादनम् ।

अथ करुणविप्रलम्भः—

यूनोरेकतरस्मिन्नातवति लोकान्तरं पुनरलभ्ये ।

विमनायते यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भाख्यः ॥२०९॥

यथा कादम्बर्या पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते ।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।

अत्यन्तसखित्वमित्यत्र पृथक् प्रियसखित्वोपादानम् । प्रियतमगमने गन्तुमाख्या
बलयादयः सख्योचितं कर्म कुर्वन्ति । त्वमपि प्रियस्य सुहृद्भवसीति तवापि गमनं
न्याप्यमित्याह—गन्तव्ये सतीति । अत्रेयमुक्तिरनुभावः । अश्रुभक्तहृत्तापव्यग्रो
विवादो व्यभिचारिभावः । प्रियमत आलम्बनम् । नायिकाया रतिज्ञे सामाजिके
रसोत्पत्तिः ॥ तां जानीया इति प्रोपितभर्तृकाया नायिकाया उदाहरणमिदम् ॥
दिव्यो विद्युदुत्कादि । मानुषो मर्त्यलोकभवो भूकम्पादि । निर्घात इति
नामसोपलक्षणम् । उत्पातोऽनिष्टमूचको देवकृत प्रकृतिविपर्ययोऽयम् । आदिना
रन्मादादिपरिग्रहः । उर्वशीपुरूरवसोरिति । उर्वशी हि पुग मित्रानुरणशा
पान्मनुष्यलोकं प्राप्य पुरूरवसो गृहे ‘यदि भवन्त सुरतसमयातिारकममये नमं
पद्यामि तदा त्वामहं लक्ष्यामि, मम मेपद्वयं भवता रक्षणीयम्’ इति नियमं कृतं
स्थिता । तदनन्तरं देवैरन्वतमसे मेपद्वयमपहनम् । तच्छ्रुत्वा पुनरा ससंप्रभो
वस्त्रमपरिधायैव खट्वागिर्मेषापहर्तुं पश्चाद्वापि । एतस्मिन्नन्तरं त्रिमुद्रिणं
नक्षत्रमवलोक्योर्वशी स्वर्गं गतेति ग्रन्थस्य वस्तुलाभः । अत्र देवकृतमेषापहर्तृप्रसङ्गं
दिव्योत्पातेन पुरूरवसः संप्रभो, तेनोर्वश्या मित्रदेशावृत्तित्वम् ॥ उभयत्र पूर्वागं
प्रवामे च ॥ करुणविप्रलम्भमाह—यूनोरिति । विमनायने शोकव्याकुलचित्तवत्
मिलापं कुरुते । पुनरलभ्य इति । रतेनायाद् उदकशोभसमवायं करुणाख्यो

१. संप्रभो इत्यादिदिक्काया काङ्क्षाभ्रमो न कावेः ।

१. संप्रभो इति शब्देन यदा सा न जानीया प्रीतिः तदा तदा तदा । इत्युक्तं
नक्षत्रमवलोक्योर्वशी स्वर्गं गतेति ग्रन्थस्य वस्तुलाभः । अत्र देवकृतमेषापहर्तृप्रसङ्गं
दिव्योत्पातेन पुरूरवसः संप्रभो, तेनोर्वश्या मित्रदेशावृत्तित्वम् ॥ उभयत्र पूर्वागं
प्रवामे च ॥ करुणविप्रलम्भमाह—यूनोरिति । विमनायने शोकव्याकुलचित्तवत्
मिलापं कुरुते । पुनरलभ्य इति । रतेनायाद् उदकशोभसमवायं करुणाख्यो

किंचात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः, संगमप्रत्यागया रतेरु-
द्भवात् । प्रथमं तु करुण एव, इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । यच्चात्र 'संगम-
प्रत्यागानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एव' इति
केचिदाहुः, तदन्ये 'भरणरूपविशेषसंभवात्तद्विन्नमेव' इति मन्यन्ते ।

अथ सभोगः—

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः ॥ २१० ॥

आदिशब्दादन्योन्याधरणचुम्बनादयः । यथा—'शून्यं वासगृ-
हम्—' (२३ पृ.) इत्यादौ ।

'संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिवहुभेदात् ।

अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगशृङ्गारः ॥ २११ ॥

तत्र स्यादुत्पट्टं चन्द्रादित्यां तथोदयास्तमयः ।

जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥ २१२ ॥

अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ।

रत्न, न पुनर्विप्रलम्भ इति भावः । अत्र विशेषनाह—किं चेति । निषेवेते
कुरुत । एकतस्यानुरागाभावे शृङ्गाराभावे इति तद्व्याख्या—अन्योन्यमिति ॥
शून्यमिति । व्याख्यातमेतदप्राक् (२३ पृ.) एक एकप्रकारः । संभोगोद्दीपनवि-
भावानाह—तत्रेति । संभोग इत्यर्थः । स्याद् उपयुक्तं भवति । वाच्यं संभो-
गोद्दीपकतया वर्णनीयम् । शुचि मेध्यमन्यन्त निर्मलम् । अन्यदन्त्यादि ॥ सङ्गानुं

१. अत्रेति । अत्र कादन्तर्दा चन्द्रापीठ प्रति स्वप्नेयन पुण्डरीकान्तेतिवृत्त वर्णयन्त्या
नष्टावेताया वाग्देवित्यर्थः । अत्रिपुनयोर्विशेषो जीवित्वज्ञानदशाया वैद्व्यवेतिताया
रतेरेव प्राधान्यादिप्रलम्भः । वैद्व्य तु सचरिमाश्रम् । दृढत्वज्ञानदशाया तु रमिगेपि-
न्य वैद्व्यमेव प्राधान्यमिति कारण एव । यदा तु नन्वपि दृढत्वज्ञाने देवताप्रसादादिना
पुनर्जीवनज्ञान दयचित्त्यात्तदालम्ब्यत्वात्तन्निवन्निगमाभावादिप्रवान् इव विप्र-
लम्भ एव । न न वाच्य इति नन्वाः ॥

२. केचिदिति । 'आत्मन्ते तु प्रथमं वा, जगन्मन्तन्तेत्यनार्थं प्रथम-
मन्तर एवेति' इत्याचार्यधनिदः ।

३ विलासिनाविति । विलासिनी च विलास्यी च विलासिनीतिव्येष्टेयः ॥

• 'आत्मन्ते' ग २. 'मन्तन्ते' ह ३ 'अदि मन्तन्ते' ह ४ ५ 'न मन्तन्ते' ह ६
७ 'मन्तन्ते' ग ८ 'मन्तन्ते' ह ९ 'मन्तन्ते' ग १० 'मन्तन्ते' ग ११ 'मन्तन्ते' ग १२
१३ 'मन्तन्ते' ग १४ 'मन्तन्ते' ग १५ 'मन्तन्ते' ग १६ 'मन्तन्ते' ग १७ 'मन्तन्ते' ग १८
१९ 'मन्तन्ते' ग २० 'मन्तन्ते' ग २१ 'मन्तन्ते' ग २२ 'मन्तन्ते' ग २३ 'मन्तन्ते' ग २४
२५ 'मन्तन्ते' ग २६ 'मन्तन्ते' ग २७ 'मन्तन्ते' ग २८ 'मन्तन्ते' ग २९ 'मन्तन्ते' ग ३०

अथ हास्यः—

विकृताकारवाग्वेषचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् ।

हास्यो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥ २१४ ॥

विकृताकारवाक्केष्टं यमालोक्य हसेजनः ।

तमत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥ २१५ ॥

अनुभावोऽक्षिसंकोचवदनस्मेरतादयः ।

निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २१६ ॥

ज्येष्ठानां सितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च ।

नीचानामपहसितं तथातिहसित तदेष पँड्रभेदः ॥ २१७ ॥

इषट्टिकासिनयनं स्मितं स्यात्स्पन्दिताधरम् ।

ताल्लिप्य नाम् । इत्याकर्ष्य निनीलितार्धनयन स्मेर ग्रनैराननं सोढास वदनाम्बुजं
 दृग्दृष्ट स्मेर चुचुम्बे प्रिय ॥' हास्यरन्महाह—विकृतेति । विकृता आकारा-
 ल्यो यस्य तस्मात्सदृशान् नर्तकात् । एतदुपलक्षणम् । विकृतारादिभिषय-
 रन्वकाद्यादपि । 'कुर्तुवान्' इति पाठे विकृताकारादिजन्यात्वनुकादित्यर्थः ।
 अत्र हास्यरत्ने । तच्चेष्टा विकृताकारादिपुरस्चेष्टा । हास्यरत्नस्यायिमावत्स्य
 तत्स्य नेदानाह—ज्येष्ठानामिति । उत्तमानामित्यर्थः । तदिति । हास्यने-
 शदित्यर्थः । एष हास्यरत्न । स्निहादीना लक्षणनाह—ईपदिति । तत्र हास्ये

[illegible]

... ..

... ..

अनुभावा दैवनिन्दाभूपातक्रन्दितादयः ।

वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥ २२४ ॥

निर्वेदमोहापसारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।

विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ २२५ ॥

शौच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति ।

यथा मम राघवविलसै—

‘विपिने क जटानिवन्धनं तव घेदं क मनोहरं वपुः ।

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्तनम् ॥’

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते सी-
पर्वणि द्रष्टव्य ।

अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह—

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः संभोगहेतुकः ॥ २२६ ॥

इत्यनराध पुत्रादेर्विच्छेदो मरण च वित्तादेर्नाशश्च ॥ अनयोर्जटाधारणश्रीरामश-
रत्नो घटना योजना । खड्गेन शिरीषकर्तनमिवेत्यर्थः । अत्र प्रकरणादुक्तयो
नायको लभ्यत इति । निरूपोति—अत्रेति । अनुविताचरणमेव दैवस्य निन्दा
सैव दुःखाद । बन्धुवियोगो बन्धुमरणम् । तत्र यथा—‘गृहिणी नचिव नली
मिषः प्रियमिष्या ललिते कलाविधौ । करणादिमुखेन नृत्युना हरता त्वा वद किं
न मे हनम् ॥’ अत्रेन्दुमतीमरणजनितशोकार्तस्याजस्य नृत्यनिन्दा । निस्तनाशो
यथा—‘प्रातर्भक्तानि वसुधापिपचक्रवर्ती सोऽहं प्रजालि निपिने लटिलन्तस्त्री ।
ययिन्निनं तरिह दूरतर प्रयाति यचेतना न गणित तगिहान्धुपति ॥’ अत्र नट-
राजस्य रामस्य परिरेपनम् ॥ स्थानाभावा इति शेषः । पुनः सम्भोगो हेतुर्भवो

१. ययेति । यथा वा मर—‘यस्यान्यस्मि पठन्ति मरणं दुःखं ययेतिन्दो-
ज्जगत्तन्मोक्षेयान्तरं लुप्तं हा गत्रं दुःखं संश्रयि । जगत्ते’ पुनस्तन्मामि विपना
वैदरमनात्मने विपलान्त् सोऽस्मि निरन्तरं प्रत्युत्तरं ययताम् ।’ इति ।

१. ‘अनुभावा’ इति । ‘वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च’ इति ।
‘विपिने क जटानिवन्धनं तव घेदं क मनोहरं वपुः । अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्तनम् ॥’ इति ।
‘अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते सी-
पर्वणि द्रष्टव्य ।’ इति ।

अथ रौद्रः—

रौद्रः क्रोधस्याधिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।

आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥ २२७ ॥

मुष्टिग्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ।

संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत्प्रौढा ॥ २२८ ॥

भ्रूविभङ्गौष्ठनिर्देशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।

आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥ २२९ ॥

उग्रतावेगरोमाश्चस्वेदवेपथवो मदः ।

अनुभावास्तथाक्षेपकूरसंदर्शनादयः ॥ २३० ॥

मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ।

यथा—

‘कृतमनुमत दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातक

मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभ्रीमकिरीटिना-

मयमहममृज्जेदोमासैः करोमि दिशा वलिम् ॥’

यस्य स ॥ रौद्ररसमाह—रौद्र इति । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता निशिग्राह
मुष्टीति । विकृत विकृताचरणम् । छेदः खन्नादिना । अवदारणं शूलदि
अस्य रौद्रस्य । ‘अवदानं कर्मवृत्तम्’ इत्यमरः ॥ कृतमिति । श्लोणशिरस्ते
कुक्ष्याश्वत्थान्नोऽर्जुनं प्रति सवोऽव्योक्तिरियम् । इदं मत्पितृशिरस्ते दत्तं गुरुपा
तत्कारणं कर्म यैरुद्यतायुधैर्मर्यादाशून्यैरन एव मनुजपशुभिर्भगवति कृतमनु
दृष्टं वा, नरकरिपुणा कृष्णेन सार्धं भीमकिरीटिमहिनाना तेषां मेदोमर्षैर्य
दिग्विस्थितभूतानां वलिं करोमीत्यर्थः । अयमेतन्क्षणवर्त्येव । अत्राश्वत्थ
। तदकार्यमुद्दीपनम् । तादृशगर्जनमनुभावा ॥

१. रौद्र इति । तेषां क्रोधस्याधिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता निशिग्राह
मुष्टीति । विकृत विकृताचरणम् । छेदः खन्नादिना । अवदारणं शूलदि
अस्य रौद्रस्य । ‘अवदानं कर्मवृत्तम्’ इत्यमरः ॥ कृतमिति । श्लोणशिरस्ते

२. कृतमिति । रौद्र रौद्ररसमाह—रौद्र इति । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता निशिग्राह
मुष्टीति । विकृत विकृताचरणम् । छेदः खन्नादिना । अवदारणं शूलदि
अस्य रौद्रस्य । ‘अवदानं कर्मवृत्तम्’ इत्यमरः ॥ कृतमिति । श्लोणशिरस्ते

३. कृतमिति । रौद्र रौद्ररसमाह—रौद्र इति । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता निशिग्राह
मुष्टीति । विकृत विकृताचरणम् । छेदः खन्नादिना । अवदारणं शूलदि
अस्य रौद्रस्य । ‘अवदानं कर्मवृत्तम्’ इत्यमरः ॥ कृतमिति । श्लोणशिरस्ते

४. कृतमिति । रौद्र रौद्ररसमाह—रौद्र इति । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता निशिग्राह
मुष्टीति । विकृत विकृताचरणम् । छेदः खन्नादिना । अवदारणं शूलदि
अस्य रौद्रस्य । ‘अवदानं कर्मवृत्तम्’ इत्यमरः ॥ कृतमिति । श्लोणशिरस्ते

अस्य युद्धवीराद्भेदमाह—

रक्तास्यनेत्रता चात्र मेदिनी युद्धवीरतः ॥ २३१ ॥

अथ वीरः—

उत्तमप्रकृतिर्दीर्घ उन्माहस्यायिभाद्रकः ।

महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं नमृदाहतः ॥ २३२ ॥

आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ।

विजेतव्यादिचेष्टाद्याम्नस्योदीपनरूपिणः ।

अनुभावास्तु तत्र न्युः गतायान्वेदनादयः ॥ २३३ ॥

संचारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतिनर्कगोमाश्वाः ।

नै च दानधर्मयुद्धैर्दयया च नमन्निनश्नुयात् ॥ २३४ ॥

सं च वीरो दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीरो दयाविन्मेदिनीयुक्तिरः ।

तत्र दानवीरो यथा परब्रह्मणः —

पुष्टिन्नु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

निरहंकाररूपन्यादयादीरादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्दादेः जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्य-
नुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वर्थासेर्दशनादहकारोपशमो न दृ-
श्यते । शान्तन्नु सर्वाकारेणाहकारप्रशमैकरूपत्वान्न तन्वान्तर्भावम-
येति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमवाप्तम् । ननु

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु सैमप्रमाणः ॥’

इत्येवरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां

र्भावात्तत्र सचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

‘वर्जीकृत-’ इति पाठेऽपि वीज वासना तच्छृङ्खलीकृतेत्यर्थः । करट काक ॥

३ नान्ते दयाद्यतिशयसंभवेन दयावीरादिरेवायमित्यत आह—निरहंकाररू-

चादिति । आदिना वर्जनीरदेवतापिपरतिपृथ्वीना ग्रहणम् । एष शान्त-

। तथा चाहकारसंश्लिष्टो दयादिरेव दयावीरादेर्वटक । तदित्यं शान्तरस

विशेषः । ततश्चेद्विशेषोपावधारणाय । नागानन्दे दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थ-

शेषे ॥ न यत्रेति । द्वेषो रिषणामपचिकीर्षा । राग मुह्यामुपचिकीर्षा । इच्छा

चिन्तमुत्तदुपावेच्छा । भावेषु पदार्थेषु लोष्टकौटनादिविभावादिषु रासु रोग-

राहित्येन सममविषमं प्रमाणं प्रतीतिर्येन । ‘शमप्रधान’ इति पाठस्तु न मनो-

, अर्थासंगते । तादृशदशाया व्यभिचारिभावादीनामसंभवात् । शम एव

यितया प्रधानं यत्र स । उक्तमस्वरूपापत्तिलक्षणाया परमात्मस्वरूपत्वप्राप्ति-

याम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य साक्षात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो

वाय वर्तमानश्चिन्तासतानवान् युक्तः । यस्य योगजधर्ममहकृतेन मनसा जिज्ञा-

तवस्तुसाक्षात्कारो जायते । यच्च भूतेन्द्रियजं अणिमाया कामसिद्धीर्दूरश्रव-

चाध्वेन्द्रियनिदीरामादितवान् नमाध्यति । त । यस्य च योगजधर्मस-

1. स एवेति । तादृशजन एव स्याति

भत स्वर्य ।

१ ‘पुष्टि-’ इति पदिका नास्ति न पुष्ट्ये

पुलके ३ ‘नागानन्दादौ’ इति नागि

दो नास्ति क च पुलकयो ६ ‘पुष्टि

घ ९ ‘शमप्रधान’ क ख य १

स्ति पुष्टपातरे १२ ‘राग-’ इति

साहि० १७

‘दे सकाशाद्देदमाह’ इत्यधिकं

‘-वाहतादौ’ क-घ ५ आदि-

संभविमुमर्हति’ ग ८ ‘नन्दे’

कान्तरे ११ ‘लोष्टका-’नादि’

॥० नास्ति पुस्तकान्तरे

द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-

श्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नागापि विश्राम्यति ॥

अथ शान्तः—

शान्तः शमय्यायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ॥ २४५ ॥

कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनागायणदैवतः ।

अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःमागता तु या ॥ २४६ ॥

परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।

पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ २४७ ॥

महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योदीपनरूपिणः ।

रोमाश्चाद्याश्चानुभावान्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४८ ॥

निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।

यथा—

‘रथयान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवम्याच्चगौ

सत्रास च सकौतुक च सदय दृष्टम्य तैर्नागरैः ।

निर्व्याजीकृतचित्तुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्क. करट कदा करपुटीभिक्षा विलुण्ठिष्यति ॥’

पर्यस्त उत्क्षिप्त कपालसंपुट पित्रानपात्राकारव्रज्जाण्डोपरिभाग तेन द्राग् इति
मिलत्सगच्छमान ब्रह्माण्ड एव भाण्ड शुद्धय ग तस्योदरे श्राम्यन् अतएव
पिण्डितो बहुलीकृतश्चण्डिमा महत्त्व यस्य । त्रापि इदानीमपि । गरागच्छन्नसु
लस्थालीमध्ये जायमान शब्दो बहुलो भवतीत्यभिप्र गेणदम् । अत्र लक्ष्मणस्य
विस्मयो धनुष्टकारालम्बनेन तस्यातिदीर्घत्वगुणोद्भापनन एतादृशतया अनुभावेन
व्यक्त आश्चर्यरसतामापद्यते ॥ शान्तरसमाह—शान्त इति । अत्र निर्वेद
स्थायिभाव । एतत्पक्षे अवमाननीयत्वमेवालम्बनम् । निर्वेदस्य व्यभिचारित्वेन
स्थायित्वायोगात्, शमस्य स्थायित्वेनानुभूयमानत्वाच्च ग्रन्थकृता तदुपेक्षितम् ।
रोमाश्चाद्या इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ रथयान्तरिति । कस्यचिद्
तनिर्वेदस्योक्तिरियम् । रथ्या गृहममीपदेश, तन्मन्त्रे चरतो भिन्नार्थ भ्रमत ।
अध्वगैर्नागरैश्च वीभत्सवेपदर्शनेन त्रास, अनुपादय कन्धावधारणेन कानुम्
दीनत्वेन दया । निर्व्याजीकृत कामादिनाशेन निष्प्रतिबन्धकीकृतो यथिसुधादा
ज्ञानामृतस्य रस आस्वादस्तस्य मुदा तज्जन्यानन्देन निद्रायमाणस्य मुद्रितनेत्रस्य ।

1 उपेक्षितमिति । अत्र यद्वक्तव्यं तत् ‘शनो निरीहावसायाम्’ इत्यत्रानि
हितम् (१६६ पृ.) ॥

पुष्टिस्तु गदाभारतादौ द्रष्टव्या ।

निर्हंकाररूपत्वादद्यादीनादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दद्यादीनादौ हि नागानन्दैर्जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्य-
नुगगादेरन्ते च विद्याधरचक्रवानित्वर्थात्तेर्दगनादहकारोपगमो न दृ-
श्यते । शान्तस्तु सर्वाङ्गरेणाहंकारप्रथमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावम-
हति । ततश्च नागानन्दे, शान्तरसप्रधानत्वमयात्मन् । ननु

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रम. स शान्तः कश्चित् सुनीन्द्रः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥’

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायानेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां
प्रादुर्भावात्तत्र सचर्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तद्वयायास्तत्स्थितौ यः शमः स एव यतः ।

रसतमेति तदस्तिन्संचार्यदेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

‘निर्वाणीकृत— इति पदेऽपि दीर्घा वासना तच्छृङ्खलीकृतत्वम् । करट काक ॥
ननु शान्ते दग्धनिगद्यसमयेन दद्यादीरादिरेवायमित्यत आह—निर्हंकाररू-
पत्वादिति । आदिना वर्णनीरेवनाम्पि न निगद्यतीना ग्रहणम् । एष शान्त-
रसः । तथा चाहंकारान्तरान्तो दद्यादिरेन दद्यादीरादेर्पटक । तदित् शान्तरस
इति विज्ञेय । ततश्चेद्विज्ञेयानुपपत्त्या च । नागानन्दे दद्यादीरादिप्रधाने ग्रन्थ-
विज्ञेये ॥ न यजेति । द्वेषो निषृणान्तरचित्तीया । गग मुह्यतामुपचितीया । इच्छा
वैषम्यमुज्ज्वलदुपचिच्छा । भावेऽपि पदार्थेषु लोष्टकायनादिविभावादिषु ननु राग-
द्वेषराहित्येन नमन्निषम प्रमाण प्रतीतिर्येन । ‘शनप्रधान’ इति पाठस्तु न मनो-
रसः, अर्थात्तते । तद्गगदगया व्यभिच रिभावादीनामसम्भवान् । शम एव
स्वाधिनया प्रधानं यत्र न । उक्तमस्तत्पापतिलक्षणाया परमान्मस्वरूपत्वप्राप्ति-
रपायाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विज्ञेयस्य प्रत्याहृत्य साक्षात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो
निवाय वर्तमानश्चिन्तास्ततानवान् युक्त । यस्य योगजवर्त्मनःकृतेन मनसा जिज्ञा-
नितवस्तुनासात्कारो जायते । यद्य भूतेन्द्रियजया अणिमाया कामनिर्दीर्घरश्चव-
पायावेन्द्रियनिर्दीर्घरमादिनवान् ममाध्यन्विनो वियुक्त । यस्य च योगजवर्त्मन-

१. स एवेति । तादृशश्चन एव आग्निवो रमता रमन इत्यर्थः ।

१ ‘पुष्टि—’ इति परिभाषा नृत्ति ग पुष्टये २ ‘अन्त दद्यादीरादेः नानागादेरेवमाह’ इत्यर्थे
न पुष्टये ३ ‘न—नन्दैर्’ इति नागान्द द पुष्टयो ४ ‘—वाहनादौ’ द य ५ आदि-
रादौ— इति द य पुष्टयो ६ ‘समं प्र’ ग ७. ‘न स सम्भविष्यति’ ग ८. ‘नदे’
न य. ९ ‘शनप्रधान’ क य द १० ‘पदार्थेषु’ नाति पुष्टरान्ते ११ ‘लोष्टकायनादि’
नृत्ति पुष्टरान्ते १२ ‘रा—’ इत्यदि ‘—नमन्वात्’ इत्यत पाठो नाति पुष्टरान्ते

ज्ञानपरीक्षाकृता शरीरमिन्द्रियाण्यभावेऽपि-

मायामिन्द्रियानिमा कथमाने नात्रापि विद्यमान्यति ।

अथ शान्तः—

ज्ञानः शमस्याभिभावा उत्तमप्रकृतिर्निराकारः ॥ २४५ ॥

कुन्देन्द्रगुन्दरन्तायः शीनागवणदेवतः ।

अनित्यनादिनाशेनस्तुतिः सागता तु या ॥ २४६ ॥

परमानन्दमस्तुं ता तस्मालम्बनमिष्यते ।

पुण्याश्रमदग्निशेतीर्थगम्यानादयः ॥ २४७ ॥

महापुरुषमज्ञायात्मन्योदीपनस्तुतिः ।

मेमाश्चाद्याशानुभावाज्जथा मय्यर्थमिवाग्निः ॥ २४८ ॥

निर्वेदहर्षमग्नमनिभूतदयादयः ।

यथा—

‘रम्यान्तश्चरन्मथा श्रुतार्थकन्यालवम्या’ इति

मत्ताम च मर्कतुक च मदय दृष्टम्य तेनागरे ।

निर्व्याजीकृताचमुवाग्ममुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्क कष्ट कदा कष्टपुटोभिन्ना त्रिभुविष्टप्यति ॥

पर्यन्त उचितम् कृपात्तमपुट पिमानपात्रासागराणां प्राप्तावस्थाय तेन द्रष्टुं शक्ति-
मिलन्मुगच्छमानं वदन्त्यः एव भावः मुद्राय । अत्रान्तरे श्राम्यन् आ-
पिण्डितो बहुलाकृतधाण्डमा महत्त्वं यम्य । अत्रान्तरे उदानमपि । नराणां चत्तर-
गम्यालामध्ये जायमानं शब्दो बहुला भवता प्रवेष्टाण्डम् । ता लम्बन-
मिस्त्रयो वगुष्टकारालम्बनेन तस्मान्निर्दीर्घलघुणां द्वापन्नन एतात्मुक्ता अनुभावे-
व्यक्त आश्चर्यरसनामापद्यते ॥ शान्तरममाह—शान्त इति । अत्र निर-
स्थायिभावः । एतत्पक्षे अविमाननीयत्वमेवालम्बनम् । अत्रान्तरे व्यभिचारित्वे-
स्थायित्वायोगान्, शमस्य स्थायित्वेनानुभयमानत्वाच्च ग्रन्थकृता तदुपेक्षितम्
रोमाञ्चाद्या इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ रम्यान्तरिति । तस्मिन्
तन्निवेदस्योक्तिसिद्धम् । रम्या गृह्यमीपदेशः, तन्म ते चरतो निक्षार्थं श्रम-
अध्वर्गैर्नगरंश्च वाभत्सनेपदशब्देन त्राम, अनुपादयकन्याधारणेन कानु-
दीनत्वेन दया । निर्व्याजीकृत कामादिनाशेन अन्धप्रतिबन्धकानुतो यन्निमुखा-
ज्ञानामृतस्य रस आस्वादस्तस्य मुदा तज्जन्यानन्देन निद्रायमाणस्य मुदितनेत्रा-

1. उपेक्षितमिति । अत्र यदुक्तं तत् ‘शमो निरीहावसायान्’ इत्यादि-
दितम् (१६६ पृ.) ॥

पुष्टिलु महाभारतादौ द्रष्टव्यौ ।

निरहंकाररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्ददौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्य-
नुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तिस्त्वर्धासेर्दर्शनादहंकारोपशमो न दृ-
श्यते । शान्तस्तु सर्वाकारेणाहंकारप्रशमैकस्त्वान्न तत्रान्तर्भावम-
र्हति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥’

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्यायानेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां
मादुर्भावात्तत्र संचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायामनस्थितो यः गमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

‘निर्वाजीकृत-’ इति पाठेऽपि बीज दासना तच्छून्याकृतत्वार्थः । करटः काक ॥
ननु गान्ते दयावतिगच्छभवेन दयावीरादिरेद्रावन्त्यत आह—निरहंकाररू-
पत्वादिति । आदिना धर्मतीरदेवताभिप्यरतिगृहीता ग्रहणम् । एष शान्त-
रसः । तथा चाहंकारस्यन्तितो दयाविरेन दयावीरादेर्वटक । तदितः शान्तरसः
इति विशेषः । तत्तदेवविशेषावधारणश्च । नागानन्दे दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थ-
विशेषे ॥ न यजेति । द्वेो रिपूणामपक्षिणीर्षा । राग मुहुरासुपक्षिणीर्षा । इच्छा
वैषयिकमुत्ततदुपायेच्छा । भावेऽपि पदार्थेषु लोष्टकौशलादिदिभावादियु नस्तु राग-
द्वेषराहित्येन मननविषयं प्रधानं प्रतीतिर्न । ‘गमप्रधान’ इति पाठस्तु न मनो-
रन, अर्थासंगतेः । तादृशदशायाम् व्यभिच रिभावादीनामसंभवान् । गम एव
न्यायितया प्रधानं यत्र न । अात्मस्वरूपापत्तिलक्षणाया परमाण्वस्वरूपत्वप्राप्ति-
रपायाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य मोक्षात्कर्मव्ये वस्तुनि मनो
निधाय वर्तमानाश्रितान्तानवान् युक्त । अन्य दोगजधर्ममदृष्टेन मनना जिज्ञा-
सितवस्तुज्ञानान्तरो जायते । यत्र भूतेन्द्रियज्यो अग्निायाः दानतिर्दीर्घश्चव-
पायाथेन्द्रियनिरीरानास्तितान् ननाध्वन्विनो निरुद्ध । अन्य च दोगजधर्मस-

1. स एवेति । नागानन्द एव स निमग्नो रसना नमन इत्यर्थः ।

१. युक्ति- इति क- इति न युक्ते । २. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ३. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ४. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ५. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ६. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ७. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ८. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ९. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । १०. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ११. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । १२. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । १३. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । १४. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । १५. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । १६. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । १७. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । १८. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । १९. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । २०. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । २१. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । २२. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । २३. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । २४. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । २५. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । २६. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । २७. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । २८. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । २९. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ३०. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ३१. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ३२. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ३३. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ३४. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ३५. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ३६. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ३७. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ३८. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ३९. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ४०. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ४१. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ४२. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ४३. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ४४. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ४५. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ४६. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ४७. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ४८. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ४९. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ५०. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ५१. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ५२. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ५३. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ५४. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ५५. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ५६. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ५७. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ५८. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ५९. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ६०. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ६१. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ६२. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ६३. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ६४. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ६५. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ६६. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ६७. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ६८. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ६९. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ७०. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ७१. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ७२. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ७३. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ७४. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ७५. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ७६. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ७७. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ७८. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ७९. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ८०. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ८१. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ८२. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ८३. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ८४. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ८५. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ८६. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ८७. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ८८. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ८९. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ९०. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ९१. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ९२. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ९३. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ९४. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ९५. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ९६. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ९७. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ९८. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । ९९. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते । १००. ‘निरहंकारे’ इति क- इति न युक्ते ।

उद्बुद्धमात्रस्यायिभावो यथा—

‘हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥’

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः ।

ननूक्त प्रपाणकरसवद्विभावादीनामेकोऽत्राभासो रस इति (८८५०)

तत्र संचारिणः पार्थक्याभावात्कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते—

यथा मरिचखण्डादेरेकीभावे प्रपाणके ॥ २६१ ॥

उद्रेकः कस्यचित्कापि तथा संचारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ—

अनौचित्यप्रवृत्तत्वं आभासो रसभावयोः ॥ २६२ ॥

अनौचित्यं चात्र रसाना भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दृश्यते—

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ।

बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥ २६३ ॥

दर्शितत्वात् ॥ हरस्त्विति । परिवृत्तेति वृत्तेत्यर्थः । अत्रेति । उमामुखावलोकनरूपादुभावनाप्रेषेण व्यक्ता रतिरुद्दीपनविभावादिश्रुतपरिपोषराहित्येन रमता नापद्यत इति भावव्यपदेश एवास्योचित इति भावः ॥ अनौचित्येति । रसभावदोरनौचित्येन प्रवृत्तये वर्तमानत्वे सति रसाभासो भावाभासदेत्यर्थः ॥ अत्र रसानामौचित्यना-
ह—अनौचित्यमिति । अनौचित्यपदमित्यर्थः । सामग्रीरहितत्वे विभावादि-
रूपरावन्नाग्यान्त्वे । एकदेशयोगित्वं यत्किञ्चित्क्षणसद्वन्धः, तदुपलक्षणपरं
तद्व्योपतापर्यवम् । तच्च अनौचित्यं च उपनायकेति । शृंगारे ‘दक्षिणायाश्च नायका’
ननुक्तम् (१६९ पृ) नायकलक्षणे (१७ पृ) ‘इति’ इत्यनेन ननुकृतज्ञातत्वेन ।
‘रीलवान्’ इत्यनेन सद्वृत्तत्वं च नायकस्य उच्यते । ‘नायकनामान्यगुणैर्भवति यथा-
समर्पणं’ (१०७ पृ) इत्यनेन नायिकायाश्च सद्वृत्तत्वं च उच्यते । नायकस्य निपि-
स्त्व्योक्तिरनेन नायिकायाश्च निपिस्त्वुत्पत्तये ननुकृतत्वं च उच्यते । नायिकायाश्च
स तयोक्त्यानायकायाश्च रसयोगित्वम् । निपिस्त्विति उक्त्वा शृंगारतिलके—
‘संवेन्द्रिनिर्द्विजराजर्हन्वर्णाविनाना प्रमदा न गम्या । व्यासन्वदा प्रमज्जित
निपिस्त्वनायकस्य धर्मादन्तोभवः ॥’ इति । एवं योपितामपि सपन्थादय एवमा
निपिस्त्वा । एवं च मुनिगुरुपत्नीगताया चेति चकारेण सपन्थादिपदयो बोध्यः ।
उपनायकसंस्थायां नित्यं सपन्थाद्यन्यतम उपनायको बोध्यः । अन्यत्र ‘बहुनाय-
कविषयायां’ इति ‘प्रतिनायकनेष्टत्वे’ इत्यन्योत्तरदानं व्यर्थं स्यात् । बहुनाय-

क्रमेण यथा—

‘सुतनु जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूत् ।

इति निगदति नाथे ‘तिर्यग्गमोलिताभ्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चिन् ॥’

अत्र बाष्पमोचनेनेर्ष्याग्न्यसंचारिभावस्य ग्रम ।

चरणपतनप्रत्याख्यानात्प्रमादपराश्रुत्ये

निर्भृतकितवाचारेत्युक्त्वा रुपा परपीडने ।

व्रजति रमणे निःश्वन्योच्चैः मनस्वितहन्त्या

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतः वाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करम. करमः, करिगजकर करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभक्तिं तुलामिदमूयुगं न चमूदृढम् ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दा पौनरुक्त्यभिया मामान्यकदल्यादिनां मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिस्वरूपमर्थं बोधयन्ति । जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्य ।

अविवक्षितवाच्यम्येति ध्वनेर्गति शेष । यथेति । प्रवृत्तान्वये' इति शेष । एवं मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वकीयमुख्यतावच्छेदकव्याच्यमै पारंगति विशेषतया भासते । अर्थान्तरे संक्रमितत्वाद् विजग्यतया भासमानत्वाद् । एवं मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रवृत्तान्वयानुपयोगित्वं बाधन्त्येव विशेषान्तरूपेण बोध इतीयमुपादानलक्षणेति सूचितम् ॥ कदलीति । 'मतिवन्नादादन्ते' इत्यमरः । करमो बहि' इत्यमरः । चमूदृढमपि शब्दः । जाड्यादिति । जाड्य शून्यं । यद्यपि शैलं पयस्येव तथापि तस्य परम्परया कदलादान्वयमवगन्तव्यम् । आदिन हन्त्वल्कलशययोगेदृशम् । नच शैल्यादीनामन्यत्रापि मत्त्वान्कथं कदलीत्यादिव्याच्यत्वमिति वाच्यम् । शैल्यादिविशेषमन्वात्र विवक्षितत्वात् । जाड्याद्यतिशयश्चेति । व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनबोधविषय मयैवं च मुख्यार्थम्यामेदं स्वयम् । एवं च कदल्यतिशयता करमोऽतिहन्त्व करिगजकरोऽतिदृष्टं इति हेतोश्चमूदृढा इदानीदमूयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुला मादृश्यं न विभर्तव्यम् । यत्र तु कदल्यादां मादृश्यं संभाव्यते तदतिशयादिनापहृष्टत्वमिति सुतरां भुवनत्रितये दृढतातीति भावः । अत्र व्यतिरेकादलंकारो व्यङ्ग्य । यत्र पुनरिति शब्द इति शेषः ।

१. अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे उपयोगित उद्भवावच्छेदके स्वविशेषरूपेण भासते वाच्यं यत्र तादृशः ॥

२. अन्वयेनेति । अन्वयेनेत्यर्थः न चेनाति न्वेत्तान्तरप्रतिद्वै वाच्यं यत्र तादृशः ।

१. 'अतिवन्नादादन्ते' इत्यमरः । 'करमो बहि' इत्यमरः । 'चमूदृढमपि' इत्यमरः ।

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

निःश्वासान्ध इवादर्गश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्वयद्वौ मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति । अन्तःशान्तिश्च व्यग्रः । अन्यत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविभेदभावान्नान्वयार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

भम धम्मिअ वीनत्थो, सो सुणओ अज्ज माग्गिओ देण ।

गोलाणक्कच्छकुडन्नवासिणा दारिअसीरेण ॥

सर्वधेति । मुख्यतापेक्षेदमन्तर्लानो न्तु श्रव्यत्वं, एतत्त्वमन्तर्लानो न्तु । अर्थान्तरे श्रव्यार्थनिर्वाहमात्रं लक्षणा वर्तते । अतस्तत्तिरस्कृतत्वात् सर्वथा बाधत्वात् ॥ निःश्वासान्ध इति । निःश्वासान्धेऽप्रकाशत्वात् । अन्तःशान्तिश्च व्यग्रः । अन्यत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविभेदभावान्नान्वयार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिद्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतः । वाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषोऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमित्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करभ. करभः, करिगजकर करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दा पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपेण मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थे बोधयन्ति । जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

अविवक्षितवाच्यस्येति ध्वनिरिति शेषः । यत्रेति । प्रकृतान्वये इति शेषः । ननु मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वस्य मुख्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मे परिणमति विशेष्यतया भासते । अर्थान्तरे सक्रमिन्त्वाद् विजप्यतया भासमानत्वाद् । एतेन मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगित्वं बाधस्तस्य विशेष्यत्वरूपेण बोधः इतीयमुपादानलक्षणेति सूचितम् ॥ कदलीति । 'मणिवन्वादाद्विभक्तिरस्य करभो बहि' इत्यमरः । चमूरुदृशविशेषः । जाड्यादिति । जाड्यं शैलम् । यद्यपि शैलं पयस्यैव तथापि तस्य परम्परया कदलादृष्टमित्यमवगन्तव्यम् । आदिना हस्तलककंशलयोर्महणम् । नच शैलादीनामन्यत्रापि मत्त्वात्कथं कदलीत्यादिव्याप्यत्वमिति वाच्यम् । शैलादिविशेषस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । जाड्याद्यतिशयश्चेति । व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनबोधविषयः सर्वत्रैव मुख्यार्थस्याभेदः सवन्वः । एवं च कदल्यतिशीता करभोऽतिहस्त करिराजकरोऽतिवर्कश इति हेतुबन्धनं दृश इदमीदृशमूरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुला सादृश्यं न विभर्तीत्यर्थः । यत्र तु कदल्यादौ सादृश्यं सभाव्यते तदतिशैलादिनापकृष्टत्वमिति सुतरां भुवनत्रितये तुलनास्तीति भावः । अत्र व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । यत्र पुनरिति शब्द इति शेषः ।

१. अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे उपयोगिनि लक्ष्यतावच्छेदके सक्रमिन्नाश्रयत्वेन परिणमनाच्च यत्र तादृशः ॥

२. अत्यन्ततेति । अत्यन्ततिरस्कृतं न केनापि रूपेणान्वयप्रविष्टं वाच्यं यत्र तादृशः ।

१. 'अविवक्षित—' इत्यादिः 'तिरस्कृतस्याजडत्वात्' । अत्यन्तं पाठो ग-मुल्लेखे नष्टः

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

ति.श्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्धगद्गो मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति । अप्रकाशतिशयश्च व्यक्तयः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषावागता-
नार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

भम धम्मिअ धीसत्थो, सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।

गोलाणइक्कच्छकुड्जवासिणा दरिअसीरेण ॥

अत्र 'अम धार्मिक—' इत्यतो अमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्य
नतया अमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या ।
खलु विधिनिषेधावुत्पत्त्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोः
अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

‘कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधेयं तु ॥’

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेश, न तु तिरोभावः
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यान्त्यन्तं तिरस्का-
त्वाज्जहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सलक्ष्य-
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना हस्तसिंहेन ॥’ इति सस्कृतम् । आश्रमस्थाया कुल-
गोदावरीकुञ्जरूपे सकेतस्थाने प्रत्यह पुष्पावचयेन कृतसकेतभङ्ग स्वप्रेरितङ्कुरं
द्रवेणाप्यनिवृत्त वामिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदावरी-
यो दिनान्तरे त्वामुद्वेजयति स आ गोदावरीतीरनिकुञ्जवासिना हस्तसिंहेन मारि-
इत्यन्वयः । प्रकृते तात्पर्यविपरीतस्यैव विहारे । उत्पत्त्यमानौ उत्पत्त्यमानौ
न्ययबोधौ । अन्वयबोधात्प्रागित्यर्थः । तदवसरो विपरीतलक्षणावसरः । ए-
वात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थः । ध्वनित्वमभिधामूलध्वनित्वम् ॥ वाच्य-
तया विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोधः । ख्यातस्यान्वयबोधवि-
यीभूतस्य बाधनं बाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणामूलो ध्वनिः ।
अभिधा अभिधामूलो ध्वनिः । अत्र लक्षणामूलध्वनौ । आद्येऽर्थान्तरसक्रमि-
त्ये । द्वितीयेऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्यनुपपद्यते ॥ प्रथममिति ।
पथादस्यापरे मेदा वक्तव्या इति भावः । यत्र ध्वनौ । लक्ष्यक्रम इति । व्य-

१. असंलक्ष्येति । सम्यक् न लक्षयितुं शक्य क्रमः पौर्वापर्यं यस्य तादृशो व्यङ्ग्य-
यस्मिन्तः । स्फुटे प्रकरणे इति प्रतीतेषु निभावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयपुरो-
द्वे

१. ‘क्रमव्यङ्ग्य’ ग. २. ‘लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः पर’ ग. ३ ग पुस्तके तु ‘विवक्षित—’ इत्य-
‘द्विविध’ इत्यन्तः पाठो नास्ति

अत्र 'अम धार्मिक—' इत्यतो अमणस्य विधिः नक्षतेऽनुपपुञ्ज
नतया अमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या ।
खलु विधिनिषेधावुत्पत्त्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव ।
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधात्
अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

‘कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिषेधेव तु ॥’

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेशः, न तु तिरोभावः
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यान्त्यन्तं तिरो-
त्वाजहत्स्वार्था ।

विचक्षितामिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विचक्षितान्यग्रवाच्योऽपि च निरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सलक्ष्य-
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीकृतकृतवानिना अभिहेन ॥’ इति मन्त्रकृतम् । आश्रमस्याया इति
गोदावरीकृतकृत्ये मन्त्रेणाने प्रत्यहं पुष्पावचनेन कृतमन्त्रेण स्वप्रेरितकृतं
द्वेणाप्यनित्यं वाच्यं प्रति नम्या एव त्विदन्तरे उत्क्रियम् । गोदा गोदा-
यो दिनान्तरे त्वानुद्वजयति स आ गोदावरीकृतकृत्ये अभिहेन मन्त्रेण
अन्वयः । प्रकृते ता पञ्चाशद्वर्षाभूतस्यैव गृह्यहारा । उत्पन्नमानो जन्म-
न्वयवर्षा । अन्वयवर्षायाः प्राणित्यर्थः । तदवसरो विपरीतलक्षणात् ।
त्रात्र लक्षणाभूदन्वयवर्षा नाम्ना प्रथं । ध्वनिवसनि सामूह्यनिवम् ॥ त्राय-
तया विपरीतार्थं पञ्चवसन्नतया ख्यातिगन्वयवाच । ख्यातस्यान्वयवर्षा-
वर्षभूतस्य वाचने बाधोदयाद्विपरीतार्थवर्षवर्षानम् । लक्षणा लक्षणाभूते ध्वने
अभिधा ध्वनिभूतान् वाच । अत्र लक्षणाभूदन्वयवर्षा । आश्रमस्यान्वयवर्षा-
वर्षे । द्वितीयेऽन्वयवर्षाव्यङ्ग्यस्य जहत्स्वार्थो लक्षणानुपपत्त्ये ॥ प्रथमनिर्दि-
पञ्चदशपरं भेदा वक्तव्यः इति भावः । यत्र ध्वनी । लक्ष्यक्रम इति ।

1. असंलक्ष्यदेति । असंलक्ष्यः न लक्ष्यः इति । अत्र गोदावरीकृतकृत्ये मन्त्रेणाने प्रत्यहं पुष्पावचनेन कृतमन्त्रेण स्वप्रेरितकृतं द्वेणाप्यनित्यं वाच्यं प्रति नम्या एव त्विदन्तरे उत्क्रियम् । गोदा गोदा-यो दिनान्तरे त्वानुद्वजयति स आ गोदावरीकृतकृत्ये अभिहेन मन्त्रेण अन्वयः । प्रकृते ता पञ्चाशद्वर्षाभूतस्यैव गृह्यहारा । उत्पन्नमानो जन्मन्वयवर्षा । अन्वयवर्षायाः प्राणित्यर्थः । तदवसरो विपरीतलक्षणात् । त्रायतया विपरीतार्थं पञ्चवसन्नतया ख्यातिगन्वयवाच । ख्यातस्यान्वयवर्षावर्षभूतस्य वाचने बाधोदयाद्विपरीतार्थवर्षवर्षानम् । लक्षणा लक्षणाभूते ध्वने अभिधा ध्वनिभूतान् वाच । अत्र लक्षणाभूदन्वयवर्षा । आश्रमस्यान्वयवर्षावर्षे । द्वितीयेऽन्वयवर्षाव्यङ्ग्यस्य जहत्स्वार्थो लक्षणानुपपत्त्ये ॥ प्रथमनिर्दिपञ्चदशपरं भेदा वक्तव्यः इति भावः । यत्र ध्वनी । लक्ष्यक्रम इति ।

तत्राद्यो स्वभावानिर्णयः पञ्चाद्वयः ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तवान्तरं भेदः सन् ॥ ५ ॥

उक्तग्रन्थो भावविशेषादयमव्यक्तः । अत्र स्वभावानिर्णयः
वाङ्मयीनविशेषादयमव्यक्तः । अत्र स्वभावानिर्णयः
प्राप्तवान् सन् सन् । एष स्वभावानिर्णयः सन् सन् ।
साधुमनस्यतादयमव्यक्तः । अत्र स्वभावानिर्णयः
शक्तिः — एष स्वभावानिर्णयः सन् सन् ।
स्वभावानिर्णयः सन् सन् ।

अत्र 'अम धार्मिक—' इत्यतो अमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुक्त-
नतया अमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या ।
खलु विधिनिषेधावुत्पत्त्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्विधि-
अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

‘कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु ॥’

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेश, न तु तिरोभावः
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यान्त्यन्तं तिरस्का-
त्वाजहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दत्तासिंहेन ॥’ इति संस्कृतम् । आश्रमस्थाया कुञ्ज-
गोदावरीकुञ्जरूपे सकेतस्थाने प्रसह पुष्पावचयेन कृतसकेतभक्त स्वप्रेरितकुङ्कु-
मद्रवेणाप्यनिवृत्त धार्मिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदावरी-
यो दिनान्तरे लामुद्वेजयति स आ गोदावरीतीरनिकुञ्जवासिना दत्तासिंहेन मारि-
इत्यन्वयः । प्रकृते तात्पर्यविषयीभूतस्वैरविहारे । उत्पत्त्यमानौ उत्पत्त्यमानौ
न्वयबोधौ । अन्वयबोधात्प्राणित्यर्थः । तदवसरो विपरीतलक्षणावसरः । ए-
वात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थः । ध्वनित्वमभिधामूलध्वनित्वम् ॥ बाध्य-
तया विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोधः । ख्यातस्यान्वयबोधयति
गीभूतस्य बाधनं बाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणामूलो ध्वनिः ।
अभिधा अभिधामूलो ध्वनिः । अत्र लक्षणामूलध्वनौ । आद्येऽर्थान्तरसंक्रमित-
च्ये । द्वितीयेऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्यनुपपद्यते ॥ प्रथममिति ।
पश्चादस्यापरे भेदा वक्तव्या इति भावः । यत्र ध्वनौ । लक्ष्यक्रम इति । व्य-

1. असंलक्ष्येति । सम्यक् न लक्षयितुं शक्य क्रमः पौर्वापर्यं यस्य तादृशो व्य-
यसिन्सः । स्फुटे प्रकरणे ज्ञापिते प्रतीतेषु निभावानुभावव्यभिचारिषु महदयधुरी-
न-

१. ‘—क्रमव्यङ्ग्य’ ग २. ‘लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः पर’ ग. ३ ग पुस्तके तु ‘निगदिन—’ इति
‘द्विविध’ इत्यन्त पाठो नास्ति

अलंकारशब्दस्य पृथगुपादानादनलंकारं वस्तुमात्रं गृह्यते । तत्र
सुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा—

पन्थिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उष्णञ पओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥

अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्त्वेति वस्तु
ज्यते ।

अलंकाररूपो यथा—‘दुर्गालङ्घितविग्रहः—’ इत्यादौ (६२ पृ.) ।

अत्र प्राकरणिकस्योमानाममहादेवीवल्लभमानुदेवनामनृपतेर्वर्णने द्वि-

इति । 'व्यङ्ग्यम्' इति शेष । अनलंकारमिति । अलंकारशब्दोऽत्र धर्म-
ः । तेन न विद्यते अलंकारो यत्रेति बहुव्रीहि । तत्पुरुषसमाप्ते स्वीदत्वं न
तत् । 'शेषतत्पुरुषद्वन्द्वान्वयस्थपदलिङ्गकौ' इत्यनुशासनेन पुस्तप्रसक्तः ॥
न्यञ्ज इति । 'पथिक नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक्प्रस्तरस्थले ग्रामे । उन्नतपयो-
र प्रेक्ष्य यदि वसति तद्वत् ॥' इति संस्कृतम् । निवासार्थिन पथिकं प्रति स्वयं-
त्या उक्तिरियम् । स्रस्तरं शयनीयकट मनागत्यमपि तत्रास्ति । प्रस्तर एव
यं स्वपिम् इति दर्शयति—प्रस्तरस्थल इति । पयोधर नेषम् तत्तदा निवा-
पयुक्त शयनीयकटादिकमत्र नास्त्येव । नेषप्रतिस्तरगतिवत्या यदि वसति तद्व-
त्त्वापातत प्रतीयते । तस्य व्यञ्जनाह—अत्रेति । सत्परादीत्यादिना पन्थरत्य-
पओरशब्दयोर्मिष्टम् । परदारगमननिषेधकनाम्नायं सत्परपदं प्राहुरित्यम् ।
स्तरे स्त्रीजनं समीगार्थं गुलातीत्येवमर्थं प्रस्तरस्थलपद संस्कृतित्यम् । नानार्थक-
पि पओरपदमुभयो ित्यम् । एषा शक्त्या नामध्वेन परम्परयापि शब्दगल्यु-
ह्यो यथा—'शानिरशानिध तनुर्धनिहन्ति, कुप्यानि नरेन्द्र वल्लं तम् । यत्र प्रसी-
ति पुनः, स भातयुगारोऽनुदारथ ॥' शनिर्महोऽननिर्वञ्च य तनुर्धनिहन्ति । अनु-
रोऽनुनतदार । तज्जगतिशब्दन्त्या शनिनिरिदे व्यञ्जिते तज्जरा निरिद्वयपि लद-
पतन्मन्मेकं वार्य पुरत इति वस्तु व्यञ्जिते । उत्तमर्षे तु निरोदागम एव । यद्वा
नेऽनुसारोऽपि सत्पराया उदारो भवतीत्यर्थः ॥ अलंकाररूप इति । 'अलं-

[illegible]

הנהגתו ופועליו יבא לידי חסדו ורחמי
עמו ישראל אמן

कैमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन
अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्सङ्ग-
ज्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् ।

तत्र

वस्त्वलंकाररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

ध्वनिः । तस्य खलु जनकीभूतशब्दोत्तरजायमानत्वरूपक्रमो लक्ष्यते
तत्तुल्ये व्यङ्ग्ये सतीत्यर्थः । क्रमस्य व्यङ्ग्यप्रतीतिर्पावर्पापर्यस्य लक्ष्यत्वाद्
प्रतीयमानत्वात् । अनुरणनरूपः प्रतिध्वनितुल्यः । वस्त्वलंकारः

शङ्कारव्यभिचारी विसयाख्यो भावः माझादिरोधालंकारश्च प्रतिमासत इति वि-
यानुग्राहिण श्लेषस्याय विषयः । न त्वनुत्त्वानोपनव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः । यत्र तु चा-
सदलकारान्तरं शब्दशक्त्या प्रकाशते स सर्वं एव ध्वनेर्विषयः । यथा हर्षचरिते—
कुसुमसमययुगमुपसहरन्नृन्महत ग्रीष्माभिधानः सफुटमल्लिकाधवलाट्टहानो महा-
अत्र ऋतुवर्णेन प्रस्तावनियत्रिता अभिधाशक्तयः । अत एव 'अवयवप्रतिदे' ७५
द्विर्बलीयमी' इति न्यायमपाकुर्वन्तो महाकालप्रभृतयः शब्दा एकमेवार्थमभिधा-
कृत्याः । तदनन्तरमर्थवर्गतिः शब्दशक्तिमूलाद् ध्वननव्यापारादेव । तत्र केचित्
यत् एतेषां शब्दानां पूर्वमर्थान्तरेऽभिधान्तरं दृष्टं ततस्तथाविधेऽर्थान्तरे दृष्टदर्श-
रेव प्रतिपत्तिनियत्रिताभिधाशक्तिकेभ्य एतेभ्यः प्रतिपत्तिर्व्वननव्यापारादेवेति
मूलत्वं व्यङ्ग्यात्मत्वं चेत्यविन्दन् । अन्ये तु—साभिधैव द्वितीयार्थमामय्य ग्रान्-
पणदेवताविशेषमादृश्यात्मकं महकारित्वेन यतोऽवलम्बते ततो ध्वननव्यापारा-
इति । एके तु शब्दश्लेषे तावद्भेदे मतिः शब्दार्थश्लेषेऽपि शक्तिभेदाच्छब्दभेदे इति
द्वितीयः शब्दस्तत्रानीयते । स च कदाचिदभिधाव्यापाराद् यथोभयोत्तरदानाद् भेदे
वति—अलम्बुसाना याता' इति प्रश्नोत्तरादौ । वा तत्र शब्दान्तरवत्त्वादि तदर्थं
प्रतिपन्नं प्रतीयमानमूलत्वात्प्रतीयमानमेव युक्तमिति । इतरे तु—सज्जुलमल्लिका एव
लाट्टहानोऽस्येति व्याख्यानाश्रयणे तदर्थसामर्थ्ये तेन द्वितीयाभिधैव प्रतिप्रच्यते । त-
तीयोऽर्थोऽभिधीयते एव न ध्वन्यते । तदनन्तरं तु तस्य द्वितीयार्थश्च प्रतिपन्नस्य
प्राकरणिकेन साकं या रूपणा तावद्भालेव न चान्यतः शब्दादिति सा ध्वननव्याप-
तत्राभिधाशक्तेः कस्याश्चिदप्यनाशङ्कनीयत्वात् । तस्या च द्वितीया शब्दशक्तिर्न
विना तस्या रूपणाया अनुत्त्वानात् । अत एवालंकारव्यनिरयमिति युक्तम् ।
शब्दशक्त्या प्रकाशमाने नलप्राकरणिकेऽर्थान्तरे प्राकरणि-
होदितप्राकरणिकप्राकरणिक इति प्रतीतिषु विभाषा-
श्लेषो न शब्दोपास्त इति

२. 'लक्ष्यलक्ष्यप्रत्यय' ग. ३ ग पुस्तके तु 'प्रतीति' इति

20

20

20

20

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापहृत्यलंकारेण भविष्यद्राक्षसश्रीवि-
रूपं वस्तु व्यज्यते ।

‘धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं
हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।
एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरंदरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे ॥’

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालंकारेण भूमिष्ठोऽपि सर्गस्य
मुपकारं करोषीति विभावनालंकारो व्यज्यते ।

‘शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोतपः ।
सुमुखि येन तवाधरपाटलं दंशति विम्बफलं शुक्लशावकः ॥’

अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित्कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन
तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

‘सुभगे कोटिसख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः ।
वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम् ॥’

प्रकृतानामश्रुविन्दूनां स्थापनमपहृति । अत्र राक्षसश्रीयोऽश्रुविन्दूनामनीज्ज्वले
कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धलम् ॥ कविप्रौढोक्तिसिद्धालंकारव्यङ्ग्यमलंकारमाह—
इति । ‘धम्मिल्ले सयता कचा’ इत्यमर । समुदयः समूह । श्रीखण्डलेयान्
नप्रलेपः । विग्रहे देहे । अत्र कीर्तिराशेर्धावल्यरूपसादृश्यमप्रसिद्धमपि कविपति-
मात्रसिद्धमिति तन्मूलकरूपकस्यापि तथात्वमिति भाव । स्वर्गस्थानामुपकारेण
स्थितिरेव कारणं तां विनापि भवतीति विभावना । उपकारश्च यज्ञादिद्वारेण ॥ कवि-
निबद्धप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्यं वस्त्वाह—शिखरिणीति । अधरवत्पाटलं रक्तं शुक्लं
कस्य तपधरणं प्रौढोक्तिमात्रसिद्धम् । यत्सादृश्येष्टोत्कृष्टं वस्तु पुण्यं विना न त-
त्स्य सुतरामेव पुण्यातिशयलभ्यत्वमिति भाव ॥ कविनिबद्धवस्तुव्यङ्ग्यम-
नाह—सुभगे इति । पञ्चता पञ्चसत्योपयोगित्वं मरणं च ॥ कविनिबद्ध-

१. त्रिकेनि । त्रैलोक्यदेशभूषणम् ॥

दशनीति । दशान् जान्यादयते । अनवच्छिन्नप्रसन्धतया न त्वीदृश-
ते तु रम्योऽत्र तत्प्रातिपदस्य रम्यताप्यस्य तपःप्रभावादेवेति । शुक्लशावक-
विषयः । अत्रापि कठं तपस्येति सहृदयः ॥

क. ० ‘अपि कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धम्’ इति पुष्पाक्षरेणास्ति.

तिपादिता । एषु चालंकृतिव्यञ्जनस्थले रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनं
मात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यम्, न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कितं
मुख्यत्वम् ।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे—

उभयशक्त्युद्भवे व्यञ्जये एको ध्वनेर्भेदः ।

यथा—

‘हिममुक्तचन्द्ररुचिर सपद्मको

मदयन्दिजालनिनमीनकेतन ।

अभवत्प्रमादिनसुरे महोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय मायवः ॥’

भाषा । ननु यत्रालङ्कारस्य व्यापकत्वमुक्तं तत्रालङ्कारस्य वस्तुनोऽपि व्यापकत्वं
येति स्वमलङ्कारस्य पृथग्भादानमन आह—एषु चेति । प्रागुक्तद्वयानुसारेण
सर्वे लङ्कारे । अलङ्कृत्यञ्जनस्य लङ्कारस्य व्यञ्जनस्य लङ्कारस्य प्रागुक्तद्वयानुसारेण
विना उभयशक्त्युद्भवत्वं नान्यथा प्रमाणम् मुख्यत्वमिति । अत एव
व्यञ्जनस्य लङ्कारस्य ॥ हिममुक्तनि । हिममुक्ता मया यद्यन्तं स इव स्तिग्धः
तत्परः । प्रसन्नपक्षे—हिममुक्तचन्द्रा इति शब्दो ज्ञेयमानः । प्रसन्नपक्षे
स्तिग्धः । पक्षे—प्रसन्नः । ‘इति नान्यथा’ नान्यथा । जालनिनमीनः
पक्षे—जालनिनमीनः । प्रसन्नपक्षे—प्रसन्नः । प्रसन्नपक्षे—प्रसन्नः । प्रसन्नपक्षे—
प्रसन्नः । प्रसन्नपक्षे—प्रसन्नः । प्रसन्नपक्षे—प्रसन्नः । प्रसन्नपक्षे—प्रसन्नः । प्रसन्नपक्षे—
प्रसन्नः । प्रसन्नपक्षे—प्रसन्नः । प्रसन्नपक्षे—प्रसन्नः । प्रसन्नपक्षे—प्रसन्नः । प्रसन्नपक्षे—

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः ।
एवं च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यङ्ग्यकानां काव्यानां भेदः ।

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ ९ ॥

अविवक्षितवाच्यः, अर्थान्तरसकमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति
द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेनैकः । सल-
क्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेत्यष्टादशभेदो
ध्वनिः । एषु च—

वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः ।

तैत्रार्थान्तरसकमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा—

‘धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेय यस्य समुखे सुमुखी ॥’

वजनने वसन्तस्यैव नामधेयमित्यथप्रतिपत्तिरनहर्कृतेन माधवपदेन वसन्त एव
व्यज्यते न तर्पान्तरम् । तस्य तत्र नामधेयाभावात् । न चात्र शब्दार्थोभयश्लेष-
सत्त्वेनोभयशक्तिव्यङ्ग्योपमेति वाच्यम् । तथा नति दुर्गालङ्कितः (६२ पृ०)
इत्यत्राप्युभयश्लेषमन्वेनोभयशक्तिव्यङ्ग्यत्वं स्यात् । गृहीतगतिमेत्यर्थश्लेषस्यापि तत्र
सत्त्वात् । ननु कमेदेषु व्यङ्ग्यत्वं भेदो दर्शितः । तत्र प्रवृत्तानुपयुक्तमत आह—
एवं चेति । तदिति । उक्तमिति । ॥ अष्टदशल्लक्षणमुपपद्यति—अविव-
क्षितेति ॥ वाक्ये वाक्य एव । तदन्ये उभयशक्त्युत्थ अन्ये ॥ धन्य इति ।

१. उपमेति । उपमात्वात् शब्दार्थशक्तिव्यङ्ग्यत्वं दर्शयति । तद्वत्त्वं दर्शयति ।
जाना तस्मिन्पुनरा उच्यते नि प्रथमं चेत्यर्थः । अथ शब्दादुभयशक्तिव्यङ्ग्यत्वं । अत्र वा
मन्—‘राजदोदिमनोदोरी इत्यपि । ॥ १० ॥ । तदि मेमो नृपतेको निवृत्त-
नरः ॥’ इत्युक्तं ।

२. पञ्चदशेति । पञ्चदशशब्दवत्पञ्चदशशक्तिव्यङ्ग्यत्वं दर्शयति । तद्वत्त्वं दर्शयति ।
जाना तस्मिन्पुनरा उच्यते नि प्रथमं चेत्यर्थः । अथ शब्दादुभयशक्तिव्यङ्ग्यत्वं । अत्र वा
मन्—‘राजदोदिमनोदोरी इत्यपि । ॥ १० ॥ । तदि मेमो नृपतेको निवृत्त-
नरः ॥’ इत्युक्तं ।

३. तदन्ये इति । तदन्ये शब्दार्थशक्तिव्यङ्ग्यत्वं दर्शयति । तद्वत्त्वं दर्शयति ।
जाना तस्मिन्पुनरा उच्यते नि प्रथमं चेत्यर्थः । अथ शब्दादुभयशक्तिव्यङ्ग्यत्वं । अत्र वा
मन्—‘राजदोदिमनोदोरी इत्यपि । ॥ १० ॥ । तदि मेमो नृपतेको निवृत्त-
नरः ॥’ इत्युक्तं ।

१. उपमेति । उपमात्वात् शब्दार्थशक्तिव्यङ्ग्यत्वं दर्शयति । तद्वत्त्वं दर्शयति ।
जाना तस्मिन्पुनरा उच्यते नि प्रथमं चेत्यर्थः । अथ शब्दादुभयशक्तिव्यङ्ग्यत्वं । अत्र वा
मन्—‘राजदोदिमनोदोरी इत्यपि । ॥ १० ॥ । तदि मेमो नृपतेको निवृत्त-
नरः ॥’ इत्युक्तं ।

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदस्वाग्निशराः (५३०४) गुद्वैरिपुत्राणाग्निसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शदानुरोधेनैकपद्याशत्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमा-
गरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—‘अज्ञाद्विषयेऽलङ्कृताणां तद्वेदेकाश्रयस्थितौ । संदि-
ग्धत्वे च भवति सत्कृतिविधः पुनः ॥’ इत्यलंकारसंकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण
संकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र ‘एकाश्रयस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः ।
संदिग्धत्वे ‘अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा’ इति संग्रहेऽज्ञाद्विभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानु-
प्रविष्टः । असद्विधो ध्वनिसमुदायः ससृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—
वेदेति । वेदाधत्तारः, खं शून्यम्, अमयस्त्रय, शराः पञ्च । सजातीयानेक
सत्याप्रस्तावे ‘अद्वाना वानतो गतिः’ इत्यङ्गविदा नियमेन चतुरत्तरशतत्रयाधिक-
पञ्चसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपद्यागतश्चतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भव-
तीति चेत्, न । यत् प्रथमस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः पद्यागता च ससृष्टावेक-
पद्याशत्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरनपद्यागता च ससृष्टा
पद्याशत्वम् । तृतीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च ससृष्टावून-
पद्याशत्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च
ससृष्टावष्टचत्वारिंशत्वम् । एवमन्येषामेकैकहासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् ।
चरमस्य सजातीयैर्नैकेन ससृष्टावेकविपयत्वमेवेति मिलित्वा पङ्क्तिशाल्यधिकत्रयोद-
शगतत्वं ध्वनिसृष्टेः । एवं क्रमेण अष्टनसत्युत्तरनवगताविकत्रिसहस्रत्व त्रिविध-
ध्वनिसंकरस्य । मिलित्वा ‘वेदस्वाग्निः’ इत्यादिसंख्याया उपपत्तिः । न चैकपद्या-
वारध्वनिः, (३१) प्रवन्धानकविप्रौढोत्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(३२) प्रवन्धानकविप्रौढोत्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३३) पद-
गतकविनिबद्धवस्तुप्रौढोत्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३४) पद-
गतकविनिबद्धवस्तुप्रौढोत्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३५) पदगतकविनि-
बद्धवस्तुप्रौढोत्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३६) पदगतकविनिबद्धवस्तु-
प्रौढोत्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिबद्धवस्तुप्रौढोत्ति-
मिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३८) वाक्यगतकविनिबद्धवस्तुप्रौढोत्तिमिदार्थशक्ति-
मूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३९) वाक्यगतकविनिबद्धवस्तुप्रौढोत्तिमिदार्थशक्ति-
मूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः (४०) वाक्यगतकविनिबद्धवस्तुप्रौढोत्तिमिदार्थशक्तिमूलो-
ऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४१) प्रवन्धगतकविनिबद्धवस्तुप्रौढोत्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना
वस्तुध्वनिः, (४२) प्रवन्धानकविनिबद्धवस्तुप्रौढोत्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकार-
ध्वनिः, (४३) प्रवन्धगतकविनिबद्धवस्तुप्रौढोत्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(४४) प्रवन्धानकविनिबद्धवस्तुप्रौढोत्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४५)
प्रवन्धानासत्त्वज्ञानव्यङ्ग्यो रत्नादिध्वनिः, (४६) वाक्यगतसत्त्वज्ञानव्यङ्ग्यो रत्नादि-
ध्वनिः, (४७) पदगतसत्त्वज्ञानव्यङ्ग्यो रत्नादिध्वनिः, (४८) पदवेदगतसत्त्वज्ञान-
व्यङ्ग्यो रत्नादिध्वनिः, (४९) रचनागतसत्त्वज्ञानव्यङ्ग्यो रत्नादिध्वनिः, (५०)
वेदगतसत्त्वज्ञानव्यङ्ग्यो रत्नादिध्वनिः, (५१) वाक्यान्तेनपदशक्तिमूलो ध्वनिति ॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदस्वाग्निशराः (५३०४) शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शयानुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमा-
गतीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—‘अज्ञानित्वेऽलंकृतीना तद्वदेकाग्र्यस्थितौ । सदि-
धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः पुन ॥’ इत्यलंकारसंकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण
संकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र ‘एकाग्र्यस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः ।
सदिधत्वे ‘अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा’ इति संशयेऽज्ञातिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानु-
प्रविष्टः । असदिधो ध्वनिसमुदायः संसृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—
वेदेति । वेदादलंकार, खं शून्यम्, अग्रयस्त्रय, शरा पञ्च । सजातीयानेक
संख्याप्रस्तावे ‘अज्ञाना वामतो गतिः’ इत्यङ्गविदा नियमेन चतुरश्रशतत्रयाधिक-
पञ्चसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपञ्चाशत्त्वमुत्पन्नेन चतुरधिकशतद्वयमेव भव-
तीति चेत्, न । यत्. प्रथमस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च संसृष्ट्येक-
पञ्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरुपपञ्चाशता च संसृष्ट्यौ
पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च संसृष्ट्यावून-
पञ्चाशत्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च
संसृष्ट्याष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येषामेकैकहातेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् ।
अरमस्य सजातीयैर्नैकेन संसृष्ट्येकविपयत्वमेवेति मिलित्वा पङ्क्तिशाल्यधिकत्रयोद-
शगतत्वं ध्वनिसंसृष्टे । एव क्रमेण अष्टसप्तत्युत्तरनवशताधिकत्रिसहस्रत्वं त्रिविध-
ध्वनिसंकरस्य । मिलित्वा ‘वेदस्वाग्नि-’ इत्यादिसंख्याया उपपत्तिः । न चैकपञ्चा-

- कारध्वनिः, (३१) प्रदग्धगनकविप्रौढोक्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(३२) प्रदग्धगनकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३३) पद-
गनकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्द्धार्यशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३४) पद-
गनकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्द्धार्यशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३५) पदगनकविनि-
बद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्द्धार्यशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३६) पदगनकविनिबद्धवक्तृ-
प्रौढोक्तिनिर्द्धार्यशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३७) वाक्यगनकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति-
निर्द्धार्यशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३८) वाक्यगनकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्द्धार्य-
शक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३९) वाक्यगनकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्ति-
मूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः (४०) वाक्यगनकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्द्धार्यशक्तिमूलो-
ऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४१) प्रदग्धगनकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्द्धार्यशक्तिमूलो वस्तुना
वस्तुध्वनिः, (४२) प्रदग्धगनकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्द्धार्यशक्तिमूलो वस्तुनालंकार-
ध्वनिः, (४३) प्रदग्धगनकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(४४) प्रदग्धगनकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिर्द्धार्यशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४५)
प्रदग्धगनासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४६) वाक्यगनासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादि-
ध्वनिः, (४७) पदगनासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४८) पदगनासंलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४९) रचनागनासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५०)
वर्णगनासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५१) वाक्यातोमयशक्तिमूलो ध्वनिरिति ॥

संकरेण त्रिरूपेण संस्पृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदस्वाग्निशराः (५३०४) शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शदानुरोधेनैकपक्षाशक्त्यमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलकारपरिच्छेदे वक्ष्यमा-
गतीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—‘अद्वाद्भित्वेऽलंकृतीना तद्वदेकाग्रयस्थितौ । सदि-
गधत्वे च भवति सकरस्त्रिविधः पुनः ॥’ इत्यलंकारसकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण
सकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र ‘एकाग्रयस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः ।
सदिगधत्वे ‘अय ध्वनिः स ध्वनिर्वा’ इति सगधेऽद्वाद्भिभावापत्तौऽनेकव्यञ्जकानु-
प्रविष्टः । असदिगधो ध्वनिसमुदायः संस्पृष्टः । ध्वनैकध्वने यदुक्तं तदेवाह—
वेदेति । वेदाधत्वार, सं शून्यम्, अग्रयस्थय, शरा पक्षः । सजातीयानेक-
सत्याप्रस्तावे ‘अद्वाद्वा वामतो गति’ इत्यद्वाविदा नियमेन चतुरश्रगततद्वयाधिक-
पक्षसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपक्षाशक्त्यनुगुणेन चतुरभिर्गततद्वयमेव भा-
नीति चेत्, न । यतः प्रथमस्य सजातीयैकैकेन विजातीयैः पक्षगता च सगुणैक-
पक्षाशक्त्यम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैकैकेन विजातीयैरुक्तपक्षागता च सगुणैक-
पक्षाशक्त्यम् । तृतीयस्य सजातीयैकैकेन विजातीयैरुक्तचत्वारिंशता च सगुणैक-
पक्षाशक्त्यं भवति । चतुर्थस्य सजातीयैकैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च
सगुणैकपक्षाशक्त्यम् । एवमन्येषामेकैकैकानेन सप्तचत्वारिंशदादिभ्यम् ।
चरमस्य सजातीयैकैकेन सगुणैकैकविषयत्वमेवेति मित्वा दक्षिणतदधिकत्रयोद-
शदाशक्त्यं ध्वनिसंस्पृष्टे । एव क्रमेण षट्सप्तचतुरश्रगततद्वयाधिकत्रयैश्च द्विदि-
ध्वनिसंवरस्य । मित्वा ‘वेदस्वाग्नि-’ इत्यादिमर्यादा उपपत्तिः । न च वेदस्या-

- वाराग्निः, (११) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(१२) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(१३) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(१४) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(१५) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(१६) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(१७) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(१८) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(१९) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(२०) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(२१) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(२२) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(२३) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(२४) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(२५) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(२६) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(२७) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(२८) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(२९) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-
(३०) प्रदग्धगतवर्गप्रौढोक्तिरित्यदिभ्योऽलंकारेण वक्ष्यमा-

चतुर्थः परिच्छेदः ।

ईतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यम् ।

यथा—

‘अयं स रसनोत्कर्षा पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शा नीवीविसंसनः करः ॥’

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

‘मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-

स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।

हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानी-

प्रासादसततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥’

इत्यनेदेन तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य रसाङ्गं रसरूपव्यङ्ग्यम् । उदाहरति—अय-
मिति । भूरिश्रवस समरपतितं हस्त विलोक्य तत्पत्न्या रोदनमिदम् । अयमी-
दृगवस्य स तनत्वर्मेणि मुहुरनुभूत । तत्तत्कर्माह—रसनेति । रसना मम
क्षुब्धघण्टिकामुत्कर्षयितु मार्जनादिना उत्कृष्टीकर्तुमाकष्टं वा शीलमस्य सः । नीव्या
दन्धवन्दस्य विलंसनो मोक्षणकर । अत्रालम्बनविच्छेदेन रतेररसाश्रयतया
न्मर्थमाणाता तदज्ञाना शोकोद्दीपकत्वात्करुणानुकूलतेति शृङ्गारस्य करुणाङ्गत्वम् ।
एत एव प्राकरणिकत्वेन प्रधानस्य करुणस्य व्यञ्जकं वाक्यार्थमपेक्ष्य तदानीमप्राप्त-
रमभावस्य शृङ्गारस्य न्यूनत्वमचमत्कारित्वम् । ननु तदानीं शृङ्गारस्य रसत्वाप्राप्त्या
कथमस्य रसात्तरसोदाहरणत्वं सगच्छतामिति चेत्, न । तदानीं शृङ्गाररमस्य
पूर्णरसत्वाभावेऽपि खण्डरमत्वस्य सत्त्वात् । तच्च दोषपरिच्छेदे निर्णय्यते । शृङ्गा-
रस्य करुणविशदत्वेऽपि स्मृतिविषयत्वेन गुणत्वमेव, न तु दोषत्वम् ॥ भावां
रमव्यङ्ग्यमुदाहरति—मानोन्नतामिति । रागं स्तुतिरियम् । मानोन्नतामुन्नतमा-

1. प्रासादेति । प्रासादपान्थरीषु ॥

१ वा पुनरेतु ‘इतरस्य’ इत्यत्र ‘-माने’ ध्वनेर्नतः । इत्यस्य न्यस्यस्यने ‘चतुर्थः’ इति
ध्वनिः—‘इतरादुदाहरे’ निमित्तादभिधायार्थनिषेधदोषो व्यस्यते । उपरुतं हतं नमः—
इतरादि निमित्तं पदस्य निषेधकत्वं तापार्थम् । न्यस्य ‘पूर्वप्राप्तं’ चतुर्थं ‘प्राप्त-
मिति । उपरुते—‘नम ध्वनि-’ इत्यत्र सुखाद्यो वासित एव विश्रान्तिमाकाशे निरुपार्थं व्यस्यति ।
‘उपरुतम्’ इत्यत्र तु सुखाद्यस्य कथित्वेन प्रसन्ति रित्वाद्यस्य विश्रान्तिधर्मेण व्यस्यत्वरः ।
न्या चोक्तम्—‘उदाहरणतया ‘पान्थरी’ (इत्यादि) व्यञ्जित्वार्थः । कथयार्थं चतुर्थं च नि-
मित्तोक्तत्वेन कथितवत्तत्त्वोत्तीर्णत्वेन न्यानि तद्वत्त्वात् न वा निमित्तत्वं कथितत्वा निमित्तं
प्रतिपादयन् । ननु वाक्यस्या एव ध्वन्यर्थमप्राप्तमिति कथं न्या पदादिना देव नेदव-
नम् । इत्यत्र । पदप्राप्तमप्राप्तत्वेन न्या ध्वनिरिति न्यस्य । पदादाह—‘प्रतिपत्ति-
प्रतिपत्तिं सर्वगतं च । पुनरप्यस्य ध्वनित्वात्तद्वत्त्वं न्या ॥ कथयार्थं चतुर्थं निमित्तोक्त-
प्रतिपत्तिं निमित्तं कथयार्थं चतुर्थं न्या । उपरुतं चतुर्थं पदादाह—‘पान्थरी’ इति । न्या चोक्तम्—
‘उदाहरणतया’ (इत्यादि) इति पदो हतः

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्—

अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ।

तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्तं च वाच्यसिद्ध्यङ्गम् ॥ १३ ॥

संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ॥ १४ ॥

भूतव्यङ्ग्यं निरूपयति—अथेति । अपरं ध्वनिमित्रम् । तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यं इतरस्य रसादेर्वा वाक्यार्थस्य वा अङ्गम् । रसादि अनुरणनरूपं वा व्यङ्ग्यार्थं न्वयः । एवमन्यत्रापि । काकाक्षिप्तं काकुषशात् झटिति वाच्यवत्प्रतीयमानं वाच्यस्यान्वयबोधवीजं वाच्यसिद्ध्यङ्गम्, आपाततः प्रतीतस्य वाच्यस्य प्रधानानुपपत्तिनिरासकम् । अस्फुटं सहृदयैरपि झटित्वप्रतीयमानम् । अस्फुटम्, तथा वाच्यायमानम् । असुन्दरं चमत्काराप्रत्यासन्नम् एव निरूपयति ।

१. गुणीभूतेति । वाच्यापेक्षया अचमत्कारित्वेनेह व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः । ध्वनिपाप्यभिहितम्—‘प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते । यत्र व्यङ्ग्यान्वये च्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षवत् ॥’ इति । ‘प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महानाम् । यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥’ इत्युक्तल्लोपो व्यङ्ग्यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्याज्ञातम् । तस्यैव गुणीभावेन वाच्यार्थचारुत्वं गुणीभूतव्यङ्ग्यो नामापरः काव्यभेद इति तदाशयः ॥

२. काकेति । काका दृठेनोपस्थापितमिति वा ॥

३. संदिग्धेति । संदिग्धं वाच्यकृतं व्यङ्ग्यकृतं वेत्यनिश्चितं प्राधान्यं यस्य यत् । यदा संदिग्धं चमत्कृतिजनने वाच्यव्यङ्ग्ययोः सशयारूपदं प्राधान्यं यत्र तत् ।

४. तुल्येति । तुल्यं वाच्यसमानं प्राधान्यं यत्र तत् । चमत्कारोत्पादने वाच्ययोरपि क्षमत्वेन तुल्यत्वमवधेयम् ॥

५. अगूढमिति । अगूढं चासहृदयैरपि वेद्यम् । तादृशं वाच्यायमानतया न तत् चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढम् । तदुक्तम्—‘नान्ध्रीपयोधर इवातिशयप्रकाशो नो गुर्जरीस्तन इवातितरा निगूढः । अर्थो गिरामपिहितं पिहितश्च कश्चित्तनौ भाग्यमेति मरहट्टवधूकुचाभः ॥’ इति । एव च कामिनीकुचकलशान्यायेन सहृदयैरुपवेद्यमेव व्यङ्ग्यं ध्वनित्वमुपयाति । सहृदयैरपि दुःखसवेद्यमसहृदयैरपि वेद्यं वेत्युभयमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति बोध्यम् । एवमन्येष्वपि भेदेष्वनुभव एव साक्षीति प्रदीपादौ व्यक्तम् ॥

ईतरस्य रमादेरङ्गं रसादिव्यक्तम् ।

यथा—

‘अयं न रमनोत्कर्षा पीनमनविमर्दनः ।

नाभ्युरुजघनस्पर्शा नीर्वाचिन्मनः करः ॥’

अत्र शृङ्गारः करुणग्याजम् ।

‘मानोलता प्रणयिर्नामनुनेतुकाम-

स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णनादः ।

हा हा कथं नु भवतो रिपुगजधानी-

प्रोसादसनतिष्ठ तिष्ठति कामिन्योः ॥’

अर्धबोधसिद्धेः । किमिति च 'ब्राह्मण, पुत्रस्ते जातः । कन्या ते
'भिणी' इत्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ।

यत्पुनरुक्तं “पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्,
अतस्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत् । ततश्च काव्यगद्धानां निर-
तिगयस्तुक्त्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्र-

एवं चेति । अनिययैव व्यङ्ग्यबोधस्वीकारे चेलयः । तदर्थेति । लक्ष्याधे-
ल्यः । लक्षणाजन्यबोधानन्तरमपि व्यङ्ग्यबोधायाभिधासत्त्वस्वीकारे लक्षणासत्त्व-
स्वीकारस्याकिञ्चित्करत्वादिनि भावः । लक्षणाया अस्वीकारे इष्टापत्तेर्दोषान्तरमाह—
किमिति चेति । न वाच्यत्वमित्यन्वयः । कन्या अदत्तपुत्री । प्रतिपाद्यस्य मुख-
प्रसादादिनिरनुमेतानामपि हर्षशोकादीनां शब्दानन्तरप्रतीतत्वेन वाच्यत्वाप-
त्तिरिति भावः । रसादीनां तात्पर्यग्राह्यत्वमनुमानेन साधयता नतमाह—यत्पु-
नरिति । पौरुषेयं पुरुषनिष्पन्नं लौकिकं मन्वादिशास्त्ररूपं च । अपौरुषेयं
वेदस्वरूपम् । सर्वमेवेति व्यापकताग्रहाय । यद्यदुपादेयं वाक्यं तत्कार्यपरम् । यथा
'घटमानय' इति लौकिकं वाक्यं जलाहरणरूपकार्यतत्परम् । यथा वा 'विश्रज्जिना
यजेत' इति वैदिकं वाक्यं स्मर्गरूपकार्यतत्परमित्यन्वयव्याप्तिरत्रावधेया । व्यतिरेक-
व्याप्तिं दर्शयति—अतत्परत्वे इति । यद्यन कार्यतत्परं तदनुमादेयवाक्यम्,
यथा उन्नतादिवाक्यम्, इति । अनुमितिं दर्शयति—ततश्चेति । प्रतिपाद्यस्य
धोतुः काव्यध्रुवणे प्रवृत्तिः, प्रतिपादकस्य वक्तुः काव्यपाठे प्रवृत्तिः, तयोर्वाप-
यिकं कारणीभूतफलैक्यादिषो यत्प्रयोजनान्तरं चतुर्वर्गादि, तस्यानुपलब्धेः
शब्देनानुपस्थानात् । अवधार्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते । ननु कार्यान्तरवद्वन्नि-
रूप्यते इति चेत् तत्राह—

पावयन् । तस्यैवाप्यभावात् । दादात्तरापेक्षामावादात्कदाचित्तेन स्वस्य आदाहृदयं न
 प्रवरणम् । त्वानं ब्रह्म । न जानेत्स्वात्मानस्य कस्मिन्निमित्तेण दादात् । समादाया
 सोऽकल्म् । ह्यदादीना मनवाये एतज्जोदनिवृत्ते तेषां नप्ये वरपेक्षया चत्तर वरपेक्षया
 तदुत्तरम् । ७७ । अर्थजिज्ञर्षम् । पूर्वनिश्चया नित्येनाद्यवस्थाप्रवृत्तिविविधः ।
 अथ निश्चयः । शास्त्रेणानुपादयन्तत्त्वम् ॥

1. विनिति चेति । इत्यत्र ननु दण्डार्थः प्रविष्टो वाच्यो नान्यथा विदुषा
 व्यापार इति निगमादप्येव एवेति चेन्न । विनिति न वाच्यत्वेन सूत्रेण नवः । न
 नान्ये वेदोक्तैरेव दण्डव्यापारत्वेन एवेति चेन्न । वाच्यत्वेन विनिति नवः । दण्डार्थः
 तदर्थप्रतीक्षाया एवेति चेन्न । ननु दण्डार्थः । ननु एवेति चेन्न ।
 प्रमादार्थे वाच्येति चेन्न । प्रमादार्थः इति हि सिद्धम् ॥

2. यतिनि । ~~यतिनि~~ यतिनि

दः । पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशत-
र्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयभेदः ।

‘कस्स व ण होइ रोसो दहूण पिआएँ सब्बणं अहरं ।

सभमरपडमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एहिं ॥’

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः । तस्मान्नाभिधेय एव
पक्ताः ।

उपपादयति—पूर्वेति । वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः प्रतीतिपौर्वापर्येण कालभेदः ।
श्रयभेदमुपपादयति—शब्देति । वाच्यस्य शब्दाश्रयत्वेन शब्दनात्रसंबन्धि-
त्वेन व्यङ्ग्यस्य शब्दादिसंबन्धित्वेन तयोराश्रयभेदः । तदेकदेशेति । शब्द-
देशेत्यर्थः । न च प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गादिरूपः । तदर्थेति । शब्दार्थेत्यर्थः ।
श्रयभेदमुपपादयति—कस्स वेति । ‘कस्य वा न भवति रोषः पश्यत
श्रेयायाः सत्रणमधरम् । सत्रनरपद्माग्राणि वारितवामे सहस्तेदानीम् ॥’ इति
तत्त्वम् । उपनायकद्वयधरा पत्नी तर्जयन्तं वान्तं प्रतारयन्त्या नट्या उक्ति-
त्यम् । सत्रमरेति । सत्रनरपद्माग्राणि निवारितापि तत्कारिणी, तत्सद्यो-
नि । तथा सहस्र पत्युस्तर्जना भ्रमरदंशनजन्यव्रणवेदना च । अत्र वाच्या-
बोधे सखी उद्देश्या, भ्रमरेणास्या अधरो दृष्टो न पुन पुरयान्तररेणेति
व्यङ्ग्यबोधे वान्त उद्देश्य इति विषयभेदः । नट्या वान्तेन बोधयबोध-
भेदवतीति न बोद्धुर्भेदः । उपसहरति—तस्मादिति । नैव व्यङ्ग्य इत्य-
यम् ॥ व्यङ्ग्यान्तरबोधे यथा तथास्तु रनादिबोधस्तु व्यङ्ग्यावृत्त्यङ्गीकारमन्तरेण

१. कस्स वेति । कस्य वेति अनीर्थालोच्यते । सत्रनरपद्माग्रशीले । शीलं हि कथं-
चेदपि वाग्यितुं न शक्यम् । सहस्तेदानीम् । उपारम्भपरम्परान्वितार्थः । अत्रार्थं भावः—
नविद्विनीता कुक्षित्वमित्ताधरा तत्त्वविषयविधाने भवेति तन्मन्वागेन्यपान्तेव
तदादिदिग्भ्यन्तस्या न्नाच्चत्रापरितारयवृत्त्यने । सहस्तेदानीमेति वाच्यमन्विषयवती-
रेदम् । भर्तृविषय तु उपराधो नान्नीत्यावेद्यमानं व्यङ्ग्यम् । नट्या च दिनक्रमेण
तत्त्वगतस्त्वमानाया तन्मन्वेदरक्षित्वातिरेकित्वेनोपविषयं चान्तिरुत्तरादनेन प्रत्या-
गमं व्यङ्ग्यम् । तत्त्वव्याप्यं च तदुपान्तस्त्वद्विन्दयप्रवृत्त्या मौल्यवातिरुत्तरागमं दि-
त्तमा इति दृग्भ्यन्तदिशि मन्वादिष्यं व्यङ्ग्यम् । नन्वीनिये इत्यङ्गीकृत्यतीति मन्वा-
त्तान्मनि प्रवेष्टुं न शक्यम्, प्रत्युतार्थं वृत्तान्मन्वा इत्यङ्गीकृत्यतीति मन्वादिष्यं
मौल्यपररयान्मन्वावृत्त्यम् । उपरेण त्वं मन्वावृत्त्यातिरुत्तरावृत्त्येन रक्षितं पुनः
मन्वावृत्त्येन विविधं विधेयं इति मन्वावृत्त्युत्तरावृत्त्येन व्यङ्ग्यम् । इत्यं नैव
मन्वावृत्त्येन त्वं मन्वावृत्त्येन व्यङ्ग्यमिति लोचनकाराः ॥

नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनधमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥ ४ ॥

व्यक्तिविवेककारेण हि—‘यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिरसादिप्रतीतेः साधानमिष्यते’ ते हि रसादीनां भावानां कारणं सहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति, त एव

संवेदनं प्रत्यक्षम्, ज्ञातता प्रकटता, इति । भट्टमते—नीलादौ ज्ञाते हि तारूप एको धर्म उत्पद्यते । अनुव्यवसाय इति । नैयायिन्मते—ज्ञाने जाते ‘नीलमह जानामि’ इति ज्ञानप्रत्यक्षरूपोऽनुव्यवसायो जायते फलफलिनोर्भेद एव दृश्यते । भवन्मते तयोरभेदापत्तिः । एतदुपलक्षणम् । पदात्प्रतीयमानस्य पावनत्वादेस्तारे वैशिष्ट्यासम्भवोऽपि द्रष्टव्यः । यदि पुनरुक्तं पेक्षया समीपतीरे पावनत्वाद्यतिशयः सम्भवति स एव गङ्गापदेन प्रत्याप्यतः संभाव्यते तदा नाय दोषः । अत एव तीरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च इत्यत्र ग्रन्थकृता ‘पावनत्वाद्यतिशयेन लक्षणीयेन सवन्धश्च’ इत्यापत्तिः काश्च काशोक्तापि नोक्ता । तत्र सवन्धसत्त्वेनापत्ययोगात् ॥ नाट्ये रामत्वेनाहं न विषये नटे, काव्ये तु राम एव विभावादिभी रसाद्यनुमानं ततस्तदनुमानं तथा सामाजिकानां वासनारूपप्रत्यासत्त्या साक्षात्कृतो रामादिरत्यादी रसः श्रीशङ्खमतानुयायिना व्यक्तिविवेकारादीनां मतं दूरयति—नानुमानमिति अनुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानम् । आभासत्वेन व्यभिचारादिदोषप्रसक्तं रसादिवुद्धे सत्कारजन्यज्ञानत्वेन स्मृतित्वं साधयता मतं दूषयति—स्मृतिरिति । अत्रापि प्रागुक्तहेतोरन्वयः । तन्मनः दूषयितुं परिष्करोति—व्यक्तिविवेककारेण हीति । ‘यदुक्तम्’ इत्यग्रेणान्वितम् । यापीति । अनुमाने अनुमितावेव । एवकारेण परानुमतव्यञ्जनाजन्यबोधव्यवच्छेदः । अत्र कारणमाह विभावानुभावेति । हिशब्दो हेतौ । ननु विभावादिप्रतीतेर्व्याप्तिज्ञानत्वाभावात् तज्जन्यरसादिप्रतीतेरनुमितित्वम्, अतो विभावादीनां व्याप्यत्वमुपपादयति इति । विभावादयो हीत्यर्थः । धूमादिकारणमाद्र्द्वन्धनादि यथा धूमादिव्याप्यं वह्न्यादिकार्यं धूमादि वह्न्यादिव्याप्यम्, तथा रसादे कारणं विभावः, रसाद्यनुभावश्च रसादिव्याप्य इति भावः । तान् रसादीन् अनुमापयन्त इति । स यकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेन बोधयन्त इत्यर्थः । रसादि प्रति विभावादीनां क

१. व्यक्तीति । व्यक्तिविवेककारेण महिमभट्टेनेत्यर्थः । एतेन सपरिकरस्य ध्वनेः मितवन्तर्भावः कर्तुं व्यक्तिविवेको निरमायि । तथा चोक्तम्—‘अनुमानेऽन्वर्तमानं लस्यैव ध्वनेः प्रकाशितम् । व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परा वाचम्’ ॥

नाना आस्वादपदवीं गताः सन्तो रसा उच्यन्ते इति. अवश्यंभावी
प्रतीतिरन्तः केवलनाशुभावितयासौ न लक्ष्यते, यतोऽयमद्याप्यभि-
नक्तिर्भवेत्" इति यदुक्तम्. तत्र प्रष्टव्यम्—किं शब्दाभिनयसमर्पित-
वेनावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः,
द्वावनया भावकैर्भाजनान्. तत्प्रकाशानन्दो वा । आद्ये न विवादः ।
स्तु 'रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिः' इत्येव
वेदोक्तः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्धेतोराभासतयासिद्ध एव ।
चोक्तं तेनैव—'यत्र यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसंचारिणा-
भिधाननभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गादिप्रसाविर्भावः' इति सुप्रह्व-
यसि. पक्षघर्षता च ।

वस्तुतस्तद्वति—त एवेति । विभावश्च एवेत्यर्थः । आस्वादपदवीं प्रत्यक्षवि-
द्यतम् । तथा च पक्षे व्याप्त्यन्तर्द्वारेण दक्षिणं प्राप्नुवद्वा कारणमुच्यते तथा
वेनावाद्योऽप्यनुमीयमानरसादियोगेन रसादिरूपता प्राप्नुवन्तो रसादेः कारण-
मुच्यन्ते इति भावः । नन्वेतादृशकार्यकारणभावस्वीकारे रसादेरसंलक्ष्यक्रम-
इत्येवं व्यमुपगम्यत आह—अवश्यंभावीति । तासां विभावविप्रतीतिव्या-
प्तिपक्षघर्षताग्रहरमादनुमितेलास्वादरूपाणां प्रतीतिना क्रमः पूर्वोपर्यम् । आशु-
भावितया श्रेष्ठेतरत्वात् । असौ ज्ञः । तथा चासा नतपत्रचरित्तेदवत्क-
मरसत्वेऽपि सूक्ष्मकालतया स न लक्ष्यत इति भावः । ननु भवतामिदमधिकं कल्प-
नमत आह—यत इति । अयनीदृशः, अद्यापि रसादेर्व्यवहारस्वीकारेऽपि,
असिद्धव्यक्तिव्यङ्ग्यजन्मबोधः । यथा भवतां प्रथमं विभावोपपत्तिः, ततो
रसादिव्यङ्ग्यम्, ततः सत्त्वरूप्याभिनयः, ततो रसाद्युत्पत्तिः, इति क्रमसत्त्वेऽ-
प्यनुभावितया रसादेरसंलक्ष्यक्रमसुपपन्नं तथात्माक्रमपीति भावः । शब्दाभि-
नयेति । इत्यश्रव्यरूपकव्यङ्ग्यानिश्रयेण । समर्पितेति । जनिवेत्यर्थः । भव-
तस्तत्र । तद्भावनया विभावोद्वेगेन । भावकैः सांजिकैः । भाव्यमान
आस्वादननः स्वेन आत्मना प्रकृतो यस्तु स । 'रसत्वेनाभिमतः' इति द्वि-
त्यल्लेखनम् । असिद्धो नाह्निनिविद्यतः । श्रोत्रियजन्मनि चकारादीनां विभा-
वादिप्रत्ययतत्त्वेऽपि तत्प्रकाशानन्दाद्युत्पत्तिदर्शनादयं हेतुर्व्यनिवार्येति व्याप्ति-

१. व्याप्तिरिति । यत्र यत्र भूतस्तत्र तत्र दक्षिणेति साहचर्यनिमित्तः । नाद्यान्त-
व्यङ्ग्यचित्तमित्यर्थः ॥

२. पक्षेति । व्याप्त्यन्तः (ध्वनितः) पक्षेति दिव्यचित्तम् ॥

* 'अभिहितम्' स. 'अभिहितम्' घ. २. 'इति' इत्यदि 'अभिहितम्' इत्यन्त-
र्या 'अभिहितम्' इति ३. 'इति' इत्यदि 'अभिहितम्' इति.

इत्यादौ च रूपकालंकारादयोऽनुमेया एव । तथाहि— यद्
नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टालिङ्गालिङ्गिनो न
तैतश्च वाच्यादसचद्वयोऽर्थम्यावन्न प्रतीयते । अन्यथातिप्रसन्नं स
इति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्मन्वन्वोऽस्त्येव । ततश्च बोध्यो-
लिङ्गम्, बोध्यश्च लिङ्गी, बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निवद्धमेव ।
क्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिवद्धे अपि सामर्थ्यादेवसेये । तस्मात्त-
च्चार्थालिङ्गरूपालिङ्गिनो व्यक्तार्थम्यावगममनुमान एव पर्यवर्त-
इति । तन्न । तथा एव “भम धम्मिअ—” इत्यादौ गृहे श्रमण-
विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति” ।

चन्द्रबुद्ध्या रात्रिज्ञानेन निवटनम्, पिहिते मति चन्द्रानुपलब्ध्या रात्र्यवगत-
तयोर्घटनम् । तयोर्भ्रान्त्या सुदुर्वियोगसयोगदर्शनेन कौतुकमिति भावः ।
कावदने नन्दतागोपणेन रूपकालंकारः । अनुमेया एव, न तु व्यक्तम् ।
मानसमुपपादयति—तथाहीति । सद्विग्नसाध्यक, विपायविपायि-
सिद्धिभाववान् वा पक्षः । निश्चितसाध्यवान् संपक्षः । साध्याभाववान् वि-
तथावृत्तत्वं तदवृत्तित्वम् । इयं व्याप्ति लिङ्गात्माधनात् । लिङ्गि साध्यम् ।
तावद्यज्ञस्य प्रतीयत इति वाच्यार्थस्य लिङ्गत्वमभिप्रेत्य तत्र अक्षर्यादेव-
दयति—ततश्चेति । अन्यथा असचद्वप्रतीतिस्वीकारेऽतिप्रसन्नं स्यात् ।
धम्मिअ—” इत्यादौ भ्रमणाभावस्येव घटाभावादेरपि बोधः स्यात् ।
चन्ध इव प्रकृते वैपरीत्यरूपः सवन्धः, स एव व्यापकताघटक इति नान-
ततश्च सवन्धस्यावश्यं सत्वाच्च क्षपसत्त्वादितानस्यैवोपयोगित्वात् । तदुपपादनी-
पक्षसत्त्वमिति । निवद्धं गव्देनोपस्थितम् । सामर्थ्यात्सम्कारवत्त्वात् ।
सेये प्रत्येतव्ये । महावाक्यार्थं निरूपयति—तस्मादिति । दूयति—तत्रेति
गृहे गृहसमीपे चत्तरादौ श्वनिवृत्त्या कुकुरमरणप्रदर्शनेन विहितं विधि-
‘अभ्रमणमनुमापयति’ इत्यनेनान्वितम् । अत्र श्वनिवृत्तिविधीयमानगृहमनीषः ।

१. अनुमापयतीति । ‘गोदावरीतीरं नीरभ्रमणायोग्यं निहवत्त्वात्, यत्रैव तत्रैव
यथा गृहम्’ इति भ्रमणाभावानुमितिः ॥

२. पक्ष इति । यथा धूमवत्त्वे हेतोः पर्वतः ॥

३. संपक्ष इति । यथा तस्मिन्नेव हेतौ महानसम् ॥

४. विपक्ष इति । यथा पूर्वाक्त एव हेतोः जलाशयः ॥

१ ‘वाच्यादमवज्ञो व्यक्तार्थो न प्रतीयते । तथात्वेऽतिप्रसन्नात् । ततश्च व्यक्तव्यव्यञ्जननेन
वन्धेन नवतीति व्यातपेन नियनधनिनिष्ठत्वेन विरूपादिनालिङ्गिनो ज्ञानमनुमानं यत्तद्वै पर्यव-
ग २. ‘अनुमेया’ क. ३ ‘तत्र’ इति नास्ति ग-मुक्ते

यथा वेण्यान्-दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्,
 धनइतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—‘राजा—प्रिये,

‘अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुन्मुमपरिपेलवानि मुधा ।

(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

‘नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—’ इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेखो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेपथुः—‘राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवात्माकं भविष्यति ॥”

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण चत् ॥ १९३ ॥

यथा—

‘रतिकेलिकल. किंचिदेष नन्मधमन्धर ।

पश्य सुभ्रु समालम्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहवित्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीयते ।

सादयन्ति प्रमात् । ‘अनुभूतस्य’ इति पाठे सादयानुभूतस्य अनविषयत्वार्थः ॥
संक्षेपात् अपिरेपात् । अन्यार्थे अर्थान्तरस्थाने । प्रयुज्यते निर्दिष्टने ॥ अय-
मिति । अत्रावहितत्वेन आत्मा अन्यो वेति न विशेष्यपन्नम् । अत्र एवार्थान्त-
स्थाने आत्मनः प्रयोगः ॥ साहचर्यपुरस्सरं साहाय्यापर्यपन्नम् ॥ गाङ्गेये मीमे-
लैवेति तदुक्त्य आप्रया नत्वर्थम् । यथा बुद्ध्या ध्यानं भगवद्बुद्ध्या तथा आत्म-
जनपि वास्तव्यकालिनेऽनिन्दितेति निर्दिष्टने शब्देत्यतीति भावः ॥ उत्तिष्ठ-
पन्नम् । भग्नपन्तरेण गच्छदर्शनम् ॥ रतिकेलिं वन्दति न । नञ्वा नपै
जेति क्व पश्य न । समालम्भाभिरुपिष्यत् । कादृशः कर्त्ता । अत्र
प्रियार्थं वदन्त्यस्य प्रियलुब्धनं उचितं नान्येन स्वस्य प्रियलुब्धननिद्रा-
रूपितं ॥ विरोपेति । रात्रौ वपुर्विलस्यमानं निद्राय तन्मं प्रयोजनं योग्यं ॥

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिपेक्षुमिच्छतीति
यन्तं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु । कथमन्यथा

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूषणोद्धोपणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अश्वत्थामा—

निर्वार्य गुरुशापभापितवशात्किं मे तवेवायुधं

संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।

जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदा किं सारथीनां कुले

क्षुद्रारातिकृताप्रिय प्रतिकरोऽभ्यक्षेण नाक्षेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता ॥ १९० ।

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्जा, अवि णाम सारथि
दिट्ठो तुल्लेहि महाराओ दुर्योधणो ण वेत्ति ।'

प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृतं पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥'

सारूप्यमनुरूपस्य सारूप्यात्क्षोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अङ्गराज इति कर्णसबोधनम् । कथमन्यथेति । भ
वक्तव्यम् । इति शेषः ॥ स द्रोणः । सिन्धुराजं जयद्रथम् । एवं पुत्रमि
मिप्रायः । अन्यथा प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरोक्त्या द्वे
पुत्रमिपेकामिप्रायः प्रतीयते ॥ दूषणोद्धोपणायामिति कृतायामिति द्वे
अभ्यर्थनापरैः सविनयैः ॥ अज्जा इति । 'आर्या, अपि नाम सारथि
दिट्ठो पुत्रमिमहाराजो दुर्योधनो न वेत्ति' । इति सन्कृतम् ॥ लोकनिद्रा
लोकख्यातवस्तुभिः । अर्थसाधनं पदार्थपरिचयः ॥ सूर्याचन्द्रमसामिति
अत्र सूर्यादिसिद्धिप्रसिद्धाद्यं पुरुरूपं परिचयः ॥ अनुरूपस्य मन्त्रस्य सन्

१. स्तुतिवंशेति । स्तुतिवन्धो कीर्तनविदन्ति ये तेषां सारथीनां सन्तः

२. अक्षेणेति । अक्षेण नयनान्भ्रमा ॥

१ 'गनिदूपाय' वन्धन-वन्ध. २ 'जनं' च

यथा वेण्यान्-दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्-
धनहृत्क—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—‘राजा—प्रिये,
‘अज्ञानि खेदयसि किं गिरीपकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।
(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥”

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

‘नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—’ इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेङो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेप्यान्—‘राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥”

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

‘रतिकेलिकल किंचिदेप नन्मथमन्थर ।

पश्य सुभ्रु संमालम्भात्कादन्वक्षुन्वति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदायने ।

तद्व्यञ्जितप्रमात् । 'अनुभूतस्य' इति पाठे साहचर्यादनुभूतस्य व्रतविषयत्वस्यार्थः ॥
 क्षेपात् अविक्षेपात् । अन्यार्थे वर्णान्तरस्थाने । प्रयुज्यते निर्दिश्यते ॥ अय-
 मिति । अत्रापक्षिलनेन आत्मा अन्यो वेति न विमेषपणम् । अत्र एवार्थान्तर-
 स्थाने अन्नन प्रयोगः ॥ साहचर्यपुरःसरं मादयताम्यर्थम् ॥ गाङ्गेये मीमे ।
 सैवेति तत्तुल्यभाषया तात्पर्यम् । यथा ब्रह्म्यं धरेण भाषाब्रह्मसुखा तथा ब्रह्मा-
 न्नसि दालस्यैकानिनेऽन्निमग्नेर्बहुनिर्गन्ने भविष्यतीति भावः ॥ उत्कर्ष-
 पणम् । भङ्गयन्तरेण सङ्गदर्शनदिना ॥ रतिवैलिं वदन्ति स । नडा रस्यै
 केनियत् यत्नः । समालम्भादवगाधिक्यम् । कादस्य. कस्यम् । अत्र
 त्रियार्थे कदम्बस्य त्रियायुम्बनं दर्शयन् नयनेन तस्य त्रियायुम्बननिद्रायाः
 सूचितः ॥ विशेषेति । तत्तावत्प्रतिपदद्वयार्थं विमेषः तत्सं प्रयोजनं विमेषः ।

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन .
वनहृत्क—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये.

'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेन्वानि मुधा ।

(आत्मानं निदिश्य ।)

अयमीहितकुसुमाना संपादयिना तवाम्नि दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगजने नरमिजप्रत्यर्थ—' इत्यादि (२१० पृ.) ।

न लेशो भण्यते वाक्यं यन्साष्टयपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गात्रे ये पुष्कल्य गित्खण्डिनः ।

या क्षाण पाण्डुव्राणा सैवान्मक रजिष्मति ॥'

मनोरथस्य निप्रायस्योत्तिर्भस्मन्तरेण च ॥ १९३ ॥

यथा—

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्,
धनहत्क—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,
'अङ्गानि खेदयसि किं गिरीपकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।
(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेखो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवात्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्रभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकल. किंचिदेष मन्मथमन्थर. ।

पश्य सुभ्रु सैमालम्भात्कादम्बध्रुन्वति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

सादृश्यजनितभ्रान्त्या । 'अनुभूतस्य' इति पाठे सादृश्यजनितभ्रान्तस्य भ्रमनिवृत्त्यर्थे ॥
संक्षेपात् विशेषात् । अन्यार्थं वर्णान्तरस्थाने । प्रयुज्यते निर्दिश्यते ॥ अय-
मिति । अत्रापमित्यनेन एतन्ना अन्यो वेति न विशेषणम् । एत एवार्थान्तर-
स्थाने आत्मन प्रयोगः ॥ सादृश्यपुरःसरं सादृश्यवर्णनम् ॥ गाङ्गेये नीने ।
सैवेति तत्तुल्यभाषणात् सादृश्यम् । यथा इदम्ब धरेण 'पाण्डुरपुत्राणां' इत्य-
यमपि सादृश्यवर्णनेऽस्मिन्नेवैतन्निर्दिश्यते । अत्रैवैति भण्यते ॥ उत्तिर-
यन्म् । भङ्गान्तरेण ननु दर्शनम् ॥ रतिकेलिं वन्दयति न । ननु ननु
जिह्वल यत्तु न । सैमालम्भात्कादम्बध्रुन्वति । कादम्ब. यत्तु । अत्र
प्रियार्थं वन्दयन्त्य प्रियान्वयं दर्शयन्ता नान्येन नम्य प्रियान्वयनिर्वा-
स्यते ॥ विशेषेति । रत्नवत्पद्मद्वयवदन्ति निर्दिश्य तर्कं प्रयोजनं निर्दिश्यते ।

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽथत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति
यन्नं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु । कथमन्यथा

दत्त्वाभय सोऽतिग्रथो वध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूषणोद्धोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अथत्थामा—

निर्वार्य गुरुणापभापितवशात्किं मे तवेवायुधं

सप्रत्येव भयाद्विहाय समर प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।

जातोऽहं स्तुतिवशकीर्तनविदा किं सारथीनां कुले

क्षुद्रारातिहृताप्रिय प्रतिकरोभ्यक्षेण नास्त्रेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मत्ता ॥ १९० ॥

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्जा, अवि णाम सारथिं

दिट्ठो तुल्लेहि महाराओ दुर्योधणो ण वेत्ति ।'

प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृतं पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥'

सारूप्यमनुरूपस्य सारूप्यात्क्षोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अङ्गराज इति कणसचोवनम् । कथमन्यथेति । भ
वक्तव्यम् । इति शेषः ॥ स द्रोणः । सिन्धुराजं जयद्रथम् । एवं पुनर्नि
मिप्रायः । अन्यथा प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षात्प्रायान्तरोक्त्या द्रो
पुत्राभिषेकामिप्रायः प्रतीयते ॥ दूषणोद्धोषणायामिति कृतायामिति
अभ्यर्थनापरैः सन्निधौ ॥ अज्जा इति । 'आर्या, अपि नाम सार
थ्यो बुष्माभिर्महागजो दुर्योधनो न वेत्ति' । इति सस्कृतम् ॥ लोकनिर्
जोक्तव्यान्वस्तुमि । अर्थसाधनं पदार्थपरिचयः ॥ सूर्याचन्द्रमसौ
अत्र सूर्यादिभिः प्रसिद्धाद्यः पुरुषवत् परिचयः ॥ अनुरूपस्य गङ्गाया

१. स्तुतिर्गोति । स्तुतिप्रशयो जीतन मिद्वि वे तेषा मारधीना

२. अन्वेषेति । अन्वेषे नयनान्नना ॥

१ 'निर्गन्तव्यं' कथमन्यथा. २ 'पर्यन्तं च

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावत्याम् 'वज्रनाभः—

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गङ्गानया ।

लीलयोन्मूलयाम्येषं भुवनद्वयमद्य व. ॥'

विसर्पो यत्प्रमारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ २०४ ॥

यथा वेण्याम्—

'एकस्यैवाविषाकोऽयम्—' इत्यादि (३१२ पृ.) ।

कार्यदर्शनमुल्लेखः—

यथा शाकुन्तले—राजानं प्रति 'तापना—समिद्राहरणाय प्रमि-
तवाम् । इह चास्मद्गुरो साधिदैवत इव शत्रुन्तत्प्राप्तुमान्तिनीति-
प्रमो दृश्यते । न चेदन्य (था) कार्यातिपात , प्रदिश्य नृपतन्मतिधि-
कारः' इति ।

उत्तेजनमिर्ताप्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ २०५ ॥

यथा—

'स्त्रजिघृक्षुषीयोऽसि नार्हद वल्लभानि ।

पिबिष्वक्चउल्लस्येण दुःखेऽल्लभानि ॥'

यथा—

‘प्राणप्रयाणदुःखानि उक्तवानस्म्यनन्तरम् ।

तन्धामन् विभो, किं न गुप्तीवस्ते ममपितः ॥’

अवधीरितकर्तव्यकथनं तु निवेदनम् ॥ २१० ॥

यथा राघवाम्बुदये—‘लक्ष्मणः—आर्य, समुद्राम्बुधेनान्न
घतोसि । तद्विमेतन् ।’

प्रवर्तनं तु कार्यस्य यन्स्यात्साधुप्रवर्तनम् ।

यथा वेण्याम्—‘राजा—कञ्चुकिन्, देवस्य देवकीनन्दनं
मानाद्वत्सस्य भीमसेनस्य विजयमद्वयय प्रवर्तन्तां तत्रोचितं
रम्भाः ।’

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिरु—

यथा तत्रैव—

‘देशं. मोऽयमरानिगोणितजलैर्यस्मिन्हृदाः पूरिताः’ इत्यादि ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ २११ ॥

यथा तत्रैव—

‘यदि समरमपास्य नान्ति मृत्यो-

र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरगमवश्यमेव जन्तो.

किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥’

॥ प्राणेति । विभो श्रीराम ॥ अवधीरितेति । अवज्ञादेरितं ।

प्रयोजनस्य अवधारणं कर्तव्यत्वनिश्चयः ॥ इतः समरात् । अन्तः कन्

1. देश इति । पादनन तु—‘क्षत्रादेव तथाविधः परित्यज्यमानः केनान्न ।
साहित्यकल्पतरुसुख्यव्याणि नाम्बन्ति मे यद्रामेण हत तदेव पुरते द्रौ-
पदीयः ॥’ इति ॥

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेवेति'
इति कैश्चित् ।

प्रियार्भरप्रियैर्वाक्यविलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जनुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानौ

राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजगतस्याक्षराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः

कास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रुपा द्रष्टुमस्यागतौ सः ॥

अन्ये त्वादुच्छलं किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनादास्यरोपकृत् ।

वाक्कलिर्हास्यसंवन्यो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रित्युपलक्षणम् । यथा—

'मिक्षो मांमनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना

मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराजनाभिः सह ।

वेदयाप्यर्धरुचिः कुतस्तव धनं, यूतेन चौर्येण वा

चौर्यगृतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥'

कैचित्—'प्रकान्तवाक्यस्य साक्षात्स्यैव निवृत्तिर्वाक्येति' इत्यादि ।

अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिकयोक्तिः स्पर्धयाच्चिरं मतम् ।

'तया विरहिता मया दृष्टा' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगणपः इत्युत्पत्तिमाह—नटादीनि ।

धाणिना नटाप्रतिनटयोर्प्रेक्षणम् । इदं त्रिगणम् ॥ छलमाह—प्रियार्भरि ।

प्रियवृत्त्यर्थम् । छलना वचना ॥ जनुमयशरणोद्दीपनं जनुमयशरणं

अक्षराजस्य स्पर्धम् । कृष्णा द्रौपदी तस्याः । आनर्गययोगार्थेण पटुः ।

भारतः । 'आराम' इति शेषः ॥ साक्षात्माह—वाक्कलिर्गतिः । द्वे त्रिगणौ

प्रत्युत्पत्त्यर्थम् । मयागप्रत्ययानामपि यः । अत्र प्रत्ययानाम् । अनेकस्य

कमुत्तरमिति वाग्विद्विषयः । अत्रिगणमाह—अन्योन्येति ।

१. कश्चिदिति । 'तया त्वया' इति । 'तया त्वया' इति ।

२. 'वि' न 'वि' । 'वि' न 'वि' । 'वि' न 'वि' ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेव'
इति कैश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयगरणोद्दीपनः, सोऽमिमानी
राजा तु शासनादेर्गुरुरनुजगतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यन्य दासाः
कास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रुपा द्रष्टुमभ्यागतौ त्व ॥

अन्ये त्वाहुःछलं किञ्चित्कार्यमुद्दिष्य कस्यचिद् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत् ।

वाक्कलिर्हास्यसंयन्धो द्वित्रिग्रन्थुक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रित्युपलक्षणम् । यथा—

‘भिक्षो मामनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मयं विना
मयं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेश्याप्यर्धरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥’

केचित्—‘प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाङ्मेति’ इत्याहुः ।
अन्ये च ‘अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

‘तथा निरहिता नया दृष्टा’ इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह—नटादिति ।
आदिना नटाप्रतिनटयोर्ग्रहणम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियाभैरिति ।
प्रियतुल्यमित्यर्थः । छलना वञ्चना ॥ जतुमयगरणोद्दीपनः जतुमयगरणोद्दीपनः
अङ्गराजस्य कर्णस्य । कृष्णा द्रौपदी तस्या केशोत्तरीययोगदर्शने पटुः ।
भवति । ‘आवाम्’ इति शेषः ॥ वाक्कलिमाह—वाक्कलिरिति । द्वे वाक्कलिः
ग्रन्थुन्वन्ताभ्यः । नमामप्रत्ययानामनित्यत्वाच्च उपप्रत्ययाभावः । इनेत्येव
कमुत्तरमिति वाक्कलिरित्याहुः इत्यन्वयः ॥ अधिवलमाह—अन्योन्येति ।

1. कश्चिदिति । तथा चारु इत्युत्तरम्—‘इतिमान्नादनेत्यर्थेऽनेत्येव
नटादित्रितयानां पदग्रहे नदिष्यते ॥’ इति ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—‘वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मेय्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयान्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे असुरापसद, अलम्मुना बहुप्रलापेन । मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्ता समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥’

गण्डं प्रस्तुतसंवन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—‘राजा—

अध्यासितु तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुगुणम् ॥’

अनन्तरम् ‘(प्रविश्य) कञ्चुकी—देव, भग्न भग्न—’ इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सवन्धे सवदम् ।

व्याख्यानं स्वसोक्तस्यान्यथावस्थान्दितं भवेत् ।

यथा छलितरामे—‘सीता—जाद, काह कखु उआज्जाएण
गन्तव्वम्, तर्हि सो राजा विणएण पणयिदव्वो । लवः—अथ किना-
दाभ्या राजोपजीविन्धा भवितव्वम् । सीता—जाद. मो कखु तुहाणं
पिदा । लवः—विमादयो एधुपति. पिता । सीता—(सगदम् ।) ना
अण्णधा सकदम् । ण कखु तुहाणम्, सअलाए जेव पुह्वीएति ।’

धिरयेन पाययानिदयेनोक्ति ॥ अस्य प्रद्युम्न । वो देवनाम् ॥ गदनाद—
प्रस्तुतसंवन्धि प्रस्तुतसंवन्धि ॥ पर्याप्तं सवन्धम् ॥ सवन्धे प्रस्तुते । अण्ण-
न्वितम्—व्याख्यानमिति । स्वसोक्तं ‘व्याख्यानं’ इति शेषः । जाद
इति । ‘इय, सचं एत उण्णयेन गन्तव्वम्, मत्र न सच विन्नेन कसि-
त्त्वम् ।’ (इति सत्तवम् ।) ‘इय, न एत उण्णयेन पिता ।’ इति सत्तवम् ।
‘ना अण्णधा सकदम् । न एत उण्णयेन । सवत्तए एव एधिये इति ।’ इति
सत्तवम् । एत एतदा उण्णयेन । ‘मित्र इत्यभिप्रेत्येवं व्याख्यानम् । ‘व्याख्यानं’

1. व्याख्यानमिति । गदनाद—लोकादुक्तं सचमुक्तिमुक्तं सचमुक्ति-
रिति न्न लोकादुक्तम् । इति ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेवेति'
इति कैश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानो
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः

क्रास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रुपा द्रष्टुमभ्यागतौ तः ॥

अन्ये त्वाहुश्छलं किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहासरोपकृत् ।

वाकैलिर्हास्यसंवन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रित्युपलक्षणम् । यथा—

'भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना
मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥'

केचित्—'प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाकैलिः' इत्याहुः ।
अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

'लया विरहिता मया दृष्टा' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह—नटादीनि
आदिना नटाप्रतिनटयोर्ग्रहणम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियाभैरिति ।
प्रियतुर्यनित्यं । छलना वञ्चना ॥ जतुमयशरणोद्दीपनः जनुमयशरणोद्दीपनः
अङ्गराजस्य कर्णस्य । कृष्णा केशोत्तरीययोगार्पणे पटुः । मां
भवाव । 'आवाम्' इति शेषः ॥ वाकैलिमाह—वाकैलिरिति । द्वे वाक्ये
प्रत्युक्तयन्तान् । मनामप्रत्ययानामनित्यत्वाच्च उप्रत्ययाभावः । अनन्तरं
वमुत्तरमिति वाकैलिरित्याहुर्गलन्वयः ॥ अधिवलमाह—अन्योन्येति ।

1. वदिति । तथा चारुद्वयपदद्वय—'दुर्गमाभ्यादनेकावयवेन विरहितं'
नटद्वित्रिवाक्यद्वयः पूर्वगते नटिभ्यवे ॥' इति ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—‘वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे अलुरापसद, अलममुना बहुप्रलापेन । मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्ता समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताग्नलोभनीया ॥’

गण्डं प्रस्तुतसंवन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—‘राजा—

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥’

अनन्तरम् (प्रविश्य) कञ्चुकी—देव, भग्नं भग्नं—’ इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सवन्धे सवद्वम् ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत् ।

यथा छलितराने—‘सीता—जाद, कालं क्व उवाज्जाएण
गन्तवम्, तर्हि सो राजा विणएण पणयिदव्वो । लवः—अथ किना-
वाभ्या राजोपजाविभ्या भवितव्यम् । सीता—जाद. सो क्व तुक्ष्णं
पिदा । लवः—किनावयो रघुपतिः पिता । सीता—(सादृशम् ।) ना
अण्णधा सकदम् । ण क्व तुक्ष्णम्, सबराए जेव पुहुवण्णि ।’

पिश्येन वाक्यातिशयेनोक्तिः ॥ अस्य प्रद्युम्नः । वो देवानाम् ॥ गण्डमार—
प्रस्तुतसंवन्धि प्रस्तुतार्थसदम् ॥ पर्याप्तं सत्यम् ॥ सवन्धे प्रस्तुते ॥ अन्य-
न्दितमार—व्याख्यानमिति । स्वरसोक्तं ‘वक्ष्यते’ इति शब्दः ॥ जाद
इति । ‘इदं, क्व एत एव उवाच’ इति शब्दः, तत्र न राजा निम्नेन वदति-
तव्यः ।’ (इति संस्तम् ।) ‘एव, स एव दुष्मन् पिता ।’ इति संस्तम् ।
‘ना लब्धया दृष्टम् । न एत दुष्मन् । ममलया एव दृष्टिवा इति ।’ इति
संस्तम् । अत्र सीतया दुष्मन्निन्दः श्रीराम इत्यभिप्रेत्येवं वाक्यम् । ‘वदरः’

1. क्षयानिवृत्तिरिति । सवन्धं च—लोकादुक्तं सवन्धं च—सवन्धं च—
इति नम लोचनान्वयम् ।’ इति ।

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति वध्यते ।

आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥ ३३५ ॥

अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ।

यथा—हर्षचरितादिः ।

‘अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।’ इति दण्डाचार्यव-
चनात्केचित् ‘आख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्या’ इत्याहुः, तदयुक्तम् ।
आख्यानादयश्च कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं
दण्डिनैव—

‘अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ।’ इति ।

एषामुदाहरणम्—पञ्चतन्त्रादि ।

अथ गद्यपद्यमयानि—

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ३३६ ॥

यथा—देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरदमुच्यते ।

यथा—विरदनणिमाला ।

करम्भकं तु भाषाभिर्विविधानिर्विनिर्मितम् ॥ ३३७ ॥

यथा मन—पौडन्यन्यामयी प्रगल्भिरावली ।

विरदम् ॥ दण्डाचार्यवचनादिति हेतुः ‘तदयुक्तम्’ इत्यन्वयेति । एषा-
मयदिविरदम् ॥ गद्यपद्यमयानि चम्पूरित्यभिधीयते । मैत्राः ‘मन-
विशेषः । उद्देशान्तरादित्युक्तं न मनस्येव एवमस्ति । तथा च हेतुः ‘मन-
निमित्तम्, न तु पद्य’ इति शब्दः ।

इति ‘मनस्येव’ इत्यन्वयेन ‘मनस्येव’ इत्यन्वयेन ‘मनस्येव’ इत्यन्वयेन
एव प्रत्ययः ।

१. भाषांस्त्रेति । २. भाषांस्त्रेति ।

३. एतेति । ४. एतेति । ५. एतेति । ६. एतेति । ७. एतेति । ८. एतेति । ९. एतेति । १०. एतेति ।

३. एतेति । ४. एतेति । ५. एतेति ।

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः ।

तद्विशेषानाह—

ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे तदंशे वाक्येऽर्थे संभवन्ति रसेऽपि यत् ॥ १ ॥

संष्टम् ।

तत्र

दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।

ग्राम्याप्रतीतसंदिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥ २ ॥

अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।

अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥ ३ ॥

दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदे परैः ।

निरर्थकाममर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ४ ॥

परुषवर्णतया श्रुतिदुःस्वावहत्वं दुःश्रवत्वम् ।

यथा—

‘कार्ताव्यं यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशंवदा ॥’

अस्यार्थ इति । प्रागेव प्रथमपरिच्छेद एव । श्रुतिदुष्टलाटे. शब्दार्थापर्यवह-
रसापकपलमिति नाञ्जामिरिति भावः ॥ तद्विशेषान् दोषविभागान् । ते द्वे-
तदंशे पदांशे ॥ दोषविशेषाभिदिगति—दुःश्रव इति । अर्थं भावमन्-
निर्देशः । दुःश्रवत्रिविधाश्लीलेति समस्तपाठे भावप्रत्ययस्य सर्वान्वय-
प्रयुक्तदोषेषु ॥ उद्देशक्रमेण दुःश्रवत्वादिलक्षण मोदाहरणमाह—परुषेति । के-
चित्पठन्वादुदाहरणस्यैव दर्शनम् । ‘श्रुतिपतितमात्रं यद्वैयर्थ्यमावहति तदंशं सर्व-
त्रेयमिति प्रथमं तदुपन्यासः’ इत्यन्ये । परुषवर्णना वर्णानां पादस्य पुनरुक्ति-
र्लोभविध्यति । श्रोतृणां श्रोत्रावच्छेदेन दुःस्वजनस्य श्रुतिदुःस्वावहम् । श्रुति-
नितं बहु स्वावह श्रुतिदुःस्वावहम्, तत्त्वं वा । कार्ताव्यमिति । अत्र त-
रेकयोयोगेन पादस्यम् । तत्प्रयुक्तं पदस्य दुःश्रवत्वं स्वाश्रयपदस्यन्यत्र-
स्यस्य श्रुतारम्भस्य प्ररुषप्रतीतिं प्रतिबध्नाति । इदमेव ‘श्रुतिदुष्ट’ इत्यन्ति-
नन्वेतन्पदानपादस्यमेव न तु पदपादस्यमिति चेत् । न । वाक्यपदद्वि-
विधौ

१. कार्ताव्यमिति । ‘अनङ्गमङ्गमृदापाङ्गमङ्गितरङ्गिणः । आतिङ्गिणः स-
कार्ताव्यं तन्वे कदा ॥’ इति प्रकाशोदाहरणानुरूपम् ॥

अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकत्वात्रिविधम् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

‘दत्तारिजये राजन्साधनं सुमहत्तव ॥’

‘प्रससार यनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ते तदा ॥’

अत्र साधन-वायु-विनाश-शब्दा अश्लीलाः ।

‘शूरा अमरता यान्ति पशुभूता रणाध्वरे ॥

अत्र पैशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम् ।

पारम्यप्रयुक्तवाचयदु श्रवणवत्तदघटकद्वित्रादिवर्णपारम्यप्रयुक्तपददु भवन्त्य न्नी-
कारात् । अन्तर्भ्यान्तरव्यञ्जकमह्यीलं तस्य भावना । पदान्तरात्
तु अन्तर्भ्यस्तुतिहेतुलमेव । जुगुप्सा घृणा । अमङ्गलमङ्गलशब्दा । व्यङ्ग्य-
लमिह जनस्त्वमेव ॥ अत्रेति । सन्ये प्रयुक्त नाधनगदो मेऽव्यञ्जनता
श्रोतुर्लज्जाजननेन राजदिपयतिभावस्य, मनीरणे प्रयुक्तो वापुश्च । पशुवायुज-
घ्वनया श्रोतुर्जुगुप्साजननेन, अदर्शने प्रयुक्तो निनागवदस्य मुमुक्षुश्चकन्या
अन्तरागदजननेन, शृणुस्त्व प्रवर्धप्रतिपन्नक ॥ अनुचितार्थत्वं द्विद्वा-
ध्यान्दीपप्रतिपादरत्नेन, द्विदिर्गोलभवेन, द्विदिर्गलमर्धकणेन । तत्रागद-
शृणु इति । पशुवायुजघ्वनरूपा । अत्र वाच्यार्थस्य शृणुस्त्व वार्त्तार्थं दीप ।

1. अक्षीतवमिति । िद नान्यदक्षीतवमिति नान्विति । 'आपोऽक्षीतवमिति' इति च । नक्षीतव । दक्षीतव इति च ॥

२. अथैति । ...

[illegible]

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".

अप्रयुक्तत्वं तथाप्रमिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा—

‘भाति पद्म मरोवरे ॥’

अत्र पद्मशब्द पुलिङ्गः ।

ग्राम्यत्वं यथा—

‘कटिम्ने हरते मनः ॥’

अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ।

अप्रतीतत्वमेकदेशमात्रप्रमिद्धत्वम् । यथा—

‘योगेन दलिताशय ॥’

अत्र योगशब्द एव वासनार्थ आशयशब्दः ।

तस्य व्यञ्जकत्वात्पशुपदस्यानुचितार्थत्वम् । द्वितीयं यथा—‘प्रज्वलन्मन्त्रं
पतन्ति शरान्तव ।’ अत्र प्रज्वलदिति पदमनुचितार्थम् । तृतीयं यथा—
‘रादधति यो गुहामु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् । क्षुद्रेऽपि नूनं ग्रहं
ममत्वमुच्चैः शिरमाननीव ॥’ अत्रामद्भुतस्यान्धकारभयस्य ममार्थकं द्वितीयं
चितार्थम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ तथाप्रमिद्धावपि तेन रूपेण प्रमिद्धिर्नास्तीति
पुलिङ्ग इति । ‘अप्रयुक्तः’ इति शेषः ॥ हास्यसाधारणप्रसिद्धिर्नास्तीति
ग्राम्यः । कटिरिति । अत्र शृङ्गारस्य गूढत्ववृत्तत्वात्लाभावात्प्रत्यक्षदर्शिनो
रोधः ॥ योगेन प्रकृतिपुरुषयोर्भेदचिन्तनेन दलितं खण्डितं आशयं क
यस्य स । आशयशब्दोऽप्रतीतः इति शेषः । अत्र योगशब्दानुसंगिन्निर्गन्त
पदार्थानभिज्ञाना योऽपि यत्र भवत्योषधिविलम्बकरत्नमप्रतीतत्वम् ॥ प्रकरणाद

१ पद्मेति । ‘वा पुनि पद्मन्’ इत्यनेनाज्ञातोपि पुलिङ्गः पद्मशब्दः कविभिर्न
प्रयुक्तः । अत्र दूषकतावीजं तु तादृशकनिमनयलङ्घनप्रयोजनानुसंगित्वेनानुसंगि
त्वमिति । यमकादिप्रयोजनमस्त्वे तु नाय दोषः, अन्यत्रानुसंगित्वमिति न
भिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति ॥

२ कटीति । अत्रेदं तत्त्वम्—श्रोणीनितम्बादिकमेव निदग्धं प्रयुज्यते, द्वादिर्न
दग्धमात्रप्रयोज्यमिति ग्राम्यम् । पद विविधम्—ग्राम्यं नागरमुपनागर च । निदग्धं
प्रमिद्धं नागरम्, ग्राम्यकक्षातिक्रान्तमप्राप्तनागरभावमुपनागरम्, नागरोपनागरे च
ग्राम्यशब्दप्रयोगादक्षुरवैदग्ध्योन्नयनेनात्र दीदृश्यम् । अत एव निदूषकादावपि बहु
दोषत्वम्, तस्य तथैवाचित्वेन वैरव्याभावात् ॥ अत्र प्रकाशे संपूर्णशोकवैरवैर
‘राकाविभावरीकान्तसक्रान्तधृति ते सुखम् । नपनीयश्लिष्टाभोमा कटिश्च हरते मनः ॥’

३ योगशब्द इति । ‘देशकर्मविपाकाशयैरपराधैः पुन्यविशेष ईश्वर’ ।
पातञ्जलसूत्रे (१।२४) वासनार्थक आशयशब्दः प्रयुक्तः । वासना चात्र द
निर्गन्तं मिथ्याज्ञानजन्यः संस्कारविशेषः । दूषकतावीजं तु तच्छास्त्रानभिज्ञम् तद

‘आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥’

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयायामिति संदेहः ।
नेर्यार्थत्वं रुद्धिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्धप्रकाशनम् ।

यथा—

‘कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत् ।

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् ।

[illegible][illegible][illegible]

2. התאחדות העובדים - התאחדות העובדים
 3. התאחדות העובדים - התאחדות העובדים
 4. התאחדות העובדים - התאחדות העובדים

1. 1944-1945

कचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमः । यथा—

‘न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि मा शुचः ॥

नन्दस्य भवने कोऽपि वालोऽस्त्यद्भुतपौरुषः ॥’

अत्र योऽस्ति, स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ।

‘यद्यद्विरहदुःखं मे तत्को वापहरिष्यति ॥’

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम् । तथाहि—
त्यनेन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वन्तु विवक्षितम् । तयानुपपन्नं
तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोद्धव्यम् ।

पदांशे दुःश्रवत्वं यथा—

‘तद्गच्छ सिद्धौ कुरु देवकार्यम् ॥’

‘धातुमत्तां गिरिर्धत्ते ॥’

शनीय इति ॥ द्वयोर्यत्तपदयोः । सामर्थ्यादाकाङ्क्षात् ॥ ननु यत्र द्वयं
यत्पदद्वयं तत्र कथमेकतपदेन निराकाङ्क्षप्रतीतिः । तत्र तत्पदद्वयमेव न
योग्यत्वात् । यथा—‘यं यं कामयते कामं तं तमाप्नोति लीलया’ इति ।
आह—यद्यदिति । एक इति । उत्तरवाक्ये एकतत्पदप्रयोगोऽहं इति नञ् ।
सर्वात्मकमिति । विरहदुःखत्वेन सामान्येन सर्वं विरहदुःखमित्यर्थः ॥ तत्र
भूतस्य विरहदुःखत्वावच्छिन्नस्य । तथा च वीष्माया वक्तृतात्पर्यमेव निधानम् ।
सामान्यरूपेण उपस्थापने वक्तृतात्पर्यं सति न तत्पदे वीष्मा । तत्पदेन
उपस्थापने तात्पर्यं मतिः तत्पदे वीष्मा । क्वचित्तु तत्पदे एव वीष्मा, न
यत्पदे । यथा—‘ते ते सत्पुरुषा परार्थघटका स्वार्थस्य बाधेन ये ॥’ एवमिति ।
अन्येषामनुचितार्थत्वादीनाम् । तच्च मया दर्शितमेव ॥ ‘दोषाः केचिद्भवन्त्ये

1. यद्यदिति । परमार्थस्तु यद्यदिति न पदद्वयम् । किन्तु ‘निलकोनो’ इति द्वे
या यदो द्वित्वापन्नोऽत्रमादेशः । एव चादेशिनंकेन यत्पदेन तत्पदेन च द्वान्मात्रे
रूपेण दुःश्रवणार्थः । आदेशस्तु सावत्पेनान्वये तात्पर्यमाहक इति यत्पदेन
न सर्वव्यभानोपपत्ता न तत्पदेऽपि वीष्माद्योनो द्वित्वापन्न आदेशः । यत्र
तत्पदेऽपि वीष्मा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तुभान्या रूपद्वयेन सर्वव्यभानो
तत्त्वम् ॥

2. सिद्धौ इति । अत्र ‘सिद्धौ’ इति चतुर्थ्यन्तपदकदेशः श्रुतिरुक्तः ॥ अत्र ‘सिद्धौ’
मर्थान्तरलभ्य एव । अपेक्षते प्रत्ययमङ्गल्यै वीजाङ्ग प्रागुदयादिवान्म ॥ इति
वशिष्टा पादत्रयी ॥

अत्र मैत्राशब्दः क्षीवार्थे निहतः ।

‘वर्ष्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः ॥’

अत्र विजेयं इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

‘पाणिः पल्लवपेलवः ॥’

पेल्वशब्दस्याद्याक्षरे अश्लीले ।

‘संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः ॥’

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा तत्रैव वाण-
याने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् । जलध्यादौ

‘दाशेऽपि पदे परे’ इति यदुक्तम्, तदुदाहरणमाह—तद्वच्छेति ॥ अश्लीले
ति । व्रीडाव्यञ्जके ॥ जुगुप्साव्यञ्जकं यथा—‘पूयते’ इति । अत्र पूयशब्दः ।
ममङ्गलव्यञ्जकं यथा—‘अनिप्रेत’ इति । अत्र प्रेतशब्दः ॥ वचोवाणत्वं
गीर्वाणत्वम् । गीःशब्दवाचकत्वे इति । लक्षणया गी शब्दप्रतिपादकत्वे
त्यर्थः । तथा नेयार्थत्वम् । तत्रैव गीर्वाणशब्द एव । परिवृत्तिसहं श्रुतश-

1. अत्र धातुमनो भावो धातुमत्तेति पदैकदेशेन क्षीवार्थेन मैत्राशब्देन अनुवर्धो
नेह्यते । अत्र ‘पश्चात्तरोविभ्रममण्डनाना संपादयत्री शिखरेर्विनति । बलाहकच्छेद-
निनक्षरागामकालसध्यानिव धातुमत्तान् ॥’ इति तनूकृतम् ॥

2. विजेय इति । ‘अहं कृत्यवृक्ष’ इति सूत्रेणार्हाथे ‘अचो यत्’ इति सूत्रेण
चिहितः । ट्यस्यो यत्प्रत्ययो भूतत्वरूपे क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ॥ अत्र ‘चापाचार्यस्त्रिपुर-
विजयी वार्तिकेयो विजेयः शरुन्दस्तः । सदनमुदधिभूरियं हन्तकार । अस्त्यैवैतद्
मिनु कृतवता रेणुकाकण्ठदाभा वरपर्यस्तव परशुना हन्तने चन्द्रहासः ॥’
इत्यप्युच्यते ॥

3. पेल्वेति । ‘पेल’ इति वर्णद्वयं लाटमापाया वृषणरूपेणाप्रत्यायकतया व्रीडा-
दार्पाति प्रकाशस्याख्यातारः ॥ अत्र ‘अतिपेल्वमतिपरिनिवर्णं लघुतरमुदाहरति शब्दः ।
परमार्थतः सहृदयं वदति पुनः कालवृत्तिरिति ॥’ इति प्रकाशोदाहरणं नरणम् ॥

4. जलध्यादाविति । उभा चोत्तरदिशिहेन—‘जलदादिषु पूर्वपदे नरोत्तरपदे
चोत्तरपदेषु । उत्तरपदेषु चोत्तरपदेषु पर्यायवृत्तिः ॥ इति परिवृत्तिसंज्ञा ये योगात्ते
चोत्तराः शब्दाः । परिवृत्तिसंज्ञा ये तु लिङ्ग गीर्वाणत्वान्ते ॥’ चोत्तरमन्त्रो
गीर्वाणदिलिङ्गशब्दाः परिवृत्ति न गच्छन्त्यर्थः ॥ अत्र वचोवाणेत्युदाहरणम् ‘मिनु-
र्यतेऽस्य भूषणत्वमितिनामानामनोः । मुदुर्लभं वचोवाणेत्येते वस्तु निनाप्यते ॥’
इत्येतेत्युच्यते । वचोवाणः गीर्वाणः वदयोरन्तेदात् ॥

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अर्धानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ।

रसस्य त्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा—

‘तौमुद्वीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत ॥’

‘चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम् ॥’

स्यायिभावस्य त्वशब्दवाच्यं यथा—

‘अजायत रतित्तत्यास्त्वयि लोचनगोचरे ॥’

व्यभिचारिणः त्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

‘जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने ॥’

अत्र प्रथमे पादे ‘आसीन्मुकुलिताक्षी सा’ इति लज्जाया अनुभाव-
रूपेण कथने युक्तः पाठः ।

‘मानं मा कुरु तन्वङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्मिन् ॥’

अत्र यौवनास्यैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं
नान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहो न युक्तः ।

‘धवल्यति शिशिररोचिषि भुवनतल लोकलोचनानन्दे ।

ईपस्त्रिभक्त्या स्मेरमुन्नी सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥’

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ स्थिताविति
अष्टफलपना ।

दिश्यं रसस्यैव । प्रकृतीनां नायकोचितवर्णाणां विपर्ययोऽन्वयपर्यवस्यति । इद-
मेवमनौचित्यम् । अन्यप्रकृतिविपर्ययानि च ॥ कोऽप्यतिर्वचनीयत्वमदः ॥
व्यभिचारिणः सत्त्वनेपोऽङ्ग एव त्वशब्दवाच्यत्वं दोषः, स्वव्यङ्ग्यार्थमुपादाने
तु न दोषः । यथा लज्जामनुवृत्तिः, प्रमदितुमुत्ते च । त्वशब्दवाच्यत्वं
रसातिशयबोधप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ निरोधिरन्तःपतिप्रवृत्तिरङ्ग-मानमिति ।
शान्तस्यैव चेति । चन्द्रो हेतुः । विभाव उक्तमन्तरः । तत्परिग्रहो
यौवनस्यैर्यनिवेदनार्थम् ॥ अनुभवस्य यत्रोक्तं—धवल्यतीति । शिशि-
रोचिषि चन्द्रे चन्द्रप्रपन्नेनाप्यन्तर्गतानां हेतुर्धर्मः । अत्रेति । अलम्बनं

१. तानिति । ‘तान्तराज्यमपि विविदुस्तु कृतमिति वा । नेत्रयोः ह-
स्तोऽप्यनौचरे दोषोऽप्यस्य रसो निन्द्यः ।’ इति प्रकाशोद्देशः च ॥

२. चन्द्रेति । ‘चन्द्रेण चन्द्रप्रपन्नेनाप्यन्तर्गतानां हेतुर्धर्मः । अत्रेति । अलम्बनं
रसोऽप्यस्य ।’ इति प्रकाशोद्देशः च ॥

एवं च विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तर-
स्येति विज्ञेयम् ।

गमितत्वं गुणः कापि—

यथा—

‘दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मात्त्रादुरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥’

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारातिशयं
पुष्पाति ।

पतत्प्रकर्षता तथा ॥ २८ ॥

तथेति कचित् गुणः । यथा—‘चञ्चद्भुज—इत्यादि (३०२ पृ.) ।

अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः ।

कचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥ २९ ॥

हरस्थैव पिनाकसन्धेन दुर्जयत्वमिति व्यञ्जकत्वाद् गुणत्वम् । नायं निष्ठुर्वरयुवति
नाहो तितिष्ठुर्धनुष्मान्नाह पुत्रो नहि नहि जटाजूटभार दधान । नायं व्याधो
नवगुणधर पदय क्लादकलात्सुण्णैऽरण्ये नवजलधरदयानल कोऽयमेति ॥’ अत्र
द्वितीयस्य नहीति निपादनमुदायस्य वाचकत्वाभावेन कथितपदस्य न विषयः,
किं त्वधिकोपि राजपुत्रस्य जटाधारणमत्यन्तासम्भवीति व्यञ्जकत्वाद् गुण एव ॥
न वाक्यान्तरस्येति । पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न दोष इत्यर्थः ।
दिङ्मातङ्गेति । दिङ्मातङ्गसमूहेन विभक्ताः परिच्छिन्नाश्चत्वार आघाटाः सीमा
यस्याः सा । साध्यते स्ववर्दीज्यते । सिद्धा साधितापि ना मही । विप्राय
प्रतिपाद्यत इत्युत्तरेणान्वयः । विनयरमिति वाच्यमिति शेषः । कथंवाद्भुतमा-
धर्यम् । यत्रैवेति । तथा च तत्तुल्यो न भूतो न वर्तमानो न भविष्यति
भावः ॥ चमत्कारातिशयमिति । तेन युद्धवीरदानवीरयो पतिदोषः ॥
कचिदिति । यत्र पद्यागे सुकुमारार्थत्वं तत्रेत्यर्थः ॥ इदानीं रम्योपायानां निपट-
विशेषे उपायप्रमदोपत्तं गुणत्वं चाह—कचिदिति । रचना व्यञ्जन् । विभाव-

पुनस्त्रिधा समङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥

एतद्भेदत्रयं चोक्तमेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरासीकृतो

यश्चोद्धृतमुजंगहारवलयोगज्ञां च योऽधारयत् ।

इह त्वधमेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । ‘पृथुकार्तस्वर-’इत्यादां
समङ्गः । ‘नीतानाम्-’इत्यादावभङ्गः । ‘नर्वस्वं हर-’इत्यादां समङ्गाभङ्गः ॥
एकत्रैव तत्रितयमुदाहरति—यथावेति । सर्वेदः सर्वाभीष्टदाता माधवः, सर्वदा
दानानि दस्य तान् । तत्प्रसिद्धं ह्यलं नायामासीननाशितम् । अप्यनेवंराक्षसेव मानो
यस्य तम् । अगा अचला निकाना दौर्तिर्यस्य तम् ।’ इति सस्मृतवाक्यार्थः । पैशाचन्तु
‘स पुरषो रज्ज्वितुमात्नरज्जनाय कामविषये कृनामोदाना स्वर्णरज्ज्वाभ्यामुच्छ्रान्त्यो दास्यो
यासा तथाभूताना गणिकामानप्रतिमान न क्षमने न सृष्टे न तदानीमादरमभित्यज
कस्यचिदुपहृतगणिकस्योक्तिरियम् ।’ इति । सस्मृतसूरसेनयोरेधा—‘तोदी तदिगगा-
मदोऽकलहं स नदा बलं विदन्तिदम् । आर दनेदावमर सानदनार गदामारम् ॥’ तयो
दृश्यते गगनमदः कलहंसशतावलम्बितान्नरितम् । आरतमेवावमर शाधनमार गनामा-
रम् ॥’ इति । सूरसेनीच्छाया । ‘तुदति परानिति तोदी, देशन दिक् उददेशः नदा मद्
वर्तत इति मदिकु न गगेन सहायेन मदो यस्य स , स निवृ, सदा सर्वगतदेव अग-
लह परिभूतत्वाग्निवेरम्, अत एव दनेदाया उपशमवेष्टाया अयमसौ यस्य तव, तथास्यने
शिष्यने इत्यामाः शरास्तान्धनि गच्छन्तीत्यामदा धातुष्ठाः मद् नैवर्तत इति मान-
दम्, गदामारम्, इदनारम्भितक्त बलगन्धर्धये आर सनार ।’ इति सस्मृतवाक्यार्थः ।
सूरसेनस्तु—‘आरतो निरुतो नेवानान्धमगे यत्र । दाधनो नारः वागो यत्र । गत
आमारो यत्तव । शारदननोवर्गन्नेनव ।’ इति । सस्मृतपञ्चतयोरेधा—‘रीगत-
च्छदुने एतद्वरवारिमद ह । अवनदप्पमराहरसुरनिजिरा तेज ह ॥’ ‘धीरा गच्छदु
नेयननो दुर्धरवारिधकस्तु । अन्नमदप्रसरादरा रविजिरास्ते यस्य ॥’ इत्यपञ्चत-
च्छाया । ‘हे एने, अवेतिव गदुतिवाया इव निग विक्षेप निर्दामन यस्याः तथाभूता,
एतद्व, अतुः एता, अने गाने नायति यः सः तथानिगोऽग प्रसुरो यस्याः सा
अन्नमदप्पमरा गता अदिवन्मनि पृथ्वा यत्र प्रयाननिगता यन्तद्वरुण हय सः नि
च मन्त्रज्ज च तरेव सदी हं देवा हेतु गे ह । यदन्तन्नेर-निवर्धः । अगच्छद
अवनद हरनिर्वासु-सिवा सदी गानातं यदन्तन्नेर-नीनरेति धीरा गच्छता य-
स्येन सत्या म्भः ।’ इति सस्मृतवाक्यार्थः । ‘हे धीराः, दुर्धरा यन्निग दस्यो यत्र य-
भूतकल्पेपन्न इति गच्छयन्तस्तु । यस्य नेयन्मन्त्रे न इमे दमर्तयन्तः प्र-
येवा वाहना रविजिरा एता एतः ।’ इत्यपञ्चतयवाक्यार्थः ।

१. पुनरिति । त्रिभिर्भेदत्रयं तेषः मद्भेदानेन त्रितयमुदाहरति तत्रैव त्रितयमुदाहरति ।
विषयनेर्द्विभेदे ॥

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥

एतद्भेदत्रयं चोक्तभेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो

यश्चोद्धृतमुजंगहारवलयोगङ्गां च योऽधारयत् ।

इह त्वयमेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । ‘पृथुर्कार्तस्वर-’इत्यादां सभङ्गः । ‘नीतानाम्-’इत्यादावभङ्गः । ‘सर्वस्वं हर-’इत्यादां सभङ्गाभङ्गः ॥ एकत्रैव तथितयमुदाहरति—यथावेति । सर्वेदं सर्वाभीष्टदाता माधवः, सर्वेदा दानानि यस्य तान् । तत्प्रसिद्धं ह्यहं नायानासीनमाश्रितम् । अप्यनेवंकास्त्रेव मानो यस्य तम् । अगाञ्चला निकाना दीर्घिष्यं तम् ।’ इति सस्कृतवाक्यार्थः । पैशाचान्नु ‘स पुण्यो रज्ज्वितुमात्सरज्जनाय कामविषये कृतानोदनां नुवर्णरज्ज्वाभ्यामुच्छन्त्यो दास्यो दाता तथाभूतानां गणिकानामप्रतिनानं न धनने न महने न तदानीमादरमभिनयनं कल्पचिदुपकृतानि कल्पोत्तिरिपम् ।’ इति । सरस्वत्सूरसेनीयोपधा—‘तोदी तदिगा-’ नशोऽकलत् स तदा बलं विरलतिदम् । आर दनेटावनर नामदमार गशामाम् ॥’ तथो वृद्धये गगनमठं दलहसशनायलन्दितान्तिरन् । आरतमेनावनर झाधनमार गनामा- रन् ॥’ इति । सूरसेनीच्छाया । ‘तुदति परानिति नौदी, देशनं दिक् उपदेश तना मट वर्तन इति तदिक् न गणेन सरादेन नशो यस्य सः, स निवृत्, सदा सर्वगन्मेव अ- लट परिभूत्वादिभिरन्, अत एव दनेटाया उपशमवेद्याया अवनरो यस्य तत्, तथाभ्यन्ते क्षिपन्ते इत्याना । सरासाग्यनि यण्डयन्तीतासदा धामुष्णः मट-वर्तन इति स- दम्, गदासारम्, इदमारत्मारिक्त वल्लभन्मेधे नार ननार ।’ इति सरस्वत्वाक्यार्थः । सूरसेनस्तु—‘आरतो निवृत्तो नैवानानन्दनो यः । नानन्दनो नारः दातो यत्र । गत आमारो यत्तत् । शारदनमोवर्णगन्नेतम् ।’ इति । मन्त्रवापध्रंगयोपधा—‘धीगा-’ चउदुने हदुदुत्वारिन्द स । अवनन्दपनराहस्तु निगिरा देव स ॥’ धीरा गच्छतु नैवतमो दुर्धरवाधिवस्तु । अवनन्दप्रत्तरादन रनिगिरातो यन् ॥’ इत्यपध्रंग- यच्छाया । ‘हे धीरे, अदेति गच्छतिवादा इव शिरो विधेय निर्वानन यन्ताः तथाभूत्, एतद्वत्, अतः उगा, अने गाने नापति यः सः तथाविधोऽग प्रसूतो यन्ताः । अवनन्दप्रत्तरा नान अरविमामति पट्टा यन प्रत्तरातिगा यन्तद्वत् इत तदा- च मनुजन्त च तदेव तदो मट देश तेषु तेन स । यदगन्त-वः निवर्षः । अतः उद अवनर रनिगिरातुः शिरो नदो गानाया यदगन्त-वः यन्तद्वत् निवर्षे नीत मन्त्रा य- सन्ते सत्त्वा यन् ।’ इति सस्कृतवाक्यार्थः । ‘हे धीरे, दुर्धरा वणिगा इत्यने यद यन्- भूतान्नेयन् इति सस्कृतवाक्यार्थः । यस्य नैवदमनः वे न अने दमर्षात्तदः प्रत्ये- येषा नद्वत्ता रनिगिरा एत एवैरः ।’ इत्यपध्रंगवाक्यार्थः ॥

1. पुनरिति । त्रिभिर्भेदः तैः प्रकृतान्तेऽपि वाच्यं तन्निर्दिष्टं तदुक्तं तन्नि- विषयमेवैर्निर्दिष्टे ॥

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः

पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥'

अत्र 'येन—' इत्यादौ समझ-श्लेषः । 'अन्धक—' इत्यादावभङ्गः । अनयोश्चैकत्र संभवात्समझाभङ्गात्मको ग्रन्थगौरवभयात्पृथङ्गोदाहृतः ।

अत्र केचिदाहुः—'समझ-श्लेष एव शब्द-श्लेषविषयः । यत्रोदात्तादि-स्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्टन्यायेन श्लेषः । अभङ्गस्त्वर्थ-श्लेष एव । यत्र स्वरभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः । यो हि यदाश्रितः स तदलंकार एव । अलंकार्यालंकरणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिः' इति । तदन्ये न क्षमन्ते ।

उमाधवश्च त्वा पायात् । माधवपक्षे—येन अभवेन जन्मरहितेन अन शब्द-ध्वस्तं पादेन परावर्तितम् । बलेरसुरराजस्य जेता । काय पुरा अमृतपारि-वेपणावसरे स्त्रीकृतः स्त्रीत्वं प्रापितः । अमृतार्थं विवदमानानां देवामुरागाम-मृतपरिवेपणाय मायया नारायणेन मोहिनीरूपं धृतमिति पुराणवार्ता । यश्चोद्-त्तस्य उन्मत्तस्य अभङ्गस्य अधासुरस्य हन्ता । यद्वा कालियस्य पीडाकरः । आरवलयः अरिसुबन्धि सैन्यं यातीत्यर्थः । यद्वा उद्धतभुजंगहार बलं यस्य तेन गदडेन यातीत्यर्थः । अगं गोवर्धनं कृष्णरूपेण, गा पृथ्वीं च कूर्मरूपेण योऽधारयत् । शशिनं भग्नतीति शशिमद्राहुः तस्य शिरोहर इति स्तुत्यं नाम यस्य चामरा आहुः । अन्धकानां यावदानां क्षयकरो द्वारकाख्यनिवासनिर्माता । उमाधवपक्षे—येन ध्वस्तमनोभवेन विनाशितकामेन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा स्त्रीकृतः । मोहिनीरूपदिदृक्षुणा शिवेन प्रेषितो विष्णुः पुनर्मोहिनीरूपं दृष्ट्वाति पुराणवार्ता । यश्च उद्धृता उत्कर्षेण वर्तितौ भुजंगरूपौ हारवलयौ येन सः । यश्च शिरसि गङ्गामधारयत् । यद्वा शरीरावेन गौरीम्, शिरसि गङ्गां चेत्यभिप्रायेण च-कारः । यस्य शिरः शशिमचन्द्रयुक्तं हर इति स्तुत्यं नाम चामरा आहुः । अन्ध-कस्य असुरविशेषस्य निनाशकरः ॥ श्लेषस्तावच्छब्दालंकारोऽर्थालंकारश्च सन्नाति, तयोः परमतनिराकरणपूर्वकं भेदं निरूपयति—अत्रेति जतुकाष्टेति । पृथगु-पलभ्यमानयोरपि जतुकाष्टयोर्योगे यथैकत्वप्रतिभासस्तद्वेदापीत्यर्थः । लोकव-

1. यत्रेति । समानभेदेनोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चारणयोग्ययोरपि शब्दयो-
श्लेषभङ्गमयेन स्वरभेदानादराद्रेकप्रयत्नोच्चारणे जतुकाष्टन्यायेन शब्दश्लेष इति भावः ॥
2. यत्र स्वरिति । समानाभेदेनोदात्तादिभेदाभावाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन शब्दभेदा-
भावे केवळमर्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेष-वाच्यश्लेष इति भावः ॥
3. पुराणवार्तेति । अस्मीति इति च्छेदः । त्रिपुरवदे मिथुनस्य दानो वभृजत

तथाहि—अत्र ध्वनिगुणीभूतव्यञ्ज्यदोषगुणालंकाराणां शब्दार्थ-
गतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति । न च
'अन्वयकक्षय—' इत्यादौ शब्दाभेदः, 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति दर्श-
नात् । किं चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रति-
भयोद्भूतनाच्छब्दालंकारत्वमेव । विसदृशशब्दद्वयस्य बन्धे चैवंविधस्य
वैचित्र्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव चालंकारत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षितया चा-
र्थालंकारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालंकारत्व-
प्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालंकारत्वे 'प्रतिकूलतामुपगते
हि विधौ' इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालंकारत्वं तवापि प्रसज्यतइत्युभय-
त्रापि शब्दालंकारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्व-
खण्डना, तत्र—

विति । यथा लोके मौल्यादिगतं मुकुटादि मल्लकाद्यलंकारत्वेन व्यपदिश्यते तथा
काव्येऽपीत्यर्थः ॥ दूषयति—तदन्वये इति । शब्दाभेदादर्थश्लेष इति यदुक्तं तद्दूष-
यति—न चेति । दर्शनस्य प्रामाण्यानभ्युपगमे ताह—किं चेति । कविप्रतिभया
कवीनामनुभवेन उद्भूतनाद् विप्रयीकरणात् । शब्दस्यान्वयानुविधायित्वं प्रदर्श्य
व्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शयति—विसदृशेति । बन्धे चेति चकारस्य वैचित्र्या-
भावचेत्यन्वयः । ननु वैचित्र्यस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन किमायातमत
ताह—वैचित्र्यस्यैवेति । अलंकारत्वादलंकारनियामकत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षित-
या अर्थानुसन्धानसापेक्षत्वेन अर्थालंकारत्वे अर्थालंकारत्वाङ्गीकारे । रसादि-
परत्वेन रसाद्युत्कर्षानिप्रायप्रयोज्यत्वेन । शब्दभेदेऽपीति । 'विधौ' इत्यादौ
स्वरभेदाभावेन एकप्रयत्नेनैव शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयप्रतीतिरिति भावः । उभयत्र

पुराणवार्ता इति तु युक्तम् ॥ तथा च शिवमहिम्नः न्तवे—'रथः क्षोणी यन्ता शतश्रुति-
रत्नेन्द्रो धनुरयो रयादे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः शर इति' ॥

१. शब्दार्थेति । पर्यादान्तरपरिवृत्तितत्वात्सहत्वाभ्यां शब्दार्थगतव्यवस्थितिरिति
भावः ॥

२. दर्शनादिति । 'दावन्त एव नर्थाः स्युः शब्दास्तावन्त एव हि ।' इत्याद्युन्मि-
मादित्यर्थः ॥

३. शब्दभेद इति । विधिविधुशब्दयोः पार्यन्तेऽपीत्यर्थः ॥

४. श्लेषत्वेति । श्लेषत्वखण्डना श्लेषमङ्गः ॥

१. 'अर्थ' इति नास्ति कश्चिदुपलक्ष्यः २. 'लोके' इति मुद्रितपुस्तके नास्ति. ३. 'नर्थादंश-
रत्ने' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

लम्—' इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया निर्वि-
षयत्वापत्तेः । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाया वि-
षय इति चेत् । न । यदि 'सकल—' इत्यादौ शब्दश्लेषतया नोपमा
तत्किमपराद्धं 'मनोज्ञम्' इत्यादावर्थश्लेषेण ।

‘स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ, किं तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥’

इति रुद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजक-
त्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकता युक्ता, तत्र साधर्म्यस्य
वास्तवत्वात् । शब्दसाम्यस्य तु न तथा, तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात् ।
ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्त्या, गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयत-

मित्यादौ चेति । श्लेषो नोपमाबाधक इति भावः । तत् तदा । शब्द-
मात्रं सामान्यमाश्रित्यापीहालंकारमध्ये संभवत इत्यन्वयः । यद्यपि 'सकल-
कलम्—' इत्यादावेकप्रयत्नेन शब्दद्वयोत्पत्त्या शब्दस्याप्येकत्वं न संभवति, तथा-
प्येकानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वेन शब्दयोरेकत्वप्रतिभास इति भावः । समुच्चयालंकारे एक-
धर्माभिसंबन्धस्य निवेशाभावात्तत्समुच्चयपदमत्र तुल्ययोगितापर दीपकपरं च
तयोस्तत्संभवात् । नन्वेवं 'किं च तुल्ययोगितायाम्—' इत्यादिना श्लेषतुल्ययोगि-
तयोर्यो विषयविभागः कृतः स न सगच्छते 'येन ध्वस्त—' इत्यादावपि शब्दरूपै-
कधर्मसंबन्धस्य सत्त्वेन तुल्ययोगिताया विषयसंभवादिति चेत् । सत्यम् । यत्रानेक-
स्यैकधर्मसंबन्धावगमे द्विवचनबहुवचनचकाराद्यपेक्षा तत्रैव दीपकतुल्ययोगितयो-
र्विषयः । 'येन ध्वस्त—' इत्यादौ तु द्विवचनाद्यपेक्षाविरहेण तुल्ययोगिताया विषय
एव नास्ति । एवं ययोरेकधर्मसंबन्धस्तयोरनेकप्रयत्नोच्चार्यपदवाच्यत्वं दीपकतुल्य-
योगितालक्षणे निवेशनीयमतो नातिप्रसङ्गः । एवं च 'स्वेच्छोपजातविषयोऽपि—'
इत्यादिदीपकस्य 'किरणा हरिणाङ्गस्य—' इत्यादि, 'विकसन्नेत्रनीलाब्जे—' इत्यादि च
तुल्ययोगितायाश्च विषय इति ध्येयम् । गुणक्रियासाम्यबहुणक्रियासाम्यस्यैव ।
तत्र गुणक्रियासाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । वास्तवत्वाद् बलुसमवेतत्वात् । न
तथा नोपमाप्रयोजकता । तत्र शब्दसाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । साधर्म्यस्य शब्द-
रूपसामान्यस्य धर्मस्य । अवास्तवत्वाद् उपमानोपनेयरूपबलुनोरसमवेत-

१. कमलेति । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कवितुरान्' इत्यत्र मनोऽत्वलक्षणम्
गुणस्य, प्रकाशलक्षणायाः क्रियायाः, गुणक्रिययोर्वा साम्यात्पूर्णोपमाविषयोऽस्तीत्यर्थः ॥

२. मनोज्ञमिति । मनोऽत्वस्त्वनानोपनेयनभूतयोः कमलमुत्तयोर्भेदेन छिद्यत्वादर्थ-
श्लेष इत्यर्थः ॥

१. 'रुद्रटोक्त' क. २. 'च' इति नास्ति ब-मुल्लेखे ३ 'उपपत्ते' घ. ४. 'विषयता' घ.
५. 'यत्र धर्मो' निन्दनपलोचनार्थद्वन्द्वोपपत्त्या द्विवचनचकाराद्यपेक्षा इति छिद्यत्वादित्ये. ६. 'स्वं
च पूर्वोक्तनिरूपणे च सतीत्यर्थ' इति छिद्यत्वादित्ये पाठः. ७. 'अत्र' इति छिद्यत्वादित्ये.

‘प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ’ इति च मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यडाद्यो साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः—‘वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते, क्यडादयस्त्वाचाराद्यर्थे’ इति । तदपि न । न खलु क्यडादय आचारमात्रार्थाः अपि तु सादृश्याचारार्था इति । तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः ।

उदाहरणम्—

‘तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम् ।’

दितं प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय, वाचकं प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थप्रतिपादकम् । स्वस्वार्थबोधकौ क्रमेण स्वार्थप्रतिपादकौ । वत्यादीति । आदिपदेन कत्पादिपरिग्रहः । साम्यमेवेति । सादृश्यवाचकत्वेन साम्यमित्यर्थः । आचाराद्यर्थे इति । ‘अनुशिष्यन्ते’ इत्यन्वयः । अपि त्विति । किलित्यर्थः । ‘अपि तर्हि’ इति पाठे किं तर्हीत्यर्थः । उपसहरति—तदेवमिति । वस्तुतस्तु ‘चन्द्राग्रते शुक्लरुचापि हंम्’ इत्यादौ साधारणधर्मोपादानेऽपि क्यडादियोगे उपमादर्शनादार्थ्या उपमायास्तद्धितादित्रितयगतत्ववत् क्यजादिपञ्चकगतत्वेन विशेषो बोध्यः । एवं चाष्टप्रकाराया आख्या धर्मलोपालोपाभ्या पोडशप्रकारत्वं बोध्यम् । क्यजादिपञ्चके धर्मलोपे उदाहरणं यथा—‘वीरः प्रीतिकरत्वेन पर्यङ्गीयनि मद्यके । मित्रीयति पर प्रेम्णा भक्त्या देवायते नृणाम् ॥ देवदर्शं जने साधु प्रतीक्ष्यत्वेन दृश्यते । कृपया विष्णुसचार नित्यं सचरति क्षितौ ॥’ अत्र तृतीयान्तपदार्थानां क्यजाद्यर्थे सादृश्येऽभेदेनान्वयः ॥ उपमानलुप्तामुपमामाह—उपमानेति । ‘उपोपमा’ इत्यनुपद्वयः ॥ न वेति । न वा नयनतुल्यरम्यमास्त इत्यन्वयः । अन्यथा

त्वनिष्टमेव । अन्यथा उपास्यते हरः, अनुभूयते मुरम्, इत्यादौ धात्वर्थान्नमननकि-ययोरकनेकत्वेन कर्मलङ्कारोपपत्तिर्न स्यात् । इवादीनां तु वाचकत्वमेव । उपमानानुपादाने यामिवेदादिवाचकताया प्रतिबन्धकरादित्येन दृष्टान्तवैषम्यस्य मद्भावाद् विशेषणविशेष्ययोरेकविभक्तिरूपे ‘विशेष्येण सदैकार्थं भवेद्यत्र विशेषणम् । तत्र लिङ्गादयः प्रापो विशेष्यत्वा विशेषणे ॥’ इत्यनुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपि तत्र लिङ्गमन्त्याभिभेदोऽपि उदा-नानोपमेयता । विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोः ॥’ इत्यनुशासनस्य जागरूकत्वेन ‘शरैर्यस्तैः—’ इत्यादाउपमानपठोत्तरतृतीयादेः सूपपादकत्वाच्च । प्रादोयद्वयेन ‘दिग्गते श्रूयन्ते मदमद्दिनगण्टाः करदिनः करिण्यः काण्ड्याम्पदम्—’ इत्यादौ विशेष्यविशेष्ययोरेकविभक्तिरिति न काचिदनुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥

१. क्यडादय इति । अयमभिप्रायः—‘कुतं क्यडादयोपपत्त्यर्थे’ इत्यत्र ‘उपमानानुपादाने’ इत्यनं उपमानपदमनुवर्तते, तेनैवार्थमादृश्यादपि बोधे सादृश्याचारार्थः कश्चिदिति ।

१. ‘नार्थबोधकौ’ इति । २. ‘पोडशप्रकारा बोध्या’ इति मुद्रितपुस्तके.

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च 'मुखेन सदृशं' इत्यत्र 'मुखं यथेदं', 'नयनतुल्यं' इत्यत्र 'दृगिव' इति पाठे श्रौत्यपि संभवतीति । अनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थत्वभेदेन चतुर्विधत्वसंभवेऽपि प्राचीनानां रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा ॥ २० ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

‘वदनं मृगशावाध्याः सुधाकरमनोहरम् ।’

‘गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः ।’

अत्र 'गर्दभति' इत्यत्रौपम्यवाचिनः. क्तिपो लोपः । न चेहोपमेयस्यापि लोपः । 'निनदन्' इत्यनेनैव निर्देष्टात् ।

द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः ।

‘तस्या मुखेन’ इत्यादौ ‘रम्यं’ इति स्थाने ‘लोके’ इति पाठेऽनयो-
रुदाहरणम् ।

क्षिप्तमासगता द्वेधा धर्मेवादिविलोपने ॥ २१ ॥

[illegible][illegible][illegible]

यथा—

‘चन्द्रायते शुक्ररुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शमुरो न वारि वारीयते सच्छतया विहायः ॥’
मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते ।

यथा—

‘वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी ।

यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा ॥’

कचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते—

‘हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।

विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे ॥’

‘अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपाना ता विभूतयः ।

पुरंदरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव ॥’

तस्योपमानता यदि स्यादित्यर्थः । इयं साधारणधर्मेस्यामेदे मेदे च सम्भवतीति द्विधा ॥ तत्राद्या यथा—‘महाशृतो वदान्यस्य भारतीवामला मति । चेष्टा मतिरिव स्वच्छा चेष्टेव गुणसतति ॥’ अत्र स्वच्छत्वमेकमेव साधारणो धर्मः ॥ द्वितीया—माह—चन्द्रायत इति । चन्द्र इवाचरतीत्यर्थः ॥ मालोपमामाह—मालोपमेति । बहिल्येकाधिकपरम् । तेन ‘ता हंसमाला शरदीव गङ्गा महौषधीर्नक्तमिवात्मभासा । स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्या ॥’ इत्यादावुपमाद्वयेऽपि मालालम्बकतम् । इयमपि पूर्ववद्विधा । तत्राद्यामाह—वारिजेनेति । अत्र मनोहरत्वमेकमेव सादृश्यहेतुः । द्वितीया यथा—‘ज्योत्स्नेव नयनानन्द सुधेव मदकारणम् । प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥’ अत्र नेत्रानन्दजननादयो विभिन्नधर्मा एव सादृश्याना हेतवः ॥ उपमेयस्य प्रकृतत्वमुपमानस्याप्रकृतत्वं प्रायिकमित्यभिप्रायेणाह—कचिदिति । प्रकृतत्वं वर्णनीयस्योत्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षितम् ॥ हंस इति । हंसादय इव चन्द्रादयोऽपि वर्णनीयशरत्कालस्योत्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षिताः । ‘विमला’ इति पाठो न रमणीयः, मनोज्ञतयः कुमुदानीत्युपमानान्वयायोग्यत्वात् । तस्मात् ‘लसन्ति’ इति पाठो द्रष्टव्यः ॥ प्राचीनसमतानाक्षेपोपमादीनुपमाप्रकारान्वैचित्र्यातिशयानाधायकत्वेनोपेक्षमाण आह—अस्य राज्ञ इति । कल्पवृक्षभवा कल्पवृक्षोत्पन्ना विभूतय इत्यर्थः ॥

१. मालेति । यथा काचिन्माला सजातीयैः कुसुमैः काचिच्च विजातीयैर्निर्मायते तथैव यमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुभिरुपमानैरिति भावः । एकस्य उपमेयस्येत्यर्थः ॥

१. ‘यथा’ पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘यस्तु तस्य प्रकृतयोरेकधर्माभिन्नधर्मरूपतुल्ययोगितैवेदं न तूपमा ।’ एव चात्र यथेवशब्दप्रयोगस्तुल्ययोगिताद्योतकत्वात्तत्वेन न गौण एवेत्यवधेयम् । इति मुद्रितपुस्तकेऽधिकम्.

तत्रैकदंशत्रिवर्ति श्लिष्टं यथा मम—

(करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥)

समस्तवन्तुविषयं यथा—अत्रैव ‘विचुम्बति—’ इत्यादौ ‘वुनुं’
हरिदवलामुग्गमिन्दुनायकेन’ इति पाठे । न चात्र श्लिष्टपरम्परितम् ।
तत्र हि ‘भृमृदावलिदम्भोलिः—’ (५२३) इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वाद्यारो-
विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपाणां सर्वथैव सादृश्याभावा-
दसंगतम् । तर्हि कथं ‘पद्मोदयदिनाधीशः—’ इत्यादौ परंपरितम्,
राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य संभवात्—इति न
वाच्यम् । तथा हि—राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न
न प्रकृते विवक्षितम् । पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षित-
म् । इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना सु-
—इति न श्लिष्टपरम्परितम् । कचित्समासाभावेऽपि रूपकं
दृश्यते—

‘मुख तव कुरङ्गाक्षि सरोजमिति नान्यथा ॥’

कचिद्वैयधिकरण्येऽपि यथा—

‘सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्चपुच्छच्छटा ।

यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषां शैलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥’

सितच्छत्रत्वारोपे निमित्तम् ॥ करमिति । कर किरणमेव हस्तम् ॥ पद्मोदयादेरेव
पद्मोदयादिशब्दस्यैव । द्वयोः रूप्यरूपकयो राजादिसूर्याद्यो ॥ नन्वत्र शब्दसाम्य-
विवक्षावशात्प्रसिद्धतेजस्वितादिरूपसाम्यविवक्षायाम्बु ‘त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भा’ इ-
त्यादौ तु दीर्घत्वपीवरत्वादिसाम्यसम्भवेनात्र तन्मूलक एव स्तम्भत्वाद्यारोपोऽस्तु
त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वाद्यारोपस्य तत्कारणत्वस्वीकारेण किमिति चेत् । न । तन्मा
यथा मण्डपभारसहिष्णवस्तथा हरेर्वाहवस्त्रैलोक्यभारसहिष्णव इति साम्यस्यैव प्रकृते
विवक्षितत्वात् । तच्च त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वाद्यारोपं विना दुर्बोधम् । समासाभा-
वेऽपीति । अत एव दण्डिना व्यस्तं समस्तं व्यस्तसमस्तं चेति त्रिविधं रूपकमु-
क्तम् । ‘वृत्ततया’ इत्यमेदे तृतीया । अन्यथा तादात्म्यारोपो न स्यात् ॥ सुचरितमे-

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।

मूपिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपमक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च कचित्प्राकरणिकादर्थदप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं कचिदप्राकरणिकार्थात्प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणम्—

‘हारोऽयं हरिणालीणां लुठति स्तनमण्डले ।

मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं सरकिंकराः ॥’

‘विललाप स बाप्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

जतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम् ॥’

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदाहृते ‘हारोऽयं—’ इत्यादौ । न चेदमनुमानम् । समानन्यायस्य संबन्धरूपत्वाभावात् ।

विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयु(य)तः ॥ ८३ ॥

सर्थापत्त्यलंकारमाह—दण्डापूपिकयेति । दण्डापूपन्यायेनेत्यर्थः । अन्यार्थागमो निश्चयप्रतीतिः ॥ दण्डापूपन्यायमाह—मूपिकेणेति । इतिशब्दो हेतौ । अनेन मूपिकेण तत्सहचरितं दण्डमक्षणसहचरितमर्थादाचित्तादायातमवगतं भवतीत्यनन्तरं ‘वदन्यत्रापि’ इति पूरणीयम् । नियतेति । नियतस्य तद्वत्त्वेन निश्चितस्य समानन्यायास्तुल्यत्वाभ्यामर्थादर्थान्न तु शब्दात् । आपतति प्रतीतिविषयो भवति । मूपिकस्य हि दण्डमक्षणं दुष्करं तनिष्पत्तौ तत्सहचरितापूपमक्षणमतिमुकरत्वायया संभाव्यते तथात्रापि सहचरितैकतिद्वेपरतिद्विराचित्वात्संभाव्यत इति भावः ॥ हारोऽयमिति । मुक्तानां हारघटकरान्निशेषाणां निवृत्तसंचारदुःखानां च । मुक्तानां तावदपिदादिनं दुर्घटं तनिष्पत्तावनुक्तानामन्त्यां सुतरां तन्त्यादिति पुंस्त्वन्नत्र समानो धर्मः । मुक्तानां वर्णनीयत्वेन प्राकरणिकत्वम् ॥ विटलपेति । तोऽजः । द्रव्यत्वन्न समानो धर्मः । वयसो वर्णनीयत्वाभावादप्राकरणिकत्वम् । संबन्धरूपत्वाभावादिति । व्याप्तिरूपत्वाभावादित्यर्थः । व्याप्तिश्च शब्दहासकयोर्व्यभिचरितसमानाधिकरण्यरूपः । प्रवृत्ते तु एकस्य नापन्यग्रहेण चित्वात्तत्त्वान्न तादृशधर्मान्तरग्रहो भवतीति शब्दहासकयोर्व्याप्त्यसंबन्धवदिति भावः ॥ विकल्पांतरमाह—विनश्य इति । तुल्यबलत्वं तदुदाहरणे वयस्य बोध्यम् ।

1. वृत्तेति । दण्डापूपिकेणेति । दण्डापूपिका । ‘दण्डोऽयं हरिणाली’ इति वृत्तिः । हारोऽयं हरिणाली इति वृत्तिः । अनेन तु दण्डापूपिका, विदिते वयसो वर्णनीयता । ‘वयसो वर्णनीयता’ इति वृत्तिः । अनेन दण्डापूपिका, विदिते वयसो वर्णनीयता ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥'

इह केचिदाहुः—'शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वमपि सदसद्योगः' इति । अन्ये तु—'शशिप्रभृतीनां त्वतःशोभनत्वं घूसरादे-
दीनां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः ।' अत्र हि शशिप्रभृतिषु घूसरादे-
रत्यन्तमनुचितत्वमिति विच्छित्तिविशेषस्यैव शोभनत्वे प्रक्रमादिति । इह
च खलेकपोतवत्सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः । समाध्यलंकारे त्वेक-
कार्यं प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेनापत्तनमिति भेदः ।

'अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम् ।

मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः ॥'

अत्राद्येऽर्थे गुणयोर्योगपद्यम्, द्वितीये क्रिययोः । उभयोर्योगपद्ये
यथा—

'कलुषं च तवाहितेष्वाकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्चि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥'

गतत्वपर्यन्तानां ग्रहणम् । खलस्य तु स्वतोऽशोभनत्वं नृपाङ्गनगतस्य शोभनत्व-
मिति वैपरीत्येन सदसद्योगः । मनोदुःखं प्रति घूसरत्वादिविगिष्टाद्यन्तादयः कार-
णानि कारणीभूतानां विशेष्याणां विशेषणानां च यथासंभवं सतामसता च योग
एव सदसद्योग इति भावः । अन्येषां मतमुपपादयति—अत्र हीति । विच्छि-
त्तिविशेषस्यैवेत्येवकारेण मनसीत्यादेर्व्यावृत्तिः । नन्वेतन्निरर्थकमत आह—मन-
सीति । तथा च वाक्यसमापकत्वेनैव तत्सार्थकमिति भावः । प्रथममर्तं दूष-
यति—नृपाङ्गनगत इति । विशेषस्यैवेत्येवकारेण विगिष्टव्यवच्छेदः । तथा
चात्र विगेष्यविशेषणयोर्योग एव वैचित्र्यावहो ननु विगिष्टानां योगः । क्रमभेद-
रूपदोषावहत्वादिति भावः । समाध्यलंकारादस्य भेदमाह—इहेति । साहित्येन
मिलितत्वेनावतारः । समग्रे समर्थे पर्याप्ते काकतालीयन्यायेन अप्रतिबंधतत्वेना-
पत्तनमुपस्थापनम् । यत्र कार्यविशेषं मिलितान्येव कारणानि जनयन्ति समुच्चयस्य
विषयः । यत्र त्वेकस्मिन्कारणे फलसाधनायानुष्ठीयमाने दैवादुत्पन्नेन कारणान्त-
रेण तत्फलस्य मुकरत्वं स समाधिरिति भावः ॥ गुणयोर्योगपद्ये समुच्चयमाह—अ-
रुणे चेति । नायिकां प्रति स्मर्या लक्षिरियम् । नयने दृष्टे इति शेषः ॥ कलु-
षमिति । रोपकपायितमित्यर्थः । सितपङ्केरुहस्य मोदगीसदृशी श्रीः शोभा यस्य
तत् । अस्य वयधिकरण्ये एव प्रयोगप्राप्त्यर्थं विच्छित्तिविशेषजनकत्वं च । क्वचि-

SÂHITYA=DARPANA

BY

VIS'VANÂTHA KAVIRÂJA

With the commentary of

RÂMACHARANA TARKAVÂGÎS'A BHATTÂCHÂRYA

ANNOTATED

With Introduction and Explanatory Commentaries

BY

MAHAMONHAPADHYAYA

PANDIT DURGÂPRSÂDA DVIVEDA

PRINCIPAL, MAHARAJA'S SANSHRIT COLLEGE, JAIPUR.
MEMBER OF THE COUNCIL AND FACULTY OF ORIENTAL LEARNING OF
THE BENARES HINDU UNIVERSITY.

Fourth Edition.

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JÂWÂJÎ,

MANAGER OF THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,
BOMBAY.

1922.

Price 4 Rupees.

SÂHITYA=DARPAṆA

BY

VIS'VANÂTHA KAVIRÂJA

With the commentary of

RÂMACHARAṆA-TARKAVÂGÎS'A BHATTÂCHÂRYA.

ANNOTATED

With Introduction and Explanatory Commentaries

BY

MAHAMOHAPADHYAYA

PANDIT DURGÂPRSÂDA DVIVEDA

PRINCIPAL, MAHARAJA'S Sanskrit College, JAIPUR

MEMBER OF THE COUNCIL AND FACULTY OF ORIENTAL LEARNING OF
THE BANARAS HINDU UNIVERSITY

Fourth Edition

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JÂWJÂJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NAINA-SOON" PRESS,

BOMBAY

1922.

Price 1 Rupee

साहित्यदर्पणः ।

श्रीविश्वनाथ-कविराज-प्रणीतः ।

श्रीरामचरण-तर्कवागीश-भट्टाचार्य-कृतया

विवृत्या समेतः ।

जयपुरराजकीयसंस्कृतकालेजाध्यक्ष-काशीहिन्दुयूनिवर्सिटी-

सभास्तार-सत्संप्रदायाचार्य-महामहो-

पाध्यायपदभाजा

श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदेन

संकलितया छायाख्यविवृतिपूर्त्या परिष्कृतः ।

स च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिनाङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीतः ।

४ संस्करणम् ।

शके १८४४, सन १९२२.

मूल्यं ४ रुप्यकाः

इति । तदेतच्च, सूत्रितमैव त्रयीलक्षणं काव्यमिति वा निर्दिष्टमिति वा
मात्रवर्तव्यतायां व्यवहारस्य योग्यता नोपमेयभावं भजद्वयान्वयानुशासनं परिच्छेदे
एवं च विचारयित्वा तन्मोडतिरिक्तमिति, अज्ञमिच्छाविशेष एव इति
प्रतिपादनं परिभाषणीयम् । तथा—नन्द, ईदृश वा हृद्यो वा स्यात्, इति
विशेषो वा आनन्दारित्यो वा प्रतिभाषितो वा स्यात्, एतौ
विशेषो वा कर्तव्यो वा स्वाग्लियन्वेतन् । प्रकृते स्वस्वतन्मयनस्य
सिद्धमानोऽपि सत्तास्यदातिभाववन्तुो विद्वत्तन्मो नान्यथा
गीयते । तत्र शिक्षा तावत्—(१) सिद्धतन्मोऽपि, विज्ञा वा भिक्षा वा
इवाप्युत्तरणमिति—एतन्मो नान्यथा सिद्धतन्मो नान्यथा
एतपि सत्तास्यदातिभाववन्तुो विद्वत्तन्मो नान्यथा
जातिग्राह्यतन्मो नान्यथा नान्यथा नान्यथा
इत्येव । तदेतदुक्तं नान्यथा पतञ्जलिना नान्यथा—
—'इत्यादि (५) । तथा प्राकृतद्विष्य एतदेवपुनरुक्तं—
न पठितं नोऽपि ज्ञेयं जायन्ति' (भाष्य ११९) इत्यादि । एतद्वन्मो नान्यथा —

"अनभ्रदृष्टिं प्रदणानुत्तम
सख्यती विभ्रम-जन्मभूमिः ।
पैद्वर्भरीतिः एतिनागुनेति
सोनान्द 'गमनस्य' पतञ्जलिः ।
'जयन्ति ते पद्ममगमने
चिन्तेतिस्वद्वर्भरीतिः ।

ति निरवाचि । निषण्डप्रवृत्तीनां नन्दानामेतदनुमार्थं व्युत्पादनम् । बहुत्र
गलन्तरे सत्यप्यहोरात्रादिनो होरादिनद्व्युत्पादनमेतदुपपत्तमेव विधीयत इत्यलं प्रस-
ङ्गान्तरेण । प्रकृते श्रौतानि स्मृतानि चोदाहरणानि बहूनि । तन्निरस्तु—

‘मधुकैटभदानवेन्द्रमेदः-

सुवचिन्ना विषमैव मेदिनीयम् ।

अधिवास्य यदि स्वकैर्यशोभि-

धिरमेतामुपभुङ्गते नरेन्द्राः ॥’ (अनर्थ. १।१४)

इत्यादिमूलम् । एवं च मेदसो मेदिनीति नैरुक्ता । मिथ्यतेषु वैयाकरणाः ॥

(५) छाद्यते, वा छाद्यतेऽनेति छन्द इति नैरुक्ता । चन्दतेऽनेनेति तु वैया-
करणाः । तत्र चेदं ज्ञानादपि कन्दजु गानमिति तत्पदसमि पदगद्यगानं र-
क्षतीति नञात्पदं रक्षणीयम् । तत्र रजगानि रजसो रजसा—

‘छिजपुरपरिमवकारी यो

नरपतिरतिधनलुब्धात्मा ।

श्रुयमिह निपतति पापोऽसौ

पातमिव पवनहनं घृन्तान् ॥’

पुरुषस्त्वमेव किल पञ्चविंशकः

स्फुटचूलिकार्थवचनैर्निगद्यसे ॥'

(हरविजये ६।१८)

'भेद्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय

क्लेशप्रहाणमिह लब्धसर्वाजयोनाः ।

श्यान्ति च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य

वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥'

(शिशु. ८।५५)

पुनःपुनःपुनःपुनः—

'श्रुतां तुमे जाग्रत्स्वमणि फालयोरो क्रतुमतां

छा कर्म प्रध्वलं फलति पुरुषाराधनमृते ।

अतस्त्वां संप्रेक्ष्य क्रतुषु फलदानप्रतिभुवं

श्रुतां प्रष्टां प्रष्टा कृतपरिहारः कर्मसु जनः ॥'

मिदगर्हि ।

'नि प्रलितमस्य वेदा प्रीक्षितमेतस्य पञ्च सूतानि ।

मितमेतस्य अगस्त्यस्य च स्तुतं नताप्रलय ॥'

----- \

‘कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा
भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या ।
संयोग एषां न त्वात्मभावा-

दात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ (११२)

इति कालस्वभावादिव्यादिव्या श्वेताश्वतराणा मन्त्रोपनिषदा व्यक्ततरमव-
सीयते । एवं वाजसनेयिना ब्राह्मणोपनिषदा—‘इतिहास. पुराणं विद्या उप-
निषद श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि’ इति । एवमेव छान्दो-
ग्योपनिषदापि—‘इतिहासपुराण पञ्चमो वेदाना वेद पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वा-
कोवाग्रयमेकायन देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदे-
वजनविद्या’ इति । साहित्यप्रतिपाद्यं दृश्यकाव्यमविकृत्य भगवता भरतेन तु
स्पष्टमात्रातम्—

‘जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयात्रसानाथर्वणादपि ॥’

(नाट्यशा० १११७)

आग्नेये तु अव्यदृश्ये उमे अपि काव्ये सम्यग् व्युत्पादिते इत्युपरिष्ठात्रिवेदमि-
ष्यते । एतेनान्यशास्त्रवत् साहित्यस्यापि वेदोपजीवकत्वम्, तत् एव साहित्यमूलस्य
वेदाज्ञोपाप्तसमानकालिकत्वं च प्रतिपत्तव्यम् ॥

तत्रभवतो राजशेखरस्य काव्यमीमासायां कविरहस्ये तु निरूपिताथो
महतार्थवादेन प्रस्तूयते—“यद्योपदिदेश श्रीकण्ठ परमेष्ठिवैकुण्ठादिभ्यश्चतुःपृष्टये
शिष्येभ्यः । सोऽपि भगवान् स्वयभूरिच्छाजन्मभ्यः स्वान्तेवासिभ्यः । तेषु
नारदतेय ऋन्दीयसामपि वन्द्य काव्यपुरुष आसीत् । तं च सर्वसमयविदं
दिव्येन चक्षुषा भविष्यदवदर्शिनं भूर्भुवःस्त्रितयवर्तिनीषु प्रजासु हितकाम्यया-
प्रजापति काव्यविद्याप्रवर्तनायै प्रायुक्त । सोऽष्टादशाधिकरणी दिव्येभ्यः काव्यविद्या-
ज्ञानकेभ्यः सप्रपञ्चं प्रोवाच । तत्र कविरहस्यं सहस्राक्षं समान्नासीत्, औक्ति-
क्रमुक्तिगर्भं, रीतिनिर्णयं सुवर्णनाभः, आनुप्रासिक प्रचेतायनः, यमकानि-चित्रं
चित्राद्गद, शब्दश्लेषं शेष, वास्तवं पुलस्त्य, औपम्यमौपकायनः, अतिशयं
पाराशरः, अर्थश्लेषमुत्तम्य, उभयालंकारिकं कुवेरः, वैनोदिकं कामदेव, रूपक-
निरूपणीयं भरत, रमाविकारिक नन्दिकेश्वर, दोषाधिकरणं विषण, गुणोपा-
दानिकमुपमन्यु, औपनिषदिक कुचमार इति । ततस्ते पृथक् पृथक् स्वशास्त्राणि
निरवर्वाचक ।

एवं गुदन्वो निर पुष्पा-पुराणी दृष्टुम स्म, यत्किञ्चिदपि शिष्याः कथाप्रसङ्गे
पत्रच्छ, कीदृश पुनरग्रे सारस्वनेयः काव्यपुरुषो वो गुरुरिति । स तान् बृह-

. काल इति व्याप्तिः, स्वभाव इति लौकायतिकाः, नियतिरिति मीमामकाः,
नि निर्वाहः, भूतानां च पञ्चतन्त्रादिनां, योनिरिति प्रहृतिनादिनां, पुरुष
पञ्चतन्त्रादिनां कालां प्रतिवेदिने ॥

तापतिरुचे । पुरा पुत्रीयन्ती सरस्वती तुषारगिरौ (तपस्यामास) प्रीतेन मनसा
तां विरिज्ज । प्रोवाच-पुत्रं ते सृजामि । अथैषा काव्यपुरुषं सुपुत्रे । सोऽभ्युत्थाय
नपादोपग्रहं छन्दस्वर्ता वाचमुदचीचरत् ।

यदेतद्वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्या विवर्तते ।

सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देयं तावकौ ॥

तामान्नायदृष्टचरोमुपलभ्य भापाविषये छन्दोमुद्रां देवी ससंमदमङ्कपर्यङ्केनादाय
तमुदलापयत् । वत्स, सच्छन्दस्काया गिरः प्रणेता, वाङ्मयमातरमपि मातरं
मां विजयसे । प्रशस्यतमं चेदमुदाहरन्ति यदुत 'पुत्रात्पराजयो द्वितीयं पुत्रजन्म'
इति । तत्त पूर्वं हि विद्वांसो गद्यं ददृशुर्न पद्यम् । लटुपञ्चमधातु छन्दस्वद्वचः
प्रवर्त्त्यति । अहो श्लाघनीयोऽसि । शब्दार्थौ ते शरीरम् सस्कृतं सुखम्, प्राकृतं
बाहु, जघनमपभ्रंशं पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । समः प्रसन्नो मधुर उदार
ओजस्वी चासि । उक्तिचर्णं च ते वच, रस आत्मा रोमाणि छन्दांसि, प्रश्नोत्तर-
प्रवहिकादिकं च वाक्केलि, अनुप्रासोपमादयश्च त्वामलंकुर्वन्ति । भविष्यतोऽर्थ-
स्याभिधात्री श्रुतिरपि भवन्तमभितौति—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति

महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥ (ऋ सं. ३ अष्ट. ८ अ. १० व.)

'तथापि संवृणु प्रगल्भस्य पुंस कर्म, बालोचितं चेष्टस्व' इति निगद्य निवेदय
चैनमनोकहाभ्रयिणि गण्डशैलतलनल्पे क्लान्तमभ्रगङ्गा जगाम । तावच्च कुशान्
सन्निधश्च समाहर्तुं निस्ततो महानुक्तिरुशनाः परिवृत्ते पूषण्युष्मोपहृतं तमद्राक्षीन् ।
कस्यायमनाथो बाल इति चिन्तयन् स्वाश्रमपदमनैपीन् । क्षणादाश्चक्षत् च
सारस्वतेयस्तस्मै छन्दस्वर्ता वाचं समचारयत् । अकस्माद्विस्मापयन् स चा-
भ्युवाच—

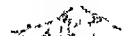
या दुग्धापि न दुग्धेव कविदोग्धृभिरन्वहम् ।

हृदिनः संनिधत्तां सा सृक्किधेनुः सरस्वती ॥ इति ।

तत्पूर्वकमधेतृणा च स्नेधस्तनादिदेय । तत् प्रभृति तमुशनसं मन्तः कवि-
रित्याचक्षते । तदुपचाराच्च कवयः कवय इति लोकायात्रा कविशब्दश्च 'कृ वृणं
इत्यस्य धातोः काव्यकर्मणो रूपम् । काव्यैकरूपत्वाच्च सारस्वतेयोऽपि काव्य-
पुरुष इति भक्त्या प्रयुज्यते । ततश्च विनिवृत्तः वाग्देवी तत्र पुत्रमपदयन्ती मध्येदृश्यं
चन्द्र । प्रसन्नतश्च वाल्मीकिर्मुनिवृषा सप्रश्रयं तमुदन्तमुदाहृत्य भगवत्यै
ऋसूतेराश्रमपदनदर्शयत् । तापि प्रत्युनपयोधरा पुत्रायाङ्गपाली ददाना शिरानि
च बुध्वन्वी स्वस्तिमता चेतसा प्राचेतसापि महर्षये निवृत्तं सच्छन्दांसि वचानि
प्रायच्छत् । अनुप्रेषितश्च स तथा निपादनिहतसहचरीकं त्रैश्वयुवानं वृद्धाङ्ग-
कारयानिषं वदन्तमुदीच्य शोकवाङ्मोक्षमुज्जगाद—

मुपलभ्यन्ते । तथाहि—छान्दोग्ये “यो ह वै वसिष्ठं वेद, वसिष्ठो ह त्वानां भवति. वाग्वाव वसिष्ठः” इति वसिष्ठपदार्थव्युत्पादनम् । एवमन्येषामपि व्यख्या द्रष्टव्या । निरुक्ते “—इन्द्रगन्धुः तन्को वृत्रो मेघ इति नैमन्ताः, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहासिका अपां च ज्योतिषा च मिथ्रीभावकर्मणो वर्षक्रमे जायते तत्रोपनायेन युद्धवर्णा भवन्ति, अहिबन्धु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च—” (२. ५. २) इति वृत्रवपातत्वम् । एवं प्रजापतेः सुतानुगमनम्, इन्द्रस्य अह्नयोपगमनम्, इत्यादि भिन्नतात्पर्यतया नीयमानमुपलभ्यते । श्रूयते हि ऋक्संहिताया ‘उव सुनुवा उपो न जार—’ (१. ५. १३) इति । ‘उपो न जार पृष्टपाजो—’ (५. २. १३) इति च । एतदेव पुनर्ऋक्संहिताया ऐतरेये ब्राह्मणे—‘प्रजापतिवै स्वा दुहितरमभ्यध्यायद् दिवमित्यन्य आहुरदममित्यन्ये तानृष्यो भूत्वा रोहित भूतानभ्यव—’ इति कथारूपेण निरूपितम् । अत्र जमिनिमूत्रभाष्यवार्तिककारा—‘प्रजापतिस्तावत्प्रजापालनायिवारादादित्य एवोच्यते । न चारणोदयवेलायामुपसमुपनभ्येत् । सा तदागमनावेवोपजायत इति ननुहितरूपेण व्यपदिश्यते । तस्या चारणनिरणारत्नबीजनिधेपालनीपुरप्रयोगदुपचर. इत्याह । अत्रैव ‘प्रजानाथ नाथ प्रमभमनिव स्वा दुहितर नम रोहित्वा रिरमदिष्टुमृष्य वपुषा । अनुष्णापेर्यात दिवमपि नपत्राहतमसुं नमन् तेऽहनि रजति न नृगव्याधरभज ॥’ इति नक्षत्रपुलस्त्येतिरप्यभितं मितिसम्बन्धमपि द्रष्टव्यम् । एवमेव ऋक्संहिताया ‘उदीरय पितरा जागमानगं—’ (३. ३. १०) इति । एतज्जपदनालम्ब्य नैतिरीयारम्भके—‘—तैत्तिर्यन्दिह, अहत्यापे जार, वं दिवब्राह्मण, गौतमब्रह्मण—’ (१. १२) इति पाणिनि-सूत्रिण एतदप्यानिगद (१. २. २७) तथा शतपथब्राह्मणे (३. ३. ४. १८) । इतिनाहत्याहृत वात्सीकीने रामयणे चिन्तम् (१. ४८-४९) एव निरुक्तारता—‘अदित्योऽत्र जार उच्यते नरेर्जरदिह—’ (३. ३. ४) । वार्तिककारा अपि—‘एव नमस्तत्रैव परमैर्दमिनिनेन्द्रवद्वच्य मनि व उहति रीमनामप्या रनेरहत्याहृतव्याप्यानाः अहान्तपण्य देव-नीतना इमे ते रितेनेचरित्य एतारमन्तरानुक्ताने, न ह पक्षीमनिय-रद इति दिह । एते पिता मेघ इति स्मिन् ॥

वपुषः पुरप्रवृत्ते—एवमपि नमस्तत्रैव परमैर्दमिनिनेन्द्रवद्वच्य मनि व उहति रीमनामप्या रनेरहत्याहृतव्याप्यानाः अहान्तपण्य देव-नीतना इमे ते रितेनेचरित्य एतारमन्तरानुक्ताने, न ह पक्षीमनिय-रद इति दिह । एते पिता मेघ इति स्मिन् ॥

भूमिका ।

अतस्मिन्त्यापृतिरपि नमनोनिधेयं विवेचनीयम् । अतो नित्यं वेदा इत्येव स्थितम् ॥

यत्तत्र साप्रतिका वेदवाच्यतयो दयानन्दस्वामिन ऋग्वेदादिभाष्यभूमि-
कायां वेदानां नित्यत्वमाल्लापि तदुत्पत्तिगणनामकार्येनत्र त्रेधा ब्रजोऽज्जति ।
नित्यस्योत्पत्तिवाल्लप्रदर्शनं प्रथमो ब्रज । उत्पत्तिकालप्रदर्शने स्वायंमुदादिग-
मन्तना सधिकात्स्य (१२०९६०००) एतावद्वर्षमन्त्य परित्यगो द्वितीयो
ब्रज । यत्तादृशनायामेवमत्या महद्युगैरेवो मनु त्रयणो ग्नि तु चतुर्थ-
मन्व एवं पश्यं नह्यं द्वापरिन् भवति ७१×१४=१९४ । तन्मूलं सधिकात्-
गोज्जं मिरस्यापतति उत्पत्तिकालोऽपि यदि वक्तव्यस्तर्हि द्वापरकल्पारम्भमिति नृ-
तीदो ब्रज । परं नहि द्वापरो नित्यमात्रे वेदमित्य सघटते । अत्रैव गण-
नपसति —

देवयुगानि ।
 $१२०००० = (३६० \times १२००००) = ४३२००००$
 ज. दि=१०००×१२००००=(१०००×४३२००००)=४३२०००००००
 अथवा, एवमनुमानं तदुदरयुगं ४२९४०८०००० खस्ति ।
 तेन २५९२००००=१५११७२८००० ह्यं द्वापरं भवति ।

द्वापरिगणनात्तरम्—
 $७१ \times मनु ४३२०००० = ३०६७२००००$
 $६१२०६७२०००० = १८४०३२००००$
 $७१२०६७२०००० = १२०९६०००$
 $२७१४२९०००० = ११६६४००००$
 मन्व = १५२८०००
 त्रेता = १२९६०००
 द्वापरम् = ८६८०००
 द्वापरे मन्व = ३१७९
 द्वापरे त्रेता = ८८२९४७९.९ = ८८२९४७९.९

न च वेदविहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु ।
 तस्मात्सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥
 एवमस्त्विति तानुक्त्वा देवराजं विखुज्य च ।
 सस्सार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित् ॥
 धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च सोपदेशं ससंग्रहम् ।
 भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदर्शकम् ॥
 सर्वशास्त्रार्थसंपन्नं सर्वेशिष्यप्रवर्तकम् ।
 नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥
 संकल्प्य भगवानेवं सर्वान्वेदाननुस्मरन् ।
 नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥'

(१ अ. २—१६ श्लो)

एतेन चैवस्यतादृशस्य सप्तमस्य मनो. कस्मिंश्चित्रेतायुगे राज्ञो नहुपस्य राज्ञ-
 वत्ते, यद्वा माप्रतिष्ठाद् गनरुले प्राग् द्वापरयुगे प्रोक्तेभ्यः पुराणेभ्यः पूर्वं त्रेता-
 युगे नाट्यशास्त्रस्य प्रणयनमिति व्यक्तम् । तत्र प्रथमकोटावन्यो नहुपो द्वितीयको
 टावन्य इत्यपि समवन् पन्था । नहुपश्च आयुपः पुत्रो ययातेः पितेति
 मशनागतम् (आदिपर्व. ९५ अध्या ७ ग.) ॥

अत्र मनुष्यस्य मावदायुः समाव्यते तावतो बह्वधिकनिबन्धनादिदानांतना इति-
 णामपुराणेषु नदिदानान्मान्यन्यथाऽन्यथा गमयन्तोऽपि वस्तुतो न विभ्रान्ति संश्र-
 मन्ते । उपर्युक्ते भवन् । यद् ययोत्पादिनं तत् तथैव परीक्षितं स्वल्पप्रतिष्ठितं
 भवति । इत्यथा पर्येषमाण तु स्वल्पाप्रतिष्ठितमेव । नहि मृद्व्यतिरेकेण निभा-
 वन्नानो नृदृढ स्वल्पमवितिष्ठतीति । एवमस्माकमार्यावर्तंभुवामितिहाम पुराणं
 चरन् न यद्यधुनामायमात्रमनिद्वन्द्वप्रवर्तने, किन्तु पातञ्जलादिप्रख्यातयोगवि-
 द्भिरन्यथा (यो इ वि पा) तत्रतत्र विद्वक्षणदेशकालपात्रघटितमपि
 दम्प द्वावदन् । अत्र एव भगवता वेदव्यासेन—

‘इतिहामपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेन् ।

विमेत्यल्पश्रुताद्भेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥

(म. भा. आदिप. १ अ. ३६७ श्लो.)

इतिहामपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेन् । न स्यादप्येवमादरमूरिति-
 त्वात् । अत्र वेदं, इति हाम इत्यमरि लोक्प्रवृत्तार्थं प्रवर्तमानं सिध्येत् । नैवं
 पुनः श्रुतेः स्वल्पविशेषावर्तनम् । अत्र एव चत्र प्रमेयानवबोधेन कुतर्कव्या-
 न्तेन ‘नैव न्यायोग्यसाधो यदेतमन्यो न पश्यति’ इत्यनेन परिह्रियते ।
 ‘नैव न्यायोग्यसाधो यदेतमन्यो न पश्यति’ इत्यनेन परिह्रियते ।
 ‘नैव न्यायोग्यसाधो यदेतमन्यो न पश्यति’ इत्यनेन परिह्रियते ।
 ‘नैव न्यायोग्यसाधो यदेतमन्यो न पश्यति’ इत्यनेन परिह्रियते ।

‘नैव न्यायोग्यसाधो यदेतमन्यो न पश्यति’ इत्यनेन परिह्रियते ।
 ‘नैव न्यायोग्यसाधो यदेतमन्यो न पश्यति’ इत्यनेन परिह्रियते ।

यदि चात्र सांप्रतिकपर्यालोचनदृष्ट्या कालसंकोचचिकीर्षाया मीमांसकाना सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरताधिकरणन्यायोऽवतार्येत (जैमिनिद. ६ अ. ७ पा. १३ अधि.), तदापि विसंवादाधित्वादवस्थ एवामिलक्ष्यते । यत्स्वत्र साधारण्येनाधिकारिचिन्ताया ब्राह्मणानुगृहीतः कालसंकोच आश्रीयते; इह पुनरविशेषेण कालकलनाया गमकानुगृहीतः कालसंकोचो विकाशो वा कथमाश्रीयेत । या च घतायुःश्रुतिः, सापि युगपरतया मन्वादिभिः स्मर्यते (म. स्मृ. १ अ. ८१-८४ श्लो.), इत्येतेतिहासपुराणाभ्यामेव किमपराद्धम् । यत्तदुक्तजातं गमकानुपलम्भेऽप्यन्यथा नीयते । एतेन हि भगवन्तं रामभद्रं तत्पितर तत्र भवन्त दशरथं चामिलक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम्—

‘दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।

रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥’

रा. वा. का. १. स. ९७ श्लो.

‘षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ।’

(रा. वा. का. २० स. १० श्लो.)

इत्यादिवाक्यं नासगतं मन्तव्यम् । बलादन्यथानयने तु सैरमानेन $1\frac{1}{2}\frac{0}{0} = २८\frac{1}{2}$ इति $६\frac{0}{0}\frac{0}{0} = १६\frac{६}{२}$ इति तयोः कालावागच्छतः । अत्र द्वितीयस्म-
श्रद्धेत्येवऽपि प्रथमः सर्वथाऽनुपपन्न एव । तथा तत्रैव रामायणे ‘ऊनषोडश-
वर्षो मे रामो राजीवलोचनः’ इत्येवमादिस्फुटकालो दिनत्वेन परिणममानोऽति-
तरामनुपपन्नो द्रष्टव्यः । नैवमत्रैवानुपपत्त्या पराक्रम्यते । यानि पुनर्ज्योतिषे होरा-
स्कन्धे नानाप्रकाराणि योगोक्त्यानि पुरुषायुषाणि पठितानि तत्रापि विसंवाद-
गतप्रहान्नमुच्यमहे । जैमिनीयन्यायोऽपि स्वातन्त्र्येणावतार्यमाणः कालकलनासु
प्रमाणपदवीनाधिरोहतीत्यपि दर्शितमेव । देशकालपिपयविप्रकृष्टानामेवस्वराला-
पोऽपि दूरदर्शिभिरेकहेल्याऽधहेल्यितुमशक्यः । प्रश्नेषोऽपि साजालान्नविशिष्य
मूलास्कन्दात्यादि कपोतस्य परीक्षणायम् । तस्माद् वेदेष्विव तद्विषयादेष्वपि यद्
यथा स्मर्यते व्यवस्थाप्यते वा तन् तथैव नीयमानं पूर्वोक्तं भवितुमर्हतीति
स्थितम् ॥

इतिदमपि पुनस्तत्त्वं प्रकृत्य पर्यालोच्यम्—

‘श्रुतौ शतायुः पुरुषः प्रदिष्टो

बहुत्वयोगी शतशब्दशक्यः ।

रामादिकानामधिकायुरामौ

युक्तं प्रतीमः फलितेऽमितायुः ॥’ इति ।

बहुवं चात्र लब्धादुनारेण प्रदिष्टव्यम् । इत्थं च जैमिनीयन्यायानुसारेण
पुनरिदमपि पर्यालोच्यमेव—

‘त वापिंको नास्मिंको जन्म (भवन्) ।’

तत्रापरं (न्तिमं) ब्राह्मणगौरवेण (दर्शनेन)

स स्वीचकारेति विरोधभङ्गः ॥' इति ।

अथवा भवृत्तीयापरभोगस्य प्रथमान्तत्वे । महर्षिणाग्राहि (ऽमानि) विरोध-
शान्त्यै' इत्येवं चरमपाद पठनीयः ॥

प्रास्तावयं च प्राक् (भूमि. १८ पृ.) साहित्यस्य प्रवन्धा वन्धकाश्च क इति ।
तत्रावशिष्यते पौराणिकी कोटि । यत्र सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षणायामनेके वैज्ञा-
निका विषया पुरस्कियन्ते । इदानीं तु प्रस्तुतमुपक्षिप्यते यत्पुराणेष्वन्यतम-
माग्नेयमिति । इह विषयान्तरवत् साहित्यविषयोऽपि भामहादिग्रन्थेभ्यस्तत्पूर्व-
भ्यो वा संक्रामित, आहोस्विद् वेदार्थोपबृंहकेभ्य आग्नेयादिभ्य एव भामहादि-
ग्रन्था व्यधायिपत । तत्राद्यकोटिर्विंशीर्यते बृहत्कथारघुवंशादिपर्यालोचनेन तत्क-
र्तृकालेऽपि कविकर्मपद्धतेरवश्यंभावाद, यत्प्रयातान्येतानि गुणाढ्यकालिदासा-
दिमूक्तान्यस्माकमवलम्बनानीति । आलंकारिकेषु भामहवर्जं नान्य कश्चन चिरत-
नत्वेन सप्रति सभावनामारुढ इति बहव । भामहग्रन्थस्तदुपज्ञमित्यपि न सिद्ध्यति ।
यस्मात्तन्मादेव—

‘रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्वहुधोदितः ।

न कान्तमपि निर्भूषं विभाति धनिताननम् ॥ १३ ॥

रूपकादिमलंकारं बाह्यमात्रक्षते परे ।

सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां बाञ्छन्त्यलंकृतिम् ॥ १४ ॥

तदेतदाहुः सौशब्धं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालंकारमेदमिष्टं द्वयं तु नः ॥ १५ ॥’

(१ परिच्छे)

इत्येतेन, तथा—

‘इति निगदितास्तास्ता वाचामलंकृतयो मया

बहुविधकृतीर्दृष्टान्येषां स्वयं परितर्क्य च ।

प्रथितवचसः सन्तोऽभिज्ञाः प्रमाणमिहापरे

गुदतर्गधियामस्याराधं मनोऽकृतबुद्धिभिः ॥ १६ ॥

(१५ परिच्छे)

इत्येवमिति च तद्वेनेन मृक्तेन प्राचां काव्यानुगामनाना ज्ञापनान् । नाट्य-
सङ्केति—

‘उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।

काव्यमर्थेन ह्यलंकागश्चन्वारः परिकीर्तिताः ॥’

(१६ अ ४१ ओ.)

इत्येवमलंकारमुच्यते तद्विधं च—

गुटार्थमर्थान्तर्गमर्थहीनं

निघार्थमेकार्थमभिधुनार्थम् ।

नाट्यसङ्केतः प्रयोज्यः प्रयोज्यः प्रयोज्यः प्रयोज्यः प्रयोज्यः ।

भूमिका ।

न्यायादपेतं विषमं विसंधि
शब्दच्युतं वै दशकाव्यदोषः ॥

(१३ ल. ८४ श्लो.)

श्लेषः प्रस्तादः समता समाधि-
मार्थुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।
अर्थस्य च अक्षिरुदारता च
काव्यार्थगुणा द्वौ

(१६ अ ५२ नो.)

कान्तिश्च काव्याथ गुणाः (१६ अ ३५)

इत्येव दन दोषान्गदन्तो गुणा उद्दिष्टा यथोद्देशं लक्षिताश्च । एत एव काव्या-
 रंजकमूत्रे—‘लोचप्रनादोपममतामनाधिमायुर्यमौकुमार्योदारता र्व्यभिमानन्दो
 वन्द्यगुणा’ (२ अध्याय १ अध्याय ४ सू) इति वामनेनेप्ता ‘मा
 युवोज प्रसाद रसावरो न पुनर्दन इति प्रकाशसारारिभि प्रवृत्ता व्य रन
 वृभिर्नामोक्तया रणापिताधेति । परमेते (दन गुण) वामनत प्रवृत्तेन रम
 वितस्य दण्डिन काव्याशोऽपि सति । दण्डिवामनयोर्प्रवृत्तो गुणाना भ
 तादृशं न हन्ते । गन्तेन रचनाया स्यातिनारदपुष्कगरीना प्र
 पम्भेणु वा एतेऽपि वा तात्पर्यरदिवा इति बो धियेद ।
 ‘परमार्थशिलाभ्या गिर्युद्धमूत्रयो । तर्जदृष्टाश्चरिभि’ (४।२।११८-१
 इति पाणिनिनृत्तभ्या शिलालिकृशाप्रस्ताताना वेदावन रज्जुमूत्र ल
 तग मरुपानवदोवा रतु पितप्रसर । दण्डिन प्रवृत्तेन रमजित्त भ
 काव्यात्परे तु भरतेरिभो दोषगुणेन वन्निषय एत दिति । एव
 दानदर्शनमिप्राप्तो ननतो भरत त्वे इत्याद्याहन्ति रत्न न एत
 गन्तापिभिर्भरतेव नानाविधा रचना इति, विदोपानवदपि नन
 नरभ्यागुपपादन तु प्रवृत्तौ नित्यमिति सत्यमे ।

[illegible]

वर्षाणां द्वादशशती पष्टिः पङ्क्तिश्च संयुता ।

भूभुजां कालसंख्यायां तद्द्वादपञ्चाशतो मता ॥'

इत्थं द्वादपञ्चाशतो राज्ञा काल = १२६६ स च न स्रवति । एतदुक्तं भवति—
यदि नाम प्रकृतोपयुक्ता सप्तर्षीणां गतिर्नोपलभ्यते, तर्हि तथा युधिष्ठिरकालनिर्ण-
योऽशक्यः । अत्र सिद्धान्ततत्त्वविवेके कमलाकरभट्टाः ।

‘अद्यापि कैरपि नैरैर्गतिरार्यवयै-

दृष्टा न या च कथिता किल संहितासु ।

तत्काव्यमेव हि पुराणवदत्र तज्ज्ञा-

स्तेनैव तत्त्वविषयं गदितुं प्रवृत्ताः ॥’

(भप्रह. ३१)

इत्यादि निर्णयन्ति । तथा सिद्धान्तदर्पणे चन्द्रशेखराचार्या अपि—

‘सप्तर्षीणां ध्रुवः प्राग्निर्नोक्तः संचारसंभवात् ।

तथाप्यनुभवात्तेषां व्यवस्था क्रियतेऽधुना ॥

पूर्वाग्रं शकटाकारमुदयस्थमुडुसप्तकम् ।

सप्तर्षिमण्डलं प्रोक्तं व्यक्तं विश्वनमस्कृतम् ॥

तत्पूर्वाग्रतरेखाग्रे मरीचिः पश्चिमे ततः ।

वसिष्ठोऽरुन्धतीयुकस्तत्पश्चादङ्गिराः स्थितः ॥

तत्पश्चाच्चतुरस्रस्य शम्भुदिशयत्रिरस्य तु ।

पुलस्त्यो दक्षिणे तस्य पश्चिमे पुलहः स्थितः ॥

क्रतुस्तदुत्तरस्यानस्तत्रोक्ता पुलहकतू ।

ध्रुवसूत्रेण यत्तुग्नौ तद्वक्षस्या महर्षयः ॥

कथ्यन्ते सांप्रतं (४९७०) सिंहे भूभुजां (२१) शान्तगौ हि तौ ।

कालांशैर्विश्वकः १३ प्राच्यां पुलस्त्यो वर्तते ततः ॥

तन्मैः सायकैः (५) रात्रिरङ्गिरा नवमि (९) स्तनः ॥

ततोऽष्टमि (८) वसिष्ठोऽस्मान्मरीचिर्वर्ततेऽष्टमिः (८) ॥’

इतिवदि सन्निधेयस्त्वान्ते—

‘प्रत्यहं प्राग्गतिः प्रोक्ता पुराणैरष्टलिनिकाः ।

तेषां नो निश्चिता पूर्वानुभवादृशानामया ॥’

इति चन्द्रशेखरः । एतेन सप्तर्षिचारमावात् ६५३ एतावन्कडिगनज्ञानं तदानीं
अनुदृष्टमेव । तयो द्वि कटे ३५ वर्षानन्तर्यमिव ६५३ वर्षानन्तर्यमपि
प्रकृतोपयुक्तमेव तत् एव समर्पितवत् (लौकिकाद-) इव कडियुगसर्वत् (दु-
र्गा-) इति चन्द्रशेखरः) इति चन्द्रशेखरः । नहि ३१७५-
३६६५३ एतावन्तरेण धर्मेण प्रकृतोपयुक्तमावात्, वा भागसंप्रामाण्य,
निरुद्धमन्त्राणां, वा सप्तर्षिसमानकालस्य सप्तनक्षत्राणां युधिष्ठि-
रकालस्य इति चन्द्रशेखरः । तस्मात्—

भारतं द्वापरान्तेऽभूद्भारतयेति विमोहिताः ।
केचिदेतां मृषा तेषां कालसंख्यां प्रचक्रिरे ॥'

इत्यन्यथा परिणतां महामालचण्यकमूनाः कल्हणस्य कृतिमुपेक्षान्नायत्रष्ट-
नृपावल्यां ६५३ एतावन्ति वर्षाणि सकलव्य ३१७९ एतावदेव सर्वसमस्या कृति-
गतं (कलियुगसंवत्) शकारम्भममये मन्तव्यम् । एवमप्यत्र नीलमुनिरात्मन
काश्मीरिक्पुराणमतं न जहातीति परीक्षणीयम् । इत्थंच पूर्वदत्तगहितावाक्ये
युधिष्ठिर इत्यत्र लक्षणया कस्मिंश्चित्तत्सताने नृपतां पृथ्वीं शासतीत्युक्तंयम् । किंवा,
यथाशुनार्थे 'गोद्विन्मृगाश्चित्रियुतः' इति पाठश्च स्यादिति संक्षेपः ॥

अथात्र किंचिदतिहासिकदृष्ट्यापि विविच्यते—राज्ञः शंतनोर्गहानो गाद्वेद्यो
भीष्मो जज्ञे (म. भा. आदिप. १०० अ.) । ऋषे पराशरात् मलयवत्या पारा-
शर्यो व्यासः कानीनश्च (म. भा. आदिप. १०५ अ.) शंतनुर्विवाहितात् ।
सत्यवत्या चित्राङ्गदविचित्रवीर्यां जनयामास । तत्र विचित्रवीर्योऽम्बिकाऽन्त-
र्निचे काशिराजमुते उपयेने । ततश्च—

‘ताभ्यां सह समाः सप्त पिहरन्पृथिवीपतिः ।

विचित्रवीर्यस्तरणो यत्प्रमणा समगृह्यत ॥

सुहृदां यतमानानामासैः सह चिचित्सकैः ।

जगामास्तमियादित्यः ।

(म. भा. आदि प. १०२ अ.) । मातुः सत्यवत्या आहया पाराशर्यो विचित्रवी-
र्यस्य श्रेष्ठेऽम्बिकाया एतराष्ट्र तथाम्वास्तिकाया पाण्डुरत्पादनामस (म. भा.
आदिप. १०६ अ.) । पाण्डुरोऽपिष्टिरादयः (म. भा. आदिप. १२३ अ.) 'तत्र-
शुनाद् अभिमन्युः, अभिमन्यो परीक्षित् परीक्षितो जनमेजयश्च' । एव एत-
नोः सप्तनो जगमेजयः, येन एव पाराशर्यो महाभारतं (जग.) चक्रे (म. भा. आदि-
प. १ अ.) । अदिष्टदानीं राहो जनमेजयस्य वय ३६ वर्षाणि कल्पन्ते, तदा—

‘आकर्षणपतिनः श्यामो यद्यस्ताशीतिपञ्चकः (८५)

रणे पर्यचरद् द्रोणो युत्तः पोटशरवर्षयत् ।’

(म. भा. द्रोणप. १२५ अ. ७२ श्लो.) इत्यनेन, एव—

‘ययः प्राप्य परीक्षितु देवदत्तनवाप्य च । १३ ।’

एषाण्छारतात्पूरुः सर्वास्वाप्सुपदत्यये ।

पिदित्वा परमात्मनि क्षम्यधर्ममते स्थितः । १४ ।

परि (६०) पर्याणि धर्माणां पशुधां पतपिप्पति ।’

(म. भा. अ. १०६. १६ अ.) इति पाण्डुरोऽम्बिकाया ८५-६०-१६=९०९
एतन्मते इति अन्तः पाराशर्यस्य महाभारतनिर्माणं भवति । १०९
इति कल्पान्तः सन्निहितः प्रत्यक्षमिति—

‘जगते चैव मन्त्राने सन्नितापरमेष्ठिन् ।

सन्नितापश्यते युत्तं कुर्यात्तत्पदमेवमेव ।’

(म. भा. अ. १०६. १६ अ.) इत्यनेन ८५ सन्नितापश्यते मन्त्राने

नैर्लुप्ति । नैर्लुप्तिममेतद् द्विधा विधा भूतिर्नो भवति ॥ द्रव्याऽपृथग्भूतो भवति
 शुणो निरनलि-द्रवप्राण । नतनाऽऽहार्थाऽऽवन्विस्मभावविशेषादयं त्रेधा ॥ नित्यं
 क्रियाशुभेया द्रव्यप्रियारेण भवति भावार्थः । साररगान्धा त्रेधा गन्धमिकाऽस्मिका
 चेति ॥ निरप्रक्रियाशुभेष्वपि द्रव्येषु द्रव्येषु चिन्नात्रेषु । एकाकारा तु निर्भरानि यत्
 ना भवेत्ताति ॥” इत्येवं शब्दप्रमाण । एष एवाल्लारिकाणामनिमो जातिगुण-
 क्रियाद्रव्याणामुपेक्षत्वेन निरन्तरात् । शब्दोऽर्थो रसश्च गुण्यः । शब्दो
 वाच्यः, लक्षणीयव्यवसाया प्रागुपस्थानात्; अर्थो वाच्यः, लक्ष्यव्यवसा-
 तात्पर्येभ्यः प्रागवगमनात्, गुणान्गुण्य इति व्यपदिश्यते । रसस्तु सर्ववादि-
 नामादरासदं मुख्य एव । रगादिशब्दस्य रगादिप्रत्यायने संकेताभावाभाविधा-
 व्यापारः प्रभवति । अत एवानभिधेयेन ध्वनिनाभूतस्य प्रतीतिरादित्याल्लक्षणापि
 नाक्रमते । ध्वनिधार्पणो हि लक्षणाव्यापार इति । अतएव च “साक्षात्संकेत-
 विषयो मुख्यः ॥ मुख्यार्थेयापे निमित्ते प्रयोजने च भेदाभेदाभ्यामारोपितो गान् ।
 मुख्यार्थस्यद्वस्तत्त्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्यः ॥” इति सूच्यते । अथ तात्पर्याख्या
 वृत्तिरपि संसर्गनात्रे विरतव्यापारा । इत्यगत्या अभिधादिपथातिशायिनी तुरीया
 व्यञ्जनावृत्ती रसादिवोधने स्फोटायनमतानुगारिभिरालंकारिकैरुत्तीकृता । यद्यपि
 रसो न केनापि निहोतुं पार्यते तथापि तस्य बोधनव्यापारे ब्रह्मत्याद् विकल्पाः ।
 व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्यो व्यङ्ग्यो हि वस्त्वलंकाररसादिलक्षणः, स तावत्प्रतीयमान
 एव (छा० २३८ पृ०) । अन्येनाप्यन्ववाचि—‘मुख्यादव्यतिरिक्तः प्रतीयमानो
 व्यङ्ग्यो ध्वनिः ।’ ध्वनति, ध्वन्यते, ध्वननं वेति यथायोगमवधातव्यम् । अस्य
 व्यतिरेकविधा, यथा खलु ध्वनिकारेण अद्भुतिता, आलोककारेण पङ्कविता;
 लोचनकारेण पुष्पिता, तथैव प्रकाशकारेण फलिता, नान्येन केनापि कोऽपि
 विशेषोऽथावधि वस्तुतोऽत्र प्राकाशि ॥

अथ प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिरित्यपि रसादिवेदनभङ्गिमात्रम्, न प्रत्येक-
 मर्थान्तरम् । यथा खलु व्यवहारभूमौ वाच्यस्तात्पर्यार्थो लक्ष्यो वेति । ‘विभावानु-
 भावव्यभिचारिसयोगाद् रसनिष्पत्तिः’ (छा० ७२ पृ०) इति सर्ववादिसमता
 भारतीया रसनीवी । एतदुक्तं भवति—कारणादीना विभावनादिव्यापारवत्त्वाद्
 विभावादिवदभिधाने दृष्टान्तमर्यादया विभावादिविभागलाभः । सयोगादिति सौत्र-
 पद्यम्या विभावानुभावव्यभिचारिणः समूहालम्बनतया रसं प्रति हेतुता प्रतिपन्नाः ।
 तत्र शब्दोपहितरूपाणां विभावादीना व्यापाराद् उत्पाद्योत्पादक-गम्यगमक-पोष्य-
 पोषक-व्यङ्ग्यव्यञ्जकरूपा भावा चादिमिराहताः । रसबोधने निरूपितदशा अमि-
 धातात्पर्ये निरस्ते अपि पुनर्मासकमतेन लोलुटादिभिर्हृत्प्रेक्ष्यमाणोऽभिधाया
 दीर्घदीर्घतरो व्यापारो रसस्यानुकार्यगतत्वं च निरस्यते (सा. द. ८९ पृ० २५३
 पृ०) “भट्टलोलुटादयस्तु—रसस्य व्यङ्ग्यत्वमेवाङ्गीकुर्वन्ति” इति विवृतिप्रमथ्य-
 पेक्ष्यः (८० पृ०) एव सयोगादिति बुद्धो रसस्य विभावादेश्च ७८ । १५५
 सुदूर निरस्तो मन्तव्यः । लक्षणापि निरस्तैव, यत्पुनस्तार्किकमन्यै श्री २।
 महिममदृष्टतिभी रसोऽनुमाप्य इत्यास्थीयते, तदपि तस्यानुकर्तृगतत्वेन

स्यात्काव्यागत्वं, न रूपिता ॥ शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।
अर्थतत्त्वेन युक्तं तु वदन्त्याख्यानमेतयो ॥ द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये नाव्ययी-
र्भवेत् । अभिधा भावता चान्या तद्भोगीकृतिरेव च ॥ अभिधाधामता चादे
शब्दार्थालङ्कृती ततः । भावनाभाव्य एषोऽपि श्रुतारादिगणो मतः ॥ तद्भोगीकृति-
रूपेण व्याप्यते सिद्धिमात्ररः । दृश्यमानाद्यथा मोक्षे बालमूलमियं स्फुटम् ॥”
इति । तदित्थमन्यथान्यथा प्रतीयमानो नीत इत्यपि द्रष्टव्यम् । इति शब्दा-
र्थीयम् ॥

अथ श्रव्यदृश्यीयस्य शब्दार्थीयस्य च विभावनाद् व्याकरणानिशायावायं-
वाचकत्वाश्रयणान्मीमासादिसमयातिक्रान्तस्फोटवादाभ्युपगमाभ्यावादिष्वेवादि-
व्यञ्जनारोहणाच्च साहित्यमलकारशास्त्रं काव्यानुगासनं न कस्याप्यनुयाये पुच्छनङ्गं वा
भविष्यति, किन्तु—

‘प्रसत्तेर्यः पात्रं, तिलकमति’यं सूकरचना,
य आद्यः साधूनां श्रुतिचुलुकलेह्येन मधुना ।
यदात्मानो विद्याः, परिणमति यश्चार्थवपुषा,
स गुम्फो वाणीनां कविवृषनिपेय्यो विजयते ॥’

इत्येवमादिनिरूपितलिङ्गवलेन प्रधानमङ्गीति सिद्ध्यति । अत एव न्याय्यवोचि—
‘शब्दार्थयोरुक्तिविशेषसत्त्वे लक्ष्येषु काव्यव्यवहारयोगात् ।
न्यायादिवद् दर्शनकोटिमाप्तं साहित्यमङ्गीति वदन्ति विज्ञाः ॥

साहित्यस्य भामहालकारादयः कतिपये प्रवन्धा. प्रागुक्ताः, (भू० ४४ पृ०)
टीकाप्रवन्धा मम्मटसमयदर्शने निर्दिष्टाः, अन्येऽपि यत्र तत्र प्रसङ्गादुपात्ता ।
केचिदिह लक्ष्यभूता निरूप्यन्ते—

तत्र ध्वनिग्रन्थाः ।

(१) ध्वनिकारिका । (२) आलोकः । (३) लोचनम् । (४) हृदयदर्पणः ।
(५) व्यक्तिविवेकः । एते पञ्चापि कदनीरजन्मानोऽत्यन्तप्राटाः ।

वृत्तिप्रकरणानि ।

(१) कदनीरवास्तव्यस्य भट्टकल्लटसूनोर्मुकुलस्य अभिधावृत्तिमातृका ।
(२) सुप्रसिद्धराजानक—मम्मटस्य शब्दव्यापारविचारः । (३) दाक्षिणात्यस्य
अप्परीक्षितस्य वृत्तिवार्तिकम् ।

अथैव शिष्यः प्रतीहारेन्दुराज चङ्गवाटंकारवृत्तिकर्ता, य आत्मानं कौङ्क-
र्त्तुं न स.

अलंकारग्रन्थाः ।

(१) काश्मीरकस्य राजानक—रथ्य(च)कस्य अलंकारसवेखम् । (२) काश्मीरकस्य राजानक—जयरथस्य अलंकारविमर्शिनी । (३) काश्मीरकस्य भट्टशोभाकर-
मित्रस्य अलंकाररत्नाकरः । (४) दाक्षिणात्यस्य अप्पैदीक्षितस्य चित्रमीमांसा ।
(५) दाक्षिणात्यस्य पण्डितराज—जगन्नाथस्य चित्रमीमांसाखण्डनम् ।

नायिकारसप्रकरणानि ।

(१) रूद्रस्य शङ्गारतिलकम् । मैथिलस्य भानुदत्तमिश्रस्य (२-३) रसमञ्जरी-
रसतरङ्गिणी । (४) शिवरामत्रिपाठिनो रसरत्नहारः ।

कतिपयविचारप्रकरणानि ।

(१) काश्मीरकस्य राजानक—रथ्यकस्य सहृदयलीला । (२-४) काश्मीरक-
स्य व्यासदासापरनान्न—क्षेमेन्द्रस्य कविकण्ठाभरणसुवृत्ततिलकौचित्यविचारचर्चा ।
(५) राजशेखरस्य काव्यमीमांसा । (६) जैनयोरसिंहामरचन्द्रयोः काव्यकल्प-
लतावृत्ती । (७) देवेश्वरस्य कविकल्पलता । (८) पर्वतीयस्य विश्वेश्वरपण्डिते-
न्द्रस्य कवीन्द्रकर्णाभरणम् ।

साहित्यग्रन्थाः ।

(१) धारापतेर्भोजदेवस्य सरस्वतीकण्ठाभरणम् । (२) महामाहेश्वरस्य
एकौवलीशास्त्रम् । (३) दाक्षिणात्यस्य विद्यानाथस्य प्रतापरुद्रीयम् । (४) केगव-

१. अस्मैव महापण्डितस्य शिष्यो राजानक—महूक—महाराजविरचितेन कृतस्य
श्रीकण्ठचरितस्य पञ्चविंशत्ताराद् व्यक्तम्. २. अयमेव जयरथ आचार्योभि-
नवशुभकृतस्य श्रीतन्त्रालोकमहापर्वस्य कर्णधारो जज्ञे. ३. अयं महानुभावो वेदान्त-
कल्पतरु—परमलादिकर्ता । उक्तं चानेन—‘कणभक्षपदक्षकपक्षपरिष्करणक्षणतन्त्रादक्ष-
गिरम् । अनिर्गन्तव्यतर्कशतशुभितक्षमितक्षपणक्षगमक्षपदम् ॥ कपिलोक्तिनिराकरणप्रवण-
कृतपत्रगक्षुक्तिपरिष्करणम् । नयनौक्तिकभूषितमहामत विमलाद्वयचित्तुखमत्रविधम् ॥
महानानि नान्यतम विदुषा विनिवेद्य गुरु (श्रीरङ्गराजदीक्षित) हृदि वैश्वजितम् ।
नयसहितिशालिनि कल्पतरौ विवृतस्वरणः प्रथमः प्रथितः ॥’ इत्यादि. ४. अनेनैव
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया. प्रौढमनोरमाया. खण्डनरूप मनोरमाकुचमर्दनं निरनापि ।
उक्तं च तदारम्भे—‘लक्ष्मीकान्तपदान्भोजमानन्य श्रेयसा पदम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः
स्मृतिं गर्व गुरुद्वहा (भट्टोजिदीक्षितानाम्)’ इत्यादि. ५. काव्यकल्पलता—कविकल्पलते
शेकरचनाप्रकारदर्शिके. ६. कवीन्द्रकर्णाभरण बौद्धस्य धर्मेदासस्य विदग्धनुखमण्डन-
नप्यदिशेते. ७. अस्मैकावलीनाम्नोऽलंकारशास्त्रस्योपरि नुप्रतिष्ठाना कोलाचलमहिनाथ-
स्त्रीणा तरलाख्या व्याख्या वर्तते । अत्रोदाहरणनायकः कल्लिङ्गेश्वरो नृसिंहनृपः ।
नृसिंहवर्णनशेका अत्रत्याक्षिपनीमातादाबुदाहनाः. ८. कोलाचलमहिनाथस्यसिद्धनु-
कुमारत्वानिर्गोपयिना कृता प्रतापरुद्रीयस्य रतापगार्या व्याख्या । अत्रोदाहरणनायकः
काकवीदकुलोत्पन्नो रघुभूषणः प्रसिद्धः.

मिश्रस्य अलंकारशेखरः । (५) जैनस्य आचार्यहेमचन्द्रस्य खोपज्ञालंकार-
चूडामणिवृत्तिसहितं काव्यानुशासनम् । (६) जैनस्य वाग्भटस्य काव्यानु-
शासनम् । (७) जैनस्य वाग्भटस्य वाग्भटालंकारः । (८) दक्षिणात्यस्य
अच्युतराजस्य खोपज्ञसरसामोदसहितः साहित्यनारः । (९) दक्षिणात्यस्य
कृष्णकवेर्मन्दारमरन्दः ।

रूपकप्रकरणानि ।

धनंजयस्य दशरूपकं धनिककृतालोकसुवर्णितम् । भारतीयस्य नाट्यशास्त्रस्य
अष्टादश एकोनविंशो विंशश्चतुस्त्रिंशश्चाध्यायाः । अनेके रूपकग्रन्थाः सर्वतन्त्र-
स्वतन्त्रस्य राघवमट्टपादस्य अभिज्ञानशाकुन्तलार्थद्योतनिकातोऽवधेया इति ।

अथ प्रसङ्गात्साहित्यस्य लक्ष्यभूताः प्राच्योदीच्यप्रतीच्यदक्षिणात्याः कतिरे
कविकर्मणः श्रव्यदृश्यग्रन्था निरूप्यन्ते—

तत्र काव्यग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघदूतानि । (४) छत्र-भारवे
किरातार्जुनीयम् । (५) घण्टा-माघस्य शिशुपालवधम् । (६) श्रीहर्षस्य
नैपथीयचरितम् । (काव्यशास्त्रम्) (७) कादमीरिकस्य तालरत्नाकरस्य हरवि-
जयम् । (८) कादमीरिकस्य विहङ्गस्य विक्रमाङ्कदेवचरितम् । (९) कादमीरिकस्य
जगद्धरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलिः । (१०) शालिवाहनस्य गाथासप्तशती (गाहा-
सत्तसई) । (११) प्रवरसेनस्य सेतुबन्धम् (दसमुहवहो) । (१२) वाक्पतिः

१. काव्यानुशासनं काव्यप्रकाशानुसारि । वाग्भटीय काव्यानुशासनं तु प्राचीन-
ग्रीकम्. २. एते हालसाहिवै. स्वमुद्रिते दशरूपकपुस्तके सङ्क्षेपिताः. ३. दक्षिणा-
त्ये गोदावरीतीरे कुन्तलेषु प्रतिष्ठानं नाम नगरमासीत् । यत्त्वानी हालसाह-
वाहनादिनामा शकप्रवर्तकः शालिवाहनः । येन च गाथासप्तशती स्रज्जिता ।
इयं वाणस्य हर्षचरिते कोपतया स्तुता । गोवर्धनाचार्यस्य आर्यासप्तशत्या-‘वानी
प्राकृतसमुचितरसा वलेनैव सरङ्गन नीता । निन्नानुरूपतीरा कलिन्दकल्पेव गगनतलम् ॥’
इत्येव स्मृता । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु द्वितीयपरिच्छेदे ‘केऽभूवन्नाट्यराजस्य राज्ये
प्राप्तमापिणः । काले श्रीसाहनाङ्कस्य केन सत्कृतमापिणः ॥’ इत्युक्तम् । तत्र
आद्वयराजः शालिवाहनः; साहसाङ्को विक्रमादित्य इति तट्टीकाङ्कनो रत्नेश्वरमिश्राः ।
शालिवाहनस्यैव ममाया भूतमायामयवृहत्कथानिर्मातृ-गुणाद्वय-कालापन्थाकरणकर्तृ-
शर्ववर्मप्रभृतयो महाविद्वांस आसन् । अतः शकप्रवृत्तेरानन्तरकाले गाथामप्तशती-
सकलनशाली भवितुमर्हतीति दिङ्. ४. राजतरङ्गिणीगणनया एकः प्रवरसेनः
३१८९ कलिंगेऽभूत् । अस्मैव पात्रो द्वितीयः प्रवरसेनः । एतत्तन्मये उज्जयिन्यां
, ना विक्रमादिलोऽप्यभूत् । उक्तप्रवरसेनयोरन्यतरेण सेतुबन्धापरत्नानधेयं
प्रणीतं स्यात् । अकटवरजजालवीन्द्र (अबुलमुजफ्फरजलालुद्दीननहन्मद
) सचिवो रामदासभूपतिस्तु स्वकृतसेतुबन्धटीकाप्रारम्भे-‘महाराजप्रवरसेननिमित्तं

देवस्य गड्डडवहो (गौडवधम्) ।

आख्यानग्रन्थाः ।

(१) दण्डिनो दशकुमारचरितम् । (२) सुबन्धोर्वासवदत्ता । (३-४) वाणभट्टस्य हर्षचरित-कादम्बर्यौ । (५) विष्णुशर्मणः पञ्चतन्त्रम् । (६) नारायणस्य हितोपदेशः ।

चम्पूग्रन्थाः ।

(१) यमुनात्रिविक्रमस्य दम्पयन्तीकथा । (२) भोजदेवस्य रामायणचम्पू । (३) अनन्तस्य भारतचम्पू ।

नाटकग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य अमिञ्जानशाकुन्तल-विक्रमोर्वशीय-मालविकाग्नि-मित्राणि । (४-६) श्रीहर्षस्य रत्नावली-प्रियदर्शिका-नागानन्दानि । (७-९) भवभूतेर्महावीरचरित-मालतीनाथवोत्तररामचरितानि । (१०-१२) राजशेखरस्य चालरामायण-विद्वज्जालभञ्जिका-कर्पूरनञ्जय । (१३) भट्टनारायणस्य वेणीसंहारम् । (१४) सुरारेरनर्घराघवम् । (१५) विगाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम् । (१६) श्रीकृष्ण-मित्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयम् ।

एतेष्वनेकान्काव्यसाहित्यग्रन्थान्काव्यनालानुपज्ञादुद्धरद्भिरस्मत्तातपादानां सुहृद्भिर्महामहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादपण्डितरत्नैः काव्यसंसारः साधूपकृत इति ॥

५। साहित्यदर्पणस्य च किमिति वृत्तम् ? अयं दर्पणो यावदुपयुक्तकाव्यशिक्षा-यायकत्वात् साहित्यशास्त्रमिति व्यपदिश्यताम् । यदयं न सरस्वतीकण्ठाभरणवद् व्यतिप्रयोजनीयविषयवित्तीर्णो नवीनविचारविकलश्च, न काव्यप्रदीपवद् रूपक-प्रकरणरहितोऽतिस्थगितप्रमेयश्च, न साहित्यसारवद् विषयसकलनैकतात्पर्यो दुरुद्धरचनश्च । एकदेशीयैः सह तु तुलनावकाश एवास्य नास्ति । सोऽयं कारिका-वृत्त्युदाहृतिनिबन्धा विभज्यते । तत्र कारिका वृत्तयश्च स्वकीया एव, उदाहृतयस्तु क्वचिदेव स्वकीयाः । प्रमेयाणामुपपादनशैली प्रायेण सर्वत्र प्राञ्जलैव, यत्र क्वापि

नारायणधिराजविक्रमादित्येनाश्रितः कान्दिदासमहाशयः सेतुबन्धं चिन्तितुः' इत्यनेन कालिदानस्यैव सेतुबन्धकवृत्तं व्यलिखत् । तत्र तादृशसम्बन्धदर्शने मूलं नृग्यम् । विक्रमकान्दिदासयोः सयन्धस्तु न निरुच्यते तयोरनेकत्वात् । वाकाटकवश्ये गृहीतजन्मनोः खिल्लादस्य चतुर्थे-पञ्चमशतकयोर्वर्तमानयोः प्रवरत्तेनमृनुजोः सेतुबन्धकवृत्तं तु दण्डिनः स्थितिकालात्तत्रे पठति । यनो दण्डी काव्यादर्शे सेतुबन्धं सरसीति दिष्टः ।

१. गौडवधे का(क)न्दकुब्जाधिपतेर्यशोवर्मणो नहिना काश्चर्यकर्ता नहिना वाक्पतिराजे-नावर्णि अत्र १२०९ गाथाः । रानान्दुदयादिनाटकचरितेना व्यनेव यशोवर्मा कालगता कश्मीराधिपतिना ललितादित्येन पराजितः । 'कविर्वाक्पतिराजश्रीनव-भूलादिस्तेवैवः । जितो यदौ यशोवर्मा वट्टगन्तुनिवन्दिताम् ॥' इति राजतरङ्गिणी ४।१४४) । अत्र स्तवः खिल्लादीनसप्तमशतकोत्तरार्धम्.

विश्वनाथस्य नाम साधिविग्रहिक-महापात्र-कविराजेत्युपाधिनिर्घटितं दृश्यते । तत्र साधिविग्रहिक इति राज्याधिकारविशेषः । तदानीं विद्याप्रणयिनां कलिङ्ग-पाण्डिवाणां राज्याधिकारे विश्वनाथस्य पूर्वपुरुषास्तदनुबन्धिनः । श्रीधर-राघ-वानन्द-कृष्णानन्दप्रभृतयश्चासन् । अत एतन्नामापि साधिविग्रहिक-महापात्र-विशेषणान्धा भूषितम् । अत्र श्रीधर-राघवानन्दौ काव्यप्रकाशस्य टीका-कृतावपि । कृष्णानन्दस्तु वैदर्भरीतिप्रधानस्य सहृदयानन्दाख्यस्य नलचरित-महाकाव्यस्य रचयिता । राघवानन्दनाम दर्पणस्य प्रथमपरिच्छेदे; सहृदयानन्दस्य 'सूचानुलेन-' इति पद्यं सप्तमपरिच्छेदे वर्तते । साधिविग्रहिक इति संधिविग्रहा-धिहृतः । 'तत्र निरुक्तः-' (पा० सू० ४।४।६९) इति ठक् । एष उपाधी राजतरङ्गिण्यादां सुप्रसिद्धः । महापात्रो ब्राह्मणविशेष इति केचित्, सङ्केत्यपरे । ननु महानात्र इति संभावनीयम् । कविराज इति महाकविसन्मानार्थकम् । ननु कदम्ब (अयोध्या) प्रान्ताय प्रधानहिंदीभाषाया 'भाट' इति प्रसिद्धब्राह्मणजातेर-व्यगमयम् । श्रीनारायणचरणारविन्देभ्यादि तु शास्तिक्यादिप्रदर्शनार्थम् । काव्यप्रकाशदर्पणे तु '...सर्गीतविद्याविद्याधर कलाविद्यामालतीमधुकर-विविध-विद्यार्णवदर्पणधार...' इति विश्वनाथस्य त्रीणि विशेषणान्यधिकानि । वस्तुतोऽयं महाशिल्पप्रसूतो बहुलः सहृदयश्चेति । एतत्प्रणीतग्रन्थास्तवेते ह्ययन्ते—(१) राघवविलासमहाकाव्यम् (२) पुद्गलदाश्चरितप्राकृतमहाकाव्यम् (३) चन्द्रकला नाटिका (४) प्रभावती नाटिका (५) पोटशभाषामयी प्रगतिरत्नावली (एतेषां निर्माणोत्तर) (६) साहित्यदर्पण (७) नरसिंहविजयम् (८) काव्यप्रकाशदर्पणः । एतस्मिन्चन्द्रशेखरस्य पुष्पमाता नाटिका, भाषाणव इति ग्रन्थद्वयो दर्पणतो यथा । तत्र—

‘भाषामध्यमपात्राणां नाटकोक्तौ विशेषतः ।

भाषाराशी सौरसेनीन्युक्ता भाषा द्विधा बुधैः ॥

हीनैर्भाष्या विभाषा स्यात्ता च सप्तविधा स्मृता ।

प्राच्यापन्ती मानधी च शावारी च तथापरा ॥

चाण्णाली शावरी चापि तथाऽऽभीरिति नेदतः ।’

इति पुष्पस्य अनन्तरात्तत्र तैरेन भाषावैदग्ध्यमसम्पन्नोऽस्मि । प्रगति-रत्नावल्याः पोटशभाषामयी नन्दनीय- इति भूषणलेखनियमः ।

विश्वनाथस्यपुत्रपुत्राणां कविराज्यस्यगन्धः एतत् एव । त्रिषु । “पुर रचिन्” इति पद्योद्देशसिद्धे इति काव्यप्रकाशप्रसिद्धस्य सप्तमपरिच्छेदे ‘दैर्घ्याय सवि सुट’ इति वटः । अत्र विश्व-पुत्रं कविराज्यस्यगन्धमस्यैवैवम्, रचयित्वैवका ‘पुत्रपुत्रपुत्र’ इत्यदि इति तैत्तिरीय ब्रह्मसंहितासिद्धिर्वा- यम् एवम् । अत्रैव वैदर्भरीतिस्तु विश्वनाथस्यस्यगन्धस्यैवैवम्

‘धन्वंतरिः क्षणकोऽमरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्ट-घटखर्पर-कालिदासाः ।
स्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥’

इत्येवमादिश्लोकाः परीक्षापेक्षा । अत्रेयं भ्रान्तिदिक्—वराहमिहिरो हि
‘सप्तशतिकावलि’ शककाल-(४२७) इति स्वसमयं निर्दिदेश । तेन
गमयो व्यभिचरितो द्रष्टव्य । कालकलनानादरे तु—

‘भांसो रामिल-सोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसाङ्कः कवि-
मांघो भारवि-कालिदास-तरलाः स्कन्धः सुवन्धुश्च यः ।
दण्डी वाणटिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽप्यमी ॥’
इत्येवमादिश्लोकाः अदुष्टा इत्यलम् ।

दण्डी ।

अयमाचार्यदण्डी कवि कुत्र कदा बभूवेति विज्ञानं दुःशकम् । दण्डीति नाम
चतुर्याधनिगमेन मन्यन्ते कतिपये । कतिपये पुनः काव्यादर्शे वैदर्भीरीतेभ्यः
प्राप्तत्वाद् विदर्भजनपदस्य दाक्षिणात्य कीर्तयन्ते । अथ—

‘त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः ।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥’

इति एतापिद्वारावर्तित-राजशेखरमहाकविश्लोकादण्डिनो ग्रन्थत्रयसम्बन्धं
उपलभ्यते । तत्र काव्यादर्श-दशकुमारचरिते तावदतिरोहिते । तृतीयो ग्रन्थ
न इति गणेशगाथायां—‘छन्दोविचित्रा सकलमन्त्रप्रज्ञो निरूपित’ इति काव्यादर्शे,
‘छन्दोविचित्रिष्व माडिनीमनाथा’ इति सायबन्धवीरवासावदत्ताश्लेषेण ‘छन्दो-
विचित्रिग्रन्थदिशेष’ इति त्रिपाठिशिवगमप्रणीतया तदीकया च छन्दोविचित्रि-
रेवेति । त्रिपाठिनोऽपि विचित्रिग्रन्थं यानि मन्यन्ते । तथाच विचित्रि-ग्रन्थार-
म्भे । ‘अथैतत्तृतीयं ग्रन्थं कलापिच्छेदं कलयन्ते । मह्यकामाहृतनिर्म-
तु इत्येव न तु कदाचित् । दण्डिन समयस्तु प्रवरमेवादवस्थाद् रुद्रदा-
नमन्ति ॥’

धनिकः ।

‘... विष्णुवत्सलं दशमपञ्चाशद्वर्षं, दशमपञ्च तु विष्णुनृजन्मना क-
र्तुं न शक्यं, तर्हि विष्णुवत्सलं शतवर्षं । अथ—

१. इति विष्णुवत्सलं—

२. नृजन्मना कर्तुं न शक्यं— इति । अथ— विष्णुवत्सलं शतवर्षं
कर्तुं न शक्यं, तर्हि विष्णुवत्सलं शतवर्षं । इति— अथ— १२२५ विष्णुवत्सलं
कर्तुं न शक्यं ।

इत्यनेनात्मानं वाक्पतिराजदेवापरानां मुञ्जभूमुजं नभायानाद्यत । न च
 १९४ खिलाब्दे वासीदिति शुभापितरत्नसदोहतो ज्ञायते । अयमेव कालो
 धनिकस्यापि भवितुं शुक्ल । धनिनेन काव्यनिर्णयोऽपि निरनायीति दशरूपालो-
 क्तो व्यक्तम् ॥

नखकुहः ।

कोऽयं वक्ष्यतन्निर्मितो निबन्ध इति नाद्यावधि ज्ञायते । एतन्मतं तु दर्पण्य
पट्टपरिच्छेदे 'नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र' इत्याद्युक्तम् ॥

पुरुषोत्तमः ।

द्वौ पुम्पोत्तमौ श्येते । एकस्त्रिकाण्डशेषकर्ता, अन्यो विष्णुभक्तिसत्त्व-
तारचरिता । तत्राद्यस्य त्रिकाण्डशेषस्य नामां पुरपोत्तमदेव इति नाम, द्वितीयस्य तु
पुरपोत्तम इति । परमाद्यस्यपि पञ्चरचनाया पुरपोत्तम इत्येव नामधेयं दृश्यते ।
तथाहि त्रिकाण्डशेषप्रारम्भे 'अथ प्रथमं पुरपोत्तमस्य' इति । तारावलीप्रारम्भे
'तारावलीं विरचितां पुरपोत्तमेन' इति च । अतो द्वयोरेकता सम्यगिति । यद्यप्येव
दर्पणस्य नवनपरिच्छेदे 'पुरपोत्तमरत्नाह' इत्यादिना रत्नवत्तारिं दर्पणकारान्तर-
विन्यासस्य दम्भनानन्दवर्धनस्य पुरपोत्तमगता वारचयत भैरवविद्यानाम्बुकादी नि-
भादनीयाः ॥

भरतः ।

[illegible]

महेश्वरः ।

[illegible]

व्याख्यातारो । तत्र ज्ञेयगतं तन्मात्राणीन । ग्राह्यानि तु सपरपयोपनि-
नीति ग्रन्थान्तरमयाः गेऽनगम्यते । दुष्पयोगिपमानमेन भर्तृहरिणा राज्यल-
वज्ञाय वैराग्यमाश्रितमिति निगद्य प्रगिति । तत्र—“गा चिन्तयामि न
मयि सा निरक्ता, गा चान्यमिच्छति जन, ग जनोऽन्यगक्त, । अस्मत्क-
परितुष्यति सचिद्व्या, धिह ता न, । न मदन न, उमा न, मा च ॥” इ-
तदीय पद्य विज्ञम् । इदं-राजो रज्याम्, राज्या पुष्पाले, पुष्पालस्य अन्यना-
गमयतीति किवदन्ती । अयमेव भर्तृहरिर्हरिहरो गाययतिरनिनस्य भर्तृहरिर्वि-
हयनाटकस्य कथानायको विभाव्यते । तत्र राजो भानुमती विशुद्धचरितैव, ननु
किंवदन्तीगन्धोऽपि । राजो योगि-गोरक्षनो दीक्षाग्रहण चेति दिक् ॥

भोजदेवः ।

स्वरस्वतीकण्ठाभरणादिनानाविधमदभरचयिता कृतिशकुन्तकल्पतरुधाराण-
नाथो भूपालरत्न भोजदेवो विक्रमार्कमवन् १०५८ असीन्, तदेतद्वो निर्दिष्ट-
दानपत्राव्यक्तम् ।

रुद्रटस्य कल्पालकारात्परस्मिन् मम्मटस्य साध्यप्रकाशात् पूर्वस्मिन् काले मर-
तीकण्ठाभरणमालकारिणा वस्तुतः कण्ठाभरणमेवाभूत् । तत एवास्य बहवो
विषया उदाहृतयश्चालकारग्रन्थेषु द्रुता लभ्यन्ते । अस्य च पञ्च परिच्छेदा । त-
प्रथमे परिच्छेदे विस्तरतो दोषगुणविवेचनम् । द्वितीये वाच्यसज्ञा शब्दालंकार-
तृतीये आभ्यन्तरमज्ञा अर्थालंकारा, चतुर्थे वाच्यभ्यन्तरसज्ञा उभयालंकारा वि-
चिता । पञ्चमे तु प्राचीनरीत्या रमादिदर्शित । यद्यप्यत्र मौलिकविषयाणां
वान्तरभेदा नातिप्रयोजनीयास्तथाप्यनेके पदार्था उदाहरणश्लोकाश्च साहित्यमा-
कालिकविवेकादर्शभूता अवश्य पर्यालोचनीया ।

एतत् कण्ठाभरण महाराजश्रीभोजदेवेन अलंकारशास्त्रेण वेन व्यपदिष्टम् । एत-
प्रारम्भमस्मात्—

“ध्वनिर्वर्णा. पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।

यस्या सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे ॥”

‘यावन्मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-

र्यावद्वृक्षसि कांस्तुभस्तवकिते लक्ष्मीर्मुखेपिणः ।

यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढं धनु. कौसुमं

भूयात्तावदिय कृति. कृतधिया कर्णावतंसोत्पलम् ॥”

इत्येवमुप श्लोकिने ।

तद्दानपत्रस्यापेक्षिताशोऽयम्—

“..... परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्री-सीयकदेवपादानुध्यात-
परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीवाक्पतिराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारक-
विराजपरमेश्वरश्रीसिन्धुराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिरा-

जपरन्धरश्रीभोजदेवः कुसली नागहृदपश्चिमपथकान्त-पातिवीराणके समुपगता-
न्समन्तराजपुरपात्राणोत्तरान्प्रतिनिवातिपट्टकिलजनपदादींश्च समादिशति—अस्तु
व. संविदितम्, यथा अतीताष्टसप्तत्यधिकसाहस्रिकचवत्सरे (१०७८) माघाति-
तृतीयाया रवाद्युदगयनपर्वणि कत्पितहलाना लेख्ये श्रीमद्भारयामवस्थितैरत्सामिः
काला चराचरगुरु भगवन्त भवानीपति समभ्यर्च्य ससारस्यासारतां दृष्ट्वा

‘वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-

मापातमात्रमधुरो विपयोपभोगः ।

प्राणास्तृणाग्रजलविन्दुसमा नराणां

धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥

अमत्संसारचक्राग्रधाराधारामिमां श्रियम् ।

प्राप्य ये न ददुरतेपां पश्चात्तापः परं फलम् ॥’

इति जगतो विनश्वर स्वरूपमाकलय्य उपरिलिखितग्राम. स्वामीमातृणागोचर-
पुतिपर्यन्त सहिरण्यभागभोग सोपरिकर सर्वदायसमेतो ब्राह्मणधनपतिभट्टाय
भट्टगोविन्दसुताय बह्वृचाश्वलायनशाखाय त्रिप्रवराय वेदबह्वप्रतिबद्धश्रीवादादिनि-
र्गतगद्यगुरुरत्नकर्णाटाय मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोविभूज्ये अरण्यफलमङ्गीकृत्य
आचम्यार्घ्याणवधितिवले यावत्परया भक्त्या शासनेनोदकपूर्व प्रणिपादित इति मत्वा
तथा दासगानभोगकरहिरण्यादिब्रह्मश्रवणविधेर्धर्मज्ञता सदैवमूर्ति सनुपनेतव्यम् ।
तानान्यं धैतत्फलं हृष्टा अन्तर्हृदयैरर्चयि भादिनोक्तगिरिसारप्रदत्तधर्मदायोऽय-
मनुमन्तव्य पालनीयश्च

इति कामन्दलाग्रविन्दुलोत्तां श्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च ।

सकलमिदमुदाहृत च बुद्ध्या नहि पुरश्च. परकीर्तयो वितोप्याः ॥

एतत् । सप्त १०७८ चैत्रशुद्ध १४ स्वर्गनामक ८ गद्यां । सहस्रोऽयं
श्रीभोजदेवस्य ॥

(इतिभूमिकाविशेषोऽयं ६।५३-५४)

महिमा ।

इत्यनेनविषय श्रीरक्तुः राजगणमहिमादयो लोकनारायण अस्मिन्वर्ण-
पराय विविदेवोत्तरनिर्गुणोत्तरादयोरपराय सत्यदाय इतिविषय, सर्व-
विषय वादपरायवे वरान्तिष्ठे यथुः । एतेनमहामहिमा बुद्ध्यादयः अस्मिन्वर्ण-
नस्य (धर्मशास्त्रेण) विरचिते विविदेवोत्तरादयो अस्मिन्विषये । अस्मिन्
वर्णितवन्मादयस्तु धर्म-विषयस्यैव । अस्मिन्विषये । अस्मिन्वर्णनस्य
वर्णिते विविदे—

‘दीपं ज्यति विदेकेऽनुं पयितोऽपितोऽपने ।

प्राज्जमीनंतिष्ठे मातमहिना महिमाऽऽहृत ।’

इत्यनेनविषय । अस्मिन्विषयेविषये—सर्वेऽस्मिन्वर्णनस्य विविदे-
वस्य अस्मिन्विषये अस्मिन्विषये अस्मिन्विषये अस्मिन्विषये । अस्मिन्विषये

जपरनेश्वरश्रीभोजदेवः कुशली नागरदपश्चिमपथकान्त.पातिवीराणके समुपगता-
न्तमत्तराजपुरपान्द्राह्यपोत्तरान्प्रतिनिवालिपट्टकिलजनपदादीश्च समादिशति—अस्तु
व संविदितम्, यथा अतीताष्टमसत्यधिकसाहसिकसंवत्सरे (१०७८) माघासि-
तवृतीयाया र्वाबुदगयनपर्वणि कतिपतहलाना लेख्ये श्रीमन्नारायामवस्थितैरत्नाभिः
रत्ना चराचरगुरु भगवन्त भवानीपति समभ्यर्च्य सत्तारस्यामारतां दृष्ट्वा

‘वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-

मापातमात्रमधुरो विषयोपभोगः ।

प्राणास्त्वृणात्रजलबिन्दुसमा नराणां

धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥

भ्रमत्संसारचक्राग्रधाराधाराभिमां श्रियम् ।

प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥’

इति जगतो विनश्चर स्वरूपनाकलय उपरितिरितप्राम स्वसीमातृणागोचर-
यूनिपर्यन्त नहिरप्यभागभोग सोपरिकर सर्वदायसमेतो ब्राह्मणवनपतिभट्टाय
महोगोविन्दस्तुताय दृष्ट्वाश्चलायनशाखाय त्रिप्रवराय वेतवत्प्रतिबद्धधीवादादिदि-
गंतराधगुरमन्त्रकर्पाटाय मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोविदृश्ये अष्टपातमहीकुल
आचम्यार्वाणवधितिरिक्त वाक्पतरया भक्त्या शासननेनोदरपूर्व प्रणिपादित इति मत्वा
यथा दं दनागभोगवरहिरप्यादिवमात्राश्रवणनिधेयैर्भूत्वा सर्वमर्त्तं रघुपतेर्वचम् ।
सागम्यं वेतवत् एष्ट्वा अल्लद्वगर्जरुन्दरपि भविगोचरिरत्नाग्रदधर्मैरागोदृष्ट-
मनुगन्तव्य पातनीयथ

इति कामतदत्तामनुविन्दुतोतां प्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च ।
सगलमिदमुदाहृत य मुष्टा नहि पुरयै परकीर्तयो विलोप्याः ।
इति । स्वयं १०७८ वैशाख १४ स्वयंभवाभ्यां नराणां नराणां । रत्नोदय
श्रीभोजदेवस्य ॥

(इतिमहामहोदयैः ६।५०-५४)

महिमा ।

इत्यमरसिंहः श्रीभक्त्यु रत्नोदयसिंहः । तैरमरसिंहः अमिनरसिंहः
पादस्य विविदेवोपरमिन् ८० रत्नोदयसिंहः रत्नोदयः पूर्वसिंहः । अर्थः
। तं रत्नोदयसिंहः ४० । रत्नोदयः । एतेन मत्तमसिंहः रत्नोदयसिंहः रत्नोदय-
मत्त (रत्नोदयसिंहः) । रत्नोदयसिंहः रत्नोदयसिंहः रत्नोदयसिंहः ।
वर्ग रत्नोदयसिंहः ४० । रत्नोदयसिंहः । रत्नोदयसिंहः । रत्नोदयसिंहः ।
रत्नोदयसिंहः ।

‘दोषं अतिविदेवमुं वदितोपरमिन् ८० ।

वाक्यमोनांतिष्ठ मत्तमसिंहः महिमा ८० ।

रत्नोदयसिंहः । रत्नोदयसिंहः । रत्नोदयसिंहः । रत्नोदयसिंहः । रत्नोदयसिंहः ।
रत्नोदयसिंहः । रत्नोदयसिंहः । रत्नोदयसिंहः । रत्नोदयसिंहः । रत्नोदयसिंहः ।

१. ४२२ ४३२ ४४२ ४५२ ४६२ ४७२ ४८२ ४९२ ५०२ ५१२ ५२२ ५३२ ५४२ ५५२ ५६२ ५७२ ५८२ ५९२ ६०२ ६१२ ६२२ ६३२ ६४२ ६५२ ६६२ ६७२ ६८२ ६९२ ७०२ ७१२ ७२२ ७३२ ७४२ ७५२ ७६२ ७७२ ७८२ ७९२ ८०२ ८१२ ८२२ ८३२ ८४२ ८५२ ८६२ ८७२ ८८२ ८९२ ९०२ ९१२ ९२२ ९३२ ९४२ ९५२ ९६२ ९७२ ९८२ ९९२ १००२

१. ४२२ ४३२ ४४२ ४५२ ४६२ ४७२ ४८२ ४९२ ५०२ ५१२ ५२२ ५३२ ५४२ ५५२ ५६२ ५७२ ५८२ ५९२ ६०२ ६१२ ६२२ ६३२ ६४२ ६५२ ६६२ ६७२ ६८२ ६९२ ७०२ ७१२ ७२२ ७३२ ७४२ ७५२ ७६२ ७७२ ७८२ ७९२ ८०२ ८१२ ८२२ ८३२ ८४२ ८५२ ८६२ ८७२ ८८२ ८९२ ९०२ ९१२ ९२२ ९३२ ९४२ ९५२ ९६२ ९७२ ९८२ ९९२ १००२

विवेके प्रथमविमर्शं शब्दानौचित्यविचारः । अत्र “विधेयाविमर्शः, प्रक्रममेदः, क्रममेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनम्,” इति पञ्च दोषजातीः पुरस्कृत्य महाकवि-
गव्यो बहुधा परीक्षिताः । तृतीयविमर्शं ध्वन्युदाहरणानामनुमानेऽन्तर्भावदर्शन-
मिति । व्यक्तिविवेकस्य—

‘अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥’

इत्यारम्भः;

‘अन्यैरनुलिखितपूर्वमिदं तुवाणो
नूनं स्मृतेर्विषयतां विदुषामुपेयाम् ।
हासैककारणगवेषणया नवार्थ-
तत्त्वावमर्शपरितोपसमीहया वा ॥’

इति समाप्तिश्च ।

मम्मटः ।

काव्यप्रकाशकर्ता राजानकसंज्ञाद्वयणकुलोत्पन्नो मम्मटाचार्यः कश्मीरे
यभूव । अयमेव चिराय रुढान् गण्डुलिकाप्रवाहेण विततान् दोषगुणरीत्यलंकार-
सन्निपत्य यथाशास्त्रं परिष्कृत्य च खोन्मीलिते काव्यप्रकाशे प्रथमं दर्शितवान् ।
अचिरात्प्रवृत्तान् ध्वनिविषयान् यथायथं संकलय्य परिसंख्याय च यथा-
समानव्यामान्यां निबन्धनवान्; पाठ्यदृष्ट्या कारिकासदृशान् प्रमेयान्
मनागू व्याहृतवान् । एवं यथा शब्दार्थपरिशुद्धये सूत्ररुत्तुदाहरणवैयाकरण-
नन्दैस्तुष्टौ विभज्यते, तथैवैष काव्यप्रकाशः शब्दार्थगुणपरिष्कृतये । स ए-
व चरालंकारपर्यन्तो मम्मटेन तत उर्वरितः किञ्चिद् अल्लुटेन (अलंकार-
इत्येवदंकायां निदर्शनाख्यायामुक्तम्—

‘कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः ।
प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लुटसूरिणा ॥’

एतदुक्तं काव्यप्रकाशस्य ‘द्वयेष मागौ विदुषा—’ इत्यन्तिमश्लोकव्याख्ये
निदिश्यते । एतस्य टीकानन्दकारस्य—

(१) मन्दैतः	जैनभाषिभ्यश्चन्द्राचार्यैः कृतः
(२) बलविमानुराजिनी	सरस्वतीतीर्थैः कृता ।
(३) श्रीशिका	जयन्तभट्टः कृता ।
(४) श्यामश्री (मन्दैतः)	मोक्षेश्वरभट्टः कृतः ।
(५) दर्शन	विश्वनाथकविराजः कृतः ।
(६) विन्यासिका	परमानन्द-चक्रवर्ति-महाच
(७) निदर्शनम् (दासमुद्रय-)	रुमानन्दानन्दकविभिः कृत
(८) मन्दैतः	श्रीवन्महाशयनमहाचार्यैः

मुसलचापबाणशूलशक्तिहलबन्धगर्भितैरष्टभिः लोकैर्यदधारं महाचक्रमुत्पद्यते
तन्निर्गतात्—

‘शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।

साधितं रुद्रदेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥’

इति श्लोकाज्ज्ञायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं बन्धः कान्न विनियति ।
शृङ्गारतिलकर्ता रुद्र इति ननु रुद्रः । उक्तं च तिलकान्ते स्तरेण—‘शृङ्गा-
रतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति’ इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भः । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः ।
अस्मैव—

‘संरम्भः करिकोटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटावन्धेऽप्यसंरब्धवा-

न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

इति परं व्यक्तिविवेके द्वितीयविमर्शे मरिणा अनेकधा व्युपयिता पर्यन्ते—

‘काव्यकाञ्चनकपाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एव स निदर्शितो मया ॥’

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वतःप्रसृतमपिपणोऽयम् उद्द्योतकाराद् अधस्तनः उदयनाद् ऊर्ध्व-

शूलबन्धो यथा—

नामुपो राजस्य स्यात्सूक्ष्मवृद्धरादेवताम् ।

तां शिवावालितां सिद्धाभ्यामितां हि स्तुतां स्तुहि ॥ ६ ॥

शक्तिबन्धो यथा—

नारिपारये रणेऽन्यानु तानु गानेयमग्र हि ।

हिमात्कादिपानुं ए वं वन्दिन्नुपशृणु ॥ ७ ॥

हलबन्धो यथा—

नातज्ञानप्रविधिनामुना पादं तलुपतन ।

तद्व्यपित्वा तिरस्सुत निपात्वास्ति रंसा ॥ ८ ॥

एतैः उदाहरितमिदं रत्नो मयाचरन्धो निरूप्यते । एतेषां विमर्शे प्रयत्नं
अन्यान्ति ।

तस्य काश्मीरिकत्वमतितरा प्रसिद्धम् । इतश्च काश्मीरिक आनन्दकविर्निर्देशना
रम्भे—‘...शिवागमप्रसिद्धपद्मत्रिशतत्त्वदीक्षाक्षपितमलपटलः प्रकटितसत्त्वरूप-
श्रिदानन्दधनो राजानककुलतिलको मम्मटनामा दैशिकवरः...’ इति निर्दिशति ।
अमिनवगुप्तस्य समयस्तद्वेत्तात् (१०७१) इति संघत् सिध्यति । काव्यप्रकाशस्य
संकेताख्यटीकासमयः (१२१६) इति संघत् पूर्वमुक्तः । (१२१६-१०७१ =
१४५ इति समयान्तरम् । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मदनुमानं साधूपपन्नम्
इति परीक्षणीयम् ॥

रुद्रटः ।

अयं काव्यालंकारप्रणेता महाकविर्वारापतेर्भोजदेवात्प्राचीनः । यतः—

‘किं गौरि मां प्रति रूपा ननु गौरहं किं
कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जानाम्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

इति काव्यालंकारपथं सरस्वतीकण्ठाभरणे द्वितीयपरिच्छेदे उदाहृतम् । रुद्रस्य
नामान्तरं शतानन्दः, जनको वामकभट्टः, वेदः सामेति सर्वं तत्कृतैः तैल-
गणैः ।

१ बन्धसृष्टिरलभूतस्य वक्ष्यमाणस्य चक्रबन्धस्य स्वरूपख्यात्यै दर्पणीयबन्धप्रकरण-
न्यूनतापूर्वम् च खड्गादिवन्धश्लोकाः प्रदर्शयन्ते । तत्र

खड्गबन्धो यथा—

मारारिशक्ररामेभमुल्लैरासाररंहसा ।
साराराब्धस्तवा नित्यं तदर्तिहरणक्षमा ॥ १ ॥
माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा ।
मान्याथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिजा ॥ २ ॥

मुसलबन्धो यथा—

मायाविनं महाहावा रसायातं लसद्भुजा ।
जातलीला यथासारवाचं महिष मावधी ॥ ३ ॥

चापबन्धो यथा—

मानमीटा शरण्या मुत्सुदैवारक्प्रदा च धीः ।
धीरा पवित्रा संघ्रासाघ्रासीष्टा मातरारम ॥ ४ ॥

वाणबन्धो यथा—

माननापस्यं लोकदेवी सद्रस सश्रम ।
जनसा सादरं गन्वा सर्वदा दास्यमद्भुताम् ॥ ५ ॥

मुसलचापबाणशूलशक्तिहलबन्धगर्भितरश्मिः लोकैर्यदृष्टारं महाचक्रमुत्पद्यते
तन्निर्गतात्—

‘शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।

साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥’

इति श्लोकाज्ज्ञायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं बन्धः कान्न चित्रयति ।
शृङ्गारतिलककर्ता रुद्र इति ननु रुद्रटः । उक्तं च तिलकान्ते रुद्रेण—‘शृङ्गा-
रतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति’ इति ।

चक्रोक्तिजीवितकारः ।

चक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भः । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः ।
अस्यैव—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरुद्धक्षयाम्बुदघटावन्धेऽप्यसंरब्धवा-

न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

इति पद्यं व्यक्तिविवेके द्वितीयविमर्शे नहिन्ना अनेकधा दूषयित्वा पर्यन्ते—

‘काव्यकाञ्चनकपाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ॥’

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रपिपणोऽयम् उद्घोतकाराद् बधत्तनः उदयनाद् लब्ध-

शूलबन्धो यथा—

नानुषो राजस स्यात्सूहोबकूटेरादेवताम् ।

तां शिवाधारितां सिद्धाप्तास्तितां हि स्तुतां स्तुहि ॥ ६ ॥

शक्तियन्धो यथा—

नाहिषारये रणेऽन्यासु सानु नानेयमग्र हि ।

हिनातद्वादिपानुं ए कं कम्पिन्दुस्तुतम् ॥ ७ ॥

हलबन्धो यथा—

नातद्भान्नविधिनासुना पादं तमुत्तम ।

तद्वादिवा तिरस्वस्त निपातान्ति रंरना ॥ ८ ॥

एतैः उदाहरणैर्विस्तारको नराचक्रयो निपद्यते । एतेषां विधयः प्रस्तुतं
अस्मात् ।

तस्य मन्त्रोक्तिः—मन्त्रिनरा प्रसिद्धम् । इतश्च काश्मीरिक आनन्दकविनिर्देश-
रम्भे—“... सितागमप्रसिद्धमद्विनासतत्त्वादीक्षाधपितमलपटलः प्रकटितस्तत्त्वा-
विज्ञानरत्नो राजाननकुण्डलितो मम्मटनामा दैशिकवर...” इति निर्दिष्टा
परिभाषायां सम्यग्भाषायां (१०७१) इति सवत् सिध्यति । काव्यप्रकाश-
संज्ञेयस्य गणनया (१२१६) इति सवत् पूर्वमुक्तः । (१२१६-१०७
१४) इति सम्यग्भाषायां । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मदनुमानं साधूप-
र्यां परीतव्यम् ॥

रुद्रटः ।

“... इति मम्मटप्रोक्ता महाकविरीगपतेर्भोजदेवात्प्राचीनः । यतः —

“... गौरि मां प्रति ग्या ननु गौरहं किं
शृणुमि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।

जातम्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य-

नित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥”

“... इति मम्मटप्रोक्ता महाकविरीगपतेर्भोजदेवात्प्राचीनः । यतः —
“... गौरि मां प्रति ग्या ननु गौरहं किं
शृणुमि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।

मन्त्रवन्द्यो यथा—

मन्त्रवन्द्यो यथा—

मन्त्रवन्द्यो यथा—

मन्त्रवन्द्यो यथा—

मन्त्रवन्द्यो यथा—

मन्त्रवन्द्यो यथा—

मन्त्रवन्द्यो यथा—

मन्त्रवन्द्यो यथा—

मन्त्रवन्द्यो यथा—

मन्त्रवन्द्यो यथा—

मन्त्रवन्द्यो यथा—

मन्त्रवन्द्यो यथा—

मन्त्रवन्द्यो यथा—

सुतस्य चापमपदं सविहलमन्दगभिः रटभिः शोर्द्धद्वयं मतस्यमुग्धने
तद्विगताम्—

‘शतानन्दापरायेन भट्टयामकसूनुना ।

साधिनं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां तिमम् ॥’

इति शोकाज्जगते । शिशुपालवधाद्विलक्षणोऽयं मन्दः यत्र चिद्व्यति ।
शृङ्गागतिव्यवस्थां गच्छ इति बहु रुद्रटः । उच्यते च तिमम् अन्ते मन्ते—‘मन्ता-
गतिव्यवस्थां तिमम् पुनरपि मन्ता प्रमादव्यति’ इति ।

यशोनिर्जीवितकारः ।

यशोनिर्जीवितं नाम धार्मिकसमर्थं । यत्नं यशसिना यत्नः पुनर्यत्नः ।
रचय—

‘यशःशः यशस्योद्योगस्योद्योगेन सिद्धयः यः

यशस्येयं यत्नं जातिमात्रानयतो ह्येवावस्था विना ।

ह्यप्याभातिरुद्रयथाऽप्युद्योगादप्येव यशस्येयं यः

न्योऽयं ह्यप्यप्यमत्तं तेनतिशयं साव्यमिदं यः यः ।’

इति यशस्योद्योगेन सिद्धयः यः यशस्येयं यत्नं जातिमात्रानयतो ह्येवावस्था विना ।

‘यत्नस्योद्योगस्योद्योगेन सिद्धयः यः यशस्येयं यत्नं जातिमात्रानयतो ह्येवावस्था विना ।

यत्नं यशस्येयं यत्नं जातिमात्रानयतो ह्येवावस्था विना ।

इति यशः ।

यशस्योद्योगः ।

यत्नं यशस्येयं यत्नं जातिमात्रानयतो ह्येवावस्था विना ।

यत्नं यशस्येयं यत्नं जातिमात्रानयतो ह्येवावस्था विना ।

यत्नं यशस्येयं यत्नं जातिमात्रानयतो ह्येवावस्था विना ।

यत्नं यशस्येयं यत्नं जातिमात्रानयतो ह्येवावस्था विना ।

यत्नं यशस्येयं यत्नं जातिमात्रानयतो ह्येवावस्था विना ।

यत्नं यशस्येयं यत्नं जातिमात्रानयतो ह्येवावस्था विना ।

यत्नं यशस्येयं यत्नं जातिमात्रानयतो ह्येवावस्था विना ।

यत्नं यशस्येयं यत्नं जातिमात्रानयतो ह्येवावस्था विना ।

यत्नं यशस्येयं यत्नं जातिमात्रानयतो ह्येवावस्था विना ।

साहित्यदर्पणे विशेषणोऽवलोकनार्ह विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) ।
काव्यस्वरूपनिर्वचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र
'तददोषां-' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य सण्डनग्रन्थगताटिप्पण्यो
दर्शनार्हा ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा सकेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा ।
इतरग्रन्थविशिष्टं लक्षणानेदाना निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम्
(३७-५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया
मन्दप्रयोजनात्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय त्वावश्यक एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन-' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं
विभावनीया । उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि
निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्त पुरसहायाः किंविधाः
कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुनिः 'वामन-' (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणा-
न्वेषणपूर्वकं समाकलनीया । तत्र किरात-म्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा
अप्युक्त्या । साधारणव्रीहलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-
वेदिनिरवदयमनुसंधेया । स्वदारगुह्यधर्मनुरागेक्षितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि ।
तत्र शिल्पिन्याद्या अनिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसंमतिर्दृष्टव्या (१४१ पृ.) ।
शृङ्गारादीनां स्वरूपाणि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव ।
उत्र 'प्रधान-' (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्तेः स्थापनमितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं
दर्शनार्हं चास्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किंवहुना,
यथात्र नाटकादीनां दशरूपकाणां नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषजा-
तानामन्येषां चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न
तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता
प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोद्दिष्टवि-
षयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाय विधातुं पार्येत । सति कुड्ये चित्र-
मिति न्यायात् । श्रीमता हॉल्साहिबेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो येऽध्यायाः
(१९-२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभजो चापुदेव इति त्रयी ।
 त्रेतेव स्मर्यतां चेतो यथा शास्त्रावगाह्यभूः ॥
 गुणदोषानुपद्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
 वैक्रमाब्दाः १९७७ }

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

साहित्यदर्पणे विशेषणोऽवलोकनार्ह विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्वरूपनिर्देशनवसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र 'तदोपायैः' इत्यादि काव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य सण्डनग्रन्थगताटिप्पण्यो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा सञ्ज्ञेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इतरग्रन्थदिशिष्टं लक्षणभेदानां निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया नन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय लावश्यक एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावने' (७२ पृ.) वारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया । उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुनि. 'वामन' (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणा-न्वेषणपूर्वकं समाकलनीया । तत्र किरात-म्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा अप्युद्भेदा । साधारणस्त्रीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-वेदिनिरवयवमनुसंधेयाः । स्वदारगुह्यधर्मनुरागेक्षितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याया अनिच्छयायिका भवन्तीति वात्स्यायनचमतिर्दिष्टव्या (१४१ पृ.) । एकारादीनां स्वरूपानि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याद्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । अत्र 'प्रधान' (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्ते. स्थापननितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं दर्शनार्हं चाले ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किंवहुना, यथात्र नाटकादीनां दशरूपकाणां नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषजा-जानामन्येषां चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोल्लिखितवि-षयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाय विधातुं पायैत । सति कुञ्चे चित्र-मिति न्यायात् । श्रौतता हॉल्लसाहित्वेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो येऽध्यायाः (१९-२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति त्रयी ।
 त्रेतेव सूर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाह्यभूः ॥
 गुणदोषानुपद्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ।

जयपुरराजधानी
 वैक्रमाब्दाः १९७७

इत्याशास्त्रे
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्वरूपनिर्वेचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र 'वददोषां-' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य खण्डनग्रन्थगताष्टिप्पण्यो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा संकेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इतरग्रन्थविशिष्टं लक्षणभेदानां निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३४-५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनात्तथापि लक्षणभेदव्युत्पादनाय त्वावश्यका एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन-' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया । उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुनि- 'वामन-' (१०३ पृ.) इत्याद्यां समूललक्ष्यलक्षणा-न्वेयपूर्वकं सनाकलनीया । तत्र किरात-भ्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा अप्युद्भवा । साधारणलीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-वेदिनिरवश्यमनुसंधेयाः । स्वदारगुह्यर्थमनुरागेज्जितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याद्या अनिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसंनतिर्द्रष्टव्या (१४१ पृ.) । एतारादीनां स्वरूपानि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । तत्र 'प्रधान-' (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनादृते- स्थापननितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राप्तं दर्शनार्हं चास्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किंवहुना, प्रधानं नाट्यदर्शनां दशरूपकाणां नाटिकादीनामथ दशोपरूपकाणां तद्वत्विशेषज्ञा-ज्ञानानन्देयां चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतनुपलब्धमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्यादिकृतं पुनश्च लभ्येत तर्हि दर्शनोत्तिष्ठितविषयजातानां परीक्षा नैतिकदृश्यकाव्यान्वेयनाय विधातुं पायित । अत्र कुन्ये चित्र-मिति न्यायात् । श्रीमता हॉल्डसाहिबेन दशरूपकेन सह तदुपकृतेन येऽप्याद्याः (१९-२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति त्रयी ।
 त्रेतेव सूर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाहभूः ॥
 गुणदोषानुपद्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
 वैक्रमाब्दाः १९७७

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
जौदार्यम्	१०७	२	माधुर्यम्	१३०	
नायिकाभेदाः	१०७	४	प्रगल्भता	१३०	
स्वप्नी... ..	१०७	९	जौदार्यम्	१३०	
मुग्धा.	१०८	३	धैर्यम्... ..	१३१	
मध्या... ..	११०	४	लीला... ..	१३१	
प्रगल्भा	१११	३	विलासः	१३२	
मध्या धीरा	११३	७	विच्छित्ति.	१३२	
मध्या धीराधीरा			विव्वोकः	१३३	
मध्याधीरा			किलकिचितम्	१३३	
प्रगल्भा धीरा... ..	११४	८	मोहायितम्	१३४	
प्रगल्भा धीराधीरा	११४	१६	कुट्टमितम्	१३४	
प्रगल्भाधीरा	११५	४	विभ्रमः	१३४	
भेदाभ्यानम्	११५	७	ललितम्	१३५	
पुलटा	११६	२	मदः	१३५	
दन्ता... ..	११६	११	विहृतम्	१३६	
वेश्या	११७	३	तपनम्	१३६	
भेदाभ्यानम्	१२०	२	मार्ग्यम्	१३७	
स्याधीनभर्तृका	१२०	७	विक्षेपः	१३७	
सन्दिता	१२०	१०	कुतूहलम्	१३७	
अभिसमिका	१२०	१३	हसितम्	१३८	
अभिसमिकानेदाः	१२१	३	चकितम्	१३८	
अभिसमस्थानानि	१२१	११	केडिः... ..	१३८	
कटशन्नगिना	१२२	३	मुग्धाकन्ययोरनुरागेदितानि	१३९	
रिप्रयव्या	१२२	१०	नर्वाग्रामनुरागेदितानि	१३९	
प्रेमिभर्तृका... ..	१२२	१५	द्वय.	१४१	
वाचयव्या	१२३	६	द्वीगुणाः	१४२	
विश्वोक्तादिता	१२३	१३	प्रतिनायकः	१४२	
भेदाभ्यानम्	१२४	६	उदीपनविभावा	१४२	
नन्दिकाभेदाः	१२५	२	अनुभावा.	१४३	
नन, नन.	१२८	३	सात्त्विकाः	१४४	
नन	१२८	८	नन, मन्मादय.	१४४	
देव	१२८	१६	मन्मादीना लक्षणानि	१४४	
शोभा	१२९	५	अभिचारिण	१४६	
काञ्चि.	१२९	१०	नन, निवेद	१४६	
हृदि	१२९	१६	अग्नेः	१४७	

	पृष्ठस्य	पक्षौ		पृष्ठस्य	पक्षौ
दैव्यम्	१४७	१२	भावपदनिरुक्तिः ...	१६७	६
श्रमः	१४८	७	रत्नमेदा	१६८	५
मदः	१४८	१४	तत्र, शृङ्गारः	१६९	२
जडता	१४९	७	विप्रलम्भ } ...	१६९	१५
उग्रता	१५०	३	संभोगः }		
मोहः	१५०	११	विप्रलम्भस्वरूपम्	१७०	२
विबोधः	१५१	३	विप्रलम्भमेदाः ...	१७०	४
स्वप्नः	१५१	११	तत्र, पूर्वरागः	१७०	६
अपस्तारः	१५२	८	कानदशाः ...	१७१	४
गर्वः	१५२	१३	तत्र, मरणे विशेषः ...	१७३	२
मरणम्	१५३	२	कानदशासु विशेषः	१७४	६
आलस्यम्	१५३	७	पूर्वरागमेदः ...	१७४	९
लज्जया	१५४	५	मानः }		
निद्रा	१५४	११	कोपः }	१७४	१६
अवहित्या	१५५	२	ईर्ष्यामानः ...	१७६	८
अस्तुक्कम्	१५५	८	मानभङ्गोपायाः ...	१७७	७
उन्मादः	१५६	२	प्रवासः	१७७	१६
शङ्का	१५७	२	दश कानदशाः ...	१७८	४
स्मृतिः	१५७	१०	प्रवासमेदा	१७८	१७
भक्तिः	१५८	२	कृष्णविप्रलम्भ ...	१८०	८
व्याधिः	१५८	८	संभोगः	१८१	६
त्रासः	१५८	१२	संभोगमेदाः	१८२	४
व्रीडा	१५९	५	हास्यः	१८३	२
हर्षः	१५९	८	हास्यमेदाः	१८३	८
असूया	१६०	५	कृष्णः	१८४	१५
विषादः	१६०	११	कृष्णविप्रलम्भात्कृष्णस्य मे-		
धृतिः	१६१	६	दाख्यानम् ...	१८५	१३
अपलता	१६१	१४	चैतः	१८६	२
ग्लानिः	१६२	८	युद्धवीरात्कृष्णस्य मेदाख्या-		
चिन्ता	१६२	१६	नम्	१८७	२
वितर्कः	१६३	५	वीरः	१८७	४
संचारिभावः	१६४	५	दानवीरः }		
स्थायिभावः	१६४	९	धर्मवीरः }		
स्थायिभावमेदाः ...	१६५	२	युद्धवीरः }	१८७	१०
स्थायिभावमेदलक्षणानि	१६५	५	दयावीरः }		

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
औदार्यम्	१०७	२
नायिकाभेदाः	१०७	४
सखी... ..	१०७	९
मुग्धा... ..	१०८	३
मध्या... ..	११०	४
प्रगल्भा	१११	३
मध्या धीरा	११३	७
मध्या धीराधीरा		
मध्याधीरा		
प्रगल्भा धीरा... ..	११४	८
प्रगल्भा धीराधीरा	११४	१६
प्रगल्भाधीरा	११५	४
भेदाध्यायनम्	११५	७
कुलटा	११६	२
धन्या... ..	११६	११
पेश्या... ..	११७	३
भेदाध्यायनम्	१२०	२
स्वाधीनभर्तृका	१२०	७
चण्डिका	१२०	१०
अभिमारिका	१२०	१३
अभिमारिकाभेदाः	१२१	३
अभिमारिकास्थानानि	१२१	११
कलशान्तरिता	१२२	३
विप्रचारा	१२२	१०
प्रेषितकर्तृका... ..	१२२	१५
दास्यवृत्त्या	१२३	६
निर्दोषचण्डिका	१२३	१३
भेदाध्यायनम्	१२४	६
अभिचारिका	१२४	२
मन, मन्त्र	१२८	२
मन्त्र	१२८	८
मन्त्र	१२८	१६
मन्त्र	१२९	५
मन्त्र	१२९	१०
मन्त्र	१२९	१६

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
माधुर्यम्	१३०	४
प्रगल्भता	१३०	११
औदार्यम्	१३०	१६
धैर्यम्... ..	१३१	४
लीला... ..	१३१	११
विलासः	१३२	२
विच्छित्ति	१३२	१०
विब्वोकः	१३३	२
किलकिचितम्	१३३	९
मोद्यायितम्	१३४	२
कुटुमितम्	१३४	८
विभ्रम.	१३४	१६
ललितम्	१३५	२
मदः	१३५	११
विहृतम्	१३६	४
तपनम्	१३६	९
मौग्यम्	१३७	२
विक्षेप	१३७	८
कुतूहलम्	१३७	१५
हसितम्	१३८	२
चकितम्	१३८	१
केलि.... ..	१३८	१५
मुग्धाकन्ययोरनुरागेदितानि	१३९	२
सर्वाभामनुरागेदितानि	१३९	४
द्वय.	१४१	२
दूतीगुणाः	१४२	३
प्रतिनायकः	१४२	८
उदीपनविभावा.	१४२	११
अनुमात्रा	१४३	८
मान्त्रिकाः	१४४	२
तत्र, नन्मादय.	१४४	२
नन्मादीना लक्षणानि	१४४	१०
व्याभिचारिण	१४६	२
तत्र, निवेदः	१४६	१२
शान्तः	१४७	२

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
दैव्यम् ...	१४७	१२	भावपदनिरुक्ति.	१६७	६
श्रम. ...	१४८	७	रसभेदा. ...	१६८	५
मदः ...	१४८	१४	तत्र, शृङ्गार....	१६९	२
जडता ...	१४९	७	विप्रलम्भ }	१६९	१५
उग्रता ...	१५०	३	संभोग }	१६९	१५
मोह ...	१५०	११	विप्रलम्भस्वरूपम्	१७०	२
विवोध. ...	१५१	३	विप्रलम्भभेदा. ...	१७०	४
स्वप्न. ...	१५१	११	तत्र, पूर्वराग	१७०	६
अपत्त्यार	१५२	८	कामदशा.	१७१	४
गर्वः .	१५२	१३	तत्र, मरणे विशेष	१७३	२
मरणम् ...	१५३	२	कामदशासु विशेष	१७४	६
आलस्यम्...	१५३	७	पूर्वरागभेदः ...	१७४	९
अनर्प ...	१५४	५	मान }	१७४	१६
निद्रा ...	१५४	११	कोप. }	१७४	१६
अवहित्या	१५५	२	स्पर्धामान	१७६	८
अविश्रुतम्	१५५	८	मानभक्त्योपाया	१७७	७
उन्माद ...	१५६	२	प्रवास.	१७७	१६
शङ्का ...	१५७	२	दश कामदशा.	१७८	४
रुचि ...	१५७	१०	प्रवासभेदा ...	१७८	१७
गति. ...	१५८	२	करणविप्रलम्भ	१८०	८
त्यागि ...	१५८	८	संभोग	१८१	६
प्राग	१५८	१२	संभोगभेदा ..	१८२	४
प्रीति	१५९	५	हस्य ...	१८३	२
हर्ष ...	१६०	८	हस्यभेदा .	१८३	८
संयुता ...	१६०	११	हस्य	१८४	१०
अप्राद ..	१६०	११	दशविप्रलम्भस्वरूपस्य भे.		
पु. ...	१६१	६	दशविप्रलम्भ	१८५	१३
अवस्था. ...	१६१	१४	भेदा. ...	१८६	२
संज्ञा .	१६२	८	दशविप्रलम्भस्वरूपस्य भेदा.		
सिद्धा ...	१६२	१०	भेदा	१८७	१
सिद्धि	१६२	८	भेदा	१८७	४
सिद्धि	१६४	१	भेदा	१८७	४
सिद्धि	१६४	१	भेदा	१८७	४
सिद्धि	१६६	२	भेदा	१८७	४
सिद्धि	१६६	८	भेदा	१८७	४

	पृष्ठस्य	पङ्क्ति		पृष्ठस्य	पङ्क्ति
औदार्यम्	१०७	२	माधुर्यम्	१३०	४
नायिकाभेदाः	१०७	४	प्रगतभता	१३०	११
खत्री	१०७	९	औदार्यम्	१३०	१२
मुग्धा . . .	१०८	३	धैर्यम्	१३१	१
मध्या... .	११०	४	लौला	१३१	११
प्रगल्भा	१११	३	बिलाम	१३२	२
मध्या धीरा	११३	७	विच्छिन्नि	१३२	१०
मध्या धीरावीरा			विश्वोक	१३३	२
मध्यावीरा			किलकिञ्चित्तम् ..	१३३	९
प्रगतभा वीरा	११४	८	मोद्यायिनम्	१३४	२
प्रगतभा धीरावीरा	११४	१६	कुट्टमिनम्	१३४	८
प्रगतभा वीरा . . .	११५	४	विभ्रम	१३४	१४
भेदाख्यानम् . . .	११५	७	ललितम्	१३५	१
कुलटा . . .	११६	२	भद	१३५	११
कन्या... ..	११६	११	विह्वलम्	१३६	४
वेश्या	११७	३	तपनम्	१३६	९
भेदाख्यानम् . . .	१२०	२	मौग यम्	१३७	२
स्वाधीनभर्तृका . . .	१२०	७	विक्षेप	१३७	८
खण्डिता	१२०	१०	कुतूहलम्	१३७	११
अभिसारिका . . .	१२०	१३	हसितम्	१३८	१
अभिसारिकाभेदा	१२१	३	चकितम् . . .	१३८	१
अभिसारस्थानानि . . .	१२१	११	केलि . . .	१३८	११
कलहान्तरिता	१२२	३	मुग्धाकन्ययोरनुरागेक्षितानि	१३९	१
विग्रलब्धा	१२२	१०	सर्वाभामनुरागेक्षितानि	१३९	६
प्रोपितभर्तृका . . .	१२२	१५	द्वय	१४१	६
वासकसञ्जा	१२३	२	द्वीगुणा . . .	१४२	३
विरहोत्कण्डिता	१२३	१३	प्रतिनायक	१४२	८
भेदाख्यानम्	१२८	८	उद्दोषनविभावा	१४२	११
नायिकालकारा . . .	१२८	२	अनुभावा	१४३	८
तत्र, माव . . .	१२८	२	मात्त्विका	१४४	२
हाव	१२८	८	तत्र, नन्महादय . . .	१४४	७
हेला	१२८	१६	नन्महादीना लक्षणानि	१४४	१०
शोभा	१२९	५	अभिचारिण	१४६	२
कान्तिः . . .	१२९	१०	तत्र, निर्वेद	१४६	१२
रीति . . .	१२९	१६	आवेग	१४७	२

	पृष्ठस्य	पटौ		पृष्ठस्य	पटौ
दैव्यम्	१४७	१२	भावपदनिरुक्तिः ...	१६७	६
धर्मः	१४८	७	रत्नमेदा	१६८	५
मदः	१४८	१४	तत्र, शृङ्गार-....	१६९	२
जडता	१४९	७	विप्रलम्भ } ..	१६९	१५
उग्रता	१५०	३	संभोग. }		
मोहः	१५०	११	विप्रलम्भस्वरूपम्	१७०	२
विबोधः	१५१	३	विप्रलम्भमेदाः ...	१७०	४
स्वप्नः	१५१	११	तत्र, पूर्वराग	१७०	६
अपस्तार	१५२	८	कामदशा ...	१७१	४
गर्वः	१५२	१३	तत्र, नरणे विशेषः ...	१७३	२
मरणम्	१५३	२	कामदशास्तु विशेष	१७४	६
आलस्यम्	१५३	७	पूर्वरागमेदः ...	१७४	९
अमर्षः	१५४	५	मान }		
निद्रा	१५४	११	कोप. }	१७४	१६
जडहिन्दा	१५५	२	ईर्ष्यामानः ...	१७६	८
अल्पयम्	१५५	८	मानभ्रान्तिपादाः ...	१७७	७
उन्माद	१५६	२	प्रवासः	१७७	१६
मृदा	१५७	२	दश कामदशाः ...	१७८	४
रुचि	१५७	१०	प्रवासमेशः	१७८	१७
मतिः	१५८	२	वरणविप्रलम्भः ...	१८०	८
न्यायि	१५८	८	रत्नमेदा	१८१	६
प्रास	१५८	१२	रत्नमेदः	१८२	४
प्रीति	१५९	५	हस्य	१८३	६
हर्षः	१५९	८	हस्यमेदः	१८३	८
रङ्गना	१६०	५	हरण	१८४	५०
विषादः	१६०	११	हरणविप्रलम्भस्वरूपम् मे-		
हृष्टि	१६१	६	हरणम्	१८५	१०
अदल	१६१	१४	हृष्टि	१८६	२
मृति	१६२	८	हृष्टि-हरणम् मेनर-		
विम	१६२	१६	हृष्टि	१८७	३
विम	१६२	५	हृष्टि	१८८	४
मेनर-विम	१६४	५	हृष्टि		
मेनर-विम	१६४	९	हृष्टि		
हृष्टि-विम	१६५	३	हृष्टि	१८७	५०
हृष्टि-विम	१६५	८	हृष्टि		

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
औदार्यम्	१०७	२	माधुर्यम्	१३०	४
नायिकाभेदाः	१०७	४	प्रगल्भता	१३०	११
स्वस्त्री... ..	१०७	९	औदार्यम्	१३०	१
मुग्धा.	१०८	३	धैर्यम्	१३१	४
मध्या... ..	११०	४	लीला.	१३१	११
प्रगल्भा	१११	३	विलासः	१३२	२
मध्या धीरा	११३	७	विच्छित्ति	१३२	१०
मध्या धीराधीरा			विब्वोकः	१३३	२
मध्याधीरा			किलकिचितम्	१३३	९
प्रगल्भा धीरा... ..	११४	८	मोदयितम्	१३४	२
प्रगल्भा धीराधीरा	११४	१६	कुट्टमितम्	१३४	८
प्रगल्भा धीरा	११५	४	विभ्रम.	१३४	१४
भेदाख्यानम्	११५	७	ललितम्	१३५	-
कुलटा	११६	२	मद	१३५	११
कन्या... ..	११६	११	विहृतम्	१३६	४
वेश्या... ..	११७	३	तपनम्	१३६	९
भेदाख्यानम्	१२०	२	मौग्ध्यम्	१३७	२
स्वाधीनभर्तृका	१२०	७	विक्षेप.	१३७	८
रूढिता	१२०	१०	कुतूहलम्	१३७	११
अभिसारिका	१२०	१३	हसितम्	१३८	-
अभिसारिकाभेदाः	१२१	३	चकितम्	१३८	४
अभिसारस्थानानि	१२१	११	केलि.... ..	१३८	१४
कलहान्तरेता	१२२	३	मुग्धाकन्ययोरनुरागेक्षितानि	१३९	२
विप्रलब्धा	१२२	१०	सर्वासामनुरागेक्षितानि	१३९	९
प्रोषितभर्तृका... ..	१२२	१५	दूत्य.	१४१	२
वासकसञ्ज्ञा	१२३	६	दूतीगुणाः	१४२	३
विरहोत्कण्ठिता	१२३	१३	प्रतिनायकः	१४२	८
भेदाख्यानम्	१२८	६	उद्दीपनविभावा.	१४२	११
नायिकालंकारा.	१२७	२	अनुभावाः	१४३	८
तत्र, मात्र.	१२८	२	सात्त्विका.	१४४	२
हाव.	१२८	८	तत्र, लम्भादय.	१४४	९
हेला	१२८	१६	लम्भादीना लक्षणानि	१४४	१०
शोभा	१२९	५	व्यभिचारिण.... ..	१४६	२
कान्तिः	१२९	१२	तत्र, निर्वेदः	१४६	१२
रीति.	१२९	१६	आवेग.	१४७	२

पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		
दैन्यम्	१४७	१२	भावपदनिरुक्तिः ...	१६७	
धनः	१४८	७	रसनेदा	१६८	
नदः	१४८	१४	तत्र, शृङ्गार....	१६९	
जडता	१४९	७	विप्रलम्भ		
उग्रता	१५०	३	सभोग }	१६९	
मोह	१५०	११	विप्रलम्भन्यरूपम्	१७०	
विबोध.	१५१	३	विप्रलम्भनेदा ...	१७०	
स्वप्नः	१५१	११	तत्र, पूर्वराग	१७०	
अपत्त्यार	१५२	८	कामदशा ...	१७१	
गर्व.	१५२	१३	तत्र, मरणे विशेष ...	१७३	
नरणम्	१५३	२	कानदशासु विशेष	१७४	
आलस्यम्...	१५३	७	पूर्वरागनेद. ...	१७४	
अमर्ष	१५४	७	मानः }		
दिन	१५४	११	कोप }	१७४	
अवहित्या	१५५	२	ईर्ष्यामान	१७६	
वीर्ययम्	१५५	८	मानमोपाया ...	१७७	
उन्माद	१५६	२	प्रदास. ...	१७७	
रक्षा	१५७	२	दश कानदशा. ...	१७८	
रक्षति	१५७	१०	प्रदासनेदा ...	१७८	
मति.	१५८	२	करणविप्रलम्भ	१८०	
न्यायि	१५८	८	रभोग	१८१	
प्राण	१५८	१२	रभोगनेदा ..	१८२	
प्रीति	१५९	५	हान्य	१८३	
रस	१५९	८	हान्यनेदा ...	१८३	
पदद्वय	१६०	११	हान्य	१८४	
रस	१६१	६	वर्तमानान्तरात्		
वर्तमान	१६१	१४	वर्तमानम्	१८५	
मति	१६२	८	वर्तमान	१८६	
विमल	१६२	१६	वर्तमानान्तरात्		
विमल	१६३	७	वर्तमान	१८७	
विमल	१६३	८	वर्तमान	१८८	
विमल	१६४	९	वर्तमान	१८९	
विमल	१६४	१०	वर्तमान	१९०	
विमल	१६५	११	वर्तमान	१९१	
विमल	१६५	१२	वर्तमान	१९२	
विमल	१६६	१३	वर्तमान	१९३	
विमल	१६६	१४	वर्तमान	१९४	
विमल	१६७	१५	वर्तमान	१९५	
विमल	१६७	१६	वर्तमान	१९६	
विमल	१६८	१७	वर्तमान	१९७	
विमल	१६८	१८	वर्तमान	१९८	
विमल	१६९	१९	वर्तमान	१९९	
विमल	१६९	२०	वर्तमान	२००	
विमल	१७०	२१	वर्तमान	२०१	
विमल	१७०	२२	वर्तमान	२०२	
विमल	१७१	२३	वर्तमान	२०३	
विमल	१७१	२४	वर्तमान	२०४	
विमल	१७२	२५	वर्तमान	२०५	
विमल	१७२	२६	वर्तमान	२०६	
विमल	१७३	२७	वर्तमान	२०७	
विमल	१७३	२८	वर्तमान	२०८	
विमल	१७४	२९	वर्तमान	२०९	
विमल	१७४	३०	वर्तमान	२१०	
विमल	१७५	३१	वर्तमान	२११	
विमल	१७५	३२	वर्तमान	२१२	
विमल	१७६	३३	वर्तमान	२१३	
विमल	१७६	३४	वर्तमान	२१४	
विमल	१७७	३५	वर्तमान	२१५	
विमल	१७७	३६	वर्तमान	२१६	
विमल	१७८	३७	वर्तमान	२१७	
विमल	१७८	३८	वर्तमान	२१८	
विमल	१७९	३९	वर्तमान	२१९	
विमल	१७९	४०	वर्तमान	२२०	
विमल	१८०	४१	वर्तमान	२२१	
विमल	१८०	४२	वर्तमान	२२२	
विमल	१८१	४३	वर्तमान	२२३	
विमल	१८१	४४	वर्तमान	२२४	
विमल	१८२	४५	वर्तमान	२२५	
विमल	१८२	४६	वर्तमान	२२६	
विमल	१८३	४७	वर्तमान	२२७	
विमल	१८३	४८	वर्तमान	२२८	
विमल	१८४	४९	वर्तमान	२२९	
विमल	१८४	५०	वर्तमान	२३०	
विमल	१८५	५१	वर्तमान	२३१	
विमल	१८५	५२	वर्तमान	२३२	
विमल	१८६	५३	वर्तमान	२३३	
विमल	१८६	५४	वर्तमान	२३४	
विमल	१८७	५५	वर्तमान	२३५	
विमल	१८७	५६	वर्तमान	२३६	
विमल	१८८	५७	वर्तमान	२३७	
विमल	१८८	५८	वर्तमान	२३८	
विमल	१८९	५९	वर्तमान	२३९	
विमल	१८९	६०	वर्तमान	२४०	
विमल	१९०	६१	वर्तमान	२४१	
विमल	१९०	६२	वर्तमान	२४२	
विमल	१९१	६३	वर्तमान	२४३	
विमल	१९१	६४	वर्तमान	२४४	
विमल	१९२	६५	वर्तमान	२४५	
विमल	१९२	६६	वर्तमान	२४६	
विमल	१९३	६७	वर्तमान	२४७	
विमल	१९३	६८	वर्तमान	२४८	
विमल	१९४	६९	वर्तमान	२४९	
विमल	१९४	७०	वर्तमान	२५०	
विमल	१९५	७१	वर्तमान	२५१	
विमल	१९५	७२	वर्तमान	२५२	
विमल	१९६	७३	वर्तमान	२५३	
विमल	१९६	७४	वर्तमान	२५४	
विमल	१९७	७५	वर्तमान	२५५	
विमल	१९७	७६	वर्तमान	२५६	
विमल	१९८	७७	वर्तमान	२५७	
विमल	१९८	७८	वर्तमान	२५८	
विमल	१९९	७९	वर्तमान	२५९	
विमल	१९९	८०	वर्तमान	२६०	
विमल	२००	८१	वर्तमान	२६१	
विमल	२००	८२	वर्तमान	२६२	
विमल	२०१	८३	वर्तमान	२६३	
विमल	२०१	८४	वर्तमान	२६४	
विमल	२०२	८५	वर्तमान	२६५	
विमल	२०२	८६	वर्तमान	२६६	
विमल	२०३	८७	वर्तमान	२६७	
विमल	२०३	८८	वर्तमान	२६८	
विमल	२०४	८९	वर्तमान	२६९	
विमल	२०४	९०	वर्तमान	२७०	
विमल	२०५	९१	वर्तमान	२७१	
विमल	२०५	९२	वर्तमान	२७२	
विमल	२०६	९३	वर्तमान	२७३	
विमल	२०६	९४	वर्तमान	२७४	
विमल	२०७	९५	वर्तमान	२७५	
विमल	२०७	९६	वर्तमान	२७६	
विमल	२०८	९७	वर्तमान	२७७	
विमल	२०८	९८	वर्तमान	२७८	
विमल	२०९	९९	वर्तमान	२७९	
विमल	२०९	१००	वर्तमान	२८०	

	पृष्ठस्य	पक्षौ	पृष्ठस्य पक्षौ
भयानक	१८९	१४	गुणीभूतव्यङ्ग्याय मेदनि-
बीभत्स	१९०	९	रूपणम् ... २३८
अद्भुत . . .	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—
शान्त ...	१९२	४	व्यञ्जनाभ्युपगमम् २५१
दयावीराच्छान्तस्य मेदा-			अभिमानो व्यञ्जनाया पा-
ख्यानम् ...	१९३	०	र्थक्ये हेतव . २५७
शान्तस्य रमत्वस्थापनम्	१९३	११	अभिधालक्षणयो रमादिप्रति-
वत्सल . . .	१९४	१४	पादनेऽऽमलनिरूपणम् २६०
रसाना मियो विरोधाख्यानम्	१९५	१५	रमादिव्यङ्ग्याख्यानेऽनुमान-
भाव	१९७	३	स्याक्षमत्वप्रतिपादनम् २६२
रसाभासभावाभासौ ...	१९९	१०	व्यञ्जनोपसहार ... २७१
अनौचित्यदर्शनम् ...	१९९	१६	षष्ठपरिच्छेदे—
भावशान्त्यादि ...	२०२	१२	काव्यस्य दृश्यश्रव्यमेदां २७२
चतुर्थपरिच्छेदे—			रूपकसंज्ञाकारणम् . . २७२
काव्यमेदौ ...	२०६	३	अभिनय ... २७२
अभिधामूलध्वनि	}	३	रूपकमेदा . २७३
लक्षणामूलध्वनि			उपरूपकमेदा २७३
लक्षणामूलध्वनेर्भेदा .	२०८	२	नाटकलक्षणम् ... २७३
अभिधामूलध्वनेर्भेदौ ..	२१०	१२	अङ्गलक्षणम् २७५
सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने-			गर्भाङ्गलक्षणम् ... २७६
त्रैविध्यम्	२११	१०	नाटकरचनापरिपाटी.. २७६
शब्दशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य			पूर्वरक्त २७६
द्वैविध्यम् ...	२१२	५	नान्द्या आवश्यकत्वम् २७७
अर्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य			नान्दीस्वरूपम् २७८
द्वादशमेदा	२१४	९	नान्द्यनन्तरेतिकर्तव्यता २८२
शब्दार्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्यै-			भारतीवृत्ति . २८३
कविधत्ताख्यानम्	२२०	४	भारतीवृत्तेरङ्गानि २८३
ध्वनेरष्टादशविधत्वनिरू-			आमुख (प्रस्तावना) २८३
पणम् ...	२२१	३	प्रस्तावनामेदा . . २८४
अर्थशक्त्युद्भवध्वने प्रव-			उद्धात्य(त)क .. २८४
न्वेऽतिदेशः ...	२२९	७	कथोद्धात . . . २८५
षोडशदिष्वसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-			प्रयोगातिशय .. २८६
स्याख्यानम् ...	२३१	१	प्रवर्तकम् ... २८७
निर्मेदाख्यानम् ...	२३३	८	अवलगितम् ... २८७
... २३८		२	नखकुट्टमित्तिनिरूपणम् २८७

पृष्ठस्य	पङ्क्तौ	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वस्तुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८ ६	तत्र, उपक्षेपः	३०१ १८
प्रासदिकवस्तुकीर्तनम्	२८८ ११	परिहरः	३०२ ६
पताकास्थानम् ...	२८८ १६	परिच्यास	३०२ १२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८ १९	विलोभनम्	३०३ ५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९ ९	युक्तिः...	३०३ ११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९० १	प्राप्तिः...	३०३ १६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९० १४	समाधानम्	३०४ १
कविशिक्षा ...	२९१ ११	विधानम्	३०४ ९
अर्थोपक्षेपकाः	२९२ १६	परिभाषणा	३०४ १५
विष्कम्भक	२९३ १	उद्भेदः	३०४ १९
प्रवेशकः	२९३ ८	करणम्	३०५ ४
चूलिका	२९३ १३	भेदः ...	३०५ ७
अष्टावतारः	२९४ ४	प्रतिमुखसन्धिभेदा.	३०५ ११
अष्टमुखम्	२९४ ९	तत्र, विलासः	३०५ १६
अष्टमुखे मतभेदः	२९४ १४	परिसर्पः	३०६ ३
कविशिक्षा ...	२९५ ३	विधुतम्	३०६ ७
अर्थप्रकृतयः	२९५ १५	तापनम्	३०६ १०
बीजम्	२९५ १९	नमः ...	३०७ ४
विन्दुः...	२९६ ५	नमस्त्युतिः	३०७ ८
पताका (वृत्तम्)	२९६ ९	प्रगमनम्	३०७ १४
प्रकटी...	२९७ ९	विरोधः	३०८ ३
कार्यावस्था	२९८ ३	पर्युपासनम्	३०८ ६
वारम्भ	२९८ ६	पुष्पम्...	३०८ १०
प्रयत्नः	२९८ ९	वज्रम्...	३०८ १६
प्राप्त्याशा	२९८ १४	उपन्यासः	३०८ २०
नियताप्ति	२९८ १८	वर्णसंहारः	३०९ ७
फलयोग. (फलागमः)	२९९ ३	गर्मसन्धिभेदाः	३१० २
सन्धि....	२९९ ९	तत्र, अभूताहरणम्	३१० ५
सन्धिभेदाः	२९९ १३	मार्गः ...	३१० ११
तत्र, सुखम्	२९९ १६	रूपम्...	३१० १५
प्रतिमुखम्	२९९ १९	उदाहरणम्	३१० १९
गर्म ...	३०० ५	क्रमः ...	३११ ६
विमर्शः	३०० १६	सप्रहः	३११ ११
निर्वहणम् (उपसंहृतिः)	३०१ ६	अनुमानम्	३११ १५
सुखसन्धिभेदा.	३०१ १४	प्रार्थना	३१२ ६

भयानकः	१८९	१४
बीभत्सः	१९०	९
अद्भुतः	१९१	४
शान्तः	१९२	४
दयावीराच्छान्तस्य मेदा-		
ख्यानम्	१९३	२
शान्तस्य रमलस्थापनम्	१९३	११
वत्सल	१९४	१४
रमाना मियो विरोधाख्यानम्	१९५	१५
भावः	१९७	३
रसाभामभावाभासौ ...	१९९	१०
अर्नाचिलदर्शनम् ...	१९९	१४
भावशान्त्यादिः ...	२०२	१२

चतुर्थपरिच्छेदे—

काव्यभेदाः	२०६	३
अभिधामूलध्वनिः } लक्षणामूलध्वनिः }	२०७	३
लक्षणामूलध्वनेर्भेदाः ...	२०८	२
अभिधामूलध्वनेर्भेदाः ...	२१०	१२
मलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने-		
न्यविध्यम्	२११	१०
शब्दशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य		
द्वैविध्यम्	२१२	५
अर्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य		
द्वादशभेदाः	२१४	९
शब्दार्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य-		
कविबन्धाख्यानम्	२२०	४
ध्वनेर्द्वादशनिबलनिरु-		
पणम्	२२१	३
अर्थशक्त्युद्भवध्वने प्रव-		
न्येतिविशेषः	२२९	७
पदशक्तिवत्तत्त्वप्रक्रमव्यङ्ग्य-		
मन्त्रान्तरम्	२३१	१
ध्वनिभेदाख्यानम् ...	२३३	८
ध्वनिभेदाख्यानम् ...	२३८	२

गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदनि-

रूपणम् २३८

पञ्चमपरिच्छेदे—

व्यञ्जनास्वरूपम् ...	२५१
अभिवातो व्यञ्जनायाः पा-	
र्थक्ये हेतवः ...	२५७
अभिधालक्षणयो रसादिप्रति-	
पादनेऽक्षमलनिरूपणम्	२६०
रसादिव्यङ्ग्याख्यानेऽनुमान-	
स्याक्षमलप्रतिपादनम्	२६२
व्यञ्जनोपसंहारः ...	२७१

षष्ठपरिच्छेदे—

काव्यस्य दृश्यश्रव्यभेदाः	२७२
रूपकसंज्ञाकारणम् ...	२७२
अभिनयः	२७२
रूपकभेदाः	२७३
उपरूपकभेदाः ...	२७३
नाटकलक्षणम् ...	२७३
अङ्कलक्षणम्	२७५
गर्भाङ्कलक्षणम् ...	२७६
नाटकरचनापरिपाटी...	२७६
पूर्वेरङ्गः	२७६
नान्द्या आवश्यकलम्	२७७
नान्दीस्वरूपम् ...	२७८
नान्द्यनन्तरेतिकर्तव्यता	२८२
भारतीवृत्ति	२८३
भारतीवृत्तेरङ्गानि ...	२८३
आमुग्य (प्रस्तावना) ...	२८३
प्रस्तावनाभेदाः ...	२८४
उद्घात्य(त)क ..	२८४
कथोद्घातः	२८५
प्रयोगातिशयः ...	२८६
प्रवर्तकम्	२८७
अवलग्नितम्	२८७
नम्रवृत्तिभित्तिरूपणम्	२८७

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वस्तुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेपः	३०१	१८
प्रासदिकवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः	३०२	६
पताकास्थानम्	२८८	१६	परिच्युतः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः...	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविशिक्षा ...	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपकाः	२९२	१६	परिभाषना	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्देशः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	नेदः	३०५	७
अष्टावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसन्धिनेदाः	३०५	११
अष्टमुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
अष्टमुखे नतनेदः	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्धप्रकृतयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	२९५	१९	नमः	३०७	४
विन्दुः...	२९६	५	नर्नद्युतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकृती...	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
आरम्भः	२९८	६	पुष्पम्...	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्...	३०८	१६
आत्माशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
निपताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोगः (फलानम्)	२९९	३	गर्भसन्धिनेदाः	३१०	२
सन्धिः...	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
सन्धिनेदाः	२९९	१३	मार्गः...	३१०	११
तत्र, सुखम्	२९९	१६	रूपम्...	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	लदाहरणम्	३१०	१९
गर्भः...	३००	५	क्रमः...	३११	६
विनर्तः	३००	१६	संग्रहः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहारः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
सुखसन्धिनेदाः	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	३

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
भयानक	१८९	१४
बीभत्स	१९०	९
भयानक	१९१	४
भयानक	१९२	४
दशदिग्गजनाम्भ मेदा-		
भयानक	१९३	२
भयानक भयानकभयानकम्	१९३	११
भयानक	१९४	१४
भयानक भयानक भयानकम्	१९५	१५
भयानक	१९७	३
भयानक भयानकभयानकम्	१९९	१०
भयानक भयानकभयानकम्	१९९	१६
भयानक भयानकभयानकम्	२०२	१२

चतुर्थपरिच्छेदे—

भयानक	२०६	३
भयानक भयानकभयानकम्	२०७	३
भयानक भयानकभयानकम्	२०८	२
भयानक भयानकभयानकम्	२१०	१२
भयानक भयानकभयानकम्	२११	१०
भयानक भयानकभयानकम्	२१२	५
भयानक भयानकभयानकम्	२१६	९
भयानक भयानकभयानकम्	२२०	६
भयानक भयानकभयानकम्	२२१	३
भयानक भयानकभयानकम्	२२२	३
भयानक भयानकभयानकम्	२२३	१
भयानक भयानकभयानकम्	२२६	८
भयानक भयानकभयानकम्	२२६	८

	पृष्ठस्य
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मेदनि-	
रूपणम्	२३८

पञ्चमपरिच्छेदे—

व्यञ्जनास्वरूपम्	२५१
अभिधातो व्यञ्जनाया पा-	
र्थस्य हेतवः	२५७
अभिधातक्षणयो रसादिप्रति-	
पादनेऽधमत्वनिरूपणम्	२६०
रसादिव्यङ्ग्याख्यानेऽनुमान-	
स्याक्षमत्वप्रतिपादनम्	२६२
व्यञ्जनोपसंहारः	२७१

षष्ठपरिच्छेदे—

काव्यस्य दृश्यव्यङ्ग्यमेदा	२७२
रूपकसंज्ञाकारणम्	२७२
अभिनय	२७२
रूपकमेदा	२७३
उपलक्षणमेदाः	२७३
नाट्यलक्षणम्	२७३
अदृष्टलक्षणम्	२७५
गमादृष्टलक्षणम्	२७६
नाट्यकरवनापरिपाटी...	२७६
पृथक्गतः	२७६
नान्या आवश्यक्त्वम्	२७७
नान्दीमन्त्रम्	२७८
नान्दीमन्त्रेति कर्तव्यता	२८०
भारतीश्रुति	२८३
भारतीश्रुतिगानि	२८३
आद्यम् (प्रस्तावना)	२८३
प्रस्तावनामेदा	२८६
उद्गात्र(त)क	२८६
कथोद्गात्र	२८५
प्रयोगान्तरम्	२८६
प्रवर्तकम्	२८७
अवर्तकम्	२८७
प्रवर्तकमेदा	२८७

	पृष्ठस्य	पक्षौ		पृष्ठस्य	पक्षौ
वस्तुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेप.	३०१	१८
प्रासादिकवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः ...	३०२	६
पताकास्थानम् ...	२८८	१६	परिन्धासः ...	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम् ...	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः... ..	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः... ..	३०३	१६
चतुर्थ पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम् ...	३०४	१
कविशिक्षा	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपका ...	२९२	१६	परिभाषणा ...	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्भेदः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	नेदः	३०५	७
अङ्गावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसंधिनेदा.	३०५	११
अङ्गमुखम्	२९४	९	तत्र, विलास.	३०५	१६
अङ्गमुखे मतनेदः ...	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्थप्रकृतय.	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	२९५	१९	नर्म	३०७	४
विन्दुः... ..	२९६	५	नर्मद्युतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्) ...	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी... ..	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम् ...	३०८	६
वारम्भः	२९८	६	पुष्पम्... ..	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्... ..	३०८	१६
प्रास्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोगः (फलागमः)	२९९	३	गर्भसंधिनेदा.	३१०	२
सधिः	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
संधिनेदाः	२९९	१३	मार्गः... ..	३१०	११
तत्र, सुखम्	२९९	१६	रूपम्... ..	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्भ.	३००	५	ऋनः	३११	६
विमर्शः	३००	१६	संप्रहः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहृतिः)	३०१	६	लनुमानम्	३११	१५
सुखसंधिनेदा. ...	३०१	१४	प्रायेणा	३१२	६

पुष्प १३०

पुष्प १३०

भयानक	१८१	१६	गुणीभूतव्यङ्ग्य भेदनि-	
वीभत्स .. .	१९०	९	रामम्	२३८ ४
अनुत	१९१	४	प्रथमपरिच्छेदे—	
शान्त	१९२	४	गणनामकम्	२५१ ३
दयावीरगच्छान्तस्य भेदा-			गमि र तो गणनाया वा-	
ख्यानम्	१९३	७	गणय हेतु	२५७ १
शान्तस्य रमत्वस्थापनम्	१९३	११	अभिभालभगयो रमादिप्रति-	
वत्सल .. .	१९४	१४	पादनेऽमननिष्पन्नम्	२६० ३
रसाना मिथो विरोधाख्यानम्	१९५	१२	रमादियत्तात्पर्यानेऽनुमान-	
भाव .. .	१९७	३	स्याक्षम प्रतिपादनम्	२६२ १
रसाभामभावाभार्मा ..	१९९	१०	व्य र तो रमद्वार	२७१ ४
अनौचित्यदर्शनम्	१९९	१६	षष्ठपरिच्छेदे—	
भावशान्त्यादि	२०२	१२	काव्यस्य श्रव्यभेदा	२७२ ४
चतुर्थपरिच्छेदे—			रूपकमशारणम्	२७२ ४
काव्यभेदौ	२०६	३	अभिनय ..	२७२ ११
अभिधामूलध्वनि	} .	३	रूपकभेदा	२७३ १
लक्षणामूलध्वनि			उत्तरकभेदा	२७३ १
लक्षणामूलध्वनेर्भेदा	२०८	२	नाटफलक्षणम्	२७३ ११
अभिधामूलध्वनेर्भेदा	२१०	१२	अङ्गलक्षणम्	२७५ ४
सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने-			गर्भाङ्गलक्षणम्	२७६ ४
त्रैविध्यम्	२११	१०	नाटकरचनापरिपाटी	२७६ ११
शब्दशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्य			पूर्वत	२७६ ११
द्वैविध्यम्	२१२	७	नान्या आवश्यकत्वम्	२७७ १
अर्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्य			नान्दीस्वप्नम्	२७८ १
द्वादशभेदा	२१४	९	नान्द्यनन्तरेति कृतव्यना	२८२ १
शब्दार्थशक्तयुद्धव्यङ्ग्यस्ये-			भारतीवृत्ति	२८३ ४
कविधत्वाख्यानम्	२२०	४	भारतीवृत्तेरज्ञानि	२८३ ४
ध्वनेरष्टादशविवलनिरु-			आमुस (प्रस्तावना)	२८३ ११
पणम्	२२१	३	प्रस्तावनाभेदा	२८४ ४
अर्थशक्तयुद्धवध्वने प्रव-			उद्धात्य(त)क	२८४ ४
न्धेऽतिदेश	२२९	७	कथोद्धात	२८५ ४
पदाशादिध्वसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-			प्रयोगातिशय	२८६ ४
स्याख्यानम्	२३१	१	प्रवर्तकम्	२८७ ४
ध्वनिभेदाख्यानम्	२३३	८	अवलगितम्	२८७ ४
गुणीभूतव्यङ्ग्यम्	२३८	२	नखकुट्टमितनिरुपणम्	२८७ ११

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
वस्तुनो द्वैविध्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेपः	३०१	१८
प्रासविकवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः	३०२	६
पताकास्थानम्	२८८	१६	परिन्धासः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः...	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविसिद्धिः ...	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपकाः	२९२	१६	परिभाषणा	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्देशः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	भेदः	३०५	७
अष्टावतारः	२९४	४	प्रतिमुखसंधिभेदाः	३०५	११
अष्टमुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
अष्टमुखे मतभेदः	२९४	१४	परितर्पः	३०६	३
कविसिद्धिः	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्थप्रकृतयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	२९५	१९	नर्म	३०७	४
विन्दुः...	२९६	५	नर्नद्युतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी...	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
आरम्भः	२९८	६	पुष्पम्...	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्...	३०८	१६
प्राप्त्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोगः (फलागमः)	२९९	३	गर्मसंधिभेदाः	३१०	२
संधिः...	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
संधिभेदाः	२९९	१३	मार्गः...	३१०	११
तत्र, सुखम्	२९९	१६	रूपम्...	३१०	१५
प्रतिमुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्मः	३००	५	ऋतः	३११	६
विमर्शः	३००	१६	संग्रहः	३११	११
निर्वहणम् (उपसंहारः)	३०१	६	अनुमानम्	३११	१५
सुखसंधिभेदाः	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	६

पृष्ठस्य	पङ्क्ति	पङ्क्ति	पङ्क्ति
१८९	१४	गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदनि-	
१९०	९	रूपणम् २३८	
१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—	
१९२	४	व्यञ्जनात्मकम् ... २५१	
१९३	७	अभिधातो व्यञ्जनाया पा-	
१९४	११	मंस्ये हेतवः ... २५७	
१९५	१५	अभिधालक्षणयो रमादिप्रति-	
१९६	१५	पादनेऽक्षमलानिरूपणम् २६०	
१९७	३	रमादिव्यञ्जनाख्यानेऽनुमान-	
१९८	१०	स्याक्षमत्वप्रतिपादनम् २६३	
१९९	१६	व्यञ्जनोपमहार ... २७१	
२००	१७	षष्ठपरिच्छेदे—	
२०१	२	काव्यस्य दृश्यव्यभेदा २७२	
२०२	३	रूपकमता कारणम् ... २७२	
२०३	३	अभिनय ... २७२	
२०४	३	रूपकभेदा. ... २७३	
२०५	३	उपमपरिच्छेदे. ... २७३	
२०६	३	नाट्यलक्षणम् ... २७३	
२०७	३	अलङ्कारणम् ... २७५	
२०८	३	गर्भोद्भूतलक्षणम् ... २७६	
२०९	३	नाट्यदृश्यतापरिपाटी... २७६	
२१०	३	वृत्तिर. ... २७६	
२११	३	नाना आदृश्यत्वम् २७७	
२१२	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२१३	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२१४	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२१५	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२१६	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२१७	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२१८	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२१९	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२२०	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२२१	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२२२	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२२३	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२२४	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२२५	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२२६	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२२७	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२२८	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२२९	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	
२३०	३	नाना आदृश्यत्वम् ... २७८	

[illegible]

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
क्षितिः	३१२	१४
त्रो (तो) टकम्	३१२	१८
अविवलम्	३१३	३
उद्वेगः	३१३	६
विद्रवः	३१३	१०
विमर्शसविमेदाः	३१३	१४
तत्र, अपवादः	३१३	१७
सफेटः	३१४	३
व्यवसायः	३१४	११
द्रवः	३१४	१५
द्युतिः	३१५	३
शक्तिः	३१५	९
प्रसङ्गः	३१५	१६
खेदः	३१६	९
प्रतिषेधः	३१६	१६
विरोधनम्	३१७	५
प्ररोचना	३१७	११
आदानम्	३१८	१
छादनम्	३१८	८
निर्वहणसविमेदाः	३१८	१४
तत्र, सविः	३१८	१९
विबोधः	३१८	२३
प्रथनम्	३१९	७
निर्णयः	३१९	१२
परिभाषणम्	३१९	२०
कृतिः	३२०	३
प्रसादः	३२०	७
आनन्दः	३२०	९
समयः	३२०	१२
पृष्ठः	३२०	१५
भाषणम्	३२०	२२
पूर्ववाक्यम्	३२१	२
काव्यसंहारः	३२१	५
प्रशस्तिः	३२१	७
७. पद्यज्ञोपसंहारः	३२१	१८

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ
फलनिरूपणम्	३२२	
अङ्गप्रशंसा	३२२	
रसव्यचयनुरोधेनाज्ञाना		
संनिवेशरूपणम्	३२२	१
वृत्तयः	३२३	१
तत्र, कैशिकी	३२३	११
कैशिक्या अङ्गानि	३२३	११
तत्र, नर्म	३२३	११
नर्मस्फूर्जः	३२४	११
नर्मस्फोटः	३२५	४
नर्मगर्भः	३२५	१३
साल्वती	३२५	१६
साल्वत्या अङ्गानि	३२६	२
तत्र, उत्थापकः	३२६	४
सांघाल्यः	३२६	१०
संलापः	३२६	११
परिवर्तकः	३२७	३
आरभटी	३२७	८
आरभट्या अङ्गानि	३२७	११
तत्र, वस्तुत्थापनम्	३२७	१३
सफेटः	३२७	१६
सक्षितिः	३२८	१
अवपातनम्	३२९	३
नाट्योक्तयः	३२९	६
नामकरणम्	३३०	६
नाट्यपरिभाषा	३३१	१
भाषाविभागः	३३३	३
पदत्रिंशत्क्षणादीनामा-		
ख्यानम्	३३४	१३
लक्षणासुद्देशः	३३४	१८
तत्र, भूषणम्	३३५	६
अक्षरसंघातः	३३५	१०
शोभा	३३५	१३
उदाहरणम्	३३६	१
हेतुः	३३६	६

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्विश्वनाथकविराजप्रणीतः

साहित्यदर्पणः ।

श्रीमद्रामचरणतर्कयोगीशकृतया विद्वत्सा समेतः ।

प्रथम परिच्छेदः ।

ग्रन्थारम्भे निविष्टेन प्रारिप्सितपरिणमाप्तिमागो वाङ्मयाधिष्ठिततया
वाग्देवतायाः सामुत्पन्नमाग्ने—

विद्युतिः ।

एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः ।

एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः ।

एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः ।

एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः ।

एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः ।

एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः ।

एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः ।

एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः ।

एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः ।

एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः ।

एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः ।

एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः, एतन्मार्गः ।

	पृष्ठस्य	पङ्क्तौ		पृष्ठस्य
समम्...	५९५	१	समुच्चयः	६०७
विचित्रम्	५९५	७	समाधिः	६०९
अधिकम्	५९५	११	प्रत्यनीकम्	६०९
अन्योन्यम्	५९६	९	प्रतीपम्	६०९
विशेषः	५९६	१२	मीलितम्	६११
व्याघातः	५९७	१०	सामान्यम्	६११
कारणमाला	५९८	७	तद्गुणः	६१२
मालादीपकम्...	५९८	१२	अतद्गुणः	६१२
एकावली	५९९	२	सूक्ष्मम्	६१३
सारः...	५९९	१४	व्याजोक्तिः	६१४
यथासंख्यम्	६००	४	स्वभावोक्तिः	६१५
पर्यायः	६०१	१	भाविकम्	६१६
परिवृत्तिः	६०२	४	उदात्तम्	६१८
परिसंख्या	६०२	१४	रसवदाद्यलंकाराः	६१८
उत्तरम्	६०४	३	भावोदयाद्यलंकाराः	६१९
अर्थोपपत्तिः	६०५	१	संज्ञादिसंकरालंकारौ	६२२
विकल्पः	६०५	१३	ग्रन्थालंकारश्लोकौ	६३२

‘काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च ।

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभिधेयं च प्रदर्शितम् । तत्किं स्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायां कश्चिर्दाह—‘तददोषौ शब्दार्थौ

कृतिश्चैत्यन्यतरजनक संस्कारविशेष ॥ त्रिवर्गो धर्मार्थकामा । नाट्यमभिनय
प्रधानं नाटकादि ॥ काव्यालापा इति । रसव्यञ्जका. शब्दार्था इत्यर्थः ॥ कारि
कास्थं 'तेन-' इत्यादि व्याख्यायते—तेनेत्यादि । एतेन 'चतुर्वर्गफलप्राप्ति-
इत्यादिश्लोकेन । अभिधेयं चेति । चकारेण प्रयोजनसबन्धयोर्लाभः । सम्य
धात्र प्रयोजनाभिधेययोः कार्यकारणभावरूपः ॥ कश्चिदिति । काव्यप्रकाशद्वन
कारिकाकार इत्यर्थः । तदिति । काव्यमित्यर्थः । शब्दार्थाविति । विनिगमना
पिरहेण उपस्थापकत्वसंबन्धेनार्थविशिष्ट शब्दः । उपस्थाप्यत्वसंबन्धेन शब्दविशिष्ट
धार्तव्यं. काव्यमित्यर्थः । अत्र शब्दार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावे व्यञ्जकत्वाव्यञ्जकत्वाभ्या
वैचित्र्यविशेषपरपालंकारप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्या प्रधानाप्रधानभावो नियामकः ।
न च यत्रोभयोरव्यञ्जकत्वं वैचित्र्यविशेषावायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्यम् ।
बाहुल्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयावायकत्वेन वा तत्र व्यवहारोपपत्तेः । नच
तथापि यत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकयोर्वा तुल्यत्व तत्र व्यवहारानुपपत्ति

1. स्वरूपमिति । वस्तुनो मन्त्रस्येव काव्यस्य तद्विदा व्यवहारमन्तरेण किमितिर्दृष्टं लक्षणं नास्ति । ततः सुन्दोपमुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि सण्डितानि भवन्ति ग्रन्थकारैरपि महत्या आरभत्या यदलक्षणं स्थिरीकृतं तदपि लक्ष्यासंग्राहकत्वेन पौ सण्डितमेव । तदेतद् यथावमर निरीक्षणीयम् । एव यदधिकलक्ष्यसंग्राहकं तदे लक्षणं व्यवहार्यम् । नादृशं शब्दार्थत्रिवे । उक्तं चाचार्यम्भद्रदेन 'ननु शब्दोर्था काव्य-
श्चादि । नत्र शब्दार्थयोः परिष्कारका गुणालंकारादयो द्रष्टव्याः । एतदादि पय-
लोच्यैव 'अविकर्तुं काव्यमादुन्तच्छाब्दार्थां वगाहने स्पष्टम् । तावपि लक्ष्याभिमतानि
तुल्यं शास्त्रमज्ञाव' ॥' इति निवृत्तम् । इह आत्मत्वव्याप्यदेशोऽर्धभागस्यैव वास्तविक-
मरभूतत्वात् । अन्यन्व तु औपचारिकं इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

२ काव्यप्रकाशेति । वृत्तिकार एव काव्यकारः । तथाहि—‘माला तु पूर्वव
इति काव्यप्रकाशकाव्यकारा ‘पूर्ववत्’ इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोगेकत्व ।
वृत्तिनवप्रकाशितमालोपमाया- ‘पूर्ववत्’ इति दृष्टन्तयोपन्यास- सगच्छते । ‘मालोप
‘मालोपमाया’ तु ना दृष्टान्तीदृतेन वृत्तिवृत्तकारिकाहृतेनैव मयमेव रा
‘मञ्जिन् ॥’ इति मुभाभावर भीमसेनदीक्षिता जपि उदग्नि ॥

४. 'नव' इति घ पुनः नन्ति २ 'नव' इति 'पुन' कति, इ
 ५. 'नव' इति घ पुनः नन्ति ३ 'नव' इति 'पुन' कति, इ
 'नव' इति घ पुनः नन्ति ४ 'नव' इति 'पुन' कति, इ

‘त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्’ इति च । निष्पुपुराणेऽपि—

‘काव्यालापाश्च ये केनिर्द्दीतकान्तरि भवन्ति न ।

शब्दमूर्तिभरस्येते निष्पुपुराणा महात्मनः ॥’ इति ।

तेनै तेनुना तस्य काव्याग सारं निष्पद्यते । एतेनाभिधेयं न प्रदर्शितम् । तत्किंस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षाया कपि । गौड—‘तदोपो शब्दार्थो

कृतिस्तस्यन्यतरजनकः सस्कारप्रियेण ॥ त्रिवर्गो धर्माय काला । नाट्यमभिनय प्रधानं नाटकादि ॥ काव्यालापा इति । गगनात्तः शब्दार्थो इत्यर्थः ॥ कति कास्थं ‘तेन—’ इत्यादि व्याख्यायते—तेनेत्यादि । एतेन ‘ननु त्रिवर्गकलपानि—’ इत्यादि श्लोकेन । अभिधेयं चेति । चकारेण प्रयोजनमन्वयभयोलोभः । सम्यक्श्चात्र प्रयोजनाभिधेययो कार्यकारणभावरूपः ॥ कश्चिदिति । काव्यप्रकाशेन कारिकाकार इत्यर्थः । तदिति । काव्यमित्यर्थः । शब्दार्थाविति । निनिगमन विरहेण उपस्थापकत्वसम्बन्धेनान्विशिष्ट शब्दः । उपस्थाप्यतामन्वयेन शब्दनिष्ठार्थः काव्यमित्यर्थः । अत्र शब्दार्थयोर्निशेषणनिशेषभावे व्यञ्जकत्वाव्यप्रस्ताभ्या वैचित्र्यविशेषरूपालंकारप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्या प्रवानाप्रवानभावो नियामकः । न च यत्रोभयोर्यञ्जकत्वं वैचित्र्यविशेषावायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्यम् । बाहुल्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयाधायकत्वेन वा तत्र व्यवहारोपपत्तेः । न च तथापि यत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकयोर्वा तुल्यत्वं तत्र व्यवहारानुपपत्तिः

1. स्वरूपमिति । वस्तुतो गणस्यैव काव्यस्य तद्विदा व्यवहारमन्तरेण निप्रति निर्दुष्ट लक्षण नास्ति । ततः सुन्दोषसुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि सण्डितानि भवन्ति । ग्रन्थकारैरपि महत्या आरम्भत्या यलक्षण स्थिरीकृतं तदपि लक्ष्यासम्प्राप्तत्वेन परे खण्डितमेव । तदेतद् यथावमर निरीक्षणीयम् । एव यदधिकलक्ष्यसम्प्राप्तं तदेव लक्षण व्यवहार्यम् । तादृक् शब्दार्थानेव । उक्तं चाचार्यरुद्रदेन ‘ननु शब्दोपो काव्य—’ इत्यादि । तत्र शब्दार्थयो परिष्कारका गुणालकारादयो द्रष्टव्याः । एतदादि पर्या लोच्यैव ‘कनिकर्म काव्यमाहुस्तच्छाब्दार्थो वगाहते स्पष्टम् । तावपि लक्ष्याभिमतानि त्युक्तं शास्त्रसद्भावः ॥’ इति निबद्धम् । इह आत्मत्वव्याप्यदेशोऽर्थभागस्यैव वास्तविकः सारभूतत्वान् । अन्यस्य तु औपचारिक इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

2. काव्यप्रकाशेति । वृत्तिकार एव कारिकाकार । तथाहि—‘माला तु पूर्ववत्’ इति काव्यप्रकाशकारिकाया ‘पूर्ववत्’ इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोरेकत्वं एव वृत्तिमात्रप्रदर्शितमालोपमायाः ‘पूर्ववत्’ इति दृष्टान्ततयोपन्यास संगच्छते । ‘मालोपमा’ लक्षिता कारिकाया तु सा दृष्टान्तीकृतेति वृत्तिकारिकाकृतोरैक्य स्वयमेव राजा-
देः संचितम् ॥’ इति सुधासागरे भीमसेनदीक्षिता अपि वदन्ति ॥

क र, ‘अपि’ इति घ पुस्तके नास्ति २ ‘तेन—’ इत्यादि ‘पुन कापि, इति’
लो ग पुस्तके नास्ति ३ ‘तावत्’ ग पुस्तके नास्ति ४ ‘आह’ क ख घ पुस्तकेऽ
५ ‘अथ शब्दार्थयो—’ इत्यादि ‘निशेष्यत्प्रयोगमात्र’ इत्यन्तः पाठ पुस्तकान्तरे नास्ति

आसत्तिर्बुद्ध्यविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चारितस्य
देवदत्तेशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन संगतिः स्यात् ।
अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् ।

वाक्योच्चयो महावाक्यम्—

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त इत्येव ।

‘विमलं जलं, नद्या कच्छे महिपश्वरति’ इत्यत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति
पदार्थनान्वयबोधे सति सिद्धे ‘इच्छाविरहात्’ इति न्यायेन ‘कच्छे’ इत्यनेन श्रोतुरन्व-
यबोधे इच्छाविरहः । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा ‘नद्या’ इत्यस्य काकाक्षि-
गोलकन्यायादनुपपन्ना ‘कच्छे’ इत्यनेन सवन्बाद्गृहीतवक्तृतात्पर्यस्य श्रोतुरुभयान्वय-
बोधेच्छा संभवतीति ध्येयम् । आसत्तिमाह—आसत्तिरिति । बुद्धे पदार्थोपस्थि-
तेरविच्छेदोऽव्यवधानम् । अव्यवहितपदार्थोपस्थितिरिति तात्पर्यार्थः । व्यवधानं च का-
लबाहुत्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च संभवति । तत्राद्यमाह—बुद्धीति ।
वाक्यत्वे वाक्यलक्ष्मीकारे । दिनान्तरेत्यत्यन्तव्यवधानदर्शनाय । प्रहरादिव्यवधा-
नेनाप्यनासन्नत्वं बोध्यम् । संगतिर्वाक्यव्यवहारोपयोगिमेलकः । द्वितीयं यथा—
‘गिरिभुक्तमग्निमान्देवदत्तेन’ इत्यत्र गिरिरग्निमान्, भुक्तं देवदत्तेनेति वाक्यार्थबोध-
द्वयं प्रकृतम् । तत्र प्रथमानुयोगिन्या भुक्तमिति पदार्थोपस्थित्या, द्वितीयानुयोगिन्या
अग्निमानिति पदार्थोपस्थित्या व्यवधानम् । प्रकृतोपयोगिपदार्थोपस्थित्या व्यवधाने
त्वासत्तिरस्त्येव । तेन ‘अधेन ग्रामं गच्छति’ इत्यादौ ग्रामपदार्थोपस्थितिव्यवधानेऽपि
अश्वपदस्य गच्छतीत्यनेनासत्तिरव्याहृतैव । स्वायंबोवसमासत्वमपि पदोच्चयनिशेषणं
बोध्यम् । तेन ‘शून्यं वासगृहं—’ इत्यादिभागस्य न वाक्यत्वम् । योग्यताकाङ्क्षयो पदो-
च्चयधर्मत्वमुपपादयति—आकाङ्क्षेति । आकाङ्क्षाया इच्छारूपत्वाद्विपरीतबुद्ध्यभाव-
रूपयोग्यतायाश्चात्मनिष्ठतयान्वयबोधहेतुत्वादात्मवृत्तित्वमेव । उपचारात्त्वजन्य-
नकलरूपपरम्परासंबन्धात् । एकपदार्थीयापरपदार्थसद्भावरूपयोग्यतायास्तु पदार्थ-
मत्त्वेऽपि स्वाश्रयोपस्थापकलसंबन्धेन पदोच्चयधर्मत्वमेवावगन्तव्यम् । निरुक्तासत्तेर-
प्यात्मधर्मत्वात् तत्राप्येवैव रीतिरनुसर्तव्या । यदि पुनः सममिहारविशेष आकाङ्क्षा,
अव्यवधानोच्चारितत्वमासत्तिः, तदानयो साक्षादेव पदोच्चयधर्मत्वमित्यास्ता विस्तरः ।
महावाक्यमाह—वाक्योच्चय इति । योग्यतायभावे महावाक्यलक्ष्मीकारे ‘चक्षुषा

१. उपेति । उपचारो लक्षणा । तात्पर्यानुपपत्तिश्चोपचारे बीजम् ॥

१ ‘नद्या’ ग. २ ‘पदस्य’ ख. ३. ‘उत्तरितेन’ घ. ४ ‘तत्र’ क. ५ ‘योग्यता—’ इति
११ ग पुन्ये नानि, घ पुन्ये तु ‘वाक्योच्चय—’ इत्यस्य प्रादर्यते ६ अव्यवहितपदार्थ-
मन्तिरिति तात्पर्यार्थः इति पुन्येनान्तरे नानि ७ ‘प्रकृतोप—’ इत्यादि ‘—अव्याप्तैव’ इत्यान्त-
पुन्येनान्तरे न दृश्यते ८ ‘ग्रामवृत्तित्वमेव । एकपदार्थ—परपदार्थमन्त्यायोग्यताय-
११ । उपचारात्त्वजन्यनकलरूपपरम्परासंबन्धानाश्रयोपस्थापनत्वाच्च पदोच्चयधर्म-
११. इत्युपपन्नमेव प्रादर्यते पुन्येनान्तरे.

[illegible]

नालभ्यस्य गीतत्वपावनत्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि यस्य कस्यचित्संवन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यात्, इत्युक्तम्—‘लढेः प्रयोजनाद्वापि’ इति ।

केचित्तु 'कर्मणि कुशल.' इति रूढाबुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः—
कुशाँल्लातीति व्युत्पत्तिरभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसंभव-
न्निवेचकत्वादिसाधर्म्यसंबन्धसंबन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति । तदन्ये

इति । प्रतिपादयतीति प्रतिपादनं वाक्यम्, तदलभ्यस्य । मुख्यशब्दघटितवाक्येनाप्रतिपाद्यत्वेत्यर्थः । तीरस्य विप्रकृष्टाशगतशीतत्वाद्यपेक्षया सनिष्ठारागतशीतत्वादेराधिक्यमत्रातिराग्यम् । एवं च 'अतिशीतेऽतिपावने तीरे घोषः' इति व्यञ्जनाजन्यदोषो लाक्षणिकशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनमिति भावः । 'काश्चित्त्वत्तमस्मिन्' इति लक्षणाया निषेध उक्तः । अशक्तितो रूढिप्रयोजनविरहात् । यथा—'रुमटे चरणाघातं मुखं मुमुखि तेऽकरोत्' । अत्र निजितत्वं लक्ष्यते । एषा नेयार्थलक्षणा दोषतया वक्ष्यते । सा च कविप्रयोगानर्हत्वात् प्रकृतलक्षणस्य लक्ष्यान भवतीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय चरनहेतुद्वयं न्यस्तम् । तदेव दर्शयति—हेतुमिति । रूढिप्रयोजनयोरन्यतरमित्यर्थः । संबन्धिनो मुद्रयार्थसंबन्धिनः । लक्षणे लक्षणायाम् । उदाहरन्ति 'काव्यप्रकाशकारादयः' इति शेषः । लाति रूढिति । व्युत्पत्तिः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना, तदभ्यस्तप्रतिपाद्यः । प्रकृते लक्षणावर्तमानेऽसंभवाद्योक्ततामलम्बनम् । पदार्थस्यान्वयानुपपत्तिप्रतिबन्धान्वाङ्मूल्यलक्षणादानुपयोगित्वमित्यभिप्रायेणेदम् । अन्य इति । रूपक्षान्निष्येण दत्तम् ।

[illegible]

रोपा । इयमेव रूपकालंकारस्य बीजम् । रूढावुपादानलक्षणा सारोपा यथा—‘अश्वः श्वेतो धावति’ । अत्र हि श्वेतगुणवानश्वोऽनिगीर्णत्व-
रूपः स्वसमवेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते । प्रयोजने यथा—‘एते कु-
न्ताः प्रविशन्ति’ । अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात्सारोपत्वम् ।
रूढौ लक्षणा लक्षणा सारोपा यथा—‘कलिङ्गः पुरुषो युध्यते’ । अत्र
पुरुषकलिङ्गशब्दयोराधाराधेयभावः संबन्धः । प्रयोजने यथा—‘आयु-
र्धृतम्’ । अत्रायुष्कारणमपि धृतं कार्यकारणभावसंबन्धसंबन्धायुस्तादा-
त्म्येन प्रतीयते । अन्यवैलक्ष्येनाव्यभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनम् ।

यथा वा—राजकीये पुम्पे गच्छति ‘राजासौ गच्छति’ इति ।
अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः संबन्धः । यथा वा—अग्रमात्रेऽवयवभागे

धावति’ इत्यत्रापि ‘धावति’ इत्यत्र ‘शोभते’ इति द्रष्टव्यम् । अन्यथोपादानलक्षणा न
स्यादिति प्रागेव दर्शितम् (४३४) । अत्र निरुक्तारोपमत्त्वमुपपादयति—अत्र हीति ।
‘लक्षणाजन्यपदार्थोपस्थिते प्राक्काले’ इति शेषः । अनिगीर्णस्वरूपः प्रयुक्तशब्देन
प्रतिपाद्य । एते कुन्ता इति । विषयस्य मामान्यवाचिना सर्वनाम्ना निर्देशेऽपि
विशेषरूपेणानुपस्थिता साध्यवसाना लक्षणवेति काव्यप्रकाशकारमतम् । तद्वद्भूतल-
मिति प्रतीतिसत्त्वे ‘वदभावावद्भूतलम्’ इति प्रतीत्यनुदयात्सर्वनाम्नोऽपि विशेषर-
ूपेणोपस्थापकत्वं कल्प्यत इत्यभिप्रायेण पूर्वमतमनङ्गीकृत्य तत्रापि सारोपा लक्षणेति
दर्शयति—अत्र सर्वनाम्नेति । आयुर्धृतमिति । अत्र ग्रन्थसंबन्धागोपं च
दर्शयति—आयुष्कारणमपीति । अन्यवैलक्ष्येनाव्यभिचारेणेत्यत्र वारारो
चोच्य । लक्षणाबीजं विविधं शक्यसंबन्धं दर्शयन्वद्वन्द्वुदाहरणान्याह—राजकीय
इति । अत्र राजकर्मतिशयपरिच्छेदातिशया राजवदलङ्घनशामनत्वं वा प्रयोजनम् ।
अवयवभागे इत्यत्र भागशब्द स्वरूपाय । अत्र प्रयोजनाभावाद्भट्टिरेव । हन्-

१. एत इति । ‘इदमन्तु सनिदृष्टं समीपनग्वातिं चैनोरूपम् । अदमन्तु निदृष्टं
तदिति परोक्षं निजानीयात् ॥’ इति, अवयवन्तु भूतमपि विशेषपत्रेनमपि नियमनेनान्यतः
अदमने । तत्र एव ‘पूर्वं प्रवामवत्’ ‘अभूदभूमिः’ ‘नभूव रक्षः’ इति ‘अमु पुरः पश्यति’
‘अनं मित्रं त्व’ इति चैवमादयो । रघुशब्दमिश्रुपाठव्यवयोगाः ।

२ अत्रेति । अत्रेति इत्यत्राग्रमात्रेऽवयवसंबन्धे हन्मन्शब्दो लक्षणाधिकः । हन्मावयव-

१ ‘उपादानं साधकं इत्यत्र स तुल्यं २ अर्थात्प्रत्ययदायकं दानं च;
‘अर्थात्प्रत्ययदायकं दानं दानं नैव’ इति । ३ अत्राभिप्रायेण इति स तुल्यं नैव । ४ ‘अनु-
पस्थितः’ इत्यत्र स्यादन्वयः स्यादन्वयः स्यादन्वयः स्यादन्वयः स्यादन्वयः स्यादन्वयः
५ ‘यथा’ च इति, स तुल्यं तु ‘यथा’ इति । ६ ‘अनुपस्थितः’ इति । ७ ‘अनुपस्थितः’ इति ।

सादृश्येतरसंबन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥ ९ ॥

सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः ।

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसंबन्धाः कार्यकारण-
भावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । रूढानुपादानलक्षणा सा-
रोपा गौणी यथा—‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि’ । अत्र तैल-
शब्दस्तिलमवलहेरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिषु लेहेषु वर्तते ।

दिना प्रतीयमानस्य विषयस्य निरुक्ताध्यवसानविशेष्यस्य । पूर्वोदाहरणान्येवेति ।
श्वेतो धावति । कुन्ताः प्रविशन्ति । कलिङ्गः साहसिकः । गङ्गायां घोषः प्रतिक-
र्षतीति । एतानीत्यर्थः । एष्वश्वादीनां विशेष्याणां शब्दं विनैव प्रतीयमानत्वाद्
‘गङ्गायाम्’ इत्यादीं तीर विशेष्यम् । तच्च शब्दं विनैव प्रतीयते । पुनरपि लक्ष-
णायां द्वैविध्यमाह—सादृश्येतररेति । सादृश्यादितरे संबन्धा हेतवो यस्या इति
समासः । ‘सादृश्यात्संबन्धात्’ इति शेषः । सादृश्यसंबन्धहेतुका लक्षणा गौण्य
इत्यर्थः । तेन निरुक्तद्वैविध्येन पूर्वोदाहरणान्येवेति । ‘अथ श्वेतो धावति’ इत्यादि-
न्येवेत्यर्थः । एतानीति । हेमन्ते हि तैलाद्यभावादत्यन्तं दुःखमुत्पद्यते । तदि-
राकरणेन तैलानामन्युपकारित्वमिति सूचनाय ‘हेमन्ते’ इत्युक्तम् । उपादानं
अपरित्यज्यैव । सार्षपादि लेहेषु वर्तत इति घृतादिविलक्षणद्रवत्वरूपैकधर्मसंब-
न्धेन सार्षपादिलेहान्प्रतिपादयतीत्यर्थः । ‘छत्रिणो यान्ति’ इतिवतिलेहेत्यादि

१. गौण्य इति । गुणेभ्य आगता गौण्य इति विग्रहः । ‘तत् आगतः’ इत्य-
‘दिट्ठ’ इति टीप् ॥

१ ‘तय’ ग. २ ग. पुनरेव तु ‘एव’ इत्यन्यात्रे ‘सादृश्येतर-’ इत्यादि वदित्वा वन्ते, द
द्वेरे ‘आदिप्रहणादिन्द्रार्थां गृह्णा इन्द्र नादर्थ्य-’ इत्यात् । अचिन्त्यन्यानिमान्त् ‘राजगीद पुनो
राता’ इति । अचिन्त्याल्लन्यात् ‘अनक्षा नजा’ इति । अचिद्रवधारपरिभावात् ‘अनमन्तेऽपदे
हन्तोऽप्यम्’ इति । अचिन्त्याहवर्षात् ‘छत्रिणो यान्ति’ इति । एवमयान्यनुदाहरणान्युक्तानि । एवम्
पट्टवर्धा इति वचनात् । सादृश्यसंबन्धात् ना एकाद्या लक्षणा गौण्यो भवन्ति ।” इति पाठान्तरं वन्ते
३ ‘नेय प्रयोजनवती । ना किंकेगदिनेहप्यादृश्या सर्वप्रेहादिनातीत्य एव अचिद्रव्या निधनिन्वात्
इति ग. पुनरेव टीप् ४ ‘इति’ पुनरागन्ते नास्ति ५ उपचित् ‘एषु समापयेनेन्द्रा
दिपदनध्याहार्यम् । एतेन लक्षणावाच्येतेन सारोपात्वसाध्यवसानान्वाङ्मनस्योत्पत्तिं न दृष्टुं
संनन् । वस्तुतस्तु त्वामस्मि वस्मि विटुषा समवायेऽप्य विटुषि’ इत्यादीं ‘उपदिशति कृत्तिनीनां
इत्यादीं चाप्याहारेणापि सतानविमलित्वपदासम्भवात् ‘वदती वदती करम कान’ इत्यादीं ‘राजोर्ज-
सर्वेते’ इत्यादीं च शब्द-’ अयोनेदामात्रात्तिनागेसाव्यवसानासंबन्धानादृशनिधनस्य व्यभिचारः । इ-
त्येव कान्यप्रसादकारेण ‘सारीपाता तु यत्रोत्ती निधयो विषयस्यथा । विषयस्य दृष्टेऽन्यदित्यन्यान्वा-
न निना ॥’ इति उक्ता दृष्टम् । अन्योपादानत्वनिमित्तं प्रत्यक्षानिचित्तमाराशौ छत्रा एव त्वान्य-
विनाश-’ वन्तं सतानि उच्यते । एतेन उक्तविशेष्यैव सारोपात्वसाध्यवसानान्वा-
न्य प्रतीयते । न तु यान्तीना एव त्वानाम् । एव च ‘गङ्गायां घोष’ इत्यादिदिनादिपदा-
न उक्ता संनन्ते ।” इत्यपि दृश्यते.

प्रयोजने यथा—राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च गच्छत्यु 'एते राजकुमारा गच्छन्ति' । रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—'तैलानि हेमन्ते सुखानि' । प्रयोजने यथा—'राजकुमारा गच्छन्ति' । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा—'राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति' । प्रयोजने यथा—'गौर्वाहीकः' रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—'राजा कण्टकं शोधयति' । प्रयोजने यथा—'गौर्जल्पति' ।

अत्र केचिदाहुः—गोमहचारिणो गुणा जाड्यमान्यादयो लक्ष्यन्ते ।
ते च गोग्रहस्य वाहीकार्याग्निधाने निमिचीभवन्ति । तदयुक्तम् ।

[illegible]

प्रथमः । वाहीकार्थस्यासंकेतितत्वात् । न द्वितीयः । गोगवयचन्द्रमु-
त्तादिशब्दद्वन्द्वानामवयवप्रसादादिसाम्येऽप्यन्योन्यस्यान्यतमगद्धार्यानभि-
धायकत्वात् । न तृतीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये
प्रवेगासंभवात् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते । न द्वितीयः ।
यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयेत, तदास्य वाहीक-
शब्दस्य च सामानाधिकरण्यमसंगतं स्यात् ।

तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमल-
भमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसन्नधाद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वा-
द्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् । इयं च गुणयोगादौणीत्युच्यते । पूर्वा
तूपचारामिश्रणाच्छुद्धा । उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः
शब्दयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्वर्गेनमात्रम् । यथा—

‘यदिप्रकर्षात्’ इति जैमिनिसूत्रोक्तं न स्यात् । साक्षेपापेक्षया लक्षणाया मुख्यायना-
धादिप्रतिष्ठाननापेक्षत्वेन पितृम्व्याप्योपस्थापकत्वात् समवाये निरोधेऽविप्रक-
र्षाद्विलम्ब्याप्योपस्थापकत्वात् । ‘श्रुतिद्वितीया क्षमता च त्रिं वाक्य पदान्येव तु
सहजानि । सा प्रतिपाद्या. कथमित्यपेक्षान्धानं ‘गो योगदलं समरणा ॥’ इति
कारिकाया सूत्रार्थव्याख्या । न द्वितीयः, न प्रतीतिरित्यन्यपक्षः । अत्र गोश-
ब्दस्य, वाहीकशब्दस्येकान्तरं चकारो बोधः । सामानाधिकरण्यमेव प्रदि-
पादकत्वम् । समतमाह—तस्मादनेति । तस्मादुपदर्शितमन्वये दोषमन्तरम् ।
अन्वयमिति । अनेदत्तदन्वयेनेत्यदि । अज्ञत्वादीति । अत्रिभेदेऽपि शुक्ति-
यदोरेत्यमित्यभिप्रेत्येतेदं निर्दिष्टम् । अन्यथा शब्दत्वेनयदोरेत्यनेनैववदन्मनो
न समवति । प्रयोजनमिति । अत्राहानेदप्रतीति प्रयोजनमिति काव्यमन्तर-
कारः । इयं चेति । गुणस्य नाधारण्यमस्य बोधः स्वविषयसमन्वयवदन्-
त्वात् । तदुक्तम्—‘तद्व्यवहारोपार्थे गद्गतेति’ इति । तस्मात्तस्मात्
गुणो नाधारण्यमस्यैवदुपदर्शितमन्वयेनेत्यदि । पूर्वा शब्दस्य विनिर्मुक्त-
मितिदन्वयः । शब्दत्वेनयदोरेत्यनेनैववदन्मनो जैमिनिसूत्रोक्तम् । तथा गतिः ‘शुक्तिः
पटः’ इत्यदपि सरोजया उपकरणेनैववदन्मनो न स्यादिति प्रयोजनमेव ।
पक्षमपि निर्दिष्टम्—अत्यन्तमिति । अत्यन्तमितिदन्वयेनेत्यदि । अनेदत्तदन्वयेनेत्यदि ।
विशकलितयोः नित्यत्वे सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्वर्गेनमात्रम् । यथा—
हृत्पितृजो यमः च शब्दत्वेनयदोरेत्यनेनैववदन्मनो न स्यादिति प्रयोजनमेव ।

वाताः शीकरिणः पयोदमुहृद्गर्मानन्दकैकाः कलाः ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वे सहे

‘वन्देही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥’

व्रतिनमाह—धर्माति । वर्मा लक्ष्य । तद्वृत्तिपदार्थो वर्म । स्निग्धश्याम-
लेनि । तिग्णि श्रीरामस्योक्तिरियम् । लिप्तेति । व्याप्तेत्यर्थ । वेदश्रुत्या सच-
मुद्रा जेषा । पयोदसुहृदा मयुरगणानानन्दजनिका आनन्दजनिता वा केका धनप ।

[illegible]

विजनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयापि संनिहितं प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपं व्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम् ।

‘भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते’ इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरेभ्यो ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा—

गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैप्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥’

अत्र नैप्यति, अपि तर्हि एष्यत्येवेति काका व्यज्यते ।

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा—

‘संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकूत लीलापद्मं निमीलितम् ॥’

अत्र संध्या संकेतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचिद्भ्यो-
त्यते ।

सनिधिः सामानाधिकरण्यम्, तस्य प्रच्छन्नकामुकनिरूपितत्वं वैशिष्ट्यम्, उच्यते व्यज्यते । अत्रैव अस्मिन्नुदाहरण एव निर्जनत्वातिशयो वैशिष्ट्यं प्रयोजनं तृतीयव्यञ्जनायाः कारणम् ॥ भिन्नेति । शोकहर्षभयादिकृतेत्यर्थः । आकरेभ्य उपजीव्यभरतादिग्रन्थेभ्य ॥ सुरभिसमये वसन्तकाले । अपि तर्हीति । अपि त्वित्यर्थः ॥ संकेतेति । विटमुपपत्तिम् । हसत्प्रफुल्लम् । नेत्राभ्यामर्पितमाकूतमात्मानिप्रायो यत्र तद्यथा स्यात्तथा निमीलितमित्यर्थः । यद्वा, हसदिति नेत्रविशेषणम् । एतदेव पद्मनिमीलनस्य नेत्रार्पिताकूतत्वं वैशिष्ट्यम् । चेष्टादिकस्येत्यादिपदाच्चेष्टाविरहादिग्रहः ।

१. उच्यत इति । व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥

२. काकुरिति । कायत्यर्थान्तरमिति काकुः । यद्वा काकुर्जिह्वेति परस्परशयां भाष्यकारः । तद्वयापारनिशेषसंवाद्यत्वाच्छोकहर्षभयादिभिर्ध्वनेर्विकारः काकुः । तथा चोक्तम्—‘वाक्याभिधेयमानेऽर्थे येनान्य प्रतिपद्यते । भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः स काकुरिति कथ्यते ॥’ इति ॥

३. संकेतेति । संकेतकाले मनो यस्य । त जिज्ञासुमित्यर्थः । अत्र एव हसद्भया नेत्राभ्यामर्पितं सूचितमाकूत रहस्य येन । हसदिति भिन्न प्रफुल्लमित्यर्थक पद्मनिशेषां वा । शेषं व्यक्तम् । इह नेत्रेक्षितेन लक्षितो गूढाभिप्रायः कामिन्या निशासूचकेन पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ॥

एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ १७ ॥

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा—‘कालो मधुः’— इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा—‘निःशेषच्युतचन्दनं’— इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा—‘उअ णिच्चल’— इत्यादि । प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जकत्वं तु प्रपञ्चयिष्यते ।

शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥ १८ ॥

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽप्यर्थान्तरमपेक्षते, अर्थोऽपि शब्दम्, तदे-
कस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारितावश्यमङ्गीकर्तव्या ।

अभिधादित्रयोपाधिर्वैशिष्ट्यान्निविधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वद्दक्षको व्यञ्जकस्तथा ॥ १९ ॥

[illegible]

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपा-
धिको व्यञ्जकः ।

किं च—

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाक्यं तद्बोधकं परे ॥ २० ॥

अभिधाय ऐकैकपदार्थबोधनविरमाद्वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य

विवर्थापार । अभिधया लक्षणया वा शब्दैः प्रत्येकमुपस्थापिताना पदार्थानां संनगो-
वाक्याद्भासमानस्तात्पर्याख्या वृत्तिमपेक्षत इति प्राचीननैयायिकमतमाह—किं
चेति । मतान्तरसूचनाय 'आहुः' इति । 'परे' इति परेणान्वय । इयमेवायुनिर्-
संसर्गमर्यादोच्यते । अभिधाय इति लक्षणाया उपलक्षणम् । अनिहितानामभि-
धया लक्षणया वा पदोपस्थापितानामन्वयबोधवादिना प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः ।

१. तात्पर्येति । एतदुक्त भवति—वाक्यात्पदानां पदार्थमात्रे शक्तिः, न त्वन्वयबो-
धः । गौरवादनन्यलभ्यत्वाच्च । तदसौ हि तात्पर्यार्थो वाच्याद्यर्थविलक्षणशरीर आकाङ्क्षा-
योग्यतामत्तिवशादपदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थविषयस्यापि शाब्दबोधविषयत्वे कथं-
चिदुपस्थितस्य गगनादेरपि तद्विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अपदार्थविषयस्य शाब्दबोध-
विषयतायामप्रयोजकत्वात् । इत्यभिहितान्वयवादिनो नैयायिक-भाट्ट-मीमांसकाः । तेषा-
मयमभिप्रायः—'घट करोति' इत्यादौ घटवृत्तिकर्तृत्वानुसूत्या कृतिरित्यर्थो बोध्यते । तत्र
घटपदस्य घटोऽर्थः, अग्रत्ययस्य च कर्मणा, वृत्तिना तु न कस्यापि, इत्यपदार्थोऽपि
वृत्तिता तात्पर्यवशादनयोः ससंगविधया भासते । अन्विताभिधानवादिनः प्राभाक-
रास्तु—'अन्वयरूपे वाक्यार्थोऽपि पदानां शक्तिः । व्यवहारेणान्वितस्यैवोपस्थापनात्तत्रैव
शक्तिग्रहात् । तथाहि—'देवदत्त, गामानय' इत्युत्तमवृद्धप्रयोगात्तात्परादिनती वदन्ति
मध्यमवृद्धे सचारयति, तच्चेष्टया तस्य वान्यस्य तदर्थबोधकतामनुमाय पश्चात् 'गा-
नय, अश्वमानय' इति प्रयोगे गवापसरणमन्वाहरण च वृद्धान्वयव्यतिरेकान्या क्रिया-
पदार्थान्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्विताया क्रियाया च क्रियापदस्य
शक्तिं वालोऽवधारयति । ततः प्रयोगकाले तस्य प्रथमत एवान्वितबुद्धिर्जायते । न च
गौरवेणान्वयाशपरिहारः । प्रथमगृहीतान्वयशक्तेरुपजीव्यत्वेन तदपरित्यागात् । शाब्द-
बोधे तु आकाङ्क्षादिवशाद्वृत्तितादिप्रतिशेपरूपमेव भासत इति नापदार्थो वान्यार्थः' इति
वदन्ति । अत्रारुचिचीज तु—'अन्वितत्वेन शक्तावपि अन्वयप्रतिशेपावगमाय आकाङ्क्षादिक
कारणमवश्यमङ्गीकार्यम् । एव च विशेषाकारेण अशङ्क्यस्यैव भानमिति तैरप्यवश्यमभ्यु-
पेयम्' इति ॥

बोधिका तात्पर्य नाम वृत्तिः । तदर्थश्च तात्पर्यार्थः । तद्वोधकं च वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ॥

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

अत्र मूलकारिका = २० । पूर्वानि. सह २३ ।

उदाहरणश्लोका = ९ । पूर्वै. सह १५ ।

अन्वितनिधानवादिनो नीमासकगुरवस्तु—‘क्रियाकारकयोः प्रधानत एवान्व-
यबोधो जायते, ततः गच्छति, पदविशेषसमन्विहारास्तु विशेषस्तृतिरिति । किं
तात्पर्यास्त्यवृत्तिस्वीकारेण’ इत्याहुः ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिताया साहित्यदर्पणविवृता
द्वितीय प्रकाशः ।

१. अन्वितेति । अन्वितानां स्वस्वरूपं पदस्वरूपानामर्थानामन्वय इति चे
ददन्ति तेष्वन्वितान्ययवादिन इत्यन्वयमनिधानम् ॥

२. अन्वितेति । पदान्मन्वितानि भूतानन्तर निदिष्टार्थं बोधयन्तीति चे ददन्ति
तेष्वन्वितानिधानवादिन इत्यन्वयं नाम ॥

१. ‘तदर्थश्च तात्पर्यार्थ’ च

‘रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते’ । इत्युक्तप्रकारो बाह्य-
मेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वम् । तस्योद्रेको रजस्तमसी
अभिभूय आविर्भावः । तत्र हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् ।
अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिर्नित्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः ।
अत्र हेतुं वक्ष्यामः स्वप्रकाशत्वाद्यैपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति
स्वरूपार्थं मयद् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः ।
तत्प्राणत्वं चास्मद्वद्व्यपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितसुख्यश्रीम-
न्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे—

‘रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।

तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥’ इति ।

चमत्कारमात्रः । स्वाकारवदिति । यथा स्वस्माद्विन्नोऽपि देहोऽहं स्थूल इत्यादि-
नेदोद्रेसाभावेन प्रतीयते, तथा रमोऽपि ज्ञानृज्ञानमेदोद्रेसाभावेनास्वाद्यत इत्यर्थः ।
घटादिज्ञाने जाते वैधीति यथा ज्ञानृज्ञानमेदं प्रतीयते तथात्र नेति भावः । यद्वा
स्वानारवन्धविषयवत् । परिणामवादिभिर्ज्ञानतद्विषययोर्भेदानङ्गीकारादिति भावः ।
कामलोभादिवीजभूतौ मनोवमो गजस्तमसी, ताभ्यामस्पृष्टं स्वकार्यजननेऽसंस्पृष्टं
मनो मनोधर्मः । विवृणोति—इत्युक्त इति । उक्तस्वरूप इत्यर्थः । बाह्यं वहि-
र्भवम् । लौकिकमिति यावत् । मेयं वस्तु । विमुखता ज्ञानानुकूलव्यापाराभावः ।
तस्यापादक प्रयोजकः । ज्ञानानुकूलव्यापारश्चात्र दृश्यनोयोगः । अभिभूय स्वका-
र्यक्षमे कृत्वा । आविर्भावः प्रतिबन्धकाभावेन स्वकार्यक्षमत्वेनावस्थानम् ।
तत्र नन्वोद्रेके । अलौकिको यः काव्यायौ विभावादि तस्य परिशीलनमत्यन्तामि-
न्निवेशः । प्रकाशः सविद् । ननु मिथिता विभावादयो रमस्तत्त्वमस्यागण्डलमत
आह—अत्रेति । अखण्डतायामित्यर्थः । हेतुमिति । ममृशालम्बनज्ञाननादान्वयमेव
हेतुर्वच्यते । स्वप्रकाशत्वाद्यपीत्यादिना सुखतादान्वयपरिग्रहः । स्वरूपार्थं
इति । न तत्रननो यत्र इतिवन्प्राचुर्यायः । लोकान्तायार्थानुलनेन क्रमेतदिति
ज्ञानपरिजनने चिन्मय र्द्यप्रायम्ब चिन्मिन्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसमन्वितज्ञानेन
हेतुसंज्ञाने मनोव्यापारान्ने चिन्मिन्तार इत्यपरे । विस्मयो विस्मयशब्दोऽपि
गर्भो वदन्त्यन्तं वक्ष्ये सु । वद्वा अपगम्ययाऽनेत्रः । तत्प्राणत्वं
चमत्कारमात्रम् । नन्वपि गण्ड । सर्वत्र शृङ्गारादी । चमत्कारमात्रे

अथ धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहंकारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥ ३३ ॥

यथा—भीमसेनादिः ।

अथ धीरललितः—

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।

कला नृत्यादिका । यथा—रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ।

अथ धीरप्रशान्तः—

सामान्यगुणैर्भूयान्द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ॥ ३४ ॥

यथा—मालतीमाधवादौ माधवादिः ।

एषां च शृङ्गारादिरूपत्वे भेदानाह—

एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोडशप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमैहिलासमरागो दक्षिणः कथितः ॥ ३५ ॥

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः ।

यथा—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता, वारोऽङ्गराजस्वसु-

धूतै रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्याद्य च ।

अहंकारः अहं महानिति ज्ञानविशेषः । दर्पः शौर्यवीर्याद्यतिशयः । मृदुः अप्रचण्डचरितः ॥ सामान्यगुणैर्नायकसामान्यगुणैः । धीरोदात्तादित्रितयमित्रो नायको धीरप्रशान्त इत्यभिप्रायः ॥ एषां धीरोदात्तादीनाम् । षोडशधेति । शृङ्गारे षोडशप्रकारो नायको भवति रमान्तरे तु चतुष्प्रकार इत्यवधेयम् ॥ स्नाता कृतस्नाता । वारः सुरतार्थं नियमितदिवसः । जिता जयेनात्मसुरतार्थं प्राप्ता । देवी कृताभिप्रेका राजपत्नी । देवेन राज्ञा । अप्रतिपत्त्या कर्तव्यानिश्चयेन मूर्धं व्याकुलम्

१. एभिर्नि । दक्षिणवीरोदात्त, दक्षिणवीरोद्धतः, दक्षिणधीरललितः, दक्षिणधीरप्रशान्तः, एषु धृष्टादिषु दशोक्तैः षोडशप्रकारका नायका इत्यवधेयम् ॥

१. मृदुः अप्रचण्डचरितः । २. 'धीरप्रशान्तः' । ३. 'मालतीमाधवादिः' । ४. 'नायिका' इति । ५. 'नायकः' इति नास्ति । मृदुः अप्रचण्डचरितः ।

अर्थचिन्तने सहायमाह—

मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायां—

अर्थास्तन्त्रावापादयः । यत्त्वत्र सहायकथनप्रस्तावे— ‘मन्त्री स्वं चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने’ इति केनचिल्लक्षणं कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षयितव्यम्, न तु सहायकथनप्रकरणे । नायकस्यार्थचिन्तने मन्त्री सहायः, इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदप्युक्तम्—‘मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धयः’ इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् । न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः । किं तु स्वयमेव सपादकः । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् ।

शरीरचेष्टाविशेष इत्यर्थः ॥ मन्त्रीति । अस्य इति सहायः इति चानुपज्यते । चिन्तायामुपायनिरूपणे । स्वमण्डले क्रियमाणं कर्म तन्त्रम् । परमण्डले क्रियमाणं कर्म आवाप । आदिना शत्रुनिग्रहादयः । यत्त्विति । स्वं चेति चकारो वार्थः । उभयं मन्त्रिसद्वयम् । तस्य नायकस्य । सहायकथनपरत्वे दोषमाह—नायकस्येति । एवं च स्वं चेत्यादि निरर्थकम् । तदनुपादानेऽपि तल्लाभात् । स्वयं चिन्तापक्षे स्वस्य सहकारित्वरूपसहायत्वानुपपत्तेरुभयचिन्ताया कारणान्तरप्रसङ्गाच्चेति भावः । सरिशब्दस्योपायार्थत्वम्, न तु सहायपरत्वमित्यवगन्तव्यम् । मन्त्रिणेति । आयत्तसिद्धिरित्यन्वयः । ललितो धीरललितः । शेषा धीरोदात्तादयः । स्वलक्षणेति । चिन्तन इति । धीरललितलक्षणनिविष्टेन तस्यार्थचिन्तनाद्यभावः । तेन च मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धिकत्वं प्रतीयत इति भावः । तस्य धीरललि-

१. तन्त्रेति । तन्त्रेण तन्त्रम् । स्वाधीनत्वात्स्वराष्ट्रे क्रियमाणं कर्मापि तन्त्रशब्देनोच्यते । आ समन्ताद् वपन्ति इतिकर्तव्यतावीजमन्त्रेत्यावापः । ‘उवप् वीजतन्तुसताने’ ‘हलश्च’ इति घञ् । ‘पर प्रत्यावाप फलति कृतसेकस्तरिव’ इति ॥

२. केनचिदिति । दशरूपके धनजयेनेत्यर्थः । तत्राय सुगमः सदर्थः—अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह—‘मन्त्री स्व चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने । तस्य नेतुः अर्थचिन्ताया तन्त्रावापादिलक्षणाया मन्त्री वा आत्मा वा उभयं वा सहायः । तत्र विभागमाह—‘मन्त्रिणा ललितः, शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धयः ।’ उक्तलक्षणो ललितो नेता मन्त्रायत्तसिद्धिः । शेषा धीरोदात्तादयः अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन वा उभयेन वा अङ्गीकृतसिद्धय इति ॥

अथान्तःपुरसहायाः—

तद्वद्वरोधे ।

वामनशण्डकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुंजाद्याः ॥ ४३ ॥

मदमूर्खताभिमाना दुष्कुलतैश्चर्यसंयुक्तः ।

सौम्यमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ ४४ ॥

आद्यशब्दान्मूकादयः । तत्र शण्डवामनकिरातकुंजादयो यथा
रत्नावल्यान्—

नष्ट वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं

कुंजा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं
ज्ञातव्याः ।

अथ दण्डसहायाः—

दण्डे सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ।

दुष्टनिग्रहो दण्डः । सष्टम् ।

क्रात्विक्पुरोधसः स्युर्व्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मैः ॥ ४५ ॥

तत्स । स्वयमेव नृपदेव निष्पादकः प्रधानकारणम् ॥ तद्वदिति । अवरोधेऽन्त-
पुरे । वामनादयो नायकस्य सहाया इत्यर्थः । शकारदिष्टमेषस्थः श्वीनो वा । शक-
रमाह—मदेति । मदमूर्खताभ्यामभिमाना जह महानिति हानवान् । मदा-
श्रित्यववान् वा ॥ नष्टमिति । वानरवेषेणान्त पुरप्रविष्टं विदूषकनाटोक्थ भवे-
न्नान्त पुरस्थाणा पलायनवर्णनमिदम् । नष्टदर्शनत्वा प्रथमम् । वर्षवरैः शनैः ।
'हौनिदा' कञ्चुकिन' इत्यमरः । तिर पर्यन्तदेशान्तर्द्वेति तिरा इति नाम्नः । नववा-
चकृत्वात्स्य सहायं योग्यं पर्यन्तदेशं ग्राम इत्यर्थः ॥ मृच्छकटिकं नटिविरोधः ।
अन्ये म्लेच्छाभीरादयः । आटविकं पन्नधारिणः ॥ क्रात्विगिति । धर्मैः धर्मेभ्योऽनेति

१. दण्डेति । दण्डमिति देशान्तरपरिचयः इत्यत्र । 'सहृदय' । दण्डः । दण्ड-
मिति दण्डमिति । तत्र दण्डमिति दण्डमिति दण्डः । दण्डः । दण्डः । दण्डः ।
दण्डे दण्डे दण्डे दण्डे । 'दण्ड' । दण्डः । दण्डः । दण्डः । दण्डः । दण्डः ।
दण्डः । दण्डः । दण्डः । दण्डः । दण्डः । दण्डः । दण्डः । दण्डः । दण्डः ।

२. दण्डेति । दण्डमिति दण्डमिति दण्डमिति ।

अथ विलासः—

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।

यथा—

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्रयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्रुस्तां दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

संक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥ ५२ ॥

ऊह्यमुदाहरणम् ।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ।

यथा—

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥ ५३ ॥

यथा—

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्ह्रः प्रसंख्यानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ ५४ ॥

तादि ॥ तृणीकृतौ तुच्छीकृतौ जगत्रयस्य सत्त्वमुत्साह सारो बलं च यया सा ।
धीरा मन्थरा । उद्धता उद्धटा च । एतेन गतेश्चित्रत्वं नैकरूपत्वं च । अत्र नाय-
कस्य उत्साहदर्पयोरतिशयसूचनाय वीररसत्वेन दर्पत्वेन चोद्धेयः ॥ ऊह्यमुदाह-
रणमिति । यथा मम रामविलासे—‘तन्निपीय कटु कर्णपदव्या सेदमाप न
मनागपि राम । शूलपाणिरिव घोरमुदग्रं कालकूटपटलं किल पूर्वम् ॥’ तस्य
श्रीरामस्य । आकारो मुखनेत्रादि तस्य विभ्रमो वैपरीत्यं येन हर्षशोकादयो
लक्ष्यन्ते ॥ व्यवसायात् प्रारब्धकर्मण । अचलनम् अप्रच्यवनम् ॥ प्रसं-
ख्यानपरो योगनिष्ठ । आत्मेश्वराणां मनोनिरोधक्षमाणाम् ॥ अधिक्षेपो

१. अस्मिन्निति । अस्मिन्क्षणे वसन्ताविर्भावसमये ॥

घ. २. ‘तस्य-’ इत्यादि लक्ष्यते’ इत्यन्त पाठो हि ‘मनोनिरोधक्षमाणाम्’ इत्यादादये

वाग्देवयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥ ५५ ॥

एषामुदाहरणान्यूह्यानि ।

अथ नायिका त्रिभेदा खान्या साधारणस्त्रीति ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवेयुक्ता ॥ ५६ ॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्यागादिभिर्बिधासंभवेयुक्ता भवति ।

सा च स्वस्ती अन्यस्ती साधारणस्त्रीति त्रिविधा ।

तत्र स्वस्ती—

विनयार्जवाद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।

यथा—

लज्जापञ्जत्तपसाहणांश्च परभक्तिणिष्पिदानाहं ।

अविणजदुस्मेधाहं धण्णाण धरे कलत्ताहं ॥'

नर्मन्तम् । अपमान पराभव । अदिता अपकृतादि । प्रयुक्तम् हन्तम् । परेण
नष्टम् ॥ उदाहरणं यथा रामजित्ने— निरपराधदोषाश्च क्वणितिलिखितानां
कुधा विधितोहितोचनान्मुञ्च्योन्मुञ्चिन्मृतम् । युक्तं तस्य दृक्कृतम् पितु
तेजोराहस्यं नेत्रान्तेन विदार्य स्नानम् प्रोच्य स्वयं रामम् ।' पितृव्य-
तन्तं एतदोदयान् यत्नम् । तस्य नर्मन्तम् । अहं नर्मन्तम् । तद्वन्मृत-
म् ॥ तत्तिर्नर्मन्तैरपराधैः मम—'यस्य तस्य दक्षिण दक्षिण दक्षिण दक्षिण
मम यः भवितुम् । सारस्वतदत्तम् विष्णु दत्तम् सारस्वत दत्तम् ।
'इति गतादयम् रतिद्वयम् यः श्रुत्वा । त्विदं त्वग्ने मम त्विदं त्वग्ने
यत्नम् ॥' इत्यादि । अन्यं यत्नम् । साधारणस्त्रीति त्रिवि-
धेति । 'त' इति नर्मन्तैः । यथासंभवेयुक्ता । त' इति नर्मन्तैः ।
नर्मन्तम् यत्नम् । अहं त्वम् परादोषाश्च क्वणितिलिखितानां
नर्मन्तम् । तद्वन्मृतम् । अहं त्वम् परादोषाश्च क्वणितिलिखितानां

पुनश्च—

अव्याभिर्भनन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।

मार्धानभर्तृका तद्वत्खण्डिताथामिसारिका ॥ ७२ ॥

कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।

अन्या वामकमजा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥ ७३ ॥

तत्र—

कान्तो रतिगुणारूढो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमामक्ता सा स्यात्स्वाधीनभर्तृका ॥ ७४ ॥

यथा—‘अम्माकं राखि वामसी—’ इत्यादि (९२ पृ.) ।

पार्थमेति प्रियो यस्या अन्यसंयोगचिह्नितः ।

मा खण्डितेति कथिता धीर्गरीर्ष्याकपायिता ॥ ७५ ॥

यथा—‘तदवितथमवादीः—’ इत्यादि (११३ पृ.) ।

अभिमाग्यते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।

मयं वामिसख्येया धीर्गस्तुताभिसारिका ॥ ७६ ॥

उक्तव्या—

न च सेव्यगच्छति यथा लघुता, करुणां यथा च कुरुते न मयि ।

निबुध नैव नमभिगम्य वैदेरभिदृति काचिदिति संदिदिशे ॥

‘इन्द्रिमे करकदणद्वयमितं, बद्धा दृढं मेमला,

येन प्रतिपादिता मुन्ययोर्मञ्जीर्योर्मृकता ।

कदा चेति ॥ इन्द्रिमेकपायिता इन्द्रिया कर्तृपीडयिता ॥ अभिमाग्यते इति ॥ न चेति । म
नैव नमभिगम्य वैदेरभिदृति काचिदिति संदिदिशे ॥ इन्द्रिमे करकदणद्वयमितं, बद्धा दृढं मेमला,
येन प्रतिपादिता मुन्ययोर्मञ्जीर्योर्मृकता ।

इन्द्रिमेकपायिता इन्द्रिया कर्तृपीडयिता ॥ अभिमाग्यते इति ॥ न चेति । म
नैव नमभिगम्य वैदेरभिदृति काचिदिति संदिदिशे ॥ इन्द्रिमे करकदणद्वयमितं, बद्धा दृढं मेमला,
येन प्रतिपादिता मुन्ययोर्मञ्जीर्योर्मृकता ।

इन्द्रिमेकपायिता इन्द्रिया कर्तृपीडयिता ॥ अभिमाग्यते इति ॥ न चेति । म

नैव नमभिगम्य वैदेरभिदृति काचिदिति संदिदिशे ॥ इन्द्रिमे करकदणद्वयमितं, बद्धा दृढं मेमला,
येन प्रतिपादिता मुन्ययोर्मञ्जीर्योर्मृकता ।

आरब्धे रमसान्मया प्रियसखि क्रीडाभिसारोत्सवे,
चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते दिधुः ॥'

संलीना खेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।
अवगुण्ठनसंवीता कुलजामिसरेद्यदि ॥ ७७ ॥

विचित्रोज्ज्वलवेपा तु रणनृपुरकङ्कणा ।

प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याभिसरेद्यदि ॥ ७८ ॥

मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।

आविद्धगतिसंचारा स्यात्प्रेण्यामिसरेद्यदि ॥ ७९ ॥

तत्राद्ये 'उत्क्षिप्तं—' इत्यादि (१२० पृ.) । अनयोक्त्यमुदाहरणम् ।

प्रसङ्गादभितारस्यानानि कथ्यन्ते—

क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दृतीगृहं वनम् ।

मालापञ्चः श्मशानं च नद्यादीनां तटी तथा ॥ ८० ॥

तम् ऊर्ध्वं ग्यस्तम् । एतेन तयो शब्दप्रतिरोधः । प्रतिपादितं ह्येव । तिमिरमेव
अवगुण्ठनपट आच्छादनपटं तस्य द्वेयं निरातम् ॥ प्रमत्तादनिष्कपञ्चमनाह—
संलीनेति । गात्रेषु अंगेषु । सङ्कुचितमर्गं नीतये । अवगुण्ठनेन आच्छादनपटं
चवीता सङ्कुचयेत् । एतदुपलक्षणम् । अङ्गुले सादिनापि संजीता । तद्वान्दयारे नीत-
रग्नपुष्पवस्तुरेवासदीना । ज्योताया चन्दनद्रवसंज्ञा । ज्ञेयं यथा—‘तिष्ठ
वदनमर्षितं तपुषि नीतये प्रमान्मया रग्नमशान्मया मलयजद्रव सैवित् । वरेण
परिवेष्टितं रज्ज्वरसदृशं दुर्जनः पर परमपुष्पम् । गतिं न ददित्वा ज्योतिः ।’,
‘मपिमाणात्तरिपि तर्जनीर्द्रव्यम् । धेनवस्तो न तदग्रहे ज्योत्स्नमति-
गतिम् ॥’ आदिष्ट उदाहिता यत् सङ्ज्ञाने यथा । ‘अविद्वान्निष्ठम्’ इति
पाठे अविद्वद्या उद्यम्य गता सुदार । उद्येन्मयाद्रविष्य सैवित् । आद्ये
एतन्मनिरग्नद्रवारे । अनयोपरद्रेष्य निरग्नद्रवयो । तत्र ज्योत्स्न-
म् । यथा मन—‘यनेष्टुयेयं सुतुर एति दत्तचित्तं विजयन्मुनिविर-
जिता । मनसं सुतुरादित्यमरेण सुतुराध मयलनितानुन वपि यजन् ।’,
‘जगत् तमेवमग्न्यामिनां मनेतिमयनिष्ठमम । प्रमत्तादनिष्ठं विद्वान्
नीति सुपलनं प्रमद निविति ।’ अप्र ‘मनेन्म’ इति यथा । ‘यनेष्टुम्’ इति

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

‘तव कितव किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।

ननु जनविदितैर्भवद्वलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥’

‘मुहुरुहसिताविवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।

वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ कलिरेप महांस्त्वयाद्य दत्तः ॥’

‘इति गदितवती रुपा जघान स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण ।

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥’

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पलताडनेन च धीरमध्यताधी-
रमध्यताधीरप्रगल्भताभिः संकीर्णा । एवमन्यत्राप्यूलम् ।

इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥ ८८ ॥

ता नायिकाः ।

पिबति पाति वेति व्युत्पत्तिद्वयेन सैव विटपा अयमपि विटप इति तुल्ययोर्योगो
योग्यो भवतीत्यर्थः । भवद्वलीकैर्भवतोऽप्रियवचनं । स्फुरितो मनोरमः पक्ष्मवत्के-
सरो यस्य तेन । चक्षु पक्षे—पक्ष्मैव केसरो यस्य तेन । वक्रोक्त्येति । विटश-
ब्दस्य नानार्थकल्पनाविचित्रोक्त्येत्यर्थः ॥ इतरा अपि पद्मिनीहस्तिनीप्रभृतयः ॥

अमु विटान्पातीति विटपं पल्लवम् । ‘विटपः पल्लवे पिङ्गे’ इति विश्वः । ददस्व प्र-
यच्छ । प्रज गच्छ । यतो दानाधिराय सदृशोरनुरूपयोर्योगो भवतु । उभयोरपि
विटपत्वादिति भावः ॥ हे कितव धूर्त, वृथा व्यर्थमेवाहितैः । तत्कार्यस्यान्यथा-
सिद्धत्वादिति भावः । तव सवन्धिभिः क्षितिरुहाणा पल्लवाः पुष्पाणि च तान्येव कर्णं
पूरयन्तीति कर्णपूराः कर्णावतसाः । तैर्नोऽस्माकं किं तत्साध्यम् । न किंचिदस्ती-
त्यर्थः । ननु अहं, जनविदितैर्भवद्वलीकैस्तवाप्रियवचनैः कर्णयुग्मं चिरपरिपूरितं नित्यं
पूर्णमेव । अतः पूरितस्य पूरणायोगादलमेभिरिति ॥ अलिनादैर्मुहुरुहसिता प्रतारणा-
येति प्रहस्यमानामिव स्थितामेना कलिका कोरकम्, अल्प कलिं कलहं च । ‘कलहे च
युगे कलिः’ इति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययस्त्वविवक्षितः श्लेषः । नः अस्माकं किमर्थं वितरामि ।
हे शठ गूढविप्रियकारिन्, तस्याः त्वत्प्रियाया धाम्नि भवने वसतिं स्थितिमुपगतेन
त्वया अथैव वर्तमानो महान् कलिः कलहो दत्तः । स्वदत्त एव महति कलौ स्थिते
किं कृत्यन्तरेणेत्यर्थः ॥ इति गदितवती उक्तवती अन्या स्त्री रुपा कान्त स्फुरितान्युज्ज्वलानि
मनोरमाणि च पक्ष्माणीव केसराणि । अन्यत्र केसराणीव पक्ष्माणि, यस्य तेन श्रवणे
नियमितेन श्रोत्रे निरुद्धेन असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुषा च समं युगपजघान
ताडयामासेति ॥

१. इतरा इति । तथा चोक्तम्—‘पुनश्च तास्त्रिधा श्लेषा दिव्यादिव्योभयात्मना ।
चतुर्धा चोद्धतोदात्ता ललिता शान्तिका तथा ॥ अक्षता च क्षता यातायाता यायावरेत्यपि ।

अथ विव्वोकः—

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

‘यासा सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरमर्पयन्ति, न पुनः सपूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्ताम्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥’

अथ किलकिञ्चितम्—

सितशुष्करदितहसितत्राणक्रोधश्रमार्दानाम् ।
सांकर्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसंगमादिजाद्वर्पात् ॥ १०१ ॥

यथा—

‘पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स कुरुते करभोरुर्हारि शुष्करदितं च सुखेऽपि ॥’

यासामिति । कंचिन्वामिनं प्रति मन्दगर्भद्विचयनमिदम् । सद्गुणानुसरणे पर-
स्त्रावने दोषानुवृत्तिः स्वयं पुनः पुनरुद्भावन्म् ॥ सांकर्यं मेलनम् ॥ पाणि-
रोधं दण्डक्षेपणादिप्रवृत्तनायककरप्रतिबन्धम् । हारि मनोहरम् । करणं निम्नं रत्नं

१. प्राणानिति । गान्धर्वश्च नान्यार्थः नान्यदुक्तम् । न पुनः सपूर्णदृष्टिः ॥

२. वस्तुनीति । वस्तुनि वस्तुनि ॥

३. वामा इति । वामा वामा । इति वस्तुनि वस्तुनि वस्तुनि ॥

अथ विलासः—

ध्यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ॥ ९९ ॥

विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना ।

यथा—

‘अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।

तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-

माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥’

अथ विच्छित्तिः—

स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ।

यथा—

‘स्वच्छाम्भःसुपनविधौतमङ्गमोष्ठ-

स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।

वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्वितीया-

नाकल्पो यदि कुसुमेपुणा न शून्यः ॥’

जुष्टो यस्या अन्तीति ॥ अत्रान्तरे नायकसंदर्शनादिममये । वाग्विभवमतिवृत्त-
तिक्रम्य स्थितं वैचित्र्यं गमनादिचातुरी यस्मात्तत् । ते प्रसिद्धा भूरिसात्त्विकवि-
काराः नन्मादयो यस्मात्तत् । आचार्यकमुपाध्यायकर्म । उपदेश इत्यर्थः ॥ स्तोका
अत्पा आकल्परचना वेपविन्यासः । प्रतनु अतिसूक्ष्मम् । विविक्तं विमलम् ॥

नहाकुलोत्पन्ना, कुलं स्वामिकुलमनन्ति निष्कलङ्कम् । अयं मष्टश्लोको जनः न त्वेन स्थिरः,
जीवितं च न स्थिरम् । अचिरावस्थायिनः शरीरस्य कृते मानृषितृमर्तृकुलकलङ्कनमनि-
तरामनुचितमिति भावः ॥

१. इतीति । इत्येवं रूपं श्यान् एतावानेव विद्यामिनीनामाकृत्यो नेपथ्यमस्तु ।
मिनन्तरित्वर्थः । यदि स कुसुमेपुणा कामेन शून्यो न स्यात् । अन्यथा उद्विग्नानामपि
जनकनूपानमपि भाग्येन प्वेति भावः ॥

‘नन्तरित्वेति विग्रहस्तु निरूपणेऽन्वयिष्यति ॥’ इति ग. २. ‘लोकादुत्पन्नोऽपि निरुप-
॥’ इति ग. ३. ‘कल्पितो गेयकल्पकाले गेयकल्पकालेऽनन्तरित्वेति । नन्तर-
॥’ इति ग. ४. ‘नन्तरित्वेति विग्रहस्तु निरूपणेऽन्वयिष्यति ॥’ इति ग.

अथ विव्वोकः—

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

‘यैसां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरमर्पयन्ति, न पुनः सपूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥’

अथ किलकिञ्चितम्—

सितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
सांकर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसंगमादिजाद्वर्षात् ॥ १०१ ॥

यथा—

‘पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरसितगर्भाः ।
कामिनः स कुरुते करभोरुर्हारि शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥’

यासामिति । कंचित्कामिनं प्रति सख्युराशीर्वचनमिदम् । सद्गुणानामनुसरणे पैर-
रद्भावेन दोषाणामनुवृत्तिः स्वयं पुन पुनरुद्भावनम् ॥ सांकर्यं मेलनम् ॥ पाणि-
रोधं वक्ष्येपणादिप्रवृत्तनायककरप्रतिबन्धम् । हारि मनोहरम् । कारणं विना रुदितं

१. प्राणानिति । मानत्रहग्रलत्वात्प्राणापणं तावत्तुकारम्, न पुनः सपूर्णदृष्ट्यर्पणम् ॥

२. वस्तुनीति । नीवीवसनादिरूपे ॥

३. वामा इति । वामा योषिणः । इष्टेपि वस्तुनि अनिष्टोद्भावन विलक्षणप्रकृतिन्वे
दीजन् ।

४. पाणीति । करभोरुः स्त्री अनिरोधितवाञ्छमनिवारितप्रियमनोरथ यथा तथा का-
मिनः पाणिरोधं नीवीनोक्षणे व्यापृतस्य प्रियपाणेनिवारणं कुरुते स । तथा मधुर सित गर्भे
अन्तर्वर्ति यानु ता मन्दहासमिश्रा भर्त्सनास्तर्जनाश्च कुरुते स । तथा सुखेऽपि अधरपीड-

१ ‘वर्त्तमानादिष्टेऽपि विव्वोकोऽनादरमिषा । तथा वात्स्यायन — ‘वैवाग्ध्यमितिर्विं यत्रिय-
न्दवधीरन् ॥ ताउन वावसेन खला नाधनाय दधनम् ॥ प्रियेऽपाणि वि जानतुः पाणिग हति ।
दन्तलटितनप्रेक्षारोपन्धानेऽपि यन्तिन् ॥ प्रेयसां ललाटे रक्षौष्ट्रवाले । विप्रोऽप्य
मृतो हव वानशास्त्रविक्रमै ॥ अभिनवगुप्तैः पट्टनायवि र्नादनादरन्त्या । गलनं प्रियम्
चपन (न) ताउननशानिधावि विप्रोऽ ॥ अवधीरने यया कालिदास — ‘निमित्तस्य दग्धमर्द्ध
न्ने वाचि भर्तुरवधीरान्वरा । सैन्यान्वयया समीपानात् लय निश्चयनहेतुक् ॥’ इति ग
२ ‘पादा-’ इति श्लोको नास्ति ग-उल्लेखे. ३. ‘पोषाह-’ इतीन्ने संवर विद्वदिति ॥ इति ग
४ ‘रितिनीडाहते क्यनपि समस्तस्य समर्थं मया लब्धे तस्या यन्त्रिक-वन्दनार्थम् । इति
भन्नासौ प्रकटित-वन्दन-दि-मन्त्रोद्भावन पुनरपि वि दृष्टान्ति युक् ॥’ इति ग.

यथा—

‘वृद्धोऽन्धः पतिरेप मञ्चकगतः, स्थूणावशेषं गृहं,
कालोऽभ्यर्णजलागमः, कुशलिनी वत्सस्य वार्तापि नो ।
यत्नात्सचित्तैलविन्दुघटिका भयेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसा निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥’

अथ श्रमः—

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः ।

यथा—

‘सद्यः पुरीपरिसेरेऽपि शिरीषमृद्वी
सीता जवात्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्बुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥’

अथ मदः—

संमोहानन्दसंभेदो मंदो मद्योपयोगजः ॥ १४६ ॥

स्थूणा स्तम्भः । अभ्यर्णजलागमो निकटस्थवर्षासमयः । तैलविन्दूना घटिक
क्षुद्रभाजनम् ॥ सद्य इति । वारवार गन्तव्याध्वपरिमाणजिज्ञासया सीताया
स्वल्पपथलङ्घनश्रममवधार्य श्रीरामस्य रोदनम् ॥ संमोहानन्दयो संभेदो मेलक

१. वत्सस्येति । वत्सस्य पुत्रस्य ॥

२. निजवधूमिति । निजवधू आत्मस्तुपाम् ॥

३. श्रम इति । बहुतरशारीरव्यापारजन्मा नि श्वासाग्निसमर्दनिद्रादिकारणीभूतः खेदः
विशेषः श्रम इति । यदाहु — ‘अध्वव्यावामसेवाद्यैर्विभावैरनुभावकैः । गात्रसवाहनैरा-
स्यसकोचैरङ्गमोटनैः ॥ नि श्वासैर्जृम्भितैर्मन्दैः पादोत्क्षेपैः श्रमो मतः ॥’ इति । अयं च
सत्यपि बले जायते, शारीरव्यापारादेव च जायते न तु ग्लानिः । अतो ग्लानि-
श्रमस्य भेदः ॥

४. प्रथमेति । प्रथमावतार पूर्वाविष्करणम् ॥

५. मद इति । मद्याद्युपयोगजन्मा उल्लासाख्यः शयनहसितादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषो

१ ‘—श्रमः खेदादिकारकः रतान्मार्गगमनादेश्च यः खेदः स श्रमः खेदमर्दनाद्यनुभाजनम् ॥’
इति ग. २ ‘यथा’ ग-पुस्तके नास्ति ३ ग-पुस्तके तु ‘सद्यः’ इति श्लोकस्य स्थाने ‘अहं पिदुल
घेत्तून् समागदमिह सहि तुरिअम् । समसेअसलिलणीत्तासणीसहा वीसमानि खणम् ॥’ इति
४ ‘च’ घ ५ ‘हर्षोत्कर्षो’ मदः पानात्स्वल्पदङ्गवचोगतिः । मद्यादिपानाद्यो हर्षोत्कर्ष-
वचनगत्यादिस्वल्पलानुमानम् ॥’ इति ग.

अमुना चोत्तमः शेते, मध्यो हसति गायति ।
अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥ १४७ ॥

यथा—

‘प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।
गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रववृते परिहासः ॥’

अथ जडता—

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीभावादयस्तत्र ॥ १४८ ॥

यथा मम कुबलयाश्चरिते प्राकृतकाव्ये—

‘णवरिञ्ज तं जुञ्जुञ्जलं अण्णोणं णिहिदसजलमन्थरदिट्ठि ।

मद्यस्यानवस्य उपयोगाद् भक्षणाज्जात । अमुना नयेन ॥ प्रातिभं प्राग-
ल्भ्यम् । त्रिसरकेण मयेन । गूढं सूचितं रहस्य यत्र स चासौ हामश्चेति ॥ अप्र-
तिपत्तिः कर्तव्यानिश्चयः । तूष्णीभावो मौनम् । तत्र जडतायाम् ॥ णवरिञ्ज

नद इति । तत्रोत्तमे पुरुषं स्थापोऽनुभावः । मध्यमे हनिनगाने । अधमे तु रोदनपरपो-
न्यादि । अयं च नदस्त्रिविधः । तरुणमध्वनाधमनेदात् । अन्नस्तासगतवाक्यैः सुकुमा-
रस्तत्तद्वत्त्वा च योऽभिनीयते न जायते । भुजाक्षेपस्तत्तत्प्रतिपूर्णितादिभिर्नध्यनः । गतिम-
हस्तृतिनादादिकाद्युपादिभिरधमः । प्रदीपे तु ‘उत्तमसत्त्वः प्रहमति गायति तद्वच्च मध्य-
मप्रकृतिः । परपवचनानिधायी शेते रोदित्वधमसत्त्वः ॥’ इति व्यत्यासोऽस्ति ॥

१. प्रातिभमिति । मगनुभाववर्णननिदन् । त्रयाणां सरकाणां नमाहारस्तिमरकं
त्रिसरमधुपानम् । ‘सरकं शीधुपात्रे व्याच्छीधुपात्रे च शीधुलि ।’ इति विश्व । तेन
त्रिसरकेण । ‘त्रिपात्रं नदातिभूमिः’ इति पानप्रसिद्धिः । प्रतिभैव प्रातिभं प्रतिभाविशेषः ।
तत्प्रातिभं गतानां त्रिवारस्तरापाणोक्तमनदोद्भूतप्रागल्भ्यमात्रा सुभ्रुवा वक्रवाक्यरचनारम-
णीय वक्रोक्तिमोहनः । गूढानि पूर्वं तज्जया सुवृत्तानि, सूचितानि सप्रति नयेन प्रका-
शितानि रहस्यानि ग्रान्धावयववेष्टाप्रलम्बितानि यस्मिन् स गूढस्त्रिचिररत्नः, स चार्त्त-
हासश्चेति विशेषणमनामः । प्रववृते प्रवृत्तः ॥

२. जडतेति । चिन्मोक्षपटानयविरहेष्टानिष्टदर्शनश्रुत्यादिजन्यावयववर्तुष्वार्थप्रति-
संधानविकल्पा चित्तवृत्तिर्जडता । इदं च मोहात्पूर्वतः परतश्च जायते । यदाहुः—
‘कार्याविवेको जडता परमवत् । इत्यनेनोपि वा । तद्विनाशाः त्रिद्वानिष्टदर्शनश्रुत्यादयो गताः ॥
अनुभावस्त्वमो तूष्णीभावविलसनादयः । सा पूर्वं परतो वा न्यान्मोहादिति निर्दि-
तम् ॥’ इति ॥

३. पवेति । तन्मध्यमेन । तद्वद्वन्—‘तन्मध्यमेनैव तत्त्वमिदं यत्र चतुष्प-

कौपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥ १५२ ॥

यथा—

‘भामौकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-

लब्धायाम्ने कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेन ।

पश्यन्तीना न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां

मुक्तास्थूलास्तरुक्सलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥’

अथापसारः—

मनःक्षेपस्त्वपसारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।

भूपातकम्पग्रस्त्रेदफेनलालादिकारकः ॥ १५३ ॥

‘आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्रुजाकारवृद्धचरद्भ्रमम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपसारिणमाशशक्ते ॥’

अथ गर्वः—

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।

अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥ १५४ ॥

तत्र शौर्यगर्वो यथा—

‘धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।

यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन साध्यताम् ॥’

भुजाक्षेपं कर्तुमर्हतीति । अस्य निद्राभङ्गो नोचित इति भावः ॥ मामिति । यक्षस्य मेघं प्रति प्रियार्यं वाचनिकार्पणमिदम् । मा यक्षम् । कथमपि महता कष्टेन । मुक्ता इव स्थूला ॥ मनःक्षेप इति । मनसो नाडीविशेषनिवेशेन घूर्णनमित्यर्थः । ग्रहादीत्यादिना भूतादिपरिग्रहः । मध्यमादिपदेन धातुवैषम्यादिपरिग्रहः ॥ फेनायमानं फेनमुद्गमन्तम् । असां श्रीकृष्णः आशशक्ते ज्ञातवान् ॥ मदश्चित्राविकारविशेषः । राक्ष कोशदण्डादिजन्यः प्रतापः प्रभावः । श्रींश्चि-

१. मामिति । मया कथमपि स्वप्नसंदर्शनेन लब्धायाम्ने तव निर्दयाश्लेषहेतोः गाढा-
दिद्विनाथेन आकाशप्रणिहितभुजं शून्यापितबाहु मा पश्यन्तीना स्थलीदेवताना वनदेवनाना

१. ‘मात्सर्यमयकोपादेरुभावस्य कारणम् । निद्राणम्यापि विषयज्ञानं स्वप्नः । मात्सर्यानुभावं हेतुः । इति ग. २. ‘भूयश्चासि त्वमसि शयने कण्ठगता पुरा मे-’ इत्युदाहरणात्तरं ग पुस्तके ३. ‘आवेशी ग्रहदु गार्धरपसारः गृहो बुधे । शुचुरध्वनिभूपातफेनाङ्गान्दोलनादिकृत् ॥’ इति ग ४. ‘लोलदू’ ग ५. ‘नोद्धत्यसदृशवशात्तद्वेगोऽननादिकृत् । प्रभावः दिजन्यो मदो गर्वः । आदि शब्दाद्विषयसीमायादिः । स चाविनयाद्यनुभावेहेतुः । इति ग. ६. ‘यथा’ क घ. ७. अस्मादमे-
‘मन्यदप्युग्रम्’ इत्यधिकं ग-पुस्तके

अथ मरणम्—

शैराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् ।

यैथा—

‘राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्बुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसति जगाम सा ॥’

अथालस्यम्—

आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत् ॥ १५५ ॥

वर्गसपत्तिः । अवज्ञा परस्मिन् ॥ अन्यैर्मद्वृतायुधनित्रे ॥ रामेति । सा निशाचरी ताडका राक्षसी, मैव निशाचरी अनिसारिका नायिका । राम एव मन्मथ तस्य शरेण हृदये बधति मनसि च ताडिता सती जीवितेशो यम एव जीवितेशः प्रिय तस्य वसति जगाम । कीदृशी । गन्धवद्बुधिरमेव चन्दनं तेनोक्षिता लिप्ता ॥ ‘जाड्यम्’ इत्यत्र कापि ‘जैड्यम्’ इति पाठः । स न मम्यक् असंगतार्थापत्तेः ।

मुक्तान्धूला अट्टलेणा नयनोददिन्दवः तरुकिमल्लेषु बहुशः न खलु न पतन्ति । अपि तु पतन्त्येव । एवविध मानवलोक्य वनदेवता अपि रुदन्तीति भावः ॥

१. शरेति । अत्र विज्ञेयमाह रसगङ्गाधरकागः ‘रोगादिजन्या मूर्च्छारूपा मरणप्रागवस्था मरणम् । न चात्र प्राणवियोगात्मकं मुख्यं मरणमुच्यते ग्रीहीतुम् । चित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु तस्याप्रमत्तेः । भावेषु च त्वेषु कार्यमहवतिनया शरीरप्राणयोगस्य हेतुत्वात् । उदाहरणम्—‘दयितस्य गुणाननुस्मरन्ती शयने सप्रति पा निशोभितामीत् । अधुना खलु एतन्ता रुदाही गिरनदीकुले न भाषितापि ॥’ प्रियमिहोऽत्र विभावः । वचनविरामोऽनुभावः । एतदप्यत्रात्मानमुपकारणत्वादात्मनोऽप्ययं भावः पदव्यञ्जनाभावेति । दयितस्य गुणाननुस्मरन्तीत्यनेन स्वल्पमानं चरनावस्थायामपि तस्याऽपिनिगुणनिस्तरणं नाभूतिनि निप्रहम्नस्य शोचत्य वा चरननिवृत्त्यस्य पोषणम् । अत्र च भावः स्वल्पकस्यापनोत्तरदातेना वाय्वान्तेन सुदर्नपदेन नापितदेः प्रतुर्नवन्तर्गने निप्रहम्नस्य, अन्यथा तु वरणस्य पोषक इति निवेदः । यदयः पुनरुक्तं प्रपञ्चनेन न वर्णयन्ति । अमहत्प्रायत्वारः । इति । प्रतीयेऽनुक्तम्—‘जीवत्योऽहमनाम्नो मया परीक्षितम् । समोद्विगदस्यलान्निगात्रविशेषनदिदम् ॥’ इति ॥

२. आलस्यमिति । लीलुमिर्नस्यापिगमिद्विन्वा वेत्तः त्रिपुल्लुप्यतस्यम् । अत्र च नामानर्थम् । नापि वार्ताण्येद्विन्वा । तेन वार्तावरणरूपस्यानुमदस्य तुल्यत्वेऽपि गानेर्जन्तादास्यान्नेदः ॥

१. यम मरणम् इति त्रिपुल्लुप्यतस्यम् । २. मया वार्तावरणरूपस्यानुमदस्य तुल्यत्वेऽपि गानेर्जन्तादास्यान्नेदः । ३. यम—‘यम’ इत्युपसर्गः नापि वार्ताण्येद्विन्वा । ४. ‘मया’ वार्ता । ५. इत्येते ‘अलस्य’ इत्येते मृद्विन्वा, तदन्त्यम् । ६. ‘मया’ वार्तावरणरूपस्यानुमदस्य तुल्यत्वेऽपि गानेर्जन्तादास्यान्नेदः । ७. इत्येते मृद्विन्वा ।

यथा—

‘परिस्फुरन्मीनविषद्वितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥’

अथ व्रीडा—

धाष्टर्याभावो व्रीडा वदनानमनादिकृदुराचारात् ।

यथा—‘भयि सकपटं—’ इत्यादि (१५७ पृ.) ।

अथ हर्षः—

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥ १६५ ॥

हतः । पतत्यथ स निर्घातो जायते वायुसम्भव ॥’ इत्युक्तलक्षणो निर्घातः । ‘दृष्ट-
च्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलक्षिरोज्ज्वला । पौरुषी च प्रमापेन उन्वा नानाविधा
स्मृता ॥’ इत्युक्तलक्षणा चोल्का । आद्यपठेन भूकम्पादेर्ग्रहणम् । अत्र ‘मन धोम’
इति पूरणीयम् ॥ परिस्फुरदिति । जलविहारवर्णनमिदम् । अपिना नायस्य

१. परीति । परितः स्फुरन्निर्विवर्तमानैर्मीनैर्विषद्विता उरवो यात्रा ताः एव एव
प्राग्भिलोलदृष्टयः कम्पितपाणिपल्लवाश्च सुराङ्गना सखीजनस्यापि विलोकनीयतामुपमानुः ।
विमुक्त प्रियजनस्येति भावः ॥

२. प्रीतेति । स्त्रीणां पुरषमुत्सावलोकनादेः पुनः च प्रविशामन्वगमनादेर्दमो
वेवर्ष्याधोमुख्यकारिकारणीभूतक्षिप्तशक्तिनिर्देशो व्रीडा । केचित्—‘चेनोन्मिन्नं व्रीडा
व्यहरागस्त्यादिभिः ।’ इत्याहुः । व्यह वैतन्त्रम् ॥

३. हर्ष इति । हर्षात्प्राप्तजन्मा दुःखनिर्देशो हर्षः । तदुक्तं—‘निमग्नं हर्षान्ति-
प्रमादः प्रियलग्नः । मनोरथादिप्राम्प्यमनोहरवन्तगमः ॥ न्योदयति पुनर्देविनामो
यत्र जायते । नैवमप्रमादश्च प्रियोक्तिः पुनर्देवः ॥ अहस्तेरादयश्चाह्वयता हर्ष
तन्मादिभ्यः ॥’ इति ॥

१. ग-दृष्टये हृष्टये वा दृष्टिदीप्तये दृष्टये-इति सम्भवदुक्तम् । २. दृष्टयः इति
धाष्टर्याभावो व्रीडा । ३. पौरुषी च प्रमापेन उन्वा नानाविधा स्मृता ॥
४. आद्यपठेन भूकम्पादेर्ग्रहणम् । ५. अत्र ‘मन धोम’ इति पूरणीयम् ॥
६. परिस्फुरदिति । जलविहारवर्णनमिदम् । ७. अपिना नायस्य
८. हतः । पतत्यथ स निर्घातो जायते वायुसम्भव ॥ ९. इत्युक्तलक्षणो निर्घातः ।
१०. दृष्टच्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलक्षिरोज्ज्वला । पौरुषी च प्रमापेन उन्वा नानाविधा
स्मृता ॥ ११. इत्युक्तलक्षणा चोल्का । १२. आद्यपठेन भूकम्पादेर्ग्रहणम् । १३. अत्र ‘मन धोम’
इति पूरणीयम् ॥ १४. परिस्फुरदिति । जलविहारवर्णनमिदम् । १५. अपिना नायस्य

तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ १६९ ॥

यथा—

‘अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग

लोल विनोदय मनः सुमनोलतासु ।

मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले

व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥’

अथ ग्लानिः—

रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसंभवा ।

ग्लानिर्निष्प्राणताकम्पकौश्यानुत्साहतादिकृत् ॥ १७० ॥

यथा—

‘किं सैल्यमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं

हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डुक्षाममस्याः शरीरं

शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥’

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् ।

मुष्मिकी परलोकभवा । नीवारस्तृणधान्यम्, कृते निमित्तम् । साप्रतं वार्धके । अत्र तत्त्वज्ञानेन नि स्पृहलम् ॥ अन्यास्त्विति । मधुपानकालीनश्वरणप्रहारादिरुपमर्दः । पक्षे सभोगकालीनक्षुम्बनालिङ्गनादि । लोलं सतृष्णम् । मुग्धा कोमला सुरतमूर्छा च । रज पराग आर्तव च । अकाले मकरन्दाभावदशाया बाल्ये च । अत्रोप-
भोक्तारि बालाया अस्यैर्य परुषवचनेन प्रतीयते ॥ निष्प्राणता असामर्थ्यम् ॥
बन्धनात् उत्पत्तिस्थनात् । निष्प्राणत्वानौजस्यसत्त्वसक्षयाणा बलहानिरूपत्वेऽपि

१. नवेति । सप्तलायाः ‘सप्तला नवमालिका’ इत्यमरः । ‘नवमालिकायाः’ इति पाठे तु मुग्धेत्यादिनैव नवत्वलाभे पुनर्मालिकाया नवत्वविशेषण व्यर्थम् । नवा सुला माला अस्याः, कप् । इति भानुजिदीक्षिताः ॥

२. चिन्तेति । इष्टाप्तास्यनिष्टप्राप्त्यादिजनिता ध्यानापरपर्याया वैवर्ण्यभूलेखनाधोमुख-
त्वादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषश्चिन्ता । यदाहु — ‘विभावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यभ्रशनं तथा ।

‘उद्वेगास्थितिर्परस्परमुचैरवबुध्यते ।’ इति ग २ ‘नवमालिकायाः’ इति क. ३ ‘रत्याघातात्’

निनिष्प्राणता मता । अनुत्साहाद्दौर्गत्यखेदाद्यैर्व्यक्तिमेति सा ॥ ग. ४ ‘कार्यं घ-

उत्तिनयनतारा क्षामपत्रे दुविन्या रजनय इव निद्राष्टान्ननीलोत्पलादयः । निनिरमित्र दधाना

केशशशाननपनिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्त्तारवन् ॥’ इति ग.

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विसयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥

इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्नेयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन सवन्धी । तैर्भावैः पुष्यते रसरूपता नीला प्रवृद्धः क्रियते ॥ तद्भेदान् स्थायिभावान् । अष्टौ भावाः स्थायिभावाः । शमोऽपि च । स्थायिभाव इत्यर्थः ॥ रतिरिति । मनसोऽनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम् । प्रेमार्द्रं मनो रतिरित्यर्थः । तच्चोत्कटावेश एव पर्यवस्यति । स चानुराग एव नोऽपि प्रकृते सुरतेच्छारूप एव । केचित्तु—“स चानुराग एव सोऽपीष्टसाधनताज्ञानधारारूपः, अनिलापहेतुत्वेनोक्तत्वात्” इत्याहुः । तत्र । सुरतेच्छाया आलम्बनप्राप्त्यानिलापं प्रति हेतुत्तसंभवेन लक्षणाया अयोगात् । चेतोविकास उपहसनीयत्वेन ज्ञानसुखविकाररूपहास्यहेतुः । चेतोवैकृत्यं दुःखम् । तैक्ष्ण्यस्य अपचिकीर्षाया अवबोध उत्कटत्वम् । कार्यारम्भेषु सनिष्ठकार्येषु संरम्भ उत्कट आवेशः । केचित्तु—‘संरम्भः सहर्षप्रवृत्तिः’ इत्याहुः । तत्र । आयप्रवृत्तिरूपस्यारम्भस्य प्रवृत्त्यसंभवात्, वीररसे उत्कटावेशस्यैव स्थायित्वेनास्वाद्यमानत्वाच्च । रौद्रशक्त्येति । शात्रवादेरनिष्टदर्श-

१. रतिरिति । रत्नादीनां विशदतरं लक्षणनभिहितं रसगङ्गाधरे—‘स्त्रीपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमरसश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः । गुन्देवतापुत्रापालम्बनस्तु व्यभिचारी । वागह्लादिविकारदर्शनज्जन्मा विक्रान्ताख्यो हासः । पुत्रादिवियोगमरणादिज्जन्मा वैष्टब्दाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः शोकः । गुरुबन्धुवधादिपरमापराधज्जन्मा प्रज्वलनाख्यः क्रोधः । अयं च परविनाशादिहेतुः । हृद्रापरधज्जन्मा तु परपवचनात्मनापनादिहेतुः । अयमेवानुपारितो व्यभिचारीति निवेकः । परपराकनदानादित्यूतिज्जन्मा औत्सल्यख्य उत्साहः । व्याघ्रदर्शनादिज्जन्मा परमानर्थविषयको वैष्टब्धाख्यः स भयम् । परमानर्थविषयकत्वानात्रे तु स एव आसौ व्यभिचारी । अग्रे तु—‘औत्सल्यवृत्तिरनुत्साहः, स्वापराधोऽयं भयमिति नेदनाहुः । कदम्बवस्तुविलोकनज्जन्मा विचित्रिन्सारख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा । अङ्गैः किञ्चतुर्दर्शनादिज्जन्मा व्याघ्रदर्शख्यो विसयः ॥

१. ‘वैष्टब्ध’ घ. २. ‘प्रतिकूलान् चित्तविशेषो’ क्रोध उच्यते । इति ग. ३. ‘अपराधनाम्निकाः कर्तुं उत्साहोऽप्यवसायिनाः । आरिष्टदर्शनं रतिरिति दर्शनादिभिः १’ इति ग.

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिर्वैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥

इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन चयन्धी । तैर्भावैः पुष्यते रसरूपता नीला प्रवृत्त कियते ॥ तद्भेदान्
स्थाविभावान् । अष्टौ भावा स्थाविभावा । शमोऽपि च । स्थाविभाव इत्यर्थः ॥
रतिरिति । मनसोऽनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम् । प्रेनार्द्र मनो रतिरित्यर्थः ।
तच्चोत्कटावेग एव पर्यवस्यति । न चानुराग एव नोऽपि प्रवृत्ते सुरतेच्छा एव ।
वेचितु—“स चानुराग एव सोऽपीष्टसाधनताज्ञानधारारूपः, अनित्यपरेतुत्वेनो-
क्त्वात्” इत्याहुः । तत्र । सुरतेच्छाया आलम्बनप्राप्त्यनित्यपि प्रति हेतुलक्षण-
लक्षणाया अयोगात् । चेतोविकास उपरतनीयत्वेन हान्मुसनिक्तरपहन्-
हेतुः । चेतोवैकृत्यं दुःखम् । तैक्ष्ण्यस्य अपचिनीर्षया अवबोध उच्यते ।
कार्यारम्भेषु सनिकटपार्येषु संरम्भ उच्यते आवेगः । वेचितु—‘संरम्भः
सहर्षप्रवृत्ति’ इत्याहुः । तत्र । आद्यप्रवृत्तिरुपस्थानम्भस्य प्रवृत्त्यवस्थात्, वीर्य-
उत्कटावेगस्य स्थाविवेनास्वाद्यमानत्वात् । रौद्रशक्तयेति । शास्त्रप्रवृत्तिर्दग्ध-

1. रतिरिति । रत्नार्द्राणि विरहद्वर लक्षणमिति रसगङ्गाधरे—‘मोदुनमो-
न्यालम्बनः प्रेगारपक्षिस्तृप्तिरिति रतिः । एतदेव तादृशालम्बनस्तु स्थितिविधिः ।
मातृगतिरिवारदर्शनज्ज्ञा निवृत्तारसो हासः । पुत्रगतिरिवारदर्शनज्ज्ञा दर्शन-
रपक्षिस्तृप्तिरिति रतिः शोकः । एतदेव तादृशालम्बनस्तु स्थितिविधिः । अयं
च परनिवारणहेतुः । एतदेव तादृशालम्बनस्तु स्थितिविधिः । अयं
स्थितिविधिः विधिः । पररागदर्शनज्ज्ञा दर्शन-
दर्शनज्ज्ञा पररागदर्शनज्ज्ञा दर्शन-
म एव शमो स्थितिविधिः । अयं—‘स्थितिविधिः, स्थितिविधिः अयं
मेव शमः । अयं—‘स्थितिविधिः, स्थितिविधिः अयं
मेव शमः । अयं—‘स्थितिविधिः, स्थितिविधिः अयं

1. ‘स्थितिविधिः’ २. ‘स्थितिविधिः’ ३. ‘स्थितिविधिः’ ४. ‘स्थितिविधिः’ ५. ‘स्थितिविधिः’ ६. ‘स्थितिविधिः’ ७. ‘स्थितिविधिः’ ८. ‘स्थितिविधिः’ ९. ‘स्थितिविधिः’ १०. ‘स्थितिविधिः’

तत्र

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा अभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

सं च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥१८७॥

तत्र

श्रवणादर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ।

ग्रहणम् ॥ तद्भेदौ शृङ्गारभेदौ ॥ तत्र तयोर्मध्ये । विप्रलम्भमाह—यत्र
 त्विति । तुशब्दार्थः । तत्र रसे प्रकृष्टा प्रकरणादिना प्रधानत्वं प्राप्ता रति
 रस्ति । नायिका नायको वा अभीष्टं नायकं नायिका वा नोपैति नोपभुङ्गे अने
 विप्रलम्भ इत्यर्थः । तथा चोपभोगाभावसवलितप्रकृष्टरतिविषयो रसो विप्रलम्भ
 इत्यर्थः । करुणादौ शोकोद्दीपनतया रतिसत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृष्टेति ।
 सभोगेऽतिव्याप्तिवारणाय उपभोगाभावेति । विप्रलम्भसमानविषयके ज्ञानान्तरे
 संस्कारे वा अतिव्याप्तिवारणाय रस इति । अन्ये तु—‘यत्र दुःखसंवलितत्वाद्रतिर्न
 प्रकृष्टा अभीष्टमुपैति विषयीकरोति न विप्रलम्भः’ इति व्याकुर्वन्ति । तत्र । करुणे
 ऽतिव्याप्तेः । यदि च ‘यत्र’ इत्यस्य ‘शृङ्गारे’ इति व्याकारात्करुणे नातिव्याप्तिरि
 त्युच्यते तदा ‘अभीष्टमुपैति’ इत्यस्यानर्थक्यम् । अभीष्टविषयतेरेव शृङ्गारत्वेन
 परिणामात् । अपरे तु—‘नायिकादिमिरभीष्ट नोपैति न सगच्छते । तथा चाभी-
 ष्टविच्छेदसवलितारतिर्यत्र स विप्रलम्भः’ इत्याहुः । तत्र । प्रणयमानादावभीष्ट-
 विच्छेदाभावेनाव्याप्तेः । केचित्तु—‘सयोग मुगसमिन्नो विप्रलम्भस्तु दुःखयुः ।
 रतिन्तयो प्रकर्षं स्यादाधिक्यात्मुगटु गयो ॥’ इति दर्शनाद् दुःखसवलितरतिव्या-
 यिभावको रसो विप्रलम्भः’ इत्याहुः । तत्र । प्रणयमाने दुःखायोगादव्याप्तेः ॥ स च
 विप्रलम्भश्चतुर्धा इतीदमुपलक्षणम् । विरहोऽपि वेदिन्यः । स च गुणादिपरतन्त्र-
 त्वान् । संगमप्रतिरोधो यथा—‘किं रुद्धं प्रियया—’ इत्यादि (१२४ पृ.) । अन्यथा

ब्रत्वे प्रथमः । नियोगकालावच्छिन्न वेदितारः । सयोगश्च न दृश्योः । मानानादिविर-
 प्यन् । प्रकृत्यशयनेऽप्यर्थोऽस्मिन्नात्र विप्रलम्भस्यैव बलेनात् । पञ्च नियोगोऽपि न
 वेदनिर्हस्यन् । दोषव्योक्तत्वात् । तन्मादाविर्भा सयोगनियोगाभ्यामन्यत्करणवृत्ति-
 र्दोषो । यन्मनुष्यो विमुक्तश्चान्नादि यो । तत्रादौ यथा—‘शयिता मयिरेऽयनीयः
 नमोऽर्जुनस्यो नमोऽर्जुनस्य’ । इत्यत्र इतिव्यञ्जनात्तु न दर्शनात्प्रयत्नः निगमने ॥’ इति ।

तत्र यथा—‘शयो न शयिता मयिरेऽयनीयः नमोऽर्जुनस्य’ । इतिव्यञ्जनात्तु न दर्शनात्प्रयत्नः निगमने ॥’ इति ।
 तत्र यथा—‘शयो न शयिता मयिरेऽयनीयः नमोऽर्जुनस्य’ । इतिव्यञ्जनात्तु न दर्शनात्प्रयत्नः निगमने ॥’ इति ।

इति तत्र प्रत्यक्षमात्रेण ॥ इति तत्र प्रत्यक्षमात्रेण ॥ इति तत्र प्रत्यक्षमात्रेण ॥ इति तत्र प्रत्यक्षमात्रेण ॥

दशाविशेषो योऽग्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ १८८ ॥

श्रवणं तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥ १८९ ॥

अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च ।

उन्मादोऽर्थं व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः १९०

अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनम् ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ १९१ ॥

अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भ्रमम् ।

व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ॥ १९२ ॥

जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं स्पष्टम् ।

कमेणोदाहरणानि—

‘प्रेमार्द्राः प्रणयत्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-

स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

तस्य निरुक्तप्रकारचतुष्टयानन्तर्भावात्स्यत्वभावेन तत्र सामान्यलक्षणस्यातिव्याप्ति-
प्रसङ्गात् । तत्र पूर्वरागादिषु । मिथ इति । अन्योन्यमित्यर्थः । दशाविशेषोऽ-
वस्थानेदः । अग्राप्तौ परस्परसंगमे । चन्दिनः स्तुतिपाठकाः । दशाविशेषा-
नाह—अभिलाष इति । दश प्रकाराः । अत्र पूर्वरागे । कामकृता रतिजन्या
दशा. कामदशा. । स्पृहा अभीष्टप्राप्तीच्छा । अपरिच्छेदो विशेषनिर्धारणा-
भावः । अलक्ष्यवाक् निर्विषयं वचः । शेषं स्पृहादिकम् ॥ प्रेमार्द्रा इति ।
प्रेम्णा आर्द्रा निविडतपृच्छा । प्रेमानिव्यङ्गिका इति यावत् । प्रणयं द्रष्टुं चेदं
स्पृशन्ति जनयन्ति । परिचयान्मुहुर्मुहुर्दर्शनात् । उद्गाढ उत्कटो यो रागः सुर-
वेष्टा तस्योदयो याभ्यस्ताः । मुग्धदृशो नाटलाः । चेष्टा नेत्रविशेषाणि याः

1. स्पृहा इत्यादि । ‘प्रेमो दवाग्नयपिरे तदेवान च गन्तव्यम् । शर्मन्नेतोपैक्षति
चेष्टास्ताः स्पृहारिच्यते ॥’, ‘मैन्दरं रजितारार्द्रां रज्ज्वन्ममो जुग । इति वानो मने-
ष्वप्र तनुक्त मुग्धमैन्दम् ॥’, ‘दन्तिगन्धमज्जं वा न च हृषंय जायते । प्रवेप. प्राणि-
तयेऽपि न उद्वेगोऽभिधीयते ।’, ‘रागप्रवेपने जगन्मुग्धेरेतन्मैन्दे । व्याकरो जायते
यद्य स उन्मादो निरुच्यते ॥’

द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यापि ॥ १९८ ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोश्च प्रणयमानो वर्णनीयः ।

उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा—

४अलीअपसुत्तअणिमीलिअच्छ देसु सुहअ मज्झ ओजासं ।

गण्डपरिउन्वणापुलइअद्ग ण पुणो चिराइस्सं ॥'

नायिकाया यथा कुमारसमवे संध्यावर्णनावसरे ।

उभयोर्यथा—

पणअकृविआणँ दोह वि अलिअनुत्ताणँ माणइल्लाणँ ।

णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णार्णे को महो ॥'

अनुनयपर्यन्तासहत्वे त्वस्य न विप्रलम्भभेदता, किंतु संभोगसंचार्याल्यभावत्वम् ।

यथा—

‘भ्रूमङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठनुद्वीक्षते

रुद्धायानपि वाचि सलितमिदं दृग्धाननं जायते ।

प्रेम्णि । ननु प्रमोदे नति कोप एव न भवति, कथं तत्र मानलक्षणसंगतिरित्यत
कार—प्रेम्ण इति । कुटिलगालिलात् कुटिलनायकादिदृष्टित्वात् । कारणमन-
राधारि । कुटिलस्य पिनापि कारणं तन्मभावना कोपो भवतीति भावः । यद्वा
कुटिलगालिलाद् दुरदगमलभावत्वात् ॥ अलिङ्ग इति । 'अलीङ्गप्रसन्नमनो-
नित्यं धैर्यं सुमगं नन्दनवकं शम् । गच्छपरिचुम्बन्मुलङ्किना न पुनश्चिदि-
प्यामि ॥ इति सत्त्वम् । नन दितन्मै तव श्रोत्रो जात इति तत्पते । पुनरेव
दितन्मै न कारिष्यामीति भावः । अत्र नीकसन्ने नन्दनस्य वैदित्यम् ॥ पण्ड-
कुवि इति । 'प्रणयमुपितयोर्द्वयोरप्यतीव सुमयोगोर्नविदयो (वयो) । निश्चिन्त-
यानिश्चान्दसकर्मयो को मज्ज ॥' इति सत्त्वम् । मयो मन्त्रकृत्यपः ।
प्रियपयनदिरुपमन्त्रात्तुल्यव्यापरोऽनुनयः नन्दनमहये । तं निन्द
महुराये चेतपः । अत्य प्रणयमन्त्र । ईप्सो अत्रमूला, नम्य एव अन्वि-
तत्वेन नीकसत्त्व ॥ अन्नम् इति । मन्त्रोपदेशो सुगो प्रवि नन्दनस्य उचि-

तत्र भावी यथा नमः—

‘यामः सुन्दरि, याहि पान्थ, दयिते शोकं वृथा मा कृथाः,

जोकरले गमने हुतो मम, ततो वाप्यं कथं मुञ्चसि ।

शीघ्रं न व्रजसीति. मां गमयितुं कृत्वादियं ते त्वरा,

मृयान्त्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवत्य ने संश्रमः ॥'

भवन्त्यथा—

‘प्रेस्थानं वलथैः कृतं, प्रियसत्त्वैरत्नैरजलं गतं,

धृत्या न क्षणमासितं. व्यदसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रसिन्ता

गन्तव्ये सति जीवितप्रियमुहत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥'

[illegible][illegible]

भूतो यथा—‘चिन्ताभिः स्तिमितम्—’ इत्यादि (१७८
शापाद्यथा—‘तां जानीयाः—’ इत्यादि (१२३ पृ.) ^३संभ्रमो हि
मानुषनिर्घातोत्पातादिजः । यथा—विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः ।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्रोक्तानां चाङ्गासौष्ठवादीना
दशानामुभयेषामप्युभयत्र संभवेऽपि चिरंतनप्रसिद्ध्या विविच्य ।
पादनम् ।

अथ करुणविप्रलम्भः—

यूनोरेकतरसिन्नातवति लोकान्तरं पुनरलभ्ये ।

विमनायते यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भाख्यः ॥२०

यथा कादम्बर्या पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते ।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।

अत्यन्तसखित्वमित्यत्र पृथक् प्रियसखित्वोपादानम् । प्रियतमगमने गन्तुमारम्भं
बलयादयः सख्योचितं कर्म कुर्वन्ति । त्वमपि प्रियस्य सुहृद्भवसीति तच्चापि गमने
न्याप्यमित्याह—गन्तव्ये सतीति । अत्रेयमुक्तिरनुभावः । अश्रुपानहत्तापव्यग्रो
विवादो व्यभिचारिभावः । प्रियमत आलम्बनम् । नायिकाया रतिज्ञे सामाजिके
रसोत्पत्तिः ॥ तां जानीया इति प्रोपितभर्तृकाया नायिकाया उदाहरणमिदम् ।
दिव्यो विद्युदुत्कादि । मानुषो मर्त्यलोकभवो भूकम्पादि । निर्घात इति
नामसोपलक्षणम् । उत्पातोऽनिष्टमूचको देवकृत प्रकृतिविपर्ययोऽपि । आदिना
उन्मादादिपरिग्रहः । उर्वशीपुरूरवसोरिति । उर्वशी हि पुरा मित्रावरुणया
पान्मनुष्यलोकं प्राप्य पुरूरवसो गृहे ‘यदि भवन्तु सुरतसमयातिरक्तममये न
पश्यामि तदा त्वामहं लक्ष्यामि, मम मेपद्वयं भवता रक्षणीयम्’ इति नियमं कृत्य
स्थिता । तदनन्तरं देवैरन्वतमसे मेपद्वयमपहनम् । तच्छ्रुत्वा पुनरा ससंभ्रमेन
वध्नमपरिधायैव खड्गपाणिर्मेपापहर्तुं पश्चाद्वापित । एतस्मिन्नन्तरे विद्युद्विज्रम्
नम्रमवलोक्योर्वशी स्वर्गं गतेति ग्रन्थस्य वस्तुलाभः । अत्र देवकृतमेपापहरणम्
दिव्योत्पातेन पुरूरवसः सभ्रमः, तेनोर्वश्या मित्रदेशगृहित्वम् ॥ उभयत्र पूर्वरागे
प्रवासे च ॥ कदम्बविप्रलम्भमाह—यूनोरिति । विमनायते शोकव्याकुलचित्तवत्
विलापं कुरुते । पुनरलभ्य इति । रतेनांशाद् उत्कटशोकसमवायं कदम्बालम्बे

१. सभ्रम इत्यादिपरिक्रिया काविकाभ्रमो न काव्यः ।

१. गन्तुम् ॥ २. ‘हि त्वेव वदामा न त्वेव प्रीतिः’ इत्यत्र न्याप्य इति । इत्युक्तं
नयेदन्तरिका न त्वेव प्रीतिः स्वर्गद्वारम् ३. ‘पुनरा’ इति । ‘पुनरा’
इत्यत्र । पदोऽस्ति गन्तुम् । ४. ‘अत्र’ इत्युक्तं त्वेव गन्तुम् । ‘आदित्य’ इति २०१ ।
इति कदम्बे इत्युक्ते ५. ‘विमनाय’ इति काव्यसंज्ञायां

किंचात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः, संगमप्रत्यागया रतेरु-
द्भवात् । प्रथमं तु करुण एव, इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । यच्चात्र 'संगम-
प्रत्यागानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एव' इति
केचिदाहुः, तदन्ये 'मरणरूपविशेषसंभवात्तद्विन्नमेव' इति मन्यन्ते ।

अथ सभोगः—

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः ॥ २१० ॥

आदिशब्दादन्योन्याधरणचुम्बनादयः । यथा—'शून्यं वासगृ-
हम्—' (२३ पृ.) इत्यादौ ।

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिवहुभेदात् ।

अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगशृङ्गारः ॥ २११ ॥

तत्र स्यादुत्पट्टं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।

जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥ २१२ ॥

अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ।

रत्न, न पुनर्विप्रलम्भ इति भावः । अत्र विशेषमाह—किं चेति । निषेवेते
कुरुत । एकतस्यानुरागाभावे शृङ्गाराभास इति तद्वाग्याय—अन्योन्यमिति ॥
शून्यमिति । व्याख्यातमेतत्प्राक् (२३ पृ.) एक एकप्रकारः । सभोगोद्दीपनवि-
भावानाह—तत्रेति । सभोग इत्यर्थः । स्याद् उपयुक्तं भवति । वाच्यं सभो-
गोद्दीपकतया वर्णनीयम् । शुचि मेध्यमत्यन्तं निर्मलम् । अन्यदन्त्यादि ॥ सख्यातुं

१. अत्रेति । अत्र कादन्त्यां चन्द्रापीठं प्रति स्तब्धेन पुण्डरीकन्येतिवृत्तं वर्णयन्त्या
नराधेयाया वाग्देव्यित्यर्थः । श्रीपुनयोविद्योने जीवित्वज्ञानदशाया वैद्व्यसोपिदाया
स्तेरेव प्राधान्यादिप्रलम्भः । वैद्व्य तु सचारिमाश्रम् । स्तब्धज्ञानदशाया तु रतिवैति-
न्यस्य वैद्व्यस्यैव प्राधान्यमिति कारण एव । यदा तु न्यसि स्तब्धज्ञाने देवनाप्रमादादिना
पुनः जीवित्वज्ञानं दधयित्वा तदा स्तब्धज्ञानात्तन्निवृत्तिगाम्नाभावोदिरप्रवाम इव विप्र-
लम्भ एव । न न वाच्य इति नव्याः ॥

२. केचिदिति । 'जगन्मयी तु प्रथमं वत्तः, जगन्मयीत्यर्थे प्रथम-
कारे एवेति' इत्याचार्यधनिकः ।

३ विलासिनामिति । विमिनी च विमिनी च विमिनिनामिष्येऽप्येवः ॥

• 'जगन्मयी' गद्य २. 'जगन्मयी' क. ३ 'जगन्मयी' व. ४ 'जगन्मयी' व. ५. 'जगन्मयी' इत्यादि एतेषां नान्ये ६ 'जगन्मयी' विमिनिनामिति १ इति ग.

अथ हास्यः—

विकृताकारवाग्पेपचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् ।

हास्यो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥ २१४ ॥

विकृताकारवाक्केष्टं यमालोक्य हसेजनः ।

तमत्रालम्बनं ग्राह्यस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥ २१५ ॥

अनुभावोऽक्षिसंकोचवदनस्मेरतादयः ।

निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २१६ ॥

ज्येष्ठानां सितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च ।

नीचानामपहसितं तथातिहसित तदेष पंद्रभेदः ॥ २१७ ॥

इषद्विकासिनयनं सितं स्यात्स्पन्दिताधरम् ।

नालिङ्ग नाम् । इत्याकर्ण्य निनीलितार्धनयन स्मेर मनैराननं सोतास वदनाम्बुजं
नृगहना स्मेर चुचुम्बे प्रिय ॥' हास्यरम्भाह—**विकृतेति** । विकृता आकारा-
दयो यस्य तस्मात्सुहृकान् नतंकात् । एतदुपलक्षणम् । विकृताकारादिभिषय-
ध्रुवकाव्यादपि । 'कुर्तुकान्' इति पाठे विकृताकारादिजन्यात्वनुकादित्यर्थः ।
अत्र हास्यरसे । तच्चेष्टा विकृताकारादिपुरपचेष्टा । हास्यरनस्यादिभावस्य
हासस्य नेदानाह—**ज्येष्ठानामिति** । उत्तमानामित्यर्थः । तदिति । हास्यने-
दानमित्यर्थः । एष हास्यरन । स्तितादीना लक्षणमाह—**ईपदिति** । तत्र हास्ये

[illegible]

...
...
...

अथ रौद्रः—

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।

आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥ २२७ ॥

मुष्टिग्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ।

संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत्प्रौढा ॥ २२८ ॥

भ्रूविभङ्गौष्ठनिर्देशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।

आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥ २२९ ॥

उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ।

अनुभावास्तथाक्षेपकूरसंदर्शनादयः ॥ २३० ॥

मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ।

यथा—

‘कृतमनुमत दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातक

मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा सार्धं तेषा स भीमकिरीटिना-

मयमहममृज्जेदोमासैः करोमि दिशा बलिम् ॥’

यस्य स ॥ रौद्ररममाह—रौद्र इति । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता विशिष्टाह-
मुष्टीति । विकृत विरुद्धाचरणम् । छेदः सङ्गादिना । अवदारणं शूलादिना
अस्य रौद्रस्य । ‘अवदान कर्मवृत्तम्’ इत्यमरः ॥ कृतमिति । द्रोणशिरश्छे-
दकुक्ष्याश्वत्थान्नोऽर्जुनं प्रति सवोव्योक्तिरियम् । इदं मत्पितृशिरश्छेदस्य गुरुपा-
तत्कारणं कर्म यैरुद्यतायुधैर्मर्यादाशून्यैरन एव मनुजपशुभिर्भवादि कृतमनु-
मतं दृष्टं वा, नरकरिपुणा कृष्णेन सार्धं भीमकिरीटिमहिताना तेषा मेदोमार्ग-
दिगवस्थितभूताना बलिं करोमीत्यर्थः । अयमेतत्क्षणवर्त्येव । अत्राश्वत्था-
दि । तदकार्यमुद्दीपनम् । तादृशगर्जनमनुभावं ॥

१. रौद्र इति । तेषां व्याविभावो रक्तो रुद्राधिदैवत इति । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता विशिष्टाह-
मुष्टीति । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता विशिष्टाह-
मुष्टीति । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता विशिष्टाह-

२. कृतमिति । रौद्ररमस्य अनशमा वृत्तिर्नास्ति, अत्र ‘नराणां रम्यो वन-
मयं नन्दरे मर्षां पुन्यमर्जुनं गन्तिमावस वृश्चति । अयं पशु निदयं शान्तं दृष्ट-
वन्तः पशुनिदयं नम परश्वयो भगवः ॥’ इत्युदाहरणम् । एषा च गानन-
पशुगमन्योति । अत्र नदोदना वृत्ती रौद्रस्य परमोत्तमिता परिपु-
न्याति ॥

१. ‘अश्वत्थान् विरोषी म्याद्’ ग २. ‘हृत्पितृशिरश्छेदस्य गुरुपा-
तत्कारणं कर्म यैरुद्यतायुधैर्मर्यादाशून्यैरन एव मनुजपशुभिर्भवादि कृतमनु-
मतं दृष्टं वा, नरकरिपुणा कृष्णेन सार्धं भीमकिरीटिमहिताना तेषा मेदोमार्ग-

अस्य युद्धवीराद्भेदमाह—

रक्तास्यनेत्रता चात्र मेदिनी युद्धवीरतः ॥ २३१ ॥

अथ वीरः—

उत्तमप्रकृतिर्दीर्घ उन्माहव्याधिभाद्रकः ।

महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं मसुदाहृतः ॥ २३२ ॥

आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ।

विजेतव्यादिचेष्टाद्यात्मसोद्दीपनरूपिणः ।

अनुभावास्तु तत्र न्युः गतायान्वेदनादयः ॥ २३३ ॥

संचारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्कगोमाक्षाः ।

नै च दानधर्मयुद्धैर्दयना च नमन्दिनधनुर्धा न्यात ॥ २३४ ॥

सं च वीरो दाननरो धर्मपीरो दुर्धारीरो दया विभेदि ननुवि नः ।

तत्र दानपीरो यथा परब्रह्मणः—

रामचन्द्रवीरतो विष्णुसम्भः । अत्र रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च ।
विष्णुनाह—अस्येति । २३१ मेदः । रक्तास्यनेत्रता यथा । एतन्नेत्र ।
तथा नोदयन विजेतव्यवर्णोऽयं । दैवतो हेमवर्णः, उन्माहव्याधिभाद्रकः ।
योर्मेदः लक्ष्मणेन च । २३२ रामनाह—उत्तमप्रकृतिरिति । उत्तमः श्रेष्ठः ।
प्रकृतिः पदो योऽयं । अत्र रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च ।
ननु प्रकृतिः सगुणः सत्त्वः । विजेतव्यादिचेष्टाद्यात्मसोद्दीपनरूपिणः ।
यथा दानधर्मयोर्दुर्धरो दानपीरो दाननरो धर्मपीरो दया विभेदि ननुवि नः ।
रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च । २३४ रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च ।
रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च । २३४ रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च ।

१. न चेति । २. रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च ।

३. रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च ।

४. रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च ।

५. रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च ।

६. रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च ।

७. रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च ।

८. रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च ।

९. रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च ।

१०. रामचन्द्रादयः परमात्मनो लक्ष्मणेन च ।

पुष्टिन् महाभारतादौ द्रष्टव्यौ ।

निरहंकाररूपत्यादयादीरादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयावीरगदौ हि नागानन्दोदौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्य-
नुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वर्थासेर्दशनादहकारोपशमो न दृ-
श्यते । शान्तन्तु सर्वाकारेणाहकारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावम-
येति । ततश्च नागानन्दोदौः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेपरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥’

इत्येवमप्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां

र्भावात्तत्र सचर्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायास्यस्थितो यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

‘र्याजीकृत-’ इति पाठोऽपि वीज वासना तच्छून्यीकृतेत्यर्थः । करट काक ॥

१ नान्ते दयाद्यतिशयसभवेन दयावीरादिरेवायमित्यत आह—निरहंकाररू-
चादिति । आदिना वर्मनीरदेवताप्रियरतिप्रवृत्तीना ग्रहणम् । एष शान्त-

तया चाहकारस्यद्वितो दयादिरेव दयावीरादेर्वटक । तदित् शान्तरस

विशेषः । ततश्चेदशविशेषावधारणाय । नागानन्दे दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थ-

शेषे ॥ न यत्रेति । द्वेषो रिपूणामपचिकीर्षा । राग मुह्यदमुपचिकीर्षा । इच्छा

अविमुक्ततदुपायेच्छा । भावेषु पदार्थेषु लोष्टकानादिविभावादिषु रासु रोग-

राहित्येन नमसविषमं प्रमाण प्रतीतिर्येन । ‘शमप्रधान’ इति पाठस्तु न मनो-

, अर्थासंगते । तादृजदशाया व्यभिचारिभावादीनामसभवात् । शम एव

वितया प्रधानं यत्र स । अहमस्वरूपापत्तिलक्षणाया परमात्मस्वरूपत्वप्राप्ति-

तायाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विषयेभ्य प्रत्याहृत्य राधात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो

वाय वर्तमानश्चिन्तासतानवान् युक्तः । यस्य योगजवर्ममहकृतेन मनसा जिज्ञा-

तवस्तुसाक्षात्कारो जायते । यश्च भूतेन्द्रिय- अणिमाद्या कामसिद्धीर्दूरयव-

द्याश्चेन्द्रियनिदीरासादितवान् नमाध्य ॥ ५० ॥ यस्य च योगजवर्मस-

१. स एवेति । तादृजशम एव स्वा

भूत स्वर्य ।

१ ‘पुष्टि-’ इति पदिका नास्ति न पुस्तके

पुस्तके ३ ‘नागानन्दोदौ’ इति नागि

दो नास्ति क च पुस्तकयो ६ ‘यन्म

च ९ ‘शमप्रधान’ क स य १

लि पुस्तकांतरे १२ ‘राग-’ इत्य

साहि० १७

‘दे सकाशाद्देदमाह’ इत्यधिकं

‘वाहनादौ’ क-च ५ आदि-

संभविमुमर्हति ग ८ ‘नन्दे’

तान्तरे ११ ‘लोष्टकानादि’

पाठो नास्ति पुस्तकान्तरे

द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-

श्राम्यत्पिण्डनचण्डिमा कथमहो नागापि विश्राम्यति ॥

अथ शान्तः—

शान्तः शमय्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ॥ २४५ ॥

कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनागयणदैवतः ।

अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःमार्गता तु या ॥ २४६ ॥

परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।

पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ २४७ ॥

महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योदीपनरूपिणः ।

रोमाञ्चाद्याश्चानुभावान्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४८ ॥

निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।

यथा—

‘रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवम्याः च गौ

सत्रास च सकौतुक च सदय दृष्टम्य तैर्नागरैः ।

निर्व्याजीकृतचित्पुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्क. करट कदा करपुटीभिक्षा विलुण्ठिष्यति ॥’

पर्यस्त उत्क्षिप्त कपालसंपुट पिमानपात्राकारत्रचाण्डोपरिभाग तेन द्राक् इति
मिलत्सगच्छमान ब्रह्माण्ड एव भाण्ड भुद्रम्य ग तस्योदरे श्राम्यन् अतएव
पिण्डितो बहुलीकृतश्चण्डिमा महत्त्व यस्य । नापि इदानीमपि । गराणां च तनु
तस्थालीमध्ये जायमान शब्दो बहुलो भवतीति प्रवेगं दम् । अत्र लक्ष्मणस्य
विस्मयो धनुष्टकारालम्बनेन तस्यातिदीर्घत्वगुणोद्घापनन एतादृशतया अनुभावेन
व्यक्त आश्चर्यरसतामापद्यते ॥ शान्तरसमाह—शान्त इति । अत्र निर्वेद
स्थायिभाव । एतत्पक्षे अवमाननीयत्वमेवालम्बनम् । निर्वेदस्य व्यभिचारित्वेन
स्थायित्वायोगात्, शमस्य स्थायित्वेनानुभूयमानत्वाच्च ग्रन्थकृता तदुपेक्षितम् ।
रोमाञ्चाद्या इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ रथ्यान्तरिति । कस्यचिद्वा
तनिर्वेदस्योक्तिरियम् । रथ्या गृहममीपदेश, तन्मन्त्रे चरतो मितार्थं भ्रमत ।
अध्वगैर्नागरैश्च बीभत्सवेपदशनेन त्रास, अनुपादेयकन्धावधारणेन कानुम्
दीनत्वेन दया । निर्व्याजीकृत कामादिनाशेन निष्प्रतिबन्धकीकृतो यश्चिमुधाया
ज्ञानामृतस्य रस आस्वादस्तस्य मुदा तज्जन्यानन्देन निद्रायमाणस्य मुद्रितनेत्रस्य ।

1 उपेक्षितमिति । अत्र यद्वक्तव्यं तत् ‘शनो निरीहावस्थायाम्’ इत्यत्रानि
हितम् (१६६ पृ.) ॥

पुष्टिं नृणांभारतां द्रष्टव्यं ।

निरहंकाररूपत्वादयादीनादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयादीनां हि नागानन्दतां जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्यंघ-
नगगादेरन्ते च विद्याधरचक्रवानित्वर्थात्तेर्दगनादहकारोपगमो न दृ-
श्यते । शान्तं तु सर्वाकारेणाहंकारप्रथमैकरूपत्वात् तन्वान्तर्भावम-
र्हति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमयास्तम् । ननु

‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रमः स शान्तः कश्चित् सुनीन्द्रः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥’

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायानेवात्मस्वरूपापचितिलक्षणायां
प्रादुर्भावात्तत्र सचर्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदयायास्तस्थितौ यः शमः स एव यतः ।

रसतानेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

‘निर्वाजीकृत— इति पठेऽपि दीज वास्तना तच्छृण्वीकृतेत्यर्थः । करट काक ॥
ननु शान्ते दग्धतिगदसम्भवेन दयावीरादिरेवायमित्यत आह—निरहंकाररु-
पत्वादिति । आदिना वर्तमानरेवतामिदमिति प्रवृत्तीनां ग्रहणम् । एष शान्त-
रमः । तथा चाहंकारान्तात्ततो दयादिनेन दयावीरादेरपटक । तदित् शान्तरस
इति विशेषः । ततश्चेद्वगविनेनानवारणश्च । नागानन्दे दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थ-
विशेषे ॥ न यजेति । द्वेषो विषणान्तरक्षिणीया । राग मुहुरामुपक्षिणीया । इच्छा
वैषम्यमुत्तनुपान्तेच्छा । भावेषु पदार्थेषु लोष्टकाद्यनादिविभावादिषु ननु राग-
द्वेषराहित्येन नमन्निषमः प्रमाणं प्रतीतिर्येन । ‘शनप्रधान’ इति पाठस्तु न मनो-
रमः, अर्थात्तगते । तद्वगदग्धया व्यभिच्य रिभावादीनामसम्भवात् । शम एव
स्यायिनया प्रधानं यत्र न । आत्मस्वरूपापचितिलक्षणाया परमान्मस्वरूपत्वप्राप्ति-
रप्यायम् ॥ युक्तवियुक्तेति । निषेधेभ्यः प्रत्याहृत्य साक्षात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो
निवाय वर्तमानश्चिन्तास्तानवान् युक्तः । यस्य योगजवर्ममत्कृतेन मनसा जिज्ञा-
नितवस्तुमात्रात्कारो जायते । यश्च भूतेन्द्रियजयी आगिमाया कामनिर्दीर्घश्रव-
णाद्यान्नेन्द्रियनिर्दीर्घमादिनवान् समाध्यन्विनो वियुक्तः । यस्य च योगजवर्मस-

१. स एवेति । तादृशश्च एव न्याग्भिर्वा रमता लभत इत्यर्थः ।

१ ‘पुष्टि—’ इति पठिता नन्ति न सुलभे २ ‘अन्म दयावीरादेः नन्तानन्देदमाह’ इत्यर्थः
न सुलभे ३ ‘नानन्दतां’ इति नास्ति न च सुलभयो ४ ‘—वाहनादी’ कथं ५ अदि-
दग्धो—’ इति कथं सुलभयो ६ ‘मर्मभ’ इति न ७ ‘नप स सम्भिवुनर्हति’ न ८ ‘नदे’
न च ९ ‘शनप्रधान’ कथं च १० ‘पदार्थेषु’ नास्ति पुस्तकान्तरे ११ ‘लोष्टकाद्यनादि’
नन्ति पुस्तकान्तरे १२ ‘राम—’ इत्यदि ‘—नमन्त्रात्’ इत्यत पाठो नास्ति पुस्तकान्तरे

उद्बुद्धमात्रस्यायिभावो यथा—

‘हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥’

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः ।

ननूक्त प्रपाणकरसवद्विभावादीनामेकोऽत्राभासो रस इति (८८पृ०)

तत्र संचारिणः पार्थक्याभावात्कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते—

यथा मरिचखण्डादेरेकीभावे प्रपाणके ॥ २६१ ॥

उद्रेकः कस्यचित्कापि तथा संचारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ—

अनौचित्यप्रवृत्तत्वं आभासो रसभावयोः ॥ २६२ ॥

अनौचित्यं चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दृश्यते—

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुरपलीगतायां च ।

बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥ २६३ ॥

दर्शितत्वात् ॥ हरस्त्विति । परिवृत्तेति हृत्तेत्यर्थः । अत्रेति । उमामुखावलोकनरूपादुभावनाश्रेण व्यक्ता रतिरद्वीपनविभावादिश्रुतपरिपोषराहित्येन रमता नापद्यत इति भावव्यपदेश एवास्योचित इति भावः ॥ अनौचित्येति । रसभावयोरनौचित्येन प्रवृत्तत्वे वर्तमानत्वे सति रसाभासो भावानामदेत्यर्थः ॥ अत्र रसानामौचित्यमाह—अनौचित्यमिति । अनौचित्यपदमित्यर्थः । सामग्रीरहितत्वे विभवादि-रसभावनाश्रेणान्तत्वे । एकदेशयोगित्वं यन्किञ्चित्क्षणसद्वन्धः, तदुपलक्षणपरं तद्व्योपतात्पर्यवन् । तच्च अनौचित्यं च उपनायकेति । शब्दारे ‘दन्वितायाश्च नायना’ इत्युक्ता (१६९ पृ) नायकलक्षणे (९७ पृ) ‘कुनीन’ इत्यनेन मन्कुलजातत्वेन । ‘शीलवान्’ इत्यनेन सद्वृत्तत्वं च नायकस्य उच्यते । ‘नायकमामान्यगुरौन्दति यथा-सुभवेर्दुष्ठा’ (१०७ पृ) इत्यनेन नायिकायाश्च नन्दनत्वं उच्यते । नायकस्य निषिद्धलोकित्यनेन नायिकायाश्च निषिद्धपुरस्सरसंगमे सद्वृत्तत्वं न भवतीति तद्विषयनन्ता-स्य तयोक्तनायकभावादेर्योगित्वम् । निषिद्धमेति उक्त्वा मृत्तारतिलके—‘संपन्निभैरद्विजराजहर्षान्वर्णाविनाना प्रमदा न गम्या । व्यापन्त्यदा प्रज्जित निमित्तमत्राश्च धर्मावसन्नेभवे’ ॥ इति । एवं बोधितानपि स्यन्त्यादयः पुरदा निषिद्धाः । एवं च मुनिगुरुरपलीगताया चेति चकारेण स्यन्त्यादिपदयो बोध्यः । उपनायकसंस्थायां निलत्र संपन्त्यादयश्चन उपनायके बोध्यः । अन्यथा ‘बहुनायकविषयायां’ इति ‘प्रतिनायकनेष्टत्वे’ इत्यन्योत्तरदानं व्यर्थं स्यात् । बहुनाय-

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिद्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतः
वाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेष-
पेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमि-
त्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, कर्म. करमः, करिगजकर करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभक्तिं तुलामिदमूहयुगं न चमूहदृशः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दा पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादि
मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिस्वपमर्थं बोधयन्ति
जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

अविवक्षितवाच्यम्येति ध्वनिरिति शेषः । यत्रेति । प्रवृत्तान्वये' इति शेषः ।
मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वकीयमुख्यतावच्छेदकव्याख्यधर्मे परि-
विशेष्यतया भासते । अर्थान्तरे संक्रमितत्वाद् विजगद्यतया भासमानत्वाद् ।
मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रवृत्तान्वयानुपयोगिन्स्व बाधन्तम्यव विशेष-
रूपेण बोध इतीयमुपादानलक्षणेन सूचितम् ॥ कदलीति । 'मातृव्यादाद-
कर्म्य करमो बहि' इत्यमरः । चमूहनृपविशयः । जाड्यादिति । जाड्य शब्द-
वद्यपि शैलं पयस्येव तथापि तस्य पग्वरस्या कदलादृष्टान्तमवगन्तव्यम् । आ-
हन्वत्त्वच्छेदयोर्यद्वेदगम् । नच शैल्यादीनामन्यत्रापि मत्वाऽप्य कदलीत्यादि-
न्यत्वमिति वाच्यम् । शैल्यादिविशेषण्यत्र निवर्तिनत्वात् । जाड्याद्यतिश-
येति । व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनबोधविषय मयैवं मुख्यार्थस्याभेदं स्व-
गम् । यत्र च कदल्यतिशेना कर्मोऽतिहन्व करिगजकरोऽतिहन्व इति हेतो-
द्वयं दृष्ट्वा दृष्टान्तमूहयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुल्यं सादृश्यं न विभर्तव्यं । यत्र तु-
ल्यत्वाद् सादृश्यं संभाव्यते तदतिशयादिनापट्टवमिति मुनरा भुवनत्रितये-
नान्वर्तिनि भावः । अत्र व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । यत्र पुनरिति शब्द इति शेषः

१. अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे उपरोक्तिरिति उक्तत्वावच्छेदके सम्भवेनाश्रयत्वेन वा-
च्यं यत्र तादृशः ॥

२. अन्वयेति । अन्वयस्य अन्वयं न ज्ञेयमिति अन्वयस्य अन्वयं वाच्यं यत्र तादृशः

१. 'अन्वयस्य अन्वयं न ज्ञेयमिति अन्वयस्य अन्वयं वाच्यं यत्र तादृशः' इत्यमरः यत्र तादृशः इति शेषः

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुल्या-
र्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादन्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्वयशब्दो मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति । अदृश-
शातिशयश्च व्युत्पन्नः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविभेदमात्रमात्र-
वार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

મમ ધમ્મિઅ વીનત્થો, તો સુણઓ અજ્ઞ મારિજો દેણ ।

गोलाण्डकच्छकुडनवासिणा दंरिअसीरेण ॥

[illegible]

1. विद्यार्थी ।

[illegible]

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽन्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽन्यन्ततिरस्कृतः । वाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषोऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करभ. करभः, करिगजकर करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्ति तुलामिदमन्युगं न चमूरुदृशः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दा पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिव मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थे बोधयन्ति । जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

अविवक्षितवाच्यस्येति ध्वनिरिति शेषः । यत्रेति । प्रकृतान्वये' इति शेषः । यत्र मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वकीयमुख्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मे पतितो विशेष्यतया भासते । अर्थान्तरे संक्रमितत्वाद् विनश्यतया भासमानत्वाद् । एते मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगित्वं बाधस्तस्यैव विशेषान्तररूपेण बोधः इतीयमुपादानलक्षणेति सूचितम् ॥ कदलीति । 'नगिवन्धादाश्नो करस्य करभो बहि' इत्यमरः । चमूरुदृशविशेषः । जाड्यादिति । जाड्यं शैलम् । यद्यपि शैलं पयस्येव तथापि तस्य परम्परया कदलागृहीतत्वमवगन्तव्यम् । आदिना ह्रस्वत्वकर्कशत्वयोर्ग्रहणम् । नच शैलादीनामन्यत्रापि मत्वात्कथं कदलोत्पादित्वाप्यलमिति वाच्यम् । शैलादिविशेषस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । जाड्याद्यतिशयश्चेति । व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनबोधविषयः सर्वत्रैव मुख्यार्थस्यामेदः स्वव्यङ्ग्यः । एवं च कदल्यतिशीता करभोऽतिह्रस्वः करिराजकरोऽतिवर्कश इति हेतोर्धनूदृश इदमीदृशमन्युगं भुवनत्रितयेऽपि तुला सादृश्यं न विभर्तीत्यर्थः । यत्र तु कदल्यादौ सादृश्यं संभाव्यते तदतिशैलादिनापकृष्टत्वमिति मतरा भुवनत्रितये तुलनास्तीति भावः । अत्र व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । यत्र पुनरिति शब्द इति शेषः ।

१. अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे उपयोगिनि लक्ष्यतावच्छेदके संक्रमितनाश्रयत्वेन परितः वाच्यं यत्र तादृशं ॥

२. अन्यतेति । अन्यन्ततिरस्कृतं न केनापि रूपेणान्वयप्रविष्टं वाच्यं यत्र तादृशं ।

१. 'अविवक्षित—' इत्यादिः—'तिरस्कृतस्याजहत्यायां ।' इत्यन्तः पाठो ग-मुल्लेखे नास्ति

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्य-
धृत्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

^१ निःश्वासान्ध उवादर्जश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति । अप्रका-
शातिशयश्च व्यक्तः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावान्ता-
नार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

મમ ધમ્મિઅ વીસત્થો, તો સુણઓ અજ્જ મારિઓ દેણ ।

गोलाणकच्छकुड्जवासिणा दरिअसीहेण ॥

[illegible]

अत्र 'अम धार्मिक—' इत्यतो अमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्य
नतया अमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या ।
खलु विधिनिषेधावुत्पत्त्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोः
अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

'कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिवैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेगं, न तु तिरोभावः
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यान्त्यन्तं तिरस्का-
त्वाजहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना हृत्सिंहेन ॥' इति संस्कृतम् । आश्रमस्थाया कुलदा-
गोदावरीकुञ्जरूपे सकेतस्थाने प्रलट पुष्पावचयेन कृतसकेतभङ्ग स्वप्रेरितवृत्तुरा-
द्रवेणाप्यनिवृत्त धार्मिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदावरी ।
यो दिनान्तरे त्वामुद्वेजयति स आ गोदावरीतीरनिकुञ्जवासिना हृत्सिंहेन मारि-
इत्यन्वयः । प्रकृते तात्पर्यविषयीभूतस्त्रैविहारे । उत्पत्त्यमानौ उत्पत्त्यमानौ
न्वयबोधौ । अन्वयबोधात्प्राप्तित्वं । तदवसरो विपरीतलक्षणावसरः । ए-
वात्र लक्षणाभूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थः । ध्वनित्वमभिधामूलध्वनित्वम् ॥ बाध्य-
तया विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोधः । ख्यातस्यान्वयबोधवि-
षयीभूतस्य बाधनं बाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणाभूलो ध्वनिः ।
अभिधा अभिधामूलो ध्वनिः । अत्र लक्षणाभूलध्वनौ । आद्येऽर्थान्तरसक्रमि-
त्ये । द्वितीयेऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्यनुपपद्यते ॥ प्रथममिति ।
पश्चादस्यापरे भेदा वक्तव्या इति भावः । यत्र ध्वनौ । लक्ष्यक्रम इति । व्यङ्ग्य-

१. असंलक्ष्येति । सम्यक् न लक्षयितुं शक्यः क्रमः पौर्वापर्यं यस्य तादृशो व्यङ्ग्य-
यस्मिन्तः । स्फुटे प्रकरणे इदिति प्रतीतेषु निभावानुभावव्यभिचारिषु सहदपधुरीते-

१. 'क्रमव्यङ्ग्य' ग. २. 'लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः पर' ग. ३ ग पुस्तके तु 'विनिश्चित' इत्यर्थः
'द्विविध' इत्यन्तः पाठो नास्ति

अत्र 'अम धार्मिक—' इत्यतो अमणस्य विधिः न कृतोऽनुपपन्न
नतया अमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या ।
सलु विधिनिषेधावुत्पत्त्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव ।
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधो
अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

‘कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिवैव तु ॥’

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेशः, न तु तिरोभाव
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यान्त्यन्तं तिरस्
त्वाजहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि चनिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सलक्ष्य
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीरुच्छृङ्खलानिना श्रमिहेन ॥’ इति मरुहृतम् । आश्रमस्याया इति
गोदावरीरुच्छृङ्खले मरुहेनस्थाने प्रत्यहं पुष्पावचनेन कृतमरुहेनभक्तं स्वप्रेतिरुद्धम्
इवेणाप्यनिवृत्तं कामम् प्रति नम्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदावरी
यो दिनान्तरे त्वानुद्भवति स आ गोदावरीनाम्न कृतमरुहेनभक्तं इति मरुहेन
इत्यन्वयः । प्रकृते ता पर्याप्तपरीभूतमरुहेनभक्तं । उत्पन्नमानो नान्यमान
न्वयवोर्ध्वः । अन्वयवोर्ध्वान्नित्यवः । तदवसरो विपरीतलक्षणाशङ्का ।
अत्र लक्षणामूढवनेस्वमगा नाम्ना प्रथं । ध्वनिवमनि सामूह्यध्वनित्वम् ॥ अत्र
तया विपरीतार्थं पदवमन्नतया स्यातिन्वयवाच्यः । ख्यातस्यान्वयवोर्ध्व
वैभूतव्य वा अनं बाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणामूढे च
अमिथा ध्वनिमूढा चान् । अत्र लक्षणामूढवनी । आश्रमस्यान्वयवोर्ध्व
चरे । द्वितीयेऽन्वयवोर्ध्वव्यङ्ग्ये जहत्स्वार्थं लक्षणं अनुपपत्तेः ॥ प्रथममिति
पदवमन्तरे भेदा वक्तव्यः इति भावः । यत्र वनी । लक्ष्यक्रम इति ।

1. असंलक्ष्यदेति । 2. असंलक्ष्यक्रमः । 3. असंलक्ष्यक्रमः । 4. असंलक्ष्यक्रमः । 5. असंलक्ष्यक्रमः । 6. असंलक्ष्यक्रमः । 7. असंलक्ष्यक्रमः । 8. असंलक्ष्यक्रमः । 9. असंलक्ष्यक्रमः । 10. असंलक्ष्यक्रमः । 11. असंलक्ष्यक्रमः । 12. असंलक्ष्यक्रमः । 13. असंलक्ष्यक्रमः । 14. असंलक्ष्यक्रमः । 15. असंलक्ष्यक्रमः । 16. असंलक्ष्यक्रमः । 17. असंलक्ष्यक्रमः । 18. असंलक्ष्यक्रमः । 19. असंलक्ष्यक्रमः । 20. असंलक्ष्यक्रमः । 21. असंलक्ष्यक्रमः । 22. असंलक्ष्यक्रमः । 23. असंलक्ष्यक्रमः । 24. असंलक्ष्यक्रमः । 25. असंलक्ष्यक्रमः । 26. असंलक्ष्यक्रमः । 27. असंलक्ष्यक्रमः । 28. असंलक्ष्यक्रमः । 29. असंलक्ष्यक्रमः । 30. असंलक्ष्यक्रमः । 31. असंलक्ष्यक्रमः । 32. असंलक्ष्यक्रमः । 33. असंलक्ष्यक्रमः । 34. असंलक्ष्यक्रमः । 35. असंलक्ष्यक्रमः । 36. असंलक्ष्यक्रमः । 37. असंलक्ष्यक्रमः । 38. असंलक्ष्यक्रमः । 39. असंलक्ष्यक्रमः । 40. असंलक्ष्यक्रमः । 41. असंलक्ष्यक्रमः । 42. असंलक्ष्यक्रमः । 43. असंलक्ष्यक्रमः । 44. असंलक्ष्यक्रमः । 45. असंलक्ष्यक्रमः । 46. असंलक्ष्यक्रमः । 47. असंलक्ष्यक्रमः । 48. असंलक्ष्यक्रमः । 49. असंलक्ष्यक्रमः । 50. असंलक्ष्यक्रमः । 51. असंलक्ष्यक्रमः । 52. असंलक्ष्यक्रमः । 53. असंलक्ष्यक्रमः । 54. असंलक्ष्यक्रमः । 55. असंलक्ष्यक्रमः । 56. असंलक्ष्यक्रमः । 57. असंलक्ष्यक्रमः । 58. असंलक्ष्यक्रमः । 59. असंलक्ष्यक्रमः । 60. असंलक्ष्यक्रमः । 61. असंलक्ष्यक्रमः । 62. असंलक्ष्यक्रमः । 63. असंलक्ष्यक्रमः । 64. असंलक्ष्यक्रमः । 65. असंलक्ष्यक्रमः । 66. असंलक्ष्यक्रमः । 67. असंलक्ष्यक्रमः । 68. असंलक्ष्यक्रमः । 69. असंलक्ष्यक्रमः । 70. असंलक्ष्यक्रमः । 71. असंलक्ष्यक्रमः । 72. असंलक्ष्यक्रमः । 73. असंलक्ष्यक्रमः । 74. असंलक्ष्यक्रमः । 75. असंलक्ष्यक्रमः । 76. असंलक्ष्यक्रमः । 77. असंलक्ष्यक्रमः । 78. असंलक्ष्यक्रमः । 79. असंलक्ष्यक्रमः । 80. असंलक्ष्यक्रमः । 81. असंलक्ष्यक्रमः । 82. असंलक्ष्यक्रमः । 83. असंलक्ष्यक्रमः । 84. असंलक्ष्यक्रमः । 85. असंलक्ष्यक्रमः । 86. असंलक्ष्यक्रमः । 87. असंलक्ष्यक्रमः । 88. असंलक्ष्यक्रमः । 89. असंलक्ष्यक्रमः । 90. असंलक्ष्यक्रमः । 91. असंलक्ष्यक्रमः । 92. असंलक्ष्यक्रमः । 93. असंलक्ष्यक्रमः । 94. असंलक्ष्यक्रमः । 95. असंलक्ष्यक्रमः । 96. असंलक्ष्यक्रमः । 97. असंलक्ष्यक्रमः । 98. असंलक्ष्यक्रमः । 99. असंलक्ष्यक्रमः । 100. असंलक्ष्यक्रमः ।

7

अत्र 'अम धार्मिक—' इत्यतो अमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपपुन-
नतया अमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणागङ्गा न कार्या ।
खलु विधिनिषेधावुत्पत्त्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयो-
रवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

'कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेश, न तु तिरोभ-
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यान्यन्तं ति-
त्वाज्जहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सलक्ष्य-
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीकच्छकुजवासिना हृत्सिंहेन ॥' इति संस्कृतम् । आश्रमस्थाया कु-
गोदावरीकुजरूपे सकेतस्थाने प्रत्यह पुष्पावचयेन कृतसकेतभङ्ग स्वप्नैतद-
द्रवेणाप्यनिवृत्त धार्मिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदा-
यो दिनान्तरे त्वामुद्वेजयति स आ गोदावरीतीरनिकुजवासिना हृत्सिंहेन
इत्यन्वयः । प्रकृते तात्पर्यविषयीभूतस्रैरविहारे । उत्पत्त्यमानौ उत्पत्त्य-
न्वयबोधौ । अन्वयबोधात्प्रागित्यर्थः । तदवसरो विपरीतलक्षणावस-
चात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थः । ध्वनित्वमभिधामूलध्वनित्वम् ॥ य-
तया विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोधः । ख्यातस्यान्वयबो-
धीभूतस्य बाधनं बाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणामूलो ध-
आभिधा अभिधामूलो ध्वनिः । अत्र लक्षणामूलध्वनौ । आद्येऽर्थान्तरसन्न-
च्ये । द्वितीयेऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्यनुपपद्यते ॥ प्रथमम-
पश्चादस्यापरे भेदा वक्तव्या इति भावः । यत्र ध्वनौ । लक्ष्यक्रम इति ।

१. असंलक्ष्येति । सम्यक् न लक्षयितुं शक्य क्रमः पौर्वापर्यं यस्य तादृशो-
यस्मिन्तः । स्फुटे प्रकरणे श्रुतिप्रतीतेषु निभावानुभावव्यभिचारिषु न हृदयधु-

१. '—क्रमव्यङ्ग्य' ग २. 'लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः पर' ग. ३ ग पुस्तके तु 'विवक्षित—'
'द्विविध' इत्यन्त पाठो नास्ति

अलंकारशब्दस्य पृथगुपादानादनलंकारं वस्तुमात्रं गृह्यते । तत्र
तुल्यपदशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा—

पन्थिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उष्णञ्च पओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥

अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्त्वेति वस्तु
ज्यते ।

अलंकाररूपो यथा—‘दुर्गालङ्घितविग्रहः—’ इत्यादौ (६२ पृ.) ।

अत्र प्राकरणिकस्योमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनामनृपतेर्वर्णने द्वि-

इति । 'व्यङ्ग्यस्य' इति शेषः । अनलंकारमिति । अलंकारशब्दोऽत्र धर्म-
। तेन न विद्यते अलंकारो यत्रेति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषसमासे शीघ्रत्वं न
। 'शेषतत्पुरुषद्वन्द्वावन्यस्थपदलिङ्गकौ' इत्यनुशासनेन पुस्तकसंज्ञः ॥

न्धिञ इति । 'पथिक नात्र खस्तरमस्ति मनाक्प्रस्तरस्थले ग्रामे । उग्रतपयो-
र प्रेक्ष्य यदि वसति तद्वत्स ॥' इति सस्कृतम् । निवासाार्थिन पथिकं प्रति स्वयं-
त्वा उक्तिरियम् । खस्तरं शयनीयकट मनागत्वमपि तत्रास्ति । प्रस्तर एव

यं रूपिण इति दर्शयति—प्रस्तरस्थल इति । पयोधर नेषन् तत्तदा निवा-
तोपयुक्त शयनीयकटादिकमत्र नास्त्येव । नेषप्रतिरुद्धानिक्कनया यदि वसति तद्-
व्यापातत प्रतीयते । तस्य व्यञ्जनाह—अत्रेति । कृत्परसीलादिना पत्नरत्न-

अत्राति । सत्यराशौ सादृश्यात् पश्यत्य-
 ष्यओऽहरणवदयोऽर्पणम् । परदारगमननिषेधकमाश्रयार्थं सत्यरपदं प्राकृतञ्चिष्टम् ।
 अस्तरे स्त्रीजनं सम्भोगार्थं गुहातीत्येवमर्थं प्रस्तरस्थलपदं सत्कृतञ्चिष्टम् । ननार्थक-
 त्वमपि पञ्चोऽहरणवदयोऽर्पणम् । अथा ननस्य नानार्थत्वेन परस्परस्यापि शब्दव्यवहारः

नैपि पञ्चाहरेष्वनुभवा स्मिन् । एषा शक्त्या नानन्देन परम्परयापि गन्धर्गल्यु-
द्भवे यथा—‘शक्तिरशनिश्च तनुर्दन्हिनि, कुप्सति नरेन्द्र बलं तम् । यत्र प्रती-
क्षति पुनः, स भात्युदारोऽयुदारश्च ॥’ शक्तिर्महोऽनन्दिर्वज्र च तनुर्दन्हिनि । अनु-

शरोऽमुनतदारः । तत्राशानिशब्दनलया शानिनिरुद्धे व्यङ्गिते तद्वारा निरुद्धकपि लक्ष-
नुवर्तते । अनेकं कार्यं पुरत इति वस्तु व्यज्यते । उत्तमार्थे तु प्रियेयानाम एव । यद्वा
शोऽनुदाराशेपि लक्ष्यहरया उपारो भवतीत्यर्थः ॥ अलंकाररूप इति । 'शब्द'-

[illegible]

५५ मन्त्रादिभिरपि न विदुः । न च विदुः । न च विदुः । न च विदुः ।

⑤ १. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

कर्मलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन
अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्तद्व्यङ्ग्य-
मनान्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् ।

तत्र

वस्त्वलंकाररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

ध्वनिः । तस्य खलु जनकीभूतशब्दोत्तरजायमानस्वरूपक्रमो लक्ष्यते
तत्तुल्ये व्यङ्ग्ये सतीत्यर्थः । क्रमस्य व्यङ्ग्यप्रतीतिर्षावर्षपर्यस्य लक्ष्यत्वाद्
प्रतीयमानत्वात् । अनुरणनरूपः प्रतिध्वनिर्तुल्यः । वस्त्वलंकारः

शङ्कारव्यभिचारी विसयाख्यो भावः । माक्षादिरोधालंकारश्च प्रतिभासत इति वि-
यानुग्राहिण श्लेषस्याय विषयः । न त्वनुत्तानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः । यत्र तु चा-
सदलकारान्तर शब्दशक्त्या प्रकाशते स सर्व एव ध्वनेर्विषयः । यथा हर्षचरिते—
कुसुमसमययुगमुपसहरन्नजृम्भत ग्रीष्माभिधानः सफुटमल्लिकाधवलाट्टहामो महान्
अत्र ऋतुवर्णनप्रस्तावनियमिता कविधाशक्तयः । अत एव 'अवयवप्रतिदे' ७७
द्विर्बलीयमी' इति न्यायमपाकुर्वन्तो महाकालप्रभृतयः शब्दा एकमेवार्थमभिधा-
कृत्या । तदनन्तरमर्थावगतिः । शब्दशक्तिमूलाद् ध्वननव्यापारादेव । तत्र केचित्
यत एतेषां शब्दानां पूर्वमर्थान्तरेऽभिधान्तर इष्ट ततस्तथाविधेऽर्थान्तरे इष्टतद-
रेव प्रतिपत्तिर्नियन्त्रिणाभिधाशक्तिकेभ्य एतेभ्यः । प्रतिपत्तिर्व्यननव्यापारादेवेति
मूलस्य व्यङ्ग्यात्मत्व चेत्वविन्दन् । अन्ये तु—साभिधैव द्वितीयाथंमामस्य ग्रीष्म-
पणदेवताविशेषमाट्टदयात्मक महकारिण्येन यतोऽवलम्बते ततो व्यननव्यापारादे-
इति । एके तु शब्दश्लेषे तावद्भेदे मति शब्दार्थश्लेषेऽपि शक्तिमेवाच्छब्दमेव इति
द्वितीयः शब्दस्त्वानीयते । स च कदाचिदभिधाव्यापाराद् यथोभयोत्तरदानाय श्रे-
वति—अलङ्घुसाना याता' इति प्रश्नोत्तरादौ । वा तत्र शब्दान्तरवत्त्वादि तदर्थं
प्रतिपन्नं प्रतीयमानमूलत्वात्प्रतीयमानमेव युक्तमिति । इतरे तु—सफुटमल्लिका एव
लाट्टहामोऽस्येति व्याख्यानाश्रयणे तदर्थसामर्थ्ये तेन द्वितीयाभिधैव प्रतिप्रच्यते । त-
तोयोऽर्थोऽभिधीयत एव न ध्वन्यते । तदनन्तर तु तस्य द्वितीयाथंश्च प्रतिपन्नस्य
प्राकरणिकेन साकं या रूपणा तावद्भालेव न चान्यतः शब्दादिति सा ध्वननव्याप-
तत्राभिधाशक्तेः कस्याश्चिदप्यनाशङ्कनीयत्वात् । तस्या च द्वितीया शब्दशक्तिमूल-
विना तस्या रूपणाया अनुत्थानात् । अत एवालंकारव्यनिरयमिति युक्तम् ।
शब्दशक्त्या प्रकाशमाने नलप्राकरणिकेऽर्थान्तरे वाच्यस्य च 'मिधा' ७७
होदिलप्राकरणिकप्राकरणिक इति प्रतीनेषु विभाषा-
श्लेषो न शब्दोपाख्य इति

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापहृत्यलंकारेण भविष्यद्राक्षसश्रीकि-
रूपं वस्तु व्यज्यते ।

‘धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं

हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ

नानामण्डनतां पुरंदरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे ॥’

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालंकारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गसा-
मुपकारं करोषीति विभावनालंकारो व्यज्यते ।

‘शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

सुमुखि येन तवाधरपाटलं दंशति विम्बफलं शुक्रशावकः ॥’

अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित्कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तु-
तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

‘सुभगे कोटिसख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः ।

वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम् ॥’

प्रकृतानामश्रुविन्दूना स्थापनमपहृति । अत्र राक्षसश्रियोऽश्रुविन्दूनामश्रु-
कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धलम् ॥ कविप्रौढोक्तिसिद्धालंकारव्यङ्ग्यमलंकारमाह—धम्मिल्ल-
इति । ‘धम्मिल्लो सयता कचा’ इत्यमर । समुदयः समूह । श्रीखण्डलेयद-
नप्रलेपः । विग्रहे देहे । अत्र कीर्तिराशेर्धावत्यरूपसादृश्यमप्रतिद्वैमपि कविनि-
मात्रसिद्धमिति तन्मूलकरूपकस्यापि तथालमिति भाव । स्वर्गस्थानामुपकारे ल-
स्थितिरेव कारण ता विनापि भवतीति विभावना । उपकारश्च यत्ताद्विद्वारेण ॥ कवि-
निबद्धप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्यं वस्त्वाह—शिखरिणीति । अधरवत्पाटलं रक्तं शुक्र-
कस्य तपधरणं प्रौढोक्तिमात्रसिद्धम् । यत्सादृश्येष्टोत्कृष्टं वस्तु पुण्यं विना न ल-
तस्य सुतरामेव पुण्यातिशयलभ्यत्वमिति भाव ॥ कविनिबद्धवस्तुव्यङ्ग्यम-
माह—सुभगे इति । पञ्चता पञ्चसख्योपयोगिनः मरणं च ॥ कविनिबद्ध-

१. त्रिकेति । त्रैलोक्यदेशभूषणम् ॥

दशनीति । दशान् आन्वाडयते । अनवच्छिन्नप्रसन्नतया न त्वीदृश-
ते तु रम्योऽत्र तत्प्रातिपद्वेन रम्यताप्यस्य तपःप्रभावादेवेति । शुक्रशावक-
इति । अत्रापि कठ तपस्येति सहृदयाः ॥

क. २. ‘अत्र कविनिबद्धवस्तुव्यङ्ग्यं इति पुष्कलान्दरेणास्ति.

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामगगणा कोटिसहस्रत्व-
प्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वैस्तुना शराणां पञ्चना शरान्विसुच्य
वियोगिनः श्रितैवेत्युत्प्रेक्षालकारो व्यज्यते ।

‘महिकामुकुले चण्डि भाति गुत्रन्मधुवन’ ।

प्रयाणे पञ्चवाणस्य शङ्खमापूर्यन्निव ॥’

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनोत्प्रेक्षालकारेण कामगगानु-
न्मादकः कालः प्राप्तमन्तर्यं मानिनि मानं न सुधर्माति यगु
व्यज्यते ।

‘महिलानहस्सभरिए तुह हिअए सुहज ना जनाजनी ।

अणुदिमणणकम्मा अज्ज तणुअं पि तणुअ ॥’

अत्रामावन्तीति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामगगानु-
न्मादकः कालः प्राप्तमन्तर्यं मानिनि मानं न सुधर्माति यगु
व्यज्यते ।

न खलु कवेः कविनिबद्धत्वेव रागाद्यादिष्टा अत्र. कविनिबद्ध-
वक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं महदयचमत्कारवारिणीति पृथ-
ग्विहितं त्वारात्मकं यत्तत्—महिकेति । चण्डि इत्यन्वयेति । कामगगानु-
न्मादकः कालः प्राप्तमन्तर्यं मानिनि मानं न सुधर्माति यगु
व्यज्यते ।

महिकेति त्वारात्मकं यत्तत्—महिकेति । चण्डि इत्यन्वयेति । कामगगानु-
न्मादकः कालः प्राप्तमन्तर्यं मानिनि मानं न सुधर्माति यगु
व्यज्यते ।

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः ।
एवं च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः ।

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ ९ ॥

अविवक्षितवाच्यः, अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति
द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असलक्ष्यक्रमव्यञ्जयत्वेनैकः । सल-
क्ष्यक्रमव्यञ्जयत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेत्यष्टादशभेदो
ध्वनिः । एषु च—

वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्तदन्त्ये पदवाक्ययोः ।

तत्रार्थान्तरसक्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा—

‘धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेय यम्य समुखे सुमुखी ॥'

वजनने^१ वमन्त्यैव नामधेयमित्यथप्रतिनधानमहकृतेन माधवपदेन वमन्त एव
व्यज्यते न तर्पान्तरम् । नस्य तत्र नामधेयाभावात् । न चात्र शब्दार्थोभयश्रेष-
त्तदेनोभयराशिर्व्यङ्ग्योपमेति वाच्यम् । तथा सति दुर्गालङ्कित-^२ (६२.४०)
इत्यङ्गान्धुभयश्रेषमत्त्वेनोभयनक्तिव्यङ्ग्यत्वं स्यात् । गृहीतगतिनेत्यर्थेपस्यापि तत्र
तत्त्वान् । ननृक्षभेदेषु व्यङ्ग्यस्यैव भेदो दर्शितः । तत्र प्रकृतानुगयुक्तमत आह—
एवं चेति । तदिति । उक्तमनादित्यर्थः ॥ अष्टदशसमुपपद्यति—अधिव-
क्षितेति ॥ वामन्ये दक्षय एव । तदन्ये उभयशान्त्युप दन्ये ॥ धन्य इति ।

1. उपमेति । शेषमात्रपद-इत्यत्रान्वयिमाश्रयना पवित्रमस्मिन्नुक्तं हिम्बुमन्ति-
 जाना तस्मिन्नुक्तं तन्मन्त्रं विप्रश्नयेत् । यथाश्रुत्वातुल्यमन्त्रितुम् । यथा
 मन्त्र—‘राजोविमलेरासी ह्यग्नि-पराय । पदि मेने, नश्येको विदु-
 मन्त्रः ॥’ इत्युक्तं ।

[illegible][illegible][illegible]

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदस्वामिशराः (५३०४) गुद्धैरिषुवाणाभिसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शयानुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमा-
नरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—‘अज्ञाजित्वेऽलङ्कृतां तद्देकाश्रयस्थिता । संदि-
ग्धत्वे च भवन्ति सत्करतिविधः पुनः ॥’ इत्यलंकारसंकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण
संकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र ‘एकाश्रयस्थिता’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः ।
संदिग्धत्वे ‘अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा’ इति संगयेऽज्ञाजिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानु-
प्रविष्टः । असंदिग्धो ध्वनिसमुदायः संसृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—
वेदेति । वेदाधत्तारः, खं शून्यम्, अमयस्त्रय, शराः पञ्च । सजातीयानेक
संख्याप्रस्तावे ‘अज्ञाना वानतो गति’ इत्यङ्गविदा नियमेन चतुरश्रशतत्रयाधिक-
पदसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपञ्चाशत्तत्त्वतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भव-
तीति चेत्, न । यत् प्रथमस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च संसृष्टावेक-
पञ्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरनपञ्चाशता च संसृष्टा
पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च संसृष्टावून-
पञ्चाशत्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च
संसृष्टावष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येषामेकैकहासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् ।
चरमस्य सजातीयैर्नैकेन संसृष्टावेकविपयत्वेनेवेति मिलित्वा पङ्क्तिशाल्यधिकत्रयोद-
शगतत्वं ध्वनिसंसृष्टे । एवं क्रमेण अष्टमस्तत्त्वतुर्नवशताधिकत्रिसहस्रत्वं त्रिविध-
ध्वनिसंकरस्य । मिलित्वा ‘वेदस्वामि-’ इत्यादिसंख्याया उपपत्तिः । न चैकपञ्चा-

- शतध्वनिः, (३१) प्रबन्धान्तकविप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(३२) प्रबन्धान्तकविप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३३) पद-
गतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३४) पद-
गतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३५) पदगतकविनि-
बद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३६) पदगतकविनिबद्धवृत्त-
प्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्ति-
मिदार्धशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३८) वाक्यगतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्ध-
शक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३९) वाक्यगतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्ति-
मूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः (४०) वाक्यगतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलो-
ऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४१) प्रबन्धगतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलो वस्तुना
वस्तुध्वनिः, (४२) प्रबन्धगतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलो वस्तुनालंकार-
ध्वनिः, (४३) प्रबन्धगतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(४४) प्रबन्धगतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४५)
प्रबन्धान्तकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलो रत्नादिध्वनिः, (४६) वाक्यगतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलो रत्नादि-
ध्वनिः, (४७) पदगतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलो रत्नादिध्वनिः, (४८) पदवेदगतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलो रत्नादिध्वनिः,
(४९) रचनागतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलो रत्नादिध्वनिः, (५०)
वेदगतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलो रत्नादिध्वनिः, (५१) वाक्यगतकविनिबद्धवृत्तप्रौढोत्तिमिदार्धशक्तिमूलो ध्वनिति ॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदखागिशराः (५३०४) शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शयानुरोधेनैकपक्षादात्त्वमेव दानितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमा-
गरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—‘अज्ञातित्वेऽलंकृतीनां तद्वदेकाग्र्यस्थितौ । सद्वि-
ध्वन्वे च भवति सकरस्त्रिविधः पुनः ॥’ इत्यलंकारसरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण
सकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र ‘एकाग्र्यस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेग इत्यर्थः ।
सद्विधत्वे ‘अयं ध्वनिः न ध्वनिर्वा’ इति सगयेऽज्ञातिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जमानु-
प्रविष्टः । असद्विधो ध्वनिश्चमुदायः ससृष्टिः । अनेकध्वनेति बहुला तत्रेति—
वेदेति । वेदाद्यत्वारः, सं शून्यम्, अग्रयत्नयः, दारा पद्यः । गजानां नानेक
सदृशाप्रस्तावे ‘अज्ञाना वामतो गतिः’ इत्यइविदा नियमेन चतुरन्तरगतप्रयापिक-
पद्यसदृशाणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपद्यागतध्वनुगुणेन चतुर्गधिरगतद्वयमेव भव-
तीति चेत्, न । यत् प्रथमस्य सजान्तीयेनैकेन विजान्तीये पद्यागता न सदृशापेव-
पद्यादात्त्वम् । एवं द्वितीयस्य गजान्तीयेनैकेन विजान्तीयेरूपपद्यागता न सदृशा-
पद्यागत्त्वम् । तृतीयस्य सजान्तीयेनैकेन विजान्तीयेरप्यप्यत्वारिगता न सदृशापेव-
पद्यादात्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजान्तीयेनैकेन विजान्तीये सप्तव्यञ्जिता न
सदृशापेवपद्यागत्त्वम् । एवमन्येपानेकैक्यमेव सप्तव्यञ्जितादिगत्त्वम् ।
चरमस्य सजान्तीयेनैकेन सदृशापेवविषयत्वमेवेति मित्ति पद्येनैकव्यञ्जितादि-
गत्त्वत्वं धनिसृष्टेः । एव तमेव अष्टमस्य चतुर्गधिरगतप्रयापिकव्यञ्जितादिगत्त्वम् ।
विजान्तरस्य । मित्ति ‘वेदसाधिनः’ इत्यादिनृपाणां उपपत्तिः । न येनैकव्यञ्जिता

[illegible]

(६६) मन्त्रधरादायिनी - विनिर्वाहः सिद्धे मन्त्रेण वस्तुधरायि, (६७) मन्त्र

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गन्धर्विन्द्रवत्सनादिभिर्निर्गन्धर्वैर्दत्तानामाह्वयि । (३५) दत्तमन्त्रिभिः ।

• १०८ •

[Handwritten musical notation]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible][illegible][illegible][illegible]

...the ...

[illegible]

1. *Chlorophyll a* (Chl *a*) is the primary photosynthetic pigment in most plants and algae. It is a green pigment that absorbs light energy in the blue and red regions of the visible spectrum.

1. The first step in the process is to identify the problem or issue that needs to be addressed. This involves gathering information and understanding the context of the problem.

.....

1944-1945, 1946-1947, 1948-1949, 1950-1951, 1952-1953, 1954-1955, 1956-1957, 1958-1959, 1960-1961, 1962-1963, 1964-1965, 1966-1967, 1968-1969, 1970-1971, 1972-1973, 1974-1975, 1976-1977, 1978-1979, 1980-1981, 1982-1983, 1984-1985, 1986-1987, 1988-1989, 1990-1991, 1992-1993, 1994-1995, 1996-1997, 1998-1999, 2000-2001, 2002-2003, 2004-2005, 2006-2007, 2008-2009, 2010-2011, 2012-2013, 2014-2015, 2016-2017, 2018-2019, 2020-2021, 2022-2023, 2024-2025, 2026-2027, 2028-2029, 2030-2031, 2032-2033, 2034-2035, 2036-2037, 2038-2039, 2040-2041, 2042-2043, 2044-2045, 2046-2047, 2048-2049, 2050-2051, 2052-2053, 2054-2055, 2056-2057, 2058-2059, 2060-2061, 2062-2063, 2064-2065, 2066-2067, 2068-2069, 2070-2071, 2072-2073, 2074-2075, 2076-2077, 2078-2079, 2080-2081, 2082-2083, 2084-2085, 2086-2087, 2088-2089, 2090-2091, 2092-2093, 2094-2095, 2096-2097, 2098-2099, 2100-2101, 2102-2103, 2104-2105, 2106-2107, 2108-2109, 2110-2111, 2112-2113, 2114-2115, 2116-2117, 2118-2119, 2120-2121, 2122-2123, 2124-2125, 2126-2127, 2128-2129, 2130-2131, 2132-2133, 2134-2135, 2136-2137, 2138-2139, 2140-2141, 2142-2143, 2144-2145, 2146-2147, 2148-2149, 2150-2151, 2152-2153, 2154-2155, 2156-2157, 2158-2159, 2160-2161, 2162-2163, 2164-2165, 2166-2167, 2168-2169, 2170-2171, 2172-2173, 2174-2175, 2176-2177, 2178-2179, 2180-2181, 2182-2183, 2184-2185, 2186-2187, 2188-2189, 2190-2191, 2192-2193, 2194-2195, 2196-2197, 2198-2199, 2200-2201, 2202-2203, 2204-2205, 2206-2207, 2208-2209, 2210-2211, 2212-2213, 2214-2215, 2216-2217, 2218-2219, 2220-2221, 2222-2223, 2224-2225, 2226-2227, 2228-2229, 2230-2231, 2232-2233, 2234-2235, 2236-2237, 2238-2239, 2240-2241, 2242-2243, 2244-2245, 2246-2247, 2248-2249, 2250-2251, 2252-2253, 2254-2255, 2256-2257, 2258-2259, 2260-2261, 2262-2263, 2264-2265, 2266-2267, 2268-2269, 2270-2271, 2272-2273, 2274-2275, 2276-2277, 2278-2279, 2280-2281, 2282-2283, 2284-2285, 2286-2287, 2288-2289, 2290-2291, 2292-2293, 2294-2295, 2296-2297, 2298-2299, 2300-2301, 2302-2303, 2304-2305, 2306-2307, 2308-2309, 2310-2311, 2312-2313, 2314-2315, 2316-2317, 2318-2319, 2320-2321, 2322-2323, 2324-2325, 2326-2327, 2328-2329, 2330-2331, 2332-2333, 2334-2335, 2336-2337, 2338-2339, 2340-2341, 2342-2343, 2344-2345, 2346-2347, 2348-2349, 2350-2351, 2352-2353, 2354-2355, 2356-2357, 2358-2359, 2360-2361, 2362-2363, 2364-2365, 2366-2367, 2368-2369, 2370-2371, 2372-2373, 2374-2375, 2376-2377, 2378-2379, 2380-2381, 2382-2383, 2384-2385, 2386-2387, 2388-2389, 2390-2391, 2392-2393, 2394-2395, 2396-2397, 2398-2399, 2400-2401, 2402-2403, 2404-2405, 2406-2407, 2408-2409, 2410-2411, 2412-2413, 2414-2415, 2416-2417, 2418-2419, 2420-2421, 2422-2423, 2424-2425, 2426-2427, 2428-2429, 2430-2431, 2432-2433, 2434-2435, 2436-2437, 2438-2439, 2440-2441, 2442-2443, 2444-2445, 2446-2447, 2448-2449, 2450-2451, 2452-2453, 2454-2455, 2456-2457, 2458-2459, 2460-2461, 2462-2463, 2464-2465, 2466-2467, 2468-2469, 2470-2471, 2472-2473, 2474-2475, 2476-2477, 2478-2479, 2480-2481, 2482-2483, 2484-2485, 2486-2487, 2488-2489, 2490-2491, 2492-2493, 2494-2495, 2496-2497, 2498-2499, 2500-2501, 2502-2503, 2504-2505, 2506-2507, 2508-2509, 2510-2511, 2512-2513, 2514-2515, 2516-2517, 2518-2519, 2520-2521, 2522-2523, 2524-2525, 2526-2527, 2528-2529, 2530-2531, 2532-2533, 2534-2535, 2536-2537, 2538-2539, 2540-2541, 2542-2543, 2544-2545, 2546-2547, 2548-2549, 2550-2551, 2552-2553, 2554-2555, 2556-2557, 2558-2559, 2560-2561, 2562-2563, 2564-2565, 2566-2567, 2568-2569, 2570-2571, 2572-2573, 2574-2575, 2576-2577, 2578-2579, 2580-2581, 2582-2583, 2584-2585, 2586-2587, 2588-2589, 2590-2591, 2592-2593, 2594-2595, 2596-2597, 2598-2599, 2600-2601, 2602-2603, 2604-2605, 2606-2607, 2608-2609, 2610-2611, 2612-2613, 2614-2615, 2616-2617, 2618-2619, 2620-2621, 2622-2623, 2624-2625, 2626-2627, 2628-2629, 2630-2631, 2632-2633, 2634-2635, 2636-2637, 2638-2639, 2640-2641, 2642-2643, 2644-2645, 2646-2647, 2648-2649, 2650-2651, 2652-2653, 2654-2655, 2656-2657, 2658-2659, 2660-2661, 2662-2663, 2664-2665, 2666-2667, 2668-2669, 2670-2671, 2672-2673, 2674-2675, 2676-2677, 2678-2679, 2680-2681, 2682-2683, 2684-2685, 2686-2687, 26

संकरेण त्रिरूपेण संस्पृष्टा चैकरूपया ।

वेदस्वाग्निशराः (५३०४) शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शयानुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलकारपरिच्छेदे वक्ष्यमा-
गरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—‘अज्ञानित्वेऽलंकृतीना तद्वदेकाग्रयस्थितौ । सदि-
ग्धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः पुन ॥’ इत्यलंकारस्वरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण
स्वरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र ‘एकाग्रयस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः ।
सदिग्धत्वे ‘अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा’ इति सशयेऽज्ञातिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानु-
प्रविष्टः । अस्मदिग्धो ध्वनिसमुदायः सृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—
वेदेति । वेदाधत्वार, खं शून्यम्, अग्रयस्त्रय, शरा पञ्च । सजातीयानेक
संख्याप्रस्तावे ‘अज्ञाना वानतो गतिः’ इत्यङ्गविदा नियमेन चतुरश्रतशतत्रयाधिक-
पञ्चसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपञ्चाशत्तत्त्वगुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भव-
तीति चेत्, न । यत्तु प्रथमस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च सन्मृष्टावेक-
पञ्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरनपञ्चाशता च सन्मृष्टौ
पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च सन्मृष्टावून-
पञ्चाशत्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयैर्नैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च
सन्मृष्टावष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येषामेकैकहासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् ।
चरमस्य सजातीयैर्नैकेन सन्मृष्टावेकविपयत्वमेवेति मिलित्वा पङ्क्तिशाल्यधिकत्रयोद-
शतत्वं ध्वनिसन्मृष्टे । एव क्रमेण अष्टसप्तत्युत्तरनवशताधिकत्रिसहस्रत्वं त्रिविध-
ध्वनिसंकरस्य । मिलित्वा ‘वेदस्वाग्नि-’ इत्यादिसंख्याया उपपत्तिः । न चैकपञ्चा-

- कारध्वनिः, (३१) प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(३२) प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनि, (३३) पद-
गतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, (३४) पद-
गतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३५) पदगतकविनि-
बद्धवक्तृप्रौढोक्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३६) पदगतकविनिबद्धवक्तृ-
प्रौढोक्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति-
मिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, (३८) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमिदार्थ-
शक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनि, (३९) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्ति-
मूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः (४०) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो-
ऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४१) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना
वस्तुध्वनिः, (४२) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकार-
ध्वनिः, (४३) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(४४) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनि, (४५)
प्रबन्धगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४६) वाक्यगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादि-
ध्वनिः, (४७) पदगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४८) पदगतासंलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४९) रचनागतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५०)
वर्णगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५१) वाक्यातीतमदशक्तिमूलो ध्वनिरिति ॥

1437

10

चतुर्थः परिच्छेदः ।

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यम् ।

यथा—

‘अयं स रसनोत्कर्षा’ पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी तीवीविसंसनः करः ॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

‘मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-

स्त्वत्सैन्यसागररवोद्भूतकर्णतापः ।

हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानी-

प्रासादसततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥'

इयमेदेन तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य रसाज्ञं स्मरुपव्यङ्ग्यम् । उदाहरति—अय-
मिति । भूरिश्रवसः समरपतितं हस्त विलोक्य तत्पत्न्या रोदनमिदम् । अयमी-
दृगवस्य स तनत्कर्मणि सुहुरनुभूत । तत्तत्कर्माह—रसनेति । रसना मम
क्षुद्रघण्टिकासुत्कर्षयितुं मार्जनादिना उत्कृष्टीकर्तुमाकण्डं वा शीलमस्य सः । नीव्या
वस्त्रवन्धस्य विलसतो मोक्षणकरः । अत्रालम्बनविच्छेदेन रतेररसाश्रयतया
न्मर्यमाणानां तदज्ञानां शोकोद्दीपकत्वात्करुणानुकूलतेति शृङ्गारस्य करुणाक्षलम् ।
एत एव प्राकरणिकत्वेन प्रधानस्य करुणस्य व्यञ्जकं वाक्यार्थमपेक्ष्य तदानीमप्राप्त-
रनभावस्य शृङ्गारस्य न्यूनत्वमचनत्कारित्वम् । ननु तदानीं शृङ्गारस्य रसत्वाप्राप्त्या
कथमस्य रसात्तरसोदाहरणत्वं सगच्छतामिति चेत्, न । तदानीं शृङ्गाररमस्य
पूर्णरसत्वाभावेऽपि खण्डरमत्वस्य सत्त्वात् । तच्च दोषपरिच्छेदे निर्णय्यते । शृङ्गा-
रस्य करुणविरुद्धत्वेऽपि सृष्टिविषयत्वेन गुणत्वमेव, न तु दोषत्वम् ॥ भावात्
रसव्यप्यमुदाहरति—मानोन्नतामिति । रागः स्तुतिरियम् । मानोन्नतामुन्नतमा-

1. प्रासादेति । शानादपा-न्परीषु ॥

१ ग पुन्ये तु 'इत्यर्थः' इत्येते 'माने' ध्वनेर्नतः । इत्यलस्य प्रत्ययस्य न 'चतुर्थी' 'त' 'तम'
ध्वनिः' इत्यदिपुन्येने निदिन्यादिनिधेयार्थनिधेयवोदयो व्यस्यते । उपरुतं वदु नमः-
इत्यदि निदिन्य पर्युदस्य निधेयवार्थं तादर्थ्यम् । तन्मर्थं दर्शयति ध्वन्युत्तरप्रत्ययः 'तम' इत्यदि-
निधि । उपर्ये- नम ध्वनिः- इत्यस्य उपर्ययो वाच्यते एव विश्वानिमासाद्य निर्यायं व्यस्यति ।
उपरुतम्- इत्यस्य उपर्यार्थस्य वक्षित्वेन प्रत्यये 'तम' इत्येव विश्वानिधेयता व्यस्यतम् ।
तया चोक्तम्- 'कश्चिदप्यनया पत्तिः' (इत्यदि) व्यस्यति-वर्थः । यद्यप्यर्थोक्तत्वेन वनि
प्रत्ययेनैव वनिनिधेयवत्त्वोत्पत्तिरिति न्यायि तद्वेत्त्या तया तद्विषयस्य वनिन्या निधिः
प्रतिपादयन् । ननु वाक्यस्यास्य ध्वन्यर्थस्य उपर्युत्तरनिधेयं न्यायः पदादिना देव नैव व्यस्य-
तम् । सत्यम् । पदपदाद्युत्पत्तिरिति न्यायः ध्वन्युत्तरनिधेयम् । पदादिना- 'प्रत्ययः प्रत्ययः'
प्रतिपादयति तत्रेति न च । पुन्यपदस्य ध्वन्युत्पत्तिरिति न्यायः । कर्मनृत्तविषयं प्रियेति न्यायः ।
उपर्येति निधेयस्य स्वार्थो दत्तः तया । उपर्युत्तरनिधेयता पदाद्यः पत्तिरिति । तया चोक्तम्-
'उपर्युत्तरनिधेयः' (इत्यदि) इति पदाद्यो दत्तः

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्—

अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ।

तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्तं च वाच्यसिद्धयङ्गम् ॥ १३ ॥

संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ॥ १४ ॥

भूतव्यङ्ग्यं निरूपयति—अथेति । अपरं ध्वनिमित्रम् । तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यं इतरस्य रसादेर्वा वाच्यार्थस्य वा अङ्गम् । रसादि अनुरणनरूपं वा व्यङ्ग्यमिति न्वयः । एवमन्यत्रापि । काकाक्षिप्तं काकुषशात् झटिति वाच्यवत्प्रतीयमानम् । वाच्यस्यान्वयबोधवीजं वाच्यसिद्धयङ्गम्, आपाततः प्रतीतस्य वाच्यस्य प्रतिधानानुपपत्तिनिरासकम् । अस्फुटं सहृदयैरपि झटित्यप्रतीयमानम् । अगूढं स्फुटम्, तथा वाच्यायमानम् । असुन्दरं चमत्काराप्रत्यासन्नम् एव निरूप्यते ।

१. गुणीभूतेति । वाच्यापेक्षया अन्वयचमत्कारित्वेनेह व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः । ध्वनिरापाप्यभिहितम्—‘प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते । यत्र व्यङ्ग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षवत् ॥’ इति । ‘प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महार्थनाम् । यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥’ इत्युक्तं व्यङ्ग्यार्थः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्याज्ञातम् । तस्यैव गुणीभावेन वाच्यार्थचारुत्वमन्यं गुणीभूतव्यङ्ग्यो नामापरः काव्यभेद इति तदाशयः ॥

२. काक्केति । काका हठेनोपस्थापितमिति वा ॥

३. संदिग्धेति । संदिग्धं वाच्यकृतं व्यङ्ग्यकृतं वेत्यनिश्चितं प्राधान्यं यस्य यत्र

१५. यद्वा संदिग्धं चमत्कृतिजनने वाच्यव्यङ्ग्ययोः सशयारूपं प्राधान्यं यत्र तत् ॥

४. तुल्येति । तुल्यं वाच्यसमानं प्राधान्यं यत्र तत् । चमत्कारोत्पादने वाच्यव्यङ्ग्ययोरपि क्षमत्वेन तुल्यत्वमवधेयम् ॥

५. अगूढमिति । अगूढं चासहृदयैरपि वेद्यम् । तादृशं वाच्यायमानतया न तत्र चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशबद्धम् । तदुक्तम्—‘नान्धीपयोधर इवातिराप्रकाशो नो गुर्जरीस्तन इवातितरा निगूढः । अर्थो गिरामपिहितं पिहितश्च कश्चित्प्रोक्तं ग्यमेति मरहट्टवधूकुचाभः ॥’ इति । एव च कामिनीकुचकलशान्यायेन सहृदयैरुपवेद्येन व्यङ्ग्यं ध्वनित्वमुपयाति । सहृदयैरपि दुःखसवेचमसहृदयैरपि वेद्यं वेत्युभयमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति बोध्यम् । एवमन्येष्वपि भेदेष्वनुभव एव साक्षीति प्रदीपादौ व्यक्तम् ॥

इदर्थबोधसिद्धेः । किमिति च 'ब्राह्मण, पुत्रस्ते जातः । कन्या ते
- अभिणी' इत्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ।

यत्पुनरुक्तं “पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्,
अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत् । ततश्च काव्यशब्दानां निर-
तिशयानुखात्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्र-

एवं चेति । अनिधयैव व्यङ्ग्यबोधस्वीकारे चेत्यर्थः । तदर्थेति । लक्ष्याधे-
त्यर्थः । लक्षणाजन्यबोधानन्तरमपि व्यङ्ग्यबोधायाभिधासत्त्वस्वीकारे लक्षणासत्त्व-
स्वीकारस्याकिञ्चित्करत्वादिनि भावः । लक्षणाया अस्वीकारे इष्टापत्तेर्दोषान्तरमाह—
किमिति चेति । न वाच्यत्वमित्यन्वयः । कन्या अदत्तपुत्री । प्रतिपाद्यस्य मुरा-
प्रसादादिभिरनुमितानामपि हर्षशोकादीनां शब्दानन्तरप्रतीतत्वेन वाच्यत्वाप-
त्तिरिति भावः । रसादीनां तात्पर्यग्राह्यत्वमनुमानेन साधयता मतमाह—यत्पु-
नरिति । पौरुषेयं पुरुषनिष्पन्नं लौकिकं मन्वादिशास्त्ररूपं च । अपौरुषेयं
वेदस्वरूपम् । सर्वमेवेति व्यापकताग्रहाय । यशदुपादेयं वाक्यं तत्कार्यपरम् । यथा
'घटमानय' इति लौकिकं वाक्यं जलाहरणरूपकार्यतत्परम् । यथा वा 'विश्वजिता
यजेत' इति वैदिकं वाक्यं स्वर्गरूपकार्यतत्परमित्यन्वयव्याप्तिरप्रावधेया । व्यतिरेक-
व्याप्तिं दर्शयति—अतत्परत्वे इति । यद्यनं कार्यतत्परं तदनुवादिसमानम्,
यथा उन्नतादिवाक्यम्, इति । अनुमितिं दर्शयति—ततश्चेति । प्रतिपाद्यस्य
धोतुः काव्यध्रुवणे प्रवृत्तिः, प्रतिपादकस्य बहु कव्यपाठे प्रवृत्तिः, तयोर्पौ-
ष्टिकं कारणीभूतफलहेत्वादिपक्षो यत्प्रयोजनान्तरं चतुर्वर्गादि, तस्यानुपलब्धेः
सम्बन्धेनानुपस्थानात् । अवधार्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते । ननु कार्यान्तरवद्वन्नादि-

पावयन् । तत्त्ववाच्यभावात् । दादान्तरापेक्षाभावाद्वाक्यान्तरत्वेन स्वस्य आदाहृत्पदं न न
प्रवरणम् । स्थानं ब्रह्म । न चान्येदस्तावत्स समिधिर्येषामवशान् । समादाया
सोदयन् । श्रुत्यापीना । समवाये । तदश्रोतस्मिन्ने तेषां मध्ये वश्येष्ट्या चरत् वश्येष्ट्या
तद्वत्त्वम् । अत्र । अर्थनिप्रवर्धम् । पूर्वादिष्ट्या । मित्तरेणान्यत्राप्यवशानि । अत्र
अत्र दिशेः । शास्त्रेणान्यत्राप्यवशानि ॥

[illegible]

२. यतिनि । ~~विनिर्दिष्ट~~ यतिनि

दः । पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः । गङ्गाश्रयत्वेन गङ्गतदेकदेशत-
र्धवर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयभेदः ।

‘कस्त व ण होइ रोसो ददुण पिजाएँ सव्वणं अहरं ।

- सभनरपडमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एहिं ॥'

— इति सर्वात्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः । तस्मान्नाभिधेय एव
देवज्ञः ।

सुपपादयति—पूर्वेति । वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः प्रतीतिर्पौर्वापर्येण कालमेदः ।
 श्रयमेदसुपपादयति—शब्देति । वाच्यस्य शब्दाश्रयत्वेन शब्दनात्रसंबन्धि-
 त्वेन व्यत्यस्य शब्दादिसंबन्धित्वेन तयोराश्रयनेदः । तदेकदेशेति । शब्द-
 द्वेष्टेत्यर्थः । न च प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गादिरूपः । तदर्थेति । शब्दार्थेत्यर्थः ।
 रोपमेदसुपपादयति—कस्स वेति । 'कस्य वा न भवति रोपः पश्यत
 श्रेयायाः सत्रणमधरम् । सत्रनरपद्माग्रायिणि वारितवामे सहस्त्रेदानीम् ॥' इति
 श्लोक्तम् । उपनायकदशधरा पत्नीं तर्जयन्तं वान्तं प्रतारयन्त्याः नत्या उक्ति-
 रस्यम् । सभ्रमरेति । सत्रनरपद्माग्राणे निवारितापि तत्कारिणी, तत्त्वयो-
 गिने । तथा सहस्र पत्युल्लर्जना भ्रमरदंशनजन्यव्रणवेदना च । अत्र वाच्या-
 र्थबोधे सत्ती उद्देश्या, भ्रमरेणास्या अधरो दृष्टो न पुनः पुनःपान्तररेणेति
 व्यङ्ग्यार्थबोधे वान्त उद्देश्य इति विषयनेदः । नत्या वान्तेन बोधयबोध-
 संभवतीति न बोद्धुनेदः । उपसहरति—तस्मादिति । नैव व्यत्य इत्य-
 न्वयः ॥ व्यत्यान्तरबोधे यथा तथा लु रनादिबोधलु व्यङ्ग्यादृत्यङ्गीकारमन्तरेण

1. कस्म वेति । कस्म वेति अन्तीर्था लोपति । सन्नरपनापनाशीले । शील रि कथं-
चिदपि वागपितु न शक्यम् । महत्स्वेदानीम् । उपलब्धपरम्परान्वितः । अत्रानं भावः—
नचिदविनीता कुनक्षिन्नरगित्वाधरा तन्मविधत्विधाने भर्ति समनवागोपमानवेव
वदाचिद्विदग्धमस्या न्नाच्यतापरीतारयेवहृष्यते । महत्स्वेदानीमेति वाच्यमविनपवती-
रिपदम् । भर्तृविषय तु लपराधो नान्नीयादेपमान व्यस्यम् । मत्ता च विनतमेन
गतनुगतान्दमानमा समनेदहक्षिन्नातिरेकमन्योपविषय चातिनपउदनेन प्रत्या-
पनं व्यस्यम् । सत्पनस्या च ननुपानम्भदविनपप्रहृष्टा मौन्यापानिज-माननं वि-
पाया इति हृष्यवगतिरिति मर्तृविषयं व्यस्यम् । नन्वीनध्ये हृष्यउपेहृष्यमिति नम-
वमानमिति प्रोक्तं न तुल्यम्, प्रत्युक्तं तुल्यम्, मत्ता शोभनेदानीमेति मर्तृविषय
मौन्यापप्रपाननव्यस्यम् । लपेनं सव प्रउदहृष्यति हृष्यवगतिरिति रक्षिता पुनः
नन्वरदनंननविदिनं विदिन इति मर्तृविषयमुपविदमनवेपनं व्यस्यम् । हृष्यं नमैव-
मुपविदिनं हृष्यवगतिरिति हृष्यविदमनवेपनं व्यस्यमिति लोचनकाराः ॥

नानुमानं रसादीनां व्यञ्ज्यानां बोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥ ४ ॥

व्यक्तिविवेककारेण हि—“यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रति-
सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीति-
रसादिप्रतीतेः साधानमिष्यते” ते हि रसादीना भावाना कारण-
सहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति, त एव

संवेदनं प्रत्यक्षम्, ज्ञातता प्रकटता, इति । भट्टमते—नीलादौ ज्ञाते हि र-
सारूप एको धर्म उत्पद्यते । अनुव्यवसाय इति । नैयायिन्मते—
ज्ञाने जाते ‘नीलमह जानामि’ इति ज्ञानप्रत्यक्षरूपोऽनुव्यवसायो जायते
फलफलिनोर्भेद एव दृश्यते । भवन्मते तयोरभेदापत्तिः । एतदुपलक्षणम् ।
पदात्प्रतीयमानस्य पावनत्वादेस्तारे वैशिष्ट्यासम्भवोऽपि द्रष्टव्यः । यदि पुनश्च
पेक्षया समीपतीरे पावनत्वाद्यतिशयः सम्भवति स एव गङ्गापदेन प्रत्याप्यतः
संभाव्यते तदा नाय दोषः । अत एव तीरस्य मुख्यार्थत्व बाधितत्वं च
इत्यत्र ग्रन्थकृता ‘पावनत्वाद्यतिशयेन लक्षणीयेन संबन्धश्च’ इत्यापत्तिः का
काशोक्तापि नोक्ता । त-ो संबन्धसत्त्वेनापत्त्ययोगात् ॥ नाट्ये रामत्वेनाह-
नविषये नटे, काव्ये तु राम एव विभावादिभी रसाद्यनुमानं ततस्तदनुमाने-
तया सामाजिकाना वासनारूपप्रत्यासत्त्या साक्षात्कृतो रामादिरसादी रस-
श्रीशङ्कुमतानुयायिना व्यक्तिविवेकारादीना मत दूषयति—नानुमानमिति
अनुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानम् । आभासत्वेन व्यभिचारादिदोषप्रत्यक्ष-
रसादिवुद्धे सत्कारजन्यज्ञानत्वेन स्मृतित्वं साधयता मत दूषयति—स्मृ-
रिति । अत्रापि प्रागुक्तहेतोरन्वयः । तन्मतं दूषयितुं परिष्करोति—व्यक्ति-
विवेककारेण हीति । ‘यदुक्तम्’ इत्यग्रेणान्वितम् । यापीति । अनुमाने
अनुमितावेव । एवकारेण परानुमतव्यञ्जनाजन्यबोधव्यवच्छेदः । अत्र कारणमाह
विभावानुभावेति । हिशब्दो हेतौ । ननु विभावादिप्रतीतेर्व्याप्तिज्ञानलाभात्
तज्जन्यरसादिप्रतीतेरनुमितित्वम्, अतो विभावादीना व्याप्यत्वमुपपादयति
इति । विभावादयो हीत्यर्थः । धूमादिकारणमार्देन्धनादि यथा धूमादिव्याप्य-
वह्न्यादिकार्यं धूमादि वह्न्यादिव्याप्यम्, तथा रसादे कारण विभाव, कर्त-
नुभावश्च रसादिव्याप्य इति भावः । तान् रसादीन् अनुमापयन्त इति । स-
यकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेन बोधयन्त इत्यर्थः । रसादि प्रति विभावादीना क-

1. व्यक्तीति । व्यक्तिविवेककारेण महिमभट्टेनेत्यर्थः । एतेन सपरिकरस्य ध्वनेः
मितावन्तर्भावः कर्तुं व्यक्तिविवेको निरमायि । तथा चोक्तम्—‘अनुमानेऽन्तर्भाव-
लस्यैव ध्वनेः प्रकाशितुम् । व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परा वाचम्’ ॥

— नाना आस्वादपदवीं गताः सन्तो रसा उच्यन्ते इति. अवश्यंमावी
 त्प्रतीतिरनन्तं केवलनाशुभावितयासौ न लक्ष्यते, यतोऽयमद्याप्यभि-
 नक्तिप्रमः” इति यदुक्तम्. तत्र प्रष्टव्यम्—किं शब्दाभिनयसमर्पित-
 वेनावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः,
 ज्ञावनया भावकैर्भाजनान्. स्वप्रकाशानन्दो वा । आद्ये न विवादः ।
 ऋतु ‘रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिः’ इत्येव
 वेशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्धेतोराभासतयासिद्ध एव ।
 त्रिोक्तं तेनैव—‘यत्र यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसंचारिणा-
 ऽभिधाननभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गादि रसाविर्भावः’ इति सुग्रहैव
 व्याप्तिः पक्षधर्मता च ।

बहुपदव्यति—त एवेति । विभावद्वय एवेत्यर्थः । आस्वादपदवीं प्रत्यक्षवि-
 गतम् । तथा च पद्ये व्युत्पत्त्येनैव दधित्वं प्राप्नुवद्वा कारणमुच्यते तथा
 वेनावाद्योऽप्युत्पत्त्येनैव रसादिरूपता प्राप्नुवन्ती रसादेः कारण-
 मुच्यन्ते इति भावः । नन्वेतादृशकार्यकारणभावस्वीकारे रसादेरसंलक्ष्यजन्य-
 इत्येवं व्युत्पत्त्युपपन्नत आह—अवश्यंभावीति । तासां विभावविप्रतीतिव्या-
 प्तिप्रवृत्तताग्रहरणादनुल्लेखास्वादरूपाणां प्रतीतिना क्रमः पूर्वोपर्यम् । आशु-
 भावितया श्रेष्ठेतरूपतया । असौ ऋतुः । तथा चासा शतपत्रव्यतिनेदवत्क-
 मरसत्वेऽपि सूक्ष्मकालतया स न लक्ष्यते इति भावः । ननु न्वतामिदमधिकं कल्प-
 नन्त आह—यत इति । अयनीह्मा, अद्यापि रसादेर्व्यवहारस्वीकारेऽपि,
 असिद्धव्यतिर्विज्ञानानन्दबोधः । यथा भवतां प्रथमं विभावानुपपत्तिः, ततो
 रसादिरूपम्, ततः साधारण्याभिमानः, ततो रसाद्युत्पत्तिः, इति क्रमसत्वेऽ-
 प्यनुभावितया रसादेरसंलक्ष्यजन्यरूपपदं तथास्माकमपीति भावः । शब्दाभि-
 नयेति । इत्यथैवत्यपकाव्यद्वयान्निर्वायेन । समर्पितेति । जन्तिवेत्यर्थः । भव-
 तस्तुव । तद्भावनया विभावविबोधेन । भावकैः सातत्विकैः । भाव्यमान
 आस्वादनानः स्वेन आत्मना प्रकृतो यस्तु स । ‘रसत्वेनाभिमतः’ इति छिन्न-
 व्यत्ययेनान्वयः । असिद्धो नानुमिति विवक्षितः । श्रोत्रियजन्मनिर्वाणं सदादीनां विभा-
 वादेऽस्त्युत्पत्तेऽपि स्वप्रकाशानन्दानुपपत्तिदर्शनार्थं हेतुर्व्यनिवार्येति व्याप्तिः-

१. व्याप्तिरिति । यत्र यत्र शून्यतः तत्र दहिरेति साहचर्यनिमित्तः । नाद्याना-
 वदव्यतिर्व्यतिः ॥

२. पदेति । व्याप्यतः (ध्वनतेः) पदेन दिव्यव्यतिः ॥

‘व्यतिर्व्यतिः’ इति. ‘व्यतिर्व्यतिः’ घ. २. ‘इति’ इत्यदि ‘व्यतिः’ इत्य-
 त्त्वं स-रूपे इति ३ ‘वेन’ इत्यदि नये इति.

इत्यादौ च रूपकालंकारादयोऽनुमेया एव । तथाहि— ५५
 नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो न
 ततश्च वाच्यादसन्नहोऽर्थमावन्न प्रतीयते । अन्यथातिप्रसन्न. र
 इति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्स्म्वन्धोऽस्त्येव । ततश्च बोध्यो
 लिङ्गम्, बोध्यश्च लिङ्गी, बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निवद्धमेव ।
 क्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिवद्धे अपि सामर्थ्यादिवसेये । तस्मात्त
 च्यार्थाल्लिङ्गरूपास्त्रिङ्गिनो व्यक्त्यर्थन्यावगममननुमान एव पर्यवर्तन्ते
 इति । तन्न । तथा यत्र “भम धम्मिअ—” इत्यादौ गृहे श्रमण
 विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति” ।

चन्द्रबुद्ध्या रात्रिज्ञानेन विवटनम्, पिहिते मति चन्द्रानुपलब्ध्या रात्रिज्ञानेन
 तयोर्घटनम् । तयोर्भ्रान्त्या सुदुर्वियोगसंयोगदर्शनेन कौतुकमिति भावः ।
 कावदने चन्द्रतागेपणेन रूपकालंकारः । अनुमेया एव, न तु व्यन्या ।
 मानलमुपपादयति—तथाहीति । सदिग्धसाध्यक, सिपायविपायिरह
 सिध्यभाववान् वा पक्षः । निश्चितसाध्यवान् संपक्षः । साध्याभाववान् किं
 तद्यावृत्तत्वं तदवृत्तित्वम् । इयं व्याप्ति लिङ्गात्माधनात् । लिङ्गि साध्यम् ।
 तावद्यज्ञस्य प्रतीयत इति वाच्यार्थस्य लिङ्गत्वमभिप्रेत्य तत्र असत्त्वादिव
 दयति—ततश्चेति । अन्यथा असत्त्वप्रतीतिस्वीकारेऽतिप्रसन्न स्यात् ।
 धम्मिअ—” इत्यादौ भ्रमणाभावस्येव घटाभावादेरपि बोधः स्यात् ।
 चन्ध इव प्रकृते वैपरीत्यरूपः सवन्धः, स एव व्यापकताघटक इति भावः
 ततश्च सवन्धस्यावदय सत्त्वाच्च पक्षसत्त्वादिज्ञानस्यैवोपयोगित्वात् । तदुपपादना
 पक्षसत्त्वमिति । निवद्ध शब्देनोपस्थितम् । सामर्थ्यात्सम्कारवत्त्वात् ।
 सेये प्रत्येतव्ये । महावाक्यार्थं निरूपयति—तस्मादिति । दूयति—तत्रेति
 गृहे गृहसमीपे चलरादौ श्वनिवृत्त्या कुशुरमरणप्रदर्शनेन विहितं विधि
 ‘अभ्रमणमनुमापयति’ इत्यनेनान्वितम् । अत्र श्वनिवृत्तिविधीयमानगृहमनीयः ।

१. अनुमापयतीति । ‘गोदावरीतीरं नीरभ्रमणायोग्यं निहवत्त्वात्, यत्रैव तत्रैव
 यथा गृहम्’ इति भ्रमणाभावानुमितिः ॥

२. पक्ष इति । यथा धूमवत्त्वे हेतोः पर्वतः ॥

३. सपक्ष इति । यथा तस्मिन्नेव हेतौ महानसम् ॥

४. विपक्ष इति । यथा पूर्वाक्त एव हेतोः जलाशयः ॥

१ ‘वाच्यादमवडो व्यक्त्यर्थो न प्रतीयते । तद्यत्वेऽतिप्रसन्नत्वात् । तत्र च व्यक्त्यर्थप्रदर्शनेन
 वन्धेन नवतीति व्यातत्वेन नियतधर्मेनिष्ठत्वेन विरूपास्त्रिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानमनुमानं यत्रापि पर्यवर्तन्ते
 ग २. ‘अनुमेये’ क. ३ ‘तत्र’ इति नास्ति ग-मुक्तके

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्,
दुर्योधनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,

'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।

(आत्मानं निदिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेखो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवात्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकल. किञ्चिदेष मन्मथमन्थर ।

पदयं सुभ्रु समालम्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहवित्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

सादृश्यजनितभ्रमात् । 'अनुभूतस्य' इति पाठे सादृश्यद्वयानुभूतस्य भ्रमनिमित्तत्वेत्यर्थः ॥
संक्षेपात् विशेषात् । अन्यार्थे अर्थान्तरस्थाने । प्रयुज्यते निदिश्यते ॥ अत्र-
मिति । अत्रायमित्यनेन आत्मा अन्यो वेति न विशेष्यमन् । अत्र एवार्थान्तर-
स्थाने आत्मनः प्रयोगः ॥ सादृश्यपुरःसरं सादृश्यत्वात्पर्यमम् ॥ गाङ्गेये मीमे ।
सैवेति तत्तुल्यं साधया तत्पर्यमम् । यथा हृदयं छेदेन यथा हस्तं कृत्वा तथा आत्म-
नस्ति वातरत्नं वाणिनेऽग्निमन्त्रोऽपि निर्हन्ते न विद्यन्तीति भावः ॥ उक्तिर्भ-
ण्यम् । भङ्गान्तरेण नानुदर्शनमिति ॥ रतिकेलिं वन्दयति न । नन्वा रतिं
जिह्वित्वा पश्य न । समालम्भाभेदादप्युक्तम् । कादम्बः यः । अत्र
प्रियाम् वन्दन्त्यस्य प्रियवृत्तनं वर्जयन् नान्येन स्वस्य प्रियवृत्तनमिति
सूचितः ॥ विशेषेति । रत्नवत्पदं तद्वत्पर्यमं विशेषः तस्मै प्रयोजनं विशेषः ॥

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति
यन्तं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु । कथमन्यथा

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूषणोद्धोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अश्वत्थामा—

निर्वार्य गुरुशापभापितवशार्त्किं मे तवेवायुधं

संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।

जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदा किं सारथीनां कुले

क्षुद्रारातिकृताप्रिय प्रतिकरोभ्यस्त्रेण नास्त्रेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता ॥ १९० ॥

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्जा, अवि णाम सारथिदो
दिट्ठो तुल्लेहि महाराजो दुर्योधनो ण वेत्ति ।'

प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृतं पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥'

सारूप्यमनुरूपस्य सारूप्यात्क्षोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अङ्गराज इति कर्णसंबोधनम् । कथमन्यथेति । भयं
वक्तव्यम् । इति शेषः ॥ स द्रोणः । सिन्धुराजं जयद्रथम् । एवं पुत्रमित्रो
मित्राय । अन्यथा प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरोक्त्या द्रो-
णपुत्रमित्रेकामित्राय प्रतीयते ॥ दूषणोद्धोषणायामिति कृतायामिति शेषः
अभ्यर्थनापरैः सविनयैः ॥ अज्जा इति । 'आर्या, अपि नाम सारथिदो'
दृष्टो युष्मामिमहाराजो दुर्योधनो न वेत्ति । इति स्मृतम् ॥ लोकस्त्रिद्वि-
लोकख्यातवस्तुभिः । अर्थसाधनं पदार्थपरिचयः ॥ सूर्याचन्द्रमसांमिति
अत्र सूर्यादिभिः प्रसिद्धायां पुरुषस्य परिचयः ॥ अनुरूपस्य मन्त्रस्य मन्त्र-

1. स्तुतिवंशेति । स्तुतिवङ्गयोः कीर्तनविदम्भिः ये तेषां मारथीनां सुन्दर-
2. अन्वेषेण । अन्वेषणं नयनान्वेषणम् ॥

यथा वेण्यान्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्,
धनहृत्क—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,
'अज्ञानि खेदयसि किं गिरीपकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।
(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेखो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्यान्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवात्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकल किंचिदेष नन्मधमन्धर ।

पश्य सुभ्रु समालम्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिर्दार्पणे ।

सादृश्यजनितभ्रमात् । 'अनुभूतस्य' इति पाठे सादृश्यादनुभूतस्य भ्रमविषयत्वेत्यर्थः ॥
संक्षेपात् अविशेषात् । अन्यार्थे वर्णान्तरस्थाने । प्रयुज्यते निर्दिश्यते ॥ अय-
मिति । अत्रापलित्यनेन आत्मा अन्यो वेति न विशेषकथनम् । अत्र एवार्थान्तर-
स्थाने अन्तर्गते प्रयोगे ॥ सादृश्यपुरःसरं सादृश्यतास्यर्थकम् ॥ गाङ्गेये भीष्मे ।
सैवेति तत्तुल्यश्लाघाया तात्पर्यम् । यथा वृद्धस्य छत्रेण श्लाघासुसुता तथा श्ला-
घनस्य दास्यत्वात्तन्निशेधनिमित्तमर्थोऽनुभूतिर्नानेन भविष्यतीति भावः ॥ उक्तिर्भ-
ङ्गान्तरेण तत्तदर्थनिरूपणम् ॥ रतिकेलिं वदन्ति स । नृणां रस्यै
केनचित्काले यत्नः । समालम्भादादगादिक्यत् । कादम्बः कथम् । तत्र
प्रियैव कदम्बस्य प्रियासुम्बनं दर्शयन् नयनेन स्वस्य प्रियासुम्बनमिन्द्रायः
रूपितः ॥ विशेषेति । रत्नावल्यपतिरुपदेशानं निमित्तं तत्तत् प्रयोगेन निर्देशः ।

अथा वेण्यान्-दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन-
धनदत्तक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थं प्रयुज्यते ।

वथा मम चन्द्रकलायाम्—‘राजा—प्रिये.

‘अङ्गानि खेदयसि किं शिरापकुलुमपरिपेन्वानि सुधा ।

(आम्मान निदिश्य ।)

अयमीहितकुमुमाना संपादयिता तवाम्नि दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तद्वै गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

‘नेत्रे खलनगलने नरनिजप्रत्यार्थ—’ इत्यादि (२१० पृ.) ।

न लेखो भण्यते वाक्यं यत्साष्ट्यष्टपुरःसरम् ।

यथा वेप्यान्—'राजा—

हते जरति गात्रेये पुम्वृच्य गिराष्टिनः ।

या क्षाया पाण्डुराणां सैवान्नाकं भक्षिष्यति ॥

मनोरथम्व्यभिप्रायस्योत्तिर्भद्वन्तरेण यद् ॥ १९३ ॥

५५।—

‘रतिप्रेतिपल विचिद्रेष मन्त्रः ॥’

परम सुखं सिनालम्बनम् उच्यते ॥

विशेषार्थेहदिन्नागेऽनुक्तानिद्विरुद्धयते ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

‘अथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति ‘युधिष्ठिरः—दुरात्मन्,
वनहत्क—’ इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलया—‘राजा—प्रिये,

‘अङ्गानि खेदयसि किं गिरीपकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।

(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥’

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

‘नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—’ इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेखो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—‘राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवात्माकं भविष्यति ॥’

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

‘रतिकेलिकल. किञ्चिदेष मन्मथमन्थर. ।

पश्य सुभ्रु सैमालम्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥’

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

सादृश्यमिति भ्रान्तात् । ‘अनुभूतस्य’ इति पाठे सादृश्यादनुभूतस्य अननियतत्वेत्यर्थः ॥
संक्षेपात् विशेषात् । अन्यार्थे व्यर्थान्तरस्थाने । प्रयुज्यते निर्दिश्यते ॥ अय-
मिति । अत्रायमित्यनेन आत्मा अन्यो वेति न विशेष्यधनम् । अत्र एतार्थान्तर-
स्थाने आत्मनः प्रयोगः ॥ सादृश्यपुरःसरं सादृश्यवत्पर्ययम् ॥ गाङ्गेये नीने ।
सैवेति तत्तुल्यभाषणात् तात्पर्यम् । यथा रुद्रस्य हस्तेन आनाहस्युत्ता दत्ता अन्य-
यमपि वातरत्नैकानिनेऽस्मिन्नेवेदुर्निर्गमे न विद्यतेति भावः ॥ उक्तिर-
मन्म् । भङ्गान्तरेण नानादर्शनदिना ॥ रतिकेलिं वन्द्यति न । नञ्वा नञ्-
जेज्जल यत्न न । सैमालम्भादकादिग्यात् । कादम्ब. कालं । अत्र
प्रियार्थे वन्द्यस्य प्रियसुम्बनं दर्शयन् नान्येन नम्यं प्रियसुम्बनं निशङ्क-
सूचित ॥ विशेषेति । रत्नानामपि त्रैलोक्यान् निर्देशः तर्हि प्रयोजनं निर्देशः ।

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिपेक्षुमिच्छतीति
यन्नं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु । कथमन्यथा

दत्त्वाभय सोऽतिग्रथो वध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूषणोद्धोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अश्वत्थामा—

निर्वार्य गुरुणापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं

सप्रत्येव भयाद्विहाय समर प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।

जातोऽहं स्तुतिवशकीर्तनविदा किं सारथीनां कुले

क्षुद्रारातिहृताप्रिय प्रतिकरोभ्यस्त्रेण नास्त्रेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता ॥ १९० ॥

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्ञा, अवि णाम सारथीनां

दिद्वो तुल्लेहि महाराओ दुर्योधनो ण वेत्ति ।'

प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृतं पतिर्द्धाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥'

सारूप्यमनुरूपस्य मारूप्यात्क्षोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अङ्गराज इति कणसंबोधनम् । कथमन्यथेति । भव
वक्तव्यम् । इति शेषः ॥ स द्रोण । सिन्धुराजं जयदधम् । एवं पुनर्निर्दि
मिप्राय । अन्यथा प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरोद्देशः
पुत्राभिपेक्षामिप्राय प्रतीयते ॥ दूषणोद्धोषणायामिति कृतायामिति
अभ्यर्थनापरैः सपिनय ॥ अज्ञा इति । 'आर्यो, अपि नाम सारथीनां
द्वयो बुध्नामिमहागजो दुर्योधनो न वेत्ति' । इति सस्कृतम् ॥ लोकसिद्धिः
लोकव्याप्तवस्तुभिः । अर्थसाधनं पदार्थपरिचयः ॥ सूर्याचन्द्रमसौ
अत्र मूर्धादिभिः प्रसिद्धाश्च पुनर्वचनं परित्यज्य ॥ अनुरूपस्य मारूप्यस्य

1. स्तुतिप्रशंसति । स्तुतिप्रशंसो जीनन विदमि वे तेषा मारथीना दृष्ट

2. अन्वेषेति । अन्वेषे नयनान्वेषना ॥

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावत्याम् 'वज्रनाभः—

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयाम्येषं भुवनद्वयमद्य व. ॥'

विसर्पो यत्प्रमारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ २०४ ॥

यथा वैण्याम्—

'एकस्यैवाविपाकोऽयम्—' इत्यादि (३१२ पृ.) ।

कार्यदर्शनमुल्लेखः—

यथा शाकुन्तले—राजानं प्रति 'तापमौ—समिद्राहस्यात् प्रदि-
वावाम् । इह चास्मद्गुरो साधिदैवत इव शकुन्तलानुगान्तिर्नोती-
श्रमो दृश्यते । न चेदन्य (था) कार्यातिपात , प्रदिश्य गृह्यन्मतिदि-
तकारः' इति ।

उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ २०५ ॥

यथा—

'सूत्रजिघृक्षुर्दीयोऽस्ति नाहं द वल्लभास्मि ।

पिण्डिष्वप्रच्छन्नरूपेण तु-मस्तेऽस्तु जगत् ॥'

यथा—

‘प्राणप्रयाणदुःगानि उक्तवानस्म्यनन्तरम् ।

तन्धामन विभो, किं न गुप्तीवस्ते ममपित्रः ॥’

अवधीरितकर्तव्यकथनं तु निवेदनम् ॥ २१० ॥

यथा राघवाभ्युदये—‘लक्ष्मणः—आर्य, समुद्राम्बयेनान्न
यतोसि । तत्किमेतन् ।’

प्रवर्तनं तु कार्यस्य यन्स्यात्साधुप्रवर्तनम् ।

यथा वेण्याम्—‘राजा—कञ्चुकिन्, देवस्य देवकीनन्दनं
मानादृत्सस्य भीमसेनस्य विजयमद्गणाय प्रवर्तन्तां तत्रोचिं
रम्भाः ।’

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर—

यथा तत्रैव—

‘देशं. मोऽयमरानिगोणितजलैर्यन्मिन्हृदाः पूरिताः’ इत्यादि ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ २११ ॥

यथा तत्रैव—

‘यदि समरमपास्य नान्ति मृत्यो-

र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरगमवश्यमेव जन्तो.

किमिति मुखा मलिनं यशः कुरुष्वन् ॥’

॥ प्राणेति । विभो श्रीराम ॥ अवधीरितेति । अवधीरितं
प्रयोजनस्य अवधारणं कर्तव्यत्वनिश्चयः ॥ इतः समरात् । अत्र स्त-

१. देश इति । पादनन तु—‘क्षत्रादेव तथाविधः पतिवचनात्तन्व केननह । इति
गाहित्यशब्दप्रत्ययानुसारेणान्यत्रानि नान्वन्ति मे यद्रामेण इत तदेव वृत्ते द्रौ-
क्त्रोपन. ॥’ इति ॥

प्रहर्षः प्रेमदाधिक्यं—

यथा शाकुन्तले—‘राजा—तत्किमिदानीमात्मानं पूर्णमनोरथं
भिनन्दामि ।’

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ।

यथा तत्रैव—‘सहि, ण जुत्तं अत्तमवासिणो जणस्स अकिदस-
गरं अदिधिविसेत्तं उज्ज्वल सच्छन्ददो गमनम् ।’

एषां च लक्षणं नाट्यालंकाराणां सामान्यत एकरूपत्वेऽपि भेदेन
उपदेशो गङ्गुलिकाप्रवाहेण । एषु च केपाचिद्गुणालंकारभावसंध्यङ्ग-
वैशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः ।

एतानि च—

‘पञ्चसधि चतुर्वृत्ति चतुःषष्ट्यङ्गसंयुतम् ।

षड्विंशलक्षणोपेतमलंकारोपशोभितम् ॥

महारसं महाभोगनुदात्तरचनान्वितम् ।

महापुरुषसत्कारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥

कर्तव्य एवेत्यर्थावधारणम् ॥ सहि इति । ‘सहि, न युक्तमाश्रमवानिनो जनस्या-
कृतसत्कारमतिदिविद्वेषमुज्ज्वला सच्छन्दतो गमनम्’ इति ससृष्टम् । अत्र शाकु-
न्तला प्रति तत्तस्या उपदेशोल्लिखितम् ॥ ननु भूषणादीनि यानि लक्षणान्युक्तानि
तानि नाट्यभूषणहेतुत्वरूपमामान्यधर्मयोगेन नाट्यालंकारमध्य एवान्तर्भावितुमर्हन्ति,
तथेषा निग्वेनोपादानमनतिप्रयोजनमित्यनिप्रायेणाह—एषां चेति । गङ्गुलि-
काप्रवाहेण गतानुगतिकन्यायेन । ननु भूषणस्य यथायथ गुणैरलंकारे च,
शोभाया श्लेषे निक्षेपनस्य निक्षेपोत्पत्त्यकारे, एवमादीरादिनाट्यालंकाराणामादीरा-
लंकारेषु, एवं वृत्त्यादीनां वृत्त्यादिसंध्यङ्गेषु यान्तर्भावे निक्षेपे पुनरुपादानमनर्थक-
मित्यत आह—एषु चेति । लक्षणानाम्य लक्षणैरुक्तव्यम् । एतानि लक्षणानि
‘नाटकेऽप्यप्यं कर्तव्यानि’ इत्यनेनान्वयः । भोगो भोगादि महायो वा । रचनाया
उदात्तत्वं पितृान्तर्यायिदुत्तरम् । महापुरुषस्य वीरोदात्तनाट्यस्य सन्धानो

१. प्रमदति । प्रमदन् अन्तर्गतं लक्षितं न गन्तव्यम् ॥

अथ वीथी—

वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।

आकाशभाषितैरुक्तश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥ २५३ ॥

सूचयेद्भरि शृङ्गारं किञ्चिदन्यात्रसान्प्रति ।

मुखनिर्वहणे संधी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥ २५४ ॥

कश्चिदुत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैश्चि-
नैवृत्तिबहुलत्वम् ।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।

उद्गात्य(त)कावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम् ॥ २५५ ॥

वाक्येत्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारमृद(मार्द)वानि च तानि तु ॥ २५६ ॥

तत्रोद्गात्य(त)कावलगिते प्रलापनाप्रलावे सोदाहरणं लक्षिते ।

मिथो वाक्यमनङ्गुतं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ।

यथा विक्रमोर्वन्याम्—पटभीरुविद्वृत्तचेष्टयोस्त्योन्ववचनम् ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ॥ २५७ ॥

यथा तत्रैव—‘राजा—

सर्वशक्तिमृता नाय. दृष्टा नवीनमुन्दरी ।

राना रन्पे दनान्तेऽस्मिन्मया निरहिता त्वया ॥

यथा तत्रैव प्रसिद्धम् । राजा—‘‘यं दृष्टेत्सत् ।

‘‘राजा सर्वशक्तिमृता नाय. दृष्टा नवीनमुन्दरी । राजा रन्पे दनान्तेऽस्मिन्मया निरहिता त्वया ॥ यथा तत्रैव प्रसिद्धम् । राजा—‘‘यं दृष्टेत्सत् ।

१. यदेति । २. यं दृष्टेत्सत् । ३. राजा—‘‘यं दृष्टेत्सत् । ४. राजा रन्पे दनान्तेऽस्मिन्मया निरहिता त्वया ॥ ५. यथा तत्रैव प्रसिद्धम् । ६. राजा—‘‘यं दृष्टेत्सत् ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेवेति' इति केचित् ।

प्रियामैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जनुमयजरणोद्दीपनः, सोऽभिमानी

राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजगतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यम्य दासाः

कास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रूपा द्रष्टुमभ्यागतौ सः ॥

अन्ये त्वादुच्छलं किञ्चिन्कार्यमुद्दिष्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत् ।

वाक्केलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

'मिक्षो मांमनिषेवणं प्रकुरूपे, किं तेन मद्य विना

मद्य चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेद्याप्यर्धरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥'

केचित्—'प्रकान्तवाक्यस्य साक्षाद्भ्येव निवृत्तिर्वाक्केलिः' इत्याहुः ।

अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्' ।

अन्योन्यवाक्याधिकयोक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

'तया विदिता मया दृष्टा' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगणपदव्युत्पत्तिमाह—नटादीनि ।
धातिना नटाप्रतिनटयोर्प्रेक्षणम् । दृष्टं त्रिगणम् ॥ छलमाह—प्रियामैरिति ।
प्रियानुयैरित्यर्थः । छलना वचना ॥ जनुमयजरणोद्दीपनं जनुमयजरणा-
अङ्गराजस्य स्पर्धयः । कृष्णा केशवती नम्या । आनन्दयोगरूपेण पटुः । सौ-
म्याय । 'आयाम' इति धेयः ॥ तत्रास्माह—वाक्केलिरिति । द्वे त्रिप्रत्यु-
क्तियुक्तयस्ताभ्यः । समासप्रत्ययानामपि यः ॥ अथ स्पर्धयाभावः । अनेकस्य
कमुत्तरमिति वाक्केलिर्वाक्केलिरित्यर्थः ॥ अत्रिप्रत्युक्तामाह—अन्योन्येति । तत्र

१. यद्विदिता । तया तत्र दृष्टम् ॥ २५८— ॥ २५९— ॥

२. त्रिगणपदव्युत्पत्तिमाह ॥ २५८ ॥

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेवे'
इति कैश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।
यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयगरणोद्दीपनः, सोऽभिमानो
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजयतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यन्य दासाः
कास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ त्व ॥
अन्ये त्वाहुश्छलं किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचिद् ॥ २५८ ॥
उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत् ।
वाक्केलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिग्रन्थुक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

‘भिक्षो मामनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना
मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।
वेद्याप्यर्धरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥’

केचित्—‘प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिः’ इत्याहुः ।
अन्ये च ‘अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

‘तथा निरहिता नया दृष्टा’ इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह—नटादीनि
आदिना नटाप्रतिनिदयोर्ग्रहणम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियाभैरिति ।
प्रियतुल्यमित्यर्थः । छलना वचना ॥ जतुमयगरणोद्दीपनः जतुमयगरणोद्दीपनः
अङ्गराजस्य वर्णस्य । कृष्णा द्रौपदी तस्याः केशोत्तरीययोगदर्शने पटुः ।
भवति । ‘आवाम्’ इति शेषः ॥ वाक्केलिमाह—वाक्केलिरिति । द्वे वाक्केलिः
ग्रन्थुग्रन्थान्तरम् । नमानप्रत्ययानामनित्यत्वाच्च उपलब्धमात्रम् । इनेत्यत्र
कमुत्तरमिति वाक्केलिरित्याहुर्गलन्वयः ॥ अधिवलमाह—अन्योन्येति । इति

1. वाक्केलिः । तथा चारुद्वयरूपमहम्—‘इतिमान्वाक्केलिः’ इति ।
नटादित्रितयानां पृथक् नटिष्वेति ॥ इति ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—‘वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मेय्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे असुरापसद, अलममुना बहुप्रलापेन । मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्ता समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥’

गण्डं प्रस्तुतसंवन्धि मित्रार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—‘राजा—

अध्यासितु तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुगुणम् ॥’

अनन्तरम् ‘(प्रविश्य) कञ्चुकी—देव, भग्न भग्न—’ इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सवन्धे सवद्धम् ।

व्याख्यानं स्वगोक्तस्यान्यथावस्यन्दिनं भवेत् ।

यथा छलितराने—‘सीता—जाद, काह कखु उभाज्जाएण

गन्तव्वम्, तर्हि सो राजा विणएण पणयिदव्वो । लवः—अथ किमा-

दाभ्या राजोपजीविभ्या भवितव्वम् । सीता—जाद. सो कखु तुहाणं

पिडा । लवः—किमादयो रघुपति. पिता । सीता—(सगदम्.) ना

अण्णधा सकदम् । ए कखु तुहाणम्, सजलाए जेव पुह्वीएत्ति ।’

पित्रयेन वाक्यानिशयेनोक्तिः ॥ अस्य प्रहस्य । वो देवकम् ॥ गन्तव्वम्—

प्रस्तुतसंवन्धि प्रस्तुतसंवद्धम् ॥ पर्याप्तं सवद्धम् ॥ सवन्धे प्रस्तुते । सवद्ध-

नित्यम्—व्याख्यानमिति । सवद्धस्ये ‘सवद्धम्’ इति शेषः । जाद

इति । ‘इह, एतं एतत् सवद्धस्ये सवद्धम्, सवद्धं न सवद्धं सवद्धं सवद्ध-

त्वं. ।’ (इति सवद्धम्.) ‘इह, न एतत् सवद्धं सवद्धम्. ।’ इति सवद्धम् ।

‘ना सवद्धं सवद्धम्. । न एतत् सवद्धम्. । सवद्धं एतत् सवद्धं इति ।’ इति

सवद्धम् । सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं

सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं

सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं

1. सवद्धमिति । सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं

सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं सवद्धं

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेवेति'
इति कैश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानि
राजा दुःशासनादेर्गुरुरुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः
कास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रुपा द्रष्टुमभ्यागतौ सः ॥
अन्ये त्वाहुश्छलं किंचित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥
उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत् ।
वाक्रेलिर्हास्यसंवन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

‘भिक्षो मांसनिपेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना
मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥’

केचित्—‘प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्रेलिः’ इत्याहुः ।
अन्ये च ‘अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

‘त्वया विरहिता मया दृष्टा’ इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपटव्युत्पनिमाह—नटादीनि
आदिना नटीप्रतिनटयोर्ग्रहणम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियाभैरिति ।
प्रियतुर्यनित्यं । छलना वञ्चना ॥ जतुमयशरणोद्दीपनः जतुमयशरणोद्दीपनः
अङ्गराजस्य कर्णस्य । कृष्णा द्रौपदी तस्या केशोत्तरीययोगान्पणं पटुः । मां
भवाव । ‘आवाम्’ इति शेषः ॥ वाक्रेडिमाह—वाक्रेलिरिति । द्वे वाक्रे
प्रत्युक्तयन्ताभ्यः । मनामप्रत्ययानामनित्यत्वाच्च उग्रप्रत्ययाभावः । अनेकप्रश्न
वमुत्तरमिति वाक्रेडिरित्याहुर्गलन्वयः ॥ अधिवलमाह—अन्योन्येति ।

१. कश्चित्ति । नवाचारदशरूपकद्वय—‘दुर्योधनादनेकवाक्यैर्विलोभयति’
नटद्वित्रिवाक्याः पूर्वदे नटिष्यन्ते ॥’ इति ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—‘वज्रनाभः—

(अस्त्य वक्षः क्षणेनैव निर्मेय्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे असुरापसद, अलममुना बहुप्रलापेन । मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्ता समस्तादिति जक्षतजोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥’

गण्डं प्रस्तुतसंवन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—‘राजा—

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुगम् ॥’

अनन्तरम् ‘(प्रविश) कञ्चुकी—देव, भग्नं भग्नं—’ इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सवन्धे सवद्वम् ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत् ।

यथा छलितरामे—‘सीता—जाद, काळं क्व उआज्जाएण
गन्तवम्, तर्हि सो राजा विणएण पणयिदव्वो । लवः—अथ किमा-
वाभ्या राजोपर्जाविभ्या भवितव्यम् । सीता—जाद. सो क्व तुक्षाणं
पिदा । लवः—किमावयो रघुपतिः पिता । सीता—(कारादम् ।) ना
अण्णधा सकदम् । ण क्व तुक्षाणम्, सअलाए जेव पुह्वंणत्ति ।’

धिययेन वाक्यातिशयेनोक्तिः ॥ अस्त्य प्रद्युम्न । दो देवानाम् ॥ गन्तव्यम्—
प्रस्तुतसंवन्धि प्रस्तुतापेक्षदम् ॥ पर्याप्तं समर्थम् ॥ सवन्धे प्रस्तुते ॥ अन्य-
न्दितम्—व्याख्यानमिति । सारलोचने ‘दक्षयस्य’ इति नोटः ॥ जाद
इति । ‘इदं, क्व एत उच्यते गन्तव्यम्, तत्र न राजा दिनेन पण्य-
त्वा ।’ (इति संस्कृतम् ।) ‘एष, च एत उच्यते पिता ।’ इति संस्कृतम् ।
‘ना अन्यथा दृश्यम् । न एत उच्यते । न्यलया एव दृष्टव्या इति ।’ इति
संस्कृतम् । अत्र सीताया उपरोक्तस्य श्रीराम इत्यभिप्रेत्येनेन वाक्यम् । ‘सदरः’

1. व्याख्यानमिति । संस्कृतं तु—‘सीतायाः वचनं दुर्लभं न दृष्टि-
रिति न न लोचनान्वयम् ।’ इति ।

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति वध्यते ।

आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥ ३३५ ॥

अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ।

यथा—हर्षचरितादिः ।

‘अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।’ इति दण्डाचार्यवचनात्केचित् ‘आख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्या’ इत्याहुः, तदयुक्तम् । आख्यानादयश्च कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिनैव—

‘अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाध्याख्यानजातयः ।’ इति ।

एषासुदाहरणम्—पञ्चतन्त्रादि ।

अथ गद्यपद्यमयानि—

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्वभिधीयते ॥ ३३६ ॥

यथा—देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरदमुच्यते ।

यथा—विरदनणिमाला ।

करम्मकं तु भाषाभिर्विविधानिर्विनिर्मितम् ॥ ३३७ ॥

यथा नन—पौडनान्नपानयी प्रगल्भिरावली ।

विरदम् ॥ दण्डाचार्यवचनादिति हेतुः ‘तदयुक्तम्’ इत्यन्येति । एषा-
मय विवर्तनम् ॥ गद्यपद्यमयानि चम्पूरित्वमयम् । नैवाः चम्पूरित्व-
विशेषः । उद्देशान्तरप्रतिष्ठितत्वं चम्पूरित्वस्य इत्यन्येति । तथा च हेतुः चम्पूर-
नितम्, न तु पद्यम् इति शब्दः ।

इति चम्पूरित्वविशेषः ।

एतत् प्रत्ययः ।

१. चम्पूरित्वेति । २. चम्पूरित्वमयम् ।

३. चम्पूरित्वम् । ४. चम्पूरित्वमयम् । ५. चम्पूरित्वम् । ६. चम्पूरित्वम् ।

७. चम्पूरित्वम् । ८. चम्पूरित्वम् । ९. चम्पूरित्वम् । १०. चम्पूरित्वम् ।

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः ।

तद्विशेषानाह—

ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे तदंशे वाक्येऽर्थं संभवन्ति रसेऽपि यत् ॥ १ ॥
स्पष्टम् ।

तत्र

दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाग्रयुक्तताः ।
ग्राम्याप्रतीतसंदिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥ २ ॥

अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।
अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥ ३ ॥

दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदे परे ।
निरर्थकाममर्थन्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ४ ॥

परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वम् ।

यथा—

‘कार्तार्थ्यं यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशंवदा ॥’

अस्यार्थ इति । प्रागेव प्रथमपरिच्छेद एव । श्रुतिदुष्टत्वादेः शब्दार्थापदपर्य-
रसापकर्षत्वमिति नाञ्जामिरिति भावः ॥ तद्विशेषान् दोषविभागान् । ते
तदंशे पदांशे ॥ दोषविशेषानिर्दिशति—दुःश्रव इति । अर्थं भाग्य-
निर्देशः । दुःश्रवत्रिविधाश्लीलेति समस्तपाठे भावप्रत्यक्षस्य सर्वत्रान्य-
प्युक्तदोषेषु ॥ उद्देशक्रमेण दुःश्रवत्वादिलक्षण मोदाहरणमाह—परुषेति । के-
चित्पष्ठान्वादुदाहरणस्यैव दर्शनम् । ‘श्रुतिपणितमात्रं यद्वैयर्थ्यमावहति तदंशं स-
द्वैयमिति प्रथमं तदुपन्यामः’ इत्यन्ये । परुषवर्णना वर्गानां पादार्थं दुर्गन्धि-
जीमविष्यति । श्रोत्राणां श्रोत्रावच्छेदेन दुःसज्जनस्त्व श्रुतिदुःखावहम् । दु-
र्गन्धं महत्त्वावहं श्रुतिदुःखावहम्, तत्त्वं वा । कार्तार्थ्यमिति । सन्त-
रेक्योर्थेनैव पादार्थम् । तन्प्रयुक्तं पदस्य दुःश्रवत्वं स्वाश्रयपदस्यन्यत्रैव प्र-
सङ्गस्य शृङ्गारस्य प्ररूपप्रतीतिं प्रतिप्रज्ञाति । इदमेव ‘श्रुतिदुष्टं’ इत्यन्ति-
नन्वेतन्पदाशपादार्थमेव न तु पदपादार्थमिति चेत् । न । वाक्यपदद्वन्द्व-
विपर्ययः ।

१. कार्तार्थ्यमिति । ‘अनङ्गमङ्गदृष्टापाङ्गभक्तिरङ्गिणैः । आतिङ्गिणः स-
कार्तार्थ्यं तन्वे कदा ॥’ इति प्रकाशोदाहरणानुरूपम् ॥

अश्लीलत्वं त्रीडाजुगुप्सार्मङ्गलव्यञ्जनकत्वात्रिविधम् ।
क्रमेणोदाहरणम्—

‘द्वस्रारिविजये राजन्साधनं मुमहत्तव ॥’

‘प्रससार गनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ते तदा ॥’

अत्र साधन-वायु-विनाश-शब्दा अश्लीलाः ।

‘शूरा अमरता यान्ति पशुभूता रणाध्वरे ॥

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम् ।

पारम्यप्रयुक्तवाक्यदु श्रवत्ववत्प्रदघटवद्वित्रादिवर्णपारम्यप्रयुक्तप्रदु श्रवत्वम्य नी-
कारात् । अमम्यार्थान्तरव्यपेक्षमश्लीलं तस्य भावन्नता । पदार्थश्रील्लं
तु असम्यक्यतिहेतुत्वमेव । जुगुप्सा घृणा । अमङ्गलमनङ्गलसदा । व्यञ्ज-
नमिह जनस्त्वमेव ॥ अत्रेति । सैन्ये प्रयुक्त साधनमध्यो मेघवृक्षतया
श्रोतुर्लज्जननेन राजदिपयस्विभावस्य, ममीरणे प्रयुक्तो वायुश्च पशुवपु-
ष्टवतया श्रोतुर्जुगुप्साज्जननेन, अदर्शने प्रयुक्तो विनाशश्च गन्तव्यवतया
अमरताज्जननेन, शूरास्त प्रवर्धप्रतिपन्नव ॥ अनुचितार्थत्वं द्वि-
ध्यापदोपप्रतिपादस्त्वेन, द्विदिर्भासनेन, द्विदिर्भासनेन । तत्रानन्द-
शूरा इति । पशुभूताऽप्येवम् । अत्र वाच्यार्थस्य शूरास्त वाच्यं दोष ।

1. अश्लीलत्वमिति । यदि शब्दवद्विपर्ययस्य नास्ति । ‘अश्लीलत्वमेव’

अप्रयुक्तत्वं तथाप्रमिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा—

‘भाति पद्म मरोवरे ॥’

अत्र पद्मशब्द पुलिङ्गः ।

ग्राम्यत्वं यथा—

‘कटिम्ने हरते मनः ॥’

अत्र कटिगच्छो ग्राम्यः ।

अप्रतीतत्वमेकदेशमात्रप्रमिद्धत्वम् । यथा—

‘योगेन दलिताशय ॥’

अत्र योगशब्द एव वासनार्थ आशयशब्दः ।

तस्य व्यञ्जकत्वात्पशुपदस्यानुचितार्थत्वम् । द्वितीयं यथा—‘प्रज्वलद्गिरिः’
पतन्ति शरान्तव ।’ अत्र प्रज्वलदिनि पदमनुचितार्थम् । तृतीयं यथा—‘किं
रादधति यो गुहामु लीनं दिवामीनमिवान्धकारम् । क्षुद्रेऽपि नूनं गुहं वा
ममत्वमुच्चैः शिरमामनीव ॥’ अत्रामद्भूतस्यान्धकारभयस्य समर्थकं द्विदं ननु
चितार्थम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ तथाप्रमिद्धावपि तेन रूपेण प्रसिद्धिर्गच्छति ।
पुलिङ्ग इति । ‘अप्रयुक्तः’ इति शेषः ॥ हालिक्साधारणप्रसिद्धिर्गच्छति ।
ग्राम्यः । कटिरिति । अत्र शृङ्गारस्य गूढत्ववृत्तत्वादलाभावात्प्रकर्षप्रसिद्धिर्गच्छति ।
रोधः ॥ योगेन प्रकृतिपुरुषयोर्भेदचिन्तनेन दलितं स्फुटितं आशयः ।
यस्य स । आशयशब्दोऽप्रतीतः इति शेषः । अत्र योगशब्दानुप्रासिद्धिर्गच्छति ।
पदार्थानभिज्ञाना योनिमिषमन्वयोधविलम्बकरत्नमप्रतीतत्वम् ॥ प्रकरणादिति

१ पद्मेति । ‘वा पुनि पद्मम्’ इत्यनेनाज्ञानोपि पुलिङ्गः पद्मशब्दः कविभिर्न ह
प्रयुक्तः । अत्र दूषकतावीजं तु तादृशकनिममयलङ्घनप्रयोजनानुत्पत्तयन्त्यन्याप्युक्तं
इति चेत् । यमकादिप्रयोजनमत्त्वे तु नाय दोषः, अन्यत्रापि दुष्प्रयोजनमिति चेत्
भिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति ॥

२ कटीति । अत्रेदं तत्त्वम्—श्लोकांनितम्बादिकमेव विदग्धैः प्रयुज्यते, कटिगच्छो
दग्धमात्रप्रयोज्यमिति ग्राम्यम् । पदं त्रिविधम्—ग्राम्यं नागरमुपनागरं च । निदग्धं
प्रमिद्धं नागरम्, ग्राम्यकक्षातिक्रान्तमप्राप्तनागरमावमुपनागरम्, नागरोपनागरे
ग्राम्यशब्दप्रयोगादक्षुरवैदग्ध्योन्नयेनात्र दीदृश्यम् । अत्र एव निदूषकादावपि क
दोषत्वम्, तस्य तथैवाचिन्त्येन वैरम्याभावात् ॥ अत्र प्रकाशे सपूर्णश्लोकान्तर
‘राकाविभावरीकान्तसक्तान्धधुति ते मुच्यन् । नपनीयश्लिषाभोमा कटिश्च हरते मनः’
पातञ्जलसूत्रे (१।२४) वासनार्थक आशयशब्दः प्रयुक्तः । वासना चात्र द

३. योगशब्द इति । ‘देशकनेमिपाकाशयैरपरानृष्टः पुष्पमिदं ईश्वर’ इति
निदानं मिथ्याज्ञानजन्यः सस्कारनिशेषः । दूषकतावीजं तु तच्छब्दानन्विष्यते

‘आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥’

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयायामिति संदेहः ।
नेर्यार्थत्वं रुद्धिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थप्रकाशनम् ।

यथा—

‘कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत् ।

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् ।

तेपादिनार्थजनक शब्दः सदिग्धः । आशीरिति । कर्णे कृत्वा शुक्ला । अग्रेति ।
वन्द्यामिति पदस्य सदिग्धत्वं शाब्दबोधवितम्बेन राजपिपदरतिगात्रबोधस्य दित-
म्बकृत् ॥ अशक्तिकृतं कवेरसामर्थ्यप्रयुक्तम् । अन्तर्गम्यमन्त्राभ्युदयति ॥ चर-
णाघातेन चरणाघातपदेन निर्जितत्वं पराभवः । मुखस्य चरणाघातपदाद-
नस्याप्यसंभय इत्यन्वयाशुपपत्तिः । रैवज्यचरणाघातपराभवः स्वज्यचरुनिरा-
भवत्ववत्त्वं मुखस्यसंभयो सवन्धः । अत्र रुद्धिप्रयोजनव्यतिरेकविशेषेन वन्दे-
रुक्तिनिधयः ततो एवोपस्थितिः ततः शाब्दबोध इति तदितरेष्वेव चरणाघात-
व्यवसन्न एव ताधीनम् । वेचितु—‘सिंहात्तामिच्छन् प्रयोजनं नैव विदेत्
यथ नैवा र्थम्’ इति चेत् । न । रुद्धिप्रयोजनशातपदस्य मुखस्य चरणाघातपदा-
पराभापपस्तथा प्रकृते तत एव नैवा र्थत्वाभ्युदयनात् । वेचितु—‘वन्दति निर्जितं
शोभयति चणितं न तु चरणाघातेनेति ततोर्ज्यव्यवसन्नव्यवसन्नम्’ इत्याहुः ।
तत् । सप्त हि चरणाघातव्यवसन्नतरं चरणाघातव्यवसन्नव्यवसन्नम्, न तु
निर्जितत्वावसन्नव्यवसन्नम् । तत्तदर्थमाहुः, मुखस्य चरणाघातपदा-
पराभापपस्तथा प्रकृते तत एव नैवा र्थत्वाभ्युदयनात् । वेचितु—‘वन्दति निर्जितं
शोभयति चणितं न तु चरणाघातेनेति ततोर्ज्यव्यवसन्नव्यवसन्नम्’ इत्याहुः ।

चरणाघातपदापराभापपस्तथा प्रकृते तत एव नैवा र्थत्वाभ्युदयनात् । वेचितु—‘वन्दति निर्जितं
शोभयति चणितं न तु चरणाघातेनेति ततोर्ज्यव्यवसन्नव्यवसन्नम्’ इत्याहुः ।

१. चरणाघातपदापराभापपस्तथा प्रकृते तत एव नैवा र्थत्वाभ्युदयनात् । वेचितु—‘वन्दति निर्जितं
शोभयति चणितं न तु चरणाघातेनेति ततोर्ज्यव्यवसन्नव्यवसन्नम्’ इत्याहुः ।

२. चरणाघातपदापराभापपस्तथा प्रकृते तत एव नैवा र्थत्वाभ्युदयनात् । वेचितु—‘वन्दति निर्जितं
शोभयति चणितं न तु चरणाघातेनेति ततोर्ज्यव्यवसन्नव्यवसन्नम्’ इत्याहुः ।

यथा—

‘नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृसनिगाचरः ॥’

उक्तोदाहरणे तु तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञ. पर्युदासतया निषे-
धस्य विधेयतयानवगमः । यदाहुः—

[illegible][illegible]

• • • • •

कचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमः । यथा—

‘न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि मा शुचः ॥

नन्दस्य भवने कोऽपि वालोऽन्त्यद्भुतपौरुषः ॥’

अत्र योऽस्ति, स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ।

‘यद्यद्विरहदुःखं मे तत्को वापहरिष्यति ॥’

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम् । तथाहि—
त्यनेन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विवक्षितम् । तथानुपपन्नं
तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोद्धव्यम् ।

पदांशे दुःश्रवत्वं यथा—

‘तद्वच्छ सिद्धौ कुरु देवकार्यम् ॥’

‘धातुमत्तां गिरिर्धत्ते ॥’

शर्तीय इति ॥ द्वयोर्यत्तत्पदयोः । सामर्थ्यादाकाङ्क्षात् ॥ ननु यत्र द्वयं
यत्पदद्वयं तत्र कथमेकतत्पदेन निराकाङ्क्षप्रतीतिः । तत्र तत्पदद्वयत्वेन न
योग्यत्वात् । यथा—‘य यं कामयते कामं तं तमाप्नोति लीलया’ इति ।
आह—यद्यदिति । एक इति । उत्तरवाक्ये एकतत्पदप्रयोगोऽहं इति नञ् ।
सर्वात्मकमिति । विरहदुःखत्वेन सामान्येन सर्वं विरहदुःखमित्यर्थः ॥ तत्र
भूतस्य विरहदुःखावच्छिन्नस्य । तथा च वीष्माया वक्तृतात्पर्यमेव निदानम् ।
सामान्यरूपेण उपस्थापने वक्तृतात्पर्यं सति न तत्पदे वीष्मा । तत्पदेन
उपस्थापने तात्पर्यं सति तत्पदे वीष्मा । क्वचित्तु तत्पदे एव वीष्मा, न ?
यत्पदे । यथा—‘ते ते सत्पुरुषा परार्थघटका स्वार्थस्य बाधेन ये ॥’ एवमिति ।
अन्येषामनुचितार्थत्वादीनाम् । तच्च मया दक्षितमेव ॥ ‘दोषाः केचिद्वचन्ये’

1. यद्यदिति । परमार्थस्तु यद्यदिति न पदद्वयम् । किंतु ‘नित्यवीम्नो’ इति स्त्रे
या यदो द्वित्वापन्नोऽप्यभादेशः । एव चादेशिनं केन यत्पदेन तत्पदेन चान्यान्ते
रूपेण दुःसंपरामर्शः । आदेशस्तु सावत्वेनान्वये तात्पर्यभाहक इति यत्पदे
न सवन्धमानोपपत्ता न तत्पदेऽपि वीष्माद्योचनो द्वित्वापन्न आदेशः । एव ?
तत्पदेऽपि वीष्मा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तुमान्या रूपद्वयेन सर्वोपपत्तौ
तत्त्वम् ॥

2. सिद्धौ इति । अत्र ‘सिद्धौ’ इति चतुर्थ्यन्तपदैकदेशः श्रुतिकटुः ॥ अत्र ‘सिद्धौ’
मर्थान्तरलभ्य एव । अपेक्षते प्रत्ययमङ्गल्यै वीजाङ्ग प्रागुदवादिबान्म ॥
वशिष्टा पादत्रयी ॥

अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे निहतः ।

‘वर्ष्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः ॥’

अत्र विजेयं इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

‘पाणिः पल्लवपेलवः ॥’

पेलवशब्दस्याद्याक्षरे अश्लीले ।

‘संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः ॥’

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा तत्रैव वाण-
ताने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् । जलध्यादौ

शशेऽपि पदे परे’ इति यदुक्तम्, तदुदाहरणमाह—तद्वच्छेति ॥ अश्लीले
ति । ग्रीडाव्यञ्जके ॥ जुगुप्साव्यञ्जकं यथा—‘पूयते’ इति । अत्र पूयशब्द ।
मङ्गलव्यञ्जकं यथा—‘अनिप्रेत’ इति । अत्र प्रेतशब्दः ॥ वचोवाणत्वं
र्वाणत्वम् । गीःशब्दवाचकत्वे इति । लक्षणया गी शब्दप्रतिपादकत्वे
सर्वं । तथा नेयार्थत्वम् । तत्रैव गीर्वाणशब्द एव । परिवृत्तिसहं श्रुतश-

1. अत्र धातुमनो भावो धातुमत्तेति पदैकदेशेन क्षीवार्थेन मत्ताशब्देन अनुवर्धो
हन्त्यते । अत्र ‘पश्चात्परोविभ्रममण्डनानां संपादयत्री शिखरेर्विभक्तिः । बलाहकच्छेद-
नन्तरागानकालसध्यामिव धातुमत्तान् ॥’ इति तनूकृतम् ॥

2. विजेय इति । ‘अहं कृत्यवृत्तश्च’ इति सूत्रेणार्थे ‘अचो यत्’ इति सूत्रेण
हितः । कृत्यसदो यत्प्रत्ययो भूतत्वरूपे क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ॥ अत्र ‘चापाचारंस्त्रिपुर-
ज्योतिर्गान्तिकेयो विजेयः शरान्मत्तः । सदनमुदधिभूरियं हन्तकार । अस्त्येवैतन्
नु कृतवता रेणुकाकण्ठदाया दहत्यर्थस्तव परशुना हन्ते चन्द्रहासः ॥’
त्वपनीव्यम् ॥

3. पेलवेति । ‘पेल’ इति वर्णद्वय लटभाषाया वृषणलपुष्पावप्रत्यायकतया ग्रीडा-
र्थाति प्रकाशव्याख्यातारः ॥ अत्र ‘अतिपेलवमतिपरिनिवर्णं लघुद्वगुदाहरति गट ।
रन्मार्थः सहस्रं वरति पुनः कल्पवृक्षमिव ॥’ इति प्रकाशोदाहरणं गणनम् ॥

4. जलध्यादाविनि । उवा चोत्तमरिभिहेन—‘जलधादिषु पूर्वपदे नरोत्तमरूपेषु
लोचरपदेषु । उत्तरपदेषु चोत्तमपदेषु पर्यायपदवृत्तिः ॥ इति परिशुद्धिसूत्रा ये योगात्ते
तिरिक्ताः शब्दाः । परिवृत्तसूत्रा ये तु मित्रा गीर्वाणत्वान्ते ॥’ योगस्त्वन्तो
गीर्वाणरिभिः प्रत्ययः परिवृत्ति न भवति इत्यर्थः ॥ अत्र वचोवाणत्वमुदाहरणम् ‘मि-
त्रावृत्तेऽस्य भूगलनानिनालानशानोः । मुदुर्लभं वचोवाणत्वमेव दत्तं निनालाने ॥’
त्येवमन्तरम् । वचोवाण गीर्वाणः व्यवहारोन्नेदात् ॥

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अर्थानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ।

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा—

‘तामुद्वीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत ॥’

‘चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम् ॥’

सायिभावस्य स्वशब्दवाच्यं यथा—

‘अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे ॥’

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

‘जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने ॥’

अत्र प्रथमे पादे ‘आसीन्सुकुलिताक्षी सा’ इति लज्जाया अनुभाव-
रूपेण कथने युक्तः पाठः ।

‘मानं मा कुरु तन्वङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् ॥’

अत्र यौवनासैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसत्याङ्गं
शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहो न युक्तः ।

‘धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतल लोकलोचनानन्दे ।

ईपक्षिस्तकटाभा सेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥’

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ स्थितविति
शङ्कफल्पना ।

द्विष्टं रसस्यैव । प्रकृतीनां नावकोचितधर्माणां विपर्ययोऽन्वभावानन्दः । इद-
मेवमनौचित्यम् । अन्यप्रकृतिविपर्ययानि ॥ कोऽप्यनिर्वचनीयमभावः ॥
व्यभिचारिणः स्वशब्दयोगात् एव स्वशब्दवाच्यत्वं दोषः, स्वशब्दवाच्यत्वादाने
तु न दोषः । यथा लज्जामनुधीति, श्रमतिवृत्तये च । स्वशब्दवाच्यत्वं
स्वादिप्रकृत्यर्थोपपत्तिरप्यन्यम् ॥ निरोपिरनाहपरिग्रहद्वाराणि—मानमिति ।
शान्तस्यैव चेति । स्वशब्दो हेतुः । विभाव उद्योतननिवृत्तः । तत्परिग्रहो
यौवनसैर्यनिवेदनम् ॥ अनुभवस्य वृत्तिरप्यन्य—धवलयतीति । शिशि-
रोचिषि चन्द्रे चन्द्रप्रभेदेनाप्यन्यमनन्ता संसर्पः । अत्रेति । अलम्बनं

१. मानमिति । ‘मानं तन्वङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् ॥’ इति प्रकृतोद्दीपनात् च ।
२. चन्द्रेति । ‘चन्द्रेण चन्द्रप्रभेदेनाप्यन्यमनन्ता संसर्पः । अत्रेति । अलम्बनं

३. धवलयतीति । ‘धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतल लोकलोचनानन्दे ।
ईपक्षिस्तकटाभा सेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥’ इति प्रकृतोद्दीपनात् च ।

एवं च विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तर-
स्येति विज्ञेयम् ।

गर्भितत्वं गुणः कापि—

यथा—

‘दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मात्प्रादुरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥’

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारातिशयं
पुष्पाति ।

पतत्प्रकर्षता तथा ॥ २८ ॥

तथेति कचित् गुणः । यथा—‘चञ्चद्भुज—इत्यादि (३०२ पृ.) ।

अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः ।

कचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥ २९ ॥

हरस्थैव पिनाकसन्धेन दुर्जयत्वमिति व्यञ्जकत्वाद् गुणत्वम् । नायं निधुर्वैरयुषति
नागो तितिधुर्वनुष्मान्नाह पुत्रो नहि नहि जटाजूटभार दधान । नायं व्याधो
नवगुणधर पदय कल्पादकल्पात्पुण्येऽरण्ये नवजलधरदयामल कोऽयमेति ॥’ अत्र
द्वितीयस्य नहीति निपादनमुदायस्य वाचकत्वाभावेन कथितपदस्य न विषयः,
किं त्वधिकोपि राजपुत्रस्य जटाधारणमलन्तासम्भवीति व्यञ्जकत्वाद् गुण एव ॥
न वाक्यान्तरस्येति । पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न दोष इत्यर्थः ।
दिङ्मातङ्गेति । दिङ्मातङ्गसमूहेन गीमत्ता. परिच्छिन्नाधत्वार आघाटा. लीमा
यस्मात् सा । साध्यते स्ववरीन्यते । सिद्धा साधितापि ना मही । निप्राय
प्रतिपाद्यत इत्युत्तरेणान्वयः । किमपरमिति वाच्यमिति शेषः । कथंवाद्भुतमा-
ध्वयम् । यत्रैवेति । तथा च तत्तुल्यो न भूतो न वर्तमानो न भविष्यति
भावः ॥ चमत्कारातिशयमिति । तेन बुद्धवीरदानवीरयो परिपोद ॥
कचिदिति । यत्र पद्यागे सुकुमारार्थत्वं तत्रेत्यर्थः ॥ इदानीं रमदोषानां निपट-
विशेषे पद्यायपनदोषत्वं गुणत्वं चाह—कचिदिति । रचना व्यञ्जन् । विभाव-

‘महदे सुरसंधं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।

हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥’

अत्र संस्कृतमहाराष्ट्रयोः ।

पदश्लेषोऽपीत्यवधेयम् ॥ भाषाश्लेषमाह—महदे इति । संस्कृतायो यथा—हे महदे उत्सवदे, हे उमे हे गौरि आगमाहरणे विद्याग्रहणे मे मम तं प्रसिद्धं समासङ्गं अव रक्ष । कीदृशम् । सुरसंधं देवप्रार्थनीयम् । अवसरे समये तं प्रसिद्धं चित्त-मोहं सहसा झटिति हर अपनय । कीदृशम् । बहुसरणं बहुविषयगामिनम् । प्रहृ-तार्थस्तु—मह-मम, देसु-देहि, रस-रतिम् । धम्मे-धर्मे, तमवस-तमोवशाम्, आस-आशाम्, गमागमा-संसारात्, हर-अपनय, णे-अस्माकम्, हरवहु-शिववधू, सरणं-रक्षयित्री, तं-त्वम्, चित्तमोहं-चित्तमोह, अवसरउ-अवस-रतु, मे-मम, सहसेति । भाषासमे तु भाषाणामैकस्यामेव, न त्वर्थमेव ।

1. संस्कृतेति । संस्कृतप्राकृतयोरित्यर्थः । उक्तं प्राकृतं महाराष्ट्रीति व्यपदिश्यते । न तु ‘भक्तिविना वश नोहे वीण्यानें वा मृदङ्गनादाने । कन्यादानफलाने केरी पावे मृदङ्गनादाने ॥’ इत्यादिमहाराष्ट्रजनसुप्रसिद्धगाथेति । तथा चोक्त दण्डिना—‘महारा-ष्ट्राश्रया भाषा प्रकृष्ट प्राकृत त्रिदु । सागरः सुकिरक्ताना सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥’ इति । संस्कृतमागधयोः श्लेषो यथा—‘कुललालिलावलोले शलिलेशे शालशालिन्मशूरे । कमलाशवलालिवलेऽमाले दिशमन्त्रेऽविशमे ॥’ ‘कुरालिरावरोल मल्लि तरा-रम.तिरवशूरम् । कमलामवलालिवर मारयति शान्धतो विपमम् ॥’ इति मागरी छान्दा । ‘कुरालि लालयन्ति पोषयन्त्येवशीला ये तेषा लावे छेदने लोन्मन्निन् । शलन्तीति शला. मोयमाः ते मन्ति यत्र देगे स शरी त लिशत्यपीकरोतीति शक्ति-शलसिन् । शलैर्गृहेः शालन्ते शोभन्ते ये ताडुनातीति शालशालिन् । स चार्मा दूर-चेति, टु गतनगत्यात्, तवामूने । नमन्ता लक्ष्मीन्त्याः शला दरिद्रानेषु लन्ति लम्-तीत्येवशील बल यम्य स तमिन् । मल्लन मात्र, न विघने मागे दय्यामात्रमा-ल्लमिन् । ‘मल धारणे’ । अनिवार्य इत्यर्थः । अन्नके मृत्यो सति स वामुदेने विपये वा विघ्नागन्ता दिशमनिशं प्रविशेऽस्मि ।’ इति संस्कृतमागधार्थः । मागयन्तु—‘कुराला’ पतिविशेषाणा वा आठिः पट्टिमन्त्राणि रोज. कटकगे यत्र नत् । मागमाना यागिन्-द्रवेण शूर नद्विदिमारणमभयम् । कमलानामामय मकरन्द ये यन्नि ते च तेऽनेत्य-र्थेऽस्मिन् । विपम नियोगितनदुःखावहं तन्मल्लि शान्धत. शमरुपोऽपि मागयति । शदि-महेश मल्लि विशेषय मुनयोऽपि शुष्यन्ति ।’ इति । संस्कृतपदान्योरेवा—‘रुन्दे-र-मादानं सुखनरस्तु छुत्त नशमीनम् । अपविमान स्वमे सुखमिमान नर मस्तु ॥’ इति कृष्णमोक्षना सुखमोक्षमोक्षदासीनम् । अपविमान शुभमे स मविमान न मस्तु ॥’ इति पैशाची छान्दा । ‘ते सुखन विमुक्तमुक्त । सुखमिमानं कर्तुं ते न-मस्तु ॥’ इति । न नद्विदिमारणमभयम् । न नद्विदिमारणमभयम् । न नद्विदिमारणमभयम् ।

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽधामङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥

एतद्भेदत्रयं चोक्तभेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो

यश्चोद्धृतभुजंगहारवलयोगङ्गां च योऽधारयत् ।

इह त्वयमेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । ‘पृथुकार्तस्तर-’इत्यादौ सभङ्गः । ‘नीतानाम्-’इत्यादावभङ्गः । ‘नर्वस्वं हर-’इत्यादौ सभङ्गाभङ्गः ॥ एकत्रैव तत्रितयमुदाहरति—यथावेति । सर्वदः सर्वाभीष्टदाता माधवः, सर्वदा दानानि दस्य तान् । तत्प्रसिद्धं छलं नायामासीनमाश्रितम् । अप्यनेवंहास्येव मानो यस्य तम् । अगा अचला निकाना दीप्तिर्यस्य तम् ।’ इति सस्कृतवाक्यार्थः । पैशाचन्तु ‘स पुरषो रज्ज्विभुमात्मरज्जनाय कामविषये कृतामोदना सुवर्णरज्ज्वाम्यामुच्छ्रान्त्यो दाम्यो दासा तथाभूताना गणिकानामप्रतिमानं न क्षमने न सृष्टे न तदानीमादरमनित्यत कस्यचिदुपहृतगणिकस्योक्तिरियम् ।’ इति । सस्कृतसूरसेनोपेक्षा—‘तोदी नदिगता-मदोऽकलं स मदा बलं विदन्तिरिदम् । आर दनेदावमर सामदमार गदामारम् ॥’ ततो दृश्यते गगनमदः कलं सशतावलम्बितान्तरितम् । आरतमेवावमर साधनमार गतामा-रम् ॥’ इति । सूरसेनीच्छाया । ‘तुदति परानिति तोदी, देशन दिक् उददेशः मदा मद वर्तन इति मदिक् न गगेन सहायेन मदो दस्य स , स मित्, सदा सर्वमान्देव अग-लं परिभूतत्वान्निवेत्तु, अत एव दनेदाया उपशमवेष्टाया अग्रमरो दस्य तत्, यथामन्त्रे क्षिप्पन्ते इत्यामाः शरास्तान्पन्ति गच्छन्तीत्यामदा धातुच्चाः मद नैवर्तन इति माम-दम्, गदामारम्, इदमारमरितसक्त वल्गमन्त्रेभ्ये आर सनार ।’ इति सस्कृतवाक्यार्थः । सौरसेनस्तु—‘आरनो निरुद्धो नेमानाम्यमरो यत्र । दाधनो नारः पात्रो यत्र । गत आमारो यतस्तत् । शारदनोवर्णनमेतत् ।’ इति । सस्कृतपञ्चदशोपेक्षा—‘नीगा-च्छुने एतमुद्धरतिमदं तु । अवनदधमराहस्युरतिजिह्वा तेजः तु ॥’ धीरा गच्छतु मेधमो दुर्धरवार्धिकदस्तु । अन्नमदप्रसारादराग रतिजिह्वास्ते दस्य ॥’ इत्यपञ्चद-च्छाया । ‘हे एने, अवेतिव दृष्टिकाया इव जिह्वा विष्टेरा निर्वात्मन दस्यः दधाभूता, एतद्वत्, अतुः एता, अने गाने नापति यः सः त्वयिभोऽपि प्रसरो दस्यः ना अन्नमदधमरा गता अरिधममभि उद्धृता यतः प्रमानमिमता दस्यच्छुने त्वत् त्वत् च नमुद्रज्ज च तरेव सरो ददं देवा देवतेन तु । वदन्तान्त्रेज-निर्वाधः । अगच्छ अवनत् एतन्निर्वात्मदु-खिता सदी गतामदं वदन्तान्त्रेज-नीचरेति धीरा गच्छता द-स्येनेन सत्त्वा मयः ।’ इति सस्कृतवाक्यार्थः । ‘हे धीराः, दुर्धरा वलिजित् दस्यो यत्र मय-भूतवन्मेधम इति गच्छतवन्तरु । दस्य मेधमन्त्रः हे न इमे ददतीवदमदः प्रमो-येषा वादृगा रतिजिह्वा एता एताः ।’ इत्यपञ्चदशोपेक्षाः ।

1. पुनरिति । त्रिभिर्भेदैः त्रयः भेदाः सभङ्गोऽधामङ्गस्तदुभयात्मकः । त्रिभिर्भेदैर्भेदः ॥

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥

एतद्भेदत्रयं चोक्तमेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्धृत्तमुजंगहारवलयोगङ्गां च योऽधारयत् ।

इह त्वयमेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । ‘पृथुकार्तिखर-’इत्यादि
सभङ्गः । ‘नीतानाम्-’इत्यादावभङ्गः । ‘सर्वस्वं हर-’इत्यादि सभङ्गाभङ्गः ॥
एकत्रैव तत्रितयमुदाहरति—यथावेति । सर्वेदं सर्वाभीष्टदाता माधवः, सर्वेदं
दानानि यस्य तन् । तत्प्रसिद्धं ह्यलं नायामासीनमाधितम् । अप्यनेवंकास्त्रेव मानो
यस्य तन् । अगा अचला निकाना दीप्तिर्यस्य तन् ।’ इति सस्कृतवाक्यार्थः । पैशाचमु
‘स पुण्यो रजदितुमात्मरजनाय कामविषये कृतानोदाना सुवर्णरजनाभ्यामुत्पन्नो दास्यो
याता तथाभूताना गणिकानामप्रतिमानं न दधने न नहने न तदानीमादरमभिनयन्
कल्पचिदुपकृतानिकल्पोक्तिरियम् ।’ इति । सस्कृतसूरसेनीयार्थः—‘तोदी तदिगा-
मशोऽकलत् स तदा बलं विरज्जतिदन् । आर दनेटावनर मानदमार गशमागम् ॥’ तयो
दृश्यते गगनमण्डं दलहस्तदायलन्दितान्निरितम् । आरतमेतावनर शाधनमार गतामा-
रन् ॥’ इति । सूरसेनीच्छाया । ‘तुदति परानिति नौदी, देशनं दिक् उपदेश तना मट
वर्तत इति तदिकु न गणेन सरादेन मशो यस्य सः, स निवृ, तदा सर्वगन्त्रेव भ्र-
लत् परिभूत्वादिबेरन्, अत एव दनेटाया उपशमवेद्याया अवनरी यस्य तत्, तथाभ्यन्त्रे
क्षिप्पन्ते इत्याना. सरालान्यपि सन्दर्शनीयास्तदा धामुष्पः मट-वेर्नत इति म-
दन्, गदालारन्, इदमारमरित्त वलमन्त्रेभ्ये नार मनार ।’ इति सस्कृतवाक्यार्थः ।
सूरसेनस्तु—‘आरतो निवृत्तो नैवानानन्दो यः । आधनो नारः वागो वव । गत
आमारो यतस्तद् । शारदनमोवर्गन्नेतत् ।’ इति । सस्कृतपञ्चमयोर्यार्थः—‘धीगा-
चउदुने एतदुत्तरवारित्त स । अवनदधनराहस्तु निगिरा देव स ॥’ ‘धीरा गच्छतु
नैषतमो दुर्धरवापिदवस्तु । अवनदधनराहस्तु रनिगिरादेव स ॥’ इत्यपञ्चम-
यद्या । ‘हे धीरे, अदेतिव गच्छेत्वासा इव शिरो निक्षेप्य निर्गमन यन्ताः तथाभूत्वा,
एतदुत्तर, अतः उगा, अने गगने नापि यः सः तथाविधोऽपि मष्टो यन्ताः ता
अवनदधनरा मण्डलमिव मति पट्टा यः अवनदधनरा यन्तादुत्तर सन तदा
च मष्टुत्तर च मष्टे सशो मट देवा मष्टुत्तर स । यदस्य मष्टेऽपि यः । अतस्तद्
अवनत् रनिगिरादेव सः यन्ता यदस्य मष्टेऽपि यः यन्ता यदस्य मष्टेऽपि यः यन्ता
सनेन सस्था मव ।’ इति सस्कृतवाक्यार्थः । ‘हे धीरे, दुर्धत वजिना इत्यने वद यन्ता-
भूतमन्त्रेयन्त इति सस्कृतवाक्यार्थः । यस्य मष्टेयन्तः वे न अन्त दधनराहस्तः मष्टो-
येना मष्टुत्तरा रनिगिरा एतद् एतद् ।’ इत्यपञ्चमयोर्यार्थः ॥

1. पुनरिति । त्रिभिर्भेदत्रयः सस्कृतानि सस्कृतानि सस्कृतानि सस्कृतानि सस्कृतानि
विषयमेतदभिप्रेतम् ॥

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः

पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥'

अत्र 'येन—' इत्यादौ समङ्गश्लेषः । 'अन्धक—' इत्यादावभङ्गः । अनयोश्चैकत्र संभवात्समङ्गामङ्गात्मको ग्रन्थगौरवभयात्पृथङ्गोदाहृतः ।

अत्र केचिदाहुः—'समङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः । यत्रोदात्तादि-
स्वरभेदाद्भिन्नप्रयतोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्टन्यायेन श्लेषः ।
अभङ्गस्त्वर्थश्लेष एव । यत्र स्वरभेदादभिन्नप्रयतोच्चार्यतया शब्दभेदाद-
र्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः । यो हि यदाश्रितः स तदलंकार
एव । अलंकार्यालंकरणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिः' इति ।
तदन्ये न क्षमन्ते ।

उमाधवश्च त्वा पायात् । माधवपक्षे—येन अभवेन जन्मरहितेन अन शक्यं
ध्वस्तं पादेन परावर्तितम् । बलेरसुरराजस्य जेता । काय पुरा अमृतपरि-
वेपणावसरे स्त्रीकृतः स्त्रीत्वं प्रापितः । अमृतार्थं विवदमानानां देवामुरागाम-
मृतपरिवेपणाय मायया नारायणेन मोहिनीरूपं धृतमिति पुराणवार्ता । यश्चोद्-
त्तस्य उन्मत्तस्य अभङ्गस्य अघासुरस्य हन्ता । यद्वा कालियस्य पीडाकरः ।
धारवल्लयः धारिसवन्निव सैन्यं यातीत्यर्थः । यद्वा उद्धृतभुजंगहार बलं यस्य
तेन गदडेन यातीत्यर्थः । अगं गोवर्धनं कृष्णरूपेण, गा पृथ्वीं च कूर्मरूपेण
योऽधारयत् । शशिनं मध्मातीति शशिमद्राहुः तस्य शिरोहर इति स्तुत्यं नाम
यस्य चामरा आहुः । अन्धकानां यावदानां क्षयकरो द्वारकाख्यनिवासनिर्माता ।
उमाधवपक्षे—येन ध्वस्तमनोभवेन विनाशितकामेन बलिजितो विष्णोः कायः पुनः
स्त्रीकृतः । मोहिनीरूपदिदृक्षुणा शिवेन प्रेषितो विष्णुः पुनर्मोहिनीरूपं दृष्ट्वा
पुराणवार्ता । यश्च उद्धृता उत्कर्षेण वर्तितौ भुजंगरूपौ हारवल्लयौ येन सः । यश्च
शिरसि गङ्गामधारयत् । यद्वा शरीरावेन गौरीम्, शिरसि गङ्गां चेत्यभिप्रायेण च-
कारः । यस्य शिरः शशिमच्चन्द्रयुक्तं हर इति स्तुत्यं नाम चामरा आहुः । अन्ध-
कस्य असुरविशेषस्य विनाशकरः ॥ श्लेषस्तावच्छब्दालंकारोऽर्थालंकारश्च समगतिः,
तयोः परमतनिराकरणपूर्वकं भेदं निरूपयति—अत्रेति जतुकाष्टेति । पृथगु-
पलभ्यमानयोरपि जतुकाष्टयोर्योगे यथैकत्वप्रतिभासत्वेहापीत्यर्थः । लोकच-

1. यत्रेति । समानभेदेनोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयतोच्चारणयोग्ययोरपि शब्दयो-
श्लेषमङ्गमयेन स्वरभेदानादरादेकप्रयतोच्चारणे जतुकाष्टन्यायेन शब्दश्लेष इति भावः ॥
2. यत्र स्वरिति । समानाभेदेनोदात्तादिभेदाभावाद्भिन्नप्रयतोच्चारणत्वेन शब्दभेदा-
भावे केवळमर्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषवादर्थश्लेष इति भावः ॥
3. पुराणवार्तेति । अस्त्रीकृत इति च्छेदः । त्रिपुरवदे विष्णुर्यस्य वानो बभूविति

तथाहि—अत्र ध्वनिगुणीभूतव्यञ्जनदोषगुणालंकाराणां शब्दार्थ-
गतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति । न च
'अन्वयक्षय—' इत्यादौ शब्दाभेदः, 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति दर्श-
नात् । किं चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रति-
भयोद्भूतनाच्छब्दालंकारत्वमेव । विसदृशशब्दद्वयस्य बन्धे चैवंविधस्य
वैचित्र्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव चालंकारत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षितया चा-
र्थालंकारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालंकारत्व-
प्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालंकारत्वे 'प्रतिकूलतामुपगते
हि विधौ' इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालंकारत्वं तवापि प्रसज्यतइत्युभय-
त्रापि शब्दालंकारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्व-
खण्डना, तत्र—

द्विति । यथा लोके मौल्यादिगतं मुकुटादि मस्तकाद्यलंकारत्वेन व्यपदिश्यते तथा
काव्येऽपीत्यर्थः ॥ दूषयति—तदन्ये इति । शब्दभेदादर्थश्लेष इति यदुक्तं तदूष-
यति—न चेति । दर्शनस्य प्रामाण्यानभ्युपगमे लाह—किं चेति । कविप्रतिभया
कवीनामनुभवेन उद्भूतनाद् विप्रयीकरणात् । शब्दस्यान्वयानुविधायित्वं प्रदर्श्य
व्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शयति—विसदृशेति । बन्धे चेति चकारस्य वैचित्र्या-
भावश्चेत्यन्वयः । ननु वैचित्र्यस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन किमायातमत
वाह—वैचित्र्यस्यैवेति । अलंकारत्वादलंकारनियामकत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षित-
या अर्थानुसंधानसापेक्षत्वेन अर्थालंकारत्वे अर्थालंकारत्वाङ्गीकारे । रसादि-
परत्वेन रसाद्युत्कर्षानिप्रायप्रयोज्यत्वेन । शब्दभेदेऽपीति । 'विधौ' इत्यादौ
स्वरभेदाभावेन एकप्रयत्नेनैव शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयप्रतीतिरिति भावः । उभयत्र

पुराणवार्ता इति तु युक्तम् ॥ तथा च शिवमहिम्नः न्तवे—'रथ' श्लोकी यन्ता शतधृति-
रन्तेन्द्रो धनुरयो रयादे चन्द्रार्क्षं रथचरणपाणिं शर इति' ॥

1. शब्दार्थेति । पर्यायान्तरपरिवृत्तिसदृशत्वात्तत्वाभ्यां शब्दार्थगतव्यवस्थितिरिति
भावः ॥

2. दर्शनादिति । 'वावन्त एवमर्थाः स्युः शब्दास्तावन् एव दि ।' इत्याद्युन्मि-
मादित्यर्थः ॥

3. शब्दभेद इति । विधिविधुशब्दयोः पार्यङ्ग्येऽपीत्यर्थः ॥

4. श्लेषत्वेति । श्लेषत्वखण्डना श्लेषनङ्गः ॥

लम्—' इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया निर्वि-
षयत्वापत्तेः । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाया वि-
षय इति चेत् । न । यदि 'सकल—' इत्यादौ शब्दश्लेषतया नोपमा
तत्किमपराद्धं 'मनोज्ञम्' इत्यादावर्थश्लेषेण ।

‘स्तुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ, किं तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥’

इति रूद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजक-
त्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकता युक्ता, तत्र साधर्म्यस्य
वास्तवत्वात् । शब्दसाम्यस्य तु न तथा, तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात् ।
ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्त्या, गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयत-
मित्यादौ चेति । श्लेषो नोपमाबाधक इति भावः । तत् तदा । शब्द-
मात्रं सामान्यमाश्रित्यापीहालंकारमध्ये संभवत इत्यन्वयः । यद्यपि 'सकल-
कलम्—' इत्यादावेकप्रयत्नेन शब्दद्वयोत्पत्त्या शब्दस्याप्येकत्वं न संभवति, तथा-
प्येकानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वेन शब्दयोरेकत्वप्रतिभास इति भावः । समुच्चयालंकारे एक-
धर्माभिसंबन्धस्य निवेशाभावात्तत्समुच्चयपदमत्र तुल्ययोगितापर दीपकपरं च
तयोस्तत्संभवात् । नन्वेवं 'किं च तुल्ययोगितायाम्—' इत्यादिना श्लेषतुल्ययोगि-
तयोर्यो विषयविभागः कृतः स न सगच्छते 'येन ध्वस्त—' इत्यादावपि शब्दरूपै-
कधर्मसंबन्धस्य सत्त्वेन तुल्ययोगिताया विषयसंभवादिति चेत् । सत्यम् । यत्रानेक-
स्यैकधर्मसंबन्धावगमे द्विवचनबहुवचनचकाराद्यपेक्षा तत्रैव दीपकतुल्ययोगितयो-
र्विषयः । 'येन ध्वस्त—' इत्यादौ तु द्विवचनाद्यपेक्षाविरहेण तुल्ययोगिताया विषय
एव नास्ति । एवं ययोरेकधर्मसंबन्धस्तयोरनेकप्रयत्नोच्चार्यपदवाच्यत्वं दीपकतुल्य-
योगितालक्षणे निवेशनीयमतो नातिप्रसङ्गः । एवं च 'स्वेच्छोपजातविषयोऽपि—'
इत्यादिदीपकस्य 'किरणा हरिणाङ्गस्य—' इत्यादि, 'विकसन्नेत्रनीलाब्जे—' इत्यादि च
तुल्ययोगितायाश्च विषय इति ध्येयम् । गुणक्रियासाम्यवद्गुणक्रियासाम्यस्यैव ।
तत्र गुणक्रियासाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । वास्तवत्वाद् वस्तुसमवेतत्वाद् । न
तथा नोपमाप्रयोजकता । तत्र शब्दसाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । साधर्म्यस्य शब्द-
रूपसामान्यस्य धर्मस्य । अवास्तवत्वाद् उपमानोपमेयरूपवस्तुनोरसमवेत-

१. कमलेति । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कवित्वराम्' इत्यत्र मनोरत्वलक्षणं
गुणत्व, प्रकाशलक्षणायाः क्रियायाः, गुणक्रिययोर्वा मान्यात्पूर्णोपमाविषयोऽस्तीत्यर्थः ॥

२. मनोज्ञमिति । मनोरत्वस्त्रोन्नतानोपमेयनूतयोः कमलमुत्तयोर्भेदेन छिद्यत्वादर्थ-
श्लेष इत्यर्थः ॥

१. 'रूद्रटोक्त' क. २. 'च' इति नास्ति द-मुल्ले ३ 'न्यपत्ते' द. ४. 'विषयता' २.
५. 'यत्र धर्मो नैकधर्मलोकार्थशब्दद्वयोपपत्त्या द्विवचनचकाराद्यपेक्षा' इति दुद्रितमुल्ले. ६. 'स्व'
च पूर्वोक्तनिरूपणे च सतीत्यर्थः' इति दुद्रितमुल्ले पाठः. ७. 'अपि' इति दुद्रितमुल्ले.

‘प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ’ इति च मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यडाद्यो साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः—‘वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते, क्यडादयस्त्वाचाराद्यर्थे’ इति । तदपि न । न खलु क्यडादय आचारमानार्था अपि तु सादृश्याचारार्था इति । तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः ।

उदाहरणम्—

‘तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम् ।’

दितं प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय, वाचकं प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थप्रतिपादकम् स्वस्वार्थबोधकौ क्रमेण स्वार्थप्रतिपादकौ । वत्यादीति । आदिपदेन कतपार्थपरिग्रहः । साम्यमेवेति । सादृश्यवाचकत्वेन साम्यमित्यर्थः । आचाराद्य इति । ‘अनुशिष्यन्ते’ इत्यन्वयः । अपि त्विति । किलित्यर्थः । ‘अपि त्विति पाठे किं तर्हीत्यर्थः । उपसहरति—तदेवमिति । वस्तुतस्तु ‘चन्द्राय शुक्लरुचापि हंम’ इत्यादौ साधारणधर्मोपादानेऽपि क्यडादियोगे उपमादर्शनं दार्थ्या उपमायास्तद्धितादित्रितयगतत्ववत् क्यजादिपञ्चकगतत्वेन विशेषो बोध्यः एवं चाष्टप्रकाराया आख्या वर्मलोपालोपाभ्या पोडैशप्रकारत्वं बोध्यम् । क्यजादिपञ्चके वर्मलोपे उदाहरणं यथा—‘वीरः प्रीतिकरत्वेन पर्यङ्गीयनि मन्त्रके । मित्रं यति पर प्रेम्णा भक्त्या देवायते नृणाम् ॥ देवदर्शं जने साधु प्रतीक्ष्यत्वे दृश्यते । कृपया विष्णुसचार नित्यं सचरति क्षितौ ॥’ अत्र तृतीयान्तपदार्थान् क्यजाद्यर्थे सादृश्येऽमेदेनान्वयः ॥ उपमानलुप्तामुपमामाह—उपमानेति । ‘उपोपमा’ इत्यनुपपन्नः ॥ न वेति । न वा नयनतुल्यरम्यमास्त इत्यन्वयः । अन्यथा

त्वनिष्ठमेव । अन्यथा उपास्यते हरः, अनुभूयते मुरम्, इत्यादौ धात्वर्थोऽनभननक्ति ययोरकर्मकत्वेन कर्मलकारोपपत्तिर्न स्यात् । इवादीनां तु वाचकत्वमेव । उपमानानुपादाने यामिवेदादिवाचकताया प्रतिबन्धकरादित्येन दृष्टान्तवैषम्यस्य मद्भावाद् विशेषविशेष्ययो रेकविभक्तिरूपे ‘विशेष्येण सदैकार्यं भवेद्यत्र विशेषणम् । तत्र त्रिधादयः प्रापो विशेष्यस्या विशेषणे ॥’ इत्यनुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपि तत्र त्रिधासंख्याभिर्भेदोऽपि उपमानोपमेयता । विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोः ॥’ इत्यनुशासनस्य जागरूकत्वेन ‘शरैर्यः—’ इत्यादाउपमानपदोत्तरतृतीयादेः सूपपादकत्वाच्च । प्रापोप्रत्ययेन ‘विभक्त्येन श्रूयन्ते मदमग्निगण्टाः करटिनः करिण्यः काण्ड्याः पदम्—’ इत्यादौ विशेष्यविशेषणयोः त्रिधाभिर्भेदोऽपि न काचिदनुपपत्तिरित्यन्वयः निम्नरः ॥

१. क्यडादय इति । अयमभिप्रायः—‘कतुं क्यड मन्त्रोपश्च’ इत्यत्र ‘उपमानानुपादाने’ इत्यत्र उपमानपदमनुवर्त्ते, तेनैवार्थमादृश्यादपि बोधे सादृश्याचारार्थः क्यडादि ।

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च 'मुखेन सदृशं' इत्यत्र 'मुखं यथेदं', 'नयनतुल्यं' इत्यत्र 'हृगिव' इति पाठे श्रौत्यपि संभवतीति । अनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थित्वभेदेन चतुर्विधत्वसंभवेऽपि प्राचीनानां रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्पि च द्विधा ॥ २० ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

‘वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम् ।’

‘गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः ।’

अत्र 'गुर्दभति' इत्यत्रौपम्यवाचिनः क्तिपो लोपः । न चेहोपमेगत्यापि लोपः । 'निनदन्' इत्यनेनैव निर्देशात् ।

द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः ।

‘तस्या मुखेन’ इत्यादौ ‘रम्यं’ इति स्थाने ‘लोके’ इति पाठेऽनयो-
रुदाहरणम् ।

क्लिप्समासगता द्वेधा धर्मेवादिविलोपने ॥ २१ ॥

धर्मोपमानलोपोदाहरणमिदं स्यात् । प्रतिनिधीति । रहस्येति ॥ अत्रापि—
माह—औपम्येति । अत्र वात्प्रातिनिधित्वलेन विद्यते तत्र परिनिर्णय इव
शुद्धिप्यते ॥ यदनमिति । अत्रापि—
इवार्थस्य समानगम्यतया स्वपदप्रयोग । अत्रापि—
यत्पदनामिलोपोदाहरणम् । अत्रापि—
चिनिः' इति कर्मधारय । अत्रापि—
भतीति । गर्दन इव अत्रापि—
इत्यर्थः विषयो लोपोऽपि अत्रापि—
गमनम् । अत्र शुद्धिपरत्वेनाह—
अत्रापि—

१. सुधसेवि । सुधसे विना न च ज्ञानं न च मोक्षः । सुधसे विना न च ज्ञानं न च मोक्षः । सुधसे विना न च ज्ञानं न च मोक्षः ।

[illegible]

यथा—

‘चन्द्रायते शुक्ररुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शमुरो न वारि वारीयते राच्छतया विहायः ॥’
मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु उच्यते ।

यथा—

‘वारिजेनेव सरमी शशिनेव निशीथिनी ।

यौवनेनेव वनिता नगेन श्रीर्मनोहरा ॥’

क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते—

‘हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।

विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे ॥’

‘अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपाना ता विमृतयः ।

पुरंदरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव ॥’

तस्योपमानता यदि स्यादित्यर्थः । इयं साधारणधर्मस्याभेदे भेदे च सम्भवतीति
द्विधा ॥ तत्राद्या यथा—‘महाभृतो वदान्यस्य भारतीवामला मति । चेष्टा मतिरिव
स्वच्छा चेष्टेव गुणसतति ॥’ अत्र स्वच्छत्वमेकमेव साधारणो धर्मः ॥ द्वितीया-
माह—चन्द्रायत इति । चन्द्र इवाचरतीत्यर्थः ॥ मालोपमामाह—मालो-
पमेति । बहिल्येकाधिकपरम् । तेन ‘ता हंसमाला शरदीव गङ्गा महौषधीन्-
क्तमिवात्मभास । स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्या ॥’
इत्यादावुपमाद्वयेऽपि मालालम्बितम् । इयमपि पूर्ववद्विधा । तत्राद्यामाह—
वारिजेनेति । अत्र मनोहरत्वमेकमेव सादृश्यहेतुः । द्वितीया यथा—‘ज्योत्स्नेन
नयनानन्द सुधेव मदकारणम् । प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥’ अत्र
नेत्रानन्दजननादयो विभिन्नधर्मा एव सादृश्याना हेतवः ॥ उपमेयस्य प्रकृतत्वमु-
पमानस्याप्रकृतत्वं प्रायिकमित्यभिप्रायेणाह—क्वचिदिति । प्रकृतत्वं वर्णनीयस्यो-
त्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षितम् ॥ हंस इति । हंसादय इव चन्द्रादयोऽपि वर्णनी-
यशरत्कालस्योत्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षिता । ‘विमला’ इति पाठो न रमणीयः,
मनोज्ञतयः कुमुदानीत्युपमानान्वयायोग्यत्वात् । तस्मात् ‘लसन्ति’ इति पाठो
द्रष्टव्यः ॥ प्राचीनसममतानाक्षेपोपमादीनुपमाप्रकारान्वैचित्र्यातिशयानाधायकत्वेनोपेक्ष-
माण आह—अस्य राज्ञ इति । कल्पवृक्षभवा कल्पवृक्षोत्पन्ना विभूतय इत्यर्थः ॥

१. मालेति । यथा काचिन्माला सजातीयैः कुसुमैः काचिच्च विजातीयैर्निर्मायते तथैवे-
यमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुरूपमानैरिति भावः । एकस्य उपमेयस्येत्यर्थः ॥

१. ‘यथा’ पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘यस्तुनस्तु प्रकृतयोरेकधर्माभिन्नवधरूपतुल्ययोगितेयेदं न तूपमा ।
एव चात्र यथेवशब्दप्रयोगस्तुल्ययोगिताद्योतकत्वाधत्वेन न गौणपदेत्यवधेयम् ।’ इति मुद्रितपुस्तकेऽधिकम्.

तत्रैकदंशत्रिवर्तिं श्लिष्टं यथा मम—

(करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेद्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥)

समस्तवन्तुविषयं यथा—अत्रैव ‘विचुम्बति—’ इत्यादौ ‘वुनु’

हरिदवलामुग्वमिन्दुनायकेन’ इति पाठे । न चात्र श्लिष्टपरम्परितम् ।

तत्र हि ‘भृभृदावलिदम्भोलिः—’ (५२३) इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वोद्यारोप

विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपाणां सर्वथैव सादृश्यभावा-

दसंगतम् । तर्हि कथं ‘पद्मोदयदिनाधीशः—’ इत्यादौ परंपरितम्,

राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य संभवात्—इति न

वाच्यम् । तथा हि—राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न

न प्रकृते विवक्षितम् । पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षित-

म् । १५ । इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना सु-

व्यक्तं—इति न श्लिष्टपरम्परितम् । कचित्समासाभावेऽपि रूपकं

दृश्यते—

‘मुखं तव कुरङ्गाक्षि सरोजमिति नान्यथा ॥’

कचिद्वैयधिकरण्येऽपि यथा—

‘सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्चपुच्छच्छटा ।

यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषां शैलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥’

सितच्छत्रत्वारोपे निमित्तम् ॥ करमिति । कर किरणमेव हस्तम् ॥ पद्मोदयादेरेव

पद्मोदयादिशब्दस्यैव । द्वयो रूप्यरूपकयो राजादिसूर्याद्योः ॥ नन्वत्र शब्दसाम्य-

विवक्षावशात्प्रमिद्धतेजस्वितादिरूपसाम्यविवक्षायास्तु ‘त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भा’ इ-

त्यादौ तु दीर्घलपीवरत्वादिसाम्यसंभवेनात्र तन्मूलक एव स्तम्भत्वारोपोऽन्तु

त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वारोपस्य तत्कारणत्वस्वीकारेण किमिति चेत् । न । तन्मा

यथा मण्डपभारसहिष्णवस्तथा हरिवाहवस्त्रैलोक्यभारसहिष्णव इति साम्यस्यैव प्रकृते

विवक्षितत्वात् । तच्च त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वारोपं विना दुर्बोधम् । समासाभा-

वेऽपीति । अत एव दण्डिना व्यस्तं समस्तं व्यस्तसमस्तं चेति त्रिविधं रूपकमु-

क्तम् । ‘श्रूलतया’ इत्यमेदे तृतीया । अन्यथा तादात्म्यारोपो न स्यात् ॥ सुचरितमे-

ईदं मम । अत्र केषांचिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि रूपकविशेष-
त्वादर्थालंकारमध्ये गणनम् । एवं वक्ष्यमाणालंकारेषु बोध्यम् ।

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ।

तदेवादिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञकम् । यथा मम—

‘इदं वक्तुं साक्षाद्विरहितकलङ्कः गशधरः

सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विन्ममधरः ।

इमे नेत्रे रात्रिदिवमधिकशोभे कुवलये

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥’

अत्र कलङ्कराहित्यादिनाधिकं वैशिष्ट्यम् ।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ॥ ३४ ॥

दालेख्यं चित्रम्, घुनितिराकाशकुञ्जम् । सरलता कौटिल्यराहित्यमेव दाक्षि-
ण्यम् । तस्या योगे श्वपुच्छच्छटा कुङ्कुरलाङ्गूलकुण्डली । भक्तिमात्रमुलमे केवल-
दापि भक्त्या प्राप्ये ॥ अत्र केषांचिदिति । नाधनस्य श्लेषस्य शब्दालंकारत्वेऽपि
साध्यत्वेन प्रधानस्यार्थालंकारमध्ये गणनमिति भावः । वक्ष्यमाणानां श्लेषापहवादी-
नाम् ॥ अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकमाह—अधिकारूढेति । अधिकमत्यर्थमाहङं
वैशिष्ट्यं विशेषणं यत्र तदित्यर्थः ॥ सुधाधाराधार इति विन्मस्य विशेषणम् । कलङ्क-
रहितत्वादिविशेषणं चन्द्रादेरत्यन्ताचभवीति तत्र तदारोपणादधिकारूढवैशिष्ट्यम् ।
‘कलङ्कराहित्यादिना’ इत्यनेने वृत्तीया । परिणामालंकारमाह—विषयात्मतयेति ।

१. वैशिष्ट्यमिति । अत्रेदमनुसन्धेयम्—“विषयभेदताद्रूप्यरश्मि विषयस्य यत् ।
रूपकं त्रिविधाऽऽधिक्यन्यूनत्वानुमोत्तिभिः ॥ (१) अयं हि धूर्तः साक्षरः येन
रक्षाः पुरः क्षणात् । (२) अयमान्ने विना शत्रुनाशनीयकं निरोचनम् ॥ (३)
शत्रुविषयवत्त्वत्वात् स्त्रीवत्त्वत्वात् समदृष्टित्वम् । (४) अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्ने निमि-
तुना ॥ (५) साध्वीपनपरा लक्ष्मीरुत्थानागारोदिता । (६) अयं यत्तुल्य-
शत्रुनाशकश्चन्द्रोऽतिरिच्यते ॥” इति । इत्यनेनस्य रागो विषयस्य पूर्वश्रुत्वविशेषणेन
नमित्त्वानन्त्य भावतो धूर्तवैशिष्ट्यमिदमेतदस्मात्, उपमानस्योपमेदे न्नाभिज-
भावावर्गनाथ प्रपन्नमनुभयानेदरूपकम् ॥ तान्नीयकनिरोचनानोत्था न्दन्ना-
पननेन द्वितीयं न्यूनाभेदरूपकम् । ‘तीयादीन् स्तार्ये वाच्यः’ इति तान्नेन नृनी-
यार्ये ईकृ ॥ समदृष्टितास्तीकारेण निधावनोत्था भावतो राज्ञाधिपत्याभात्तीया-
मधिकानेदरूपकम् । अत्र समदृष्टिपदं स्थितम् ॥ एवमस्या मुखेन्दुस्यै प्रमिदन्नागना-
नन्त्यवत्त्वनापाप मुखेन्दोश्च नेत्रानन्दजन्यत्वरूप प्रमिदन्नुत्पादकत्वं त्वमात्रविशेषणेन
न्यूनाभिवत्त्वपोखुपादानादनुभवताद्रूप्यरूपकं चतुर्थम् ॥ भाष्येन नन्त्यन-

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।

मूपिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपमक्षणमर्थादायातं
भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका ।
अत्र च कचित्प्राकरणिकादर्थदप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं कचिदप्राकर-
णिकार्थात्प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणम्—

‘हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।

सुष्ठानामप्यवस्थेयं के वयं सरकिंकराः ॥’

‘विल्लाप स वाप्पगद्धदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा गरीरिणाम् ॥’

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदाहृते
‘हारोऽयं—’ इत्यादौ । न चेदमनुमानम् । समानन्यायस्य संबन्धरूप-
त्वाभावात् ।

विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयु(य)तः ॥ ८३ ॥

अर्थापत्त्यलंकारमाह—दण्डापूपिकयेति । दण्डापूपन्यायेनैतत्पर्यं । अन्यायागमो
निर्धार्यप्रतीतिः ॥ दण्डापूपन्यायमाह—मूपिकेणेति । इतिशब्दो हेतौ । अनेन
मूपिकेण तत्सहचरितं दण्डमक्षणसहचरितमर्थादाचित्तादायातमवगतं भवतीत्यन-
न्तरं ‘वदन्यत्रापि’ इति पूर्णीयम् । नियतेति । नियतस्य तद्वत्त्वेन निश्चितस्य स-
मानन्यायास्तुल्यत्तान्मार्थादर्थान्तरं तु शब्दात् । आपतति प्रतीतिविषयो भवति । मूपि-
यस्य हि दण्डमक्षणं दुष्करं तन्निष्पत्तौ तत्सहचरितापूपमक्षणमतिदुष्करत्वायया
संभाव्यते तथात्रापि सहचरितकतिद्वेपरतिदिर्वाचित्वात्संभाव्यत इति भावः ॥
हारोऽयमिति । सुष्ठानां हारघटकरुन्निशेषां निवृत्तसंसारदुःखानां च । मु-
ष्ठानां तावदपिदाग्निनं दुर्घटं तद्विपत्तावनुष्ठानमस्माकं एतदा तन्म्यादिति पुं-
स्त्वनत्र स्तनानो धर्मः । सुष्ठानां वर्णेनीयत्वेन प्राकरनिकलम् ॥ विल्लापेति ।
तोऽजः । द्रव्यस्त्वन् स्तनानो धर्मः । वयसो वर्णेनीयत्वाभावादप्राकरनिकलम् ।
संबन्धरूपत्वाभावादिति । व्याप्तिरूपत्वाभावादित्यर्थः । व्याप्तिश्च शब्दशप-
कयोर्व्यभिचरितस्त्वानापिकरूपरूपः । प्रवृत्ते तु एकस्य नापन्मप्रहेन इति विला-
तस्त्वानस्य तादृशधर्मान्तरप्रवृत्ते भवतीति शब्दशपकयोर्व्याप्त्यसंबन्धवदिति भावः ॥
विकल्पांतरमाह—विकल्प इति । तुल्यबलत्वं तदुदाहरणे वयं पर्यं बोध्यम् ।

१. लुठति । दण्डापूपिकेणेति । दण्डापूपिका । ‘दण्डोऽयं हरिणाक्षीणां’ इति दण्डः ।
हारीरिति सङ्ख्येय इति चेद्विद् । अनेन तु दण्डापूपः, विद्वेने दण्डः, हारीरिति सङ्ख्येय
दूपिका । ‘लुठ इति लुठ्’ इति दण्डापूपः । अनेन दण्डापूपः, विद्वेने दण्डः, हारीरिति सङ्ख्येय
दूपिका ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥'

इह केचिदाहुः—'शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वमपि सदसद्योगः' इति । अन्ये तु—'शशिप्रभृतीनां त्वतःशोभनत्वं धूसरत्वादीनां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः ।' अत्र हि शशिप्रभृतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विच्छित्तिविशेषस्यैव शोभनत्वे प्रक्रमादिति । इह च खलेकपोतवत्सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः । समाध्यलंकारे त्वेकार्थं प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेनापत्तनमिति भेदः ।

'अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम् ।

मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः ॥'

अत्राद्येऽर्धे गुणयोर्यौगपद्यम्, द्वितीये क्रिययोः । उभयोर्यौगपद्ये यथा —

'कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥'

गतत्वपर्यन्तानां ग्रहणम् । खलस्य तु खतोऽशोभनत्वं नृपाङ्गनगतस्य शोभनत्वमिति वैपरीत्येन सदसद्योगः । मनोदुःखं प्रति धूसरत्वादिविगिष्टाद्यन्त्रादयः कारणानि कारणीभूतानां विशेष्याणां विशेषणानां च यथासंभवं सतामसना च योग एव सदसद्योग इति भावः । अन्येषां मतमुपपादयति—अत्र हीति । विच्छित्तिविशेषस्यैवेत्येवकारेण मनसीत्यादेर्व्यावृत्तिः । नन्वेतन्निरर्थकमत आह—मनसीति । तथा च वाक्यसमापकत्वेनैव तत्सार्थकमिति भावः । प्रथममतं दूषयति—नृपाङ्गनगत इति । विशेषस्यैवेत्येवकारेण विगिष्टव्यवच्छेदः । तथा चात्र विशेष्यविशेषणयोर्यौग एव वैचित्र्यावहो ननु विगिष्टानां योगः । क्रमभेदरूपदोषावह्लादिति भावः । समाध्यलंकारादस्य भेदमाह—इहेति । साहित्येन मिलितत्वेनावतारः । समग्रे समर्थे पर्याप्ते काकतालीयन्यायेन अप्रतिबन्धतत्वेनापत्तनमुपस्थापनम् । यत्र कार्यविशेषं मिलितान्येव कारणानि जनयन्ति समुच्चयस्य विषयः । यत्र त्वेकस्मिन्कारणे फलसाधनायानुष्ठीयमाने देवादुत्पन्नेन कारणान्तरेण तत्फलस्य शुकरत्वं स समाधिरिति भावः ॥ शुगर्थांगपद्ये समुच्चयमाह—अरुणे चेति । नायिकां प्रति सद्गता वक्षिरियम् । नयने शृने इति शेषः ॥ कलुषमिति । रोपकपायिनमित्यर्थः । चित्रपङ्केरुहस्य मोदनीसदृशी श्रीः शोभा यस्य तत् । अस्य वैयधिकरण्ये एव प्रयोगप्राप्त्यर्थं विच्छित्तिविशेषजनकत्वं च । कवि-

